T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Tarih Anabilim Dalı

AYDIN SANCAĞI
1845-1914 (SOSYAL, EKONOMİK, İDARİ, KÜLTÜREL DURUM)

DOKTORA TEZİ

Olcay PULLUKÇUOĞLU YAPUCU

DANIŞMAN : Prof. Dr. Zeki ARIKAN

İZMİR-2006

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER ..... **II**

TABLO LİSTESİ ..... **IV**

ÖNSÖZ ..... **V**

GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM: 10
MODERNLEŞME SÜRECİNDE BİR SANCAK 10
I. Doğal Çevre ve Tarih 10
II. Kervan Yolları 14
III. Aydın Sancağı'nın Yerleşim Sistemi 22
IV. Başlıca Yerleşimler 26
A. Güzelhisar 29
B. Tire 32
C. Nazilli 33
V. Demografik Özellikler ve Sosyal Durum 35
VI. Toplumsal Dinamikler ve İlişkiler 42
A. Cemaatten Tebaaya 42
B. Tebaa ve Devlet 45
VII. Ekonomik Yapı 48
A. Tarımsal Üretim 49
B. Ticari Meta ve Çarşı-Pazar 57
C. Ticari İlişkiler ve Tüccarlar 62
VIII. Değişim Sürecindeki Kent Olgusu 66

İKİNCİ BÖLÜM **71**

BATI İLE YAKINLAŞMA **71**

I. Büyük Batılı Güçler ve Ayrıcalıkları 72
II. Batı Anadolu'da Yabancılar 77
III. İngiltere -Batı Anadolu-Aydın 84
IV. Ticaret - Rekabet 87
A. Yerel Güçlerin Durumu 87
B. Hinterlandda Yabancı Sermaye ve Rekabet 93
Pamuk Üretimi 96
İncir 101
Paylaşılamayan Meta: Meyankökü 104
C. Madencilik 111
V. İzmir - Aydın Demiryolu 117
A. Demiryolu Güzergahı ve İstasyonları 124
B. Demiryoluyla Nakliyat ve Rekabet 129
C. Demiryolunda "Uluslararası İlişkiler" 131
VI. Bir İşbirliği 133

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM **142**

TEPKİ **142**

I. Eşkıya Kavramı Üstüne 142
A. Haydut-Efe ya da Başka Bir Düzen Mümkün mü? 143
II. Kim Eşkıya Olmak İster 146
III. Nasıl Eşkıya Olunur? 154
A. Rum Eşkıyalar 157

IV. Eşkıyalık ve Devlet 163
A. Yöntem 164
B. Kolluk Güçleri ve Eşkıya Takibi 165
C. Başka Bir Yöntem 171
V. Kaçakçılık 173
A. Özel Bir Meta: Tütün 175
B. Silah Kaçakçılığı 178

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 180

YENİ BİR DÖNEME DOĞRU 180

I. Kapitalist Gelişme Sürecinde Kentler 183
A. Kalabalıklaşan Kent 184
B. Diyar-ı Aher'den Gelenler ve Gidenler 189
C. Ulaşım Kapitalizm ve Kentler 193
D. Yerel Pazar Ağı 196
E. Değişen Kentin Mekansal Dağılımı 199
F. Kentte Hizmet 209
G. Kentli Seçkinler 216
H. Kent Kültürü ve Gündelik Hayatta İlkler 222
II. Kaçınılmaz Sona Doğru 227
A. Politik Kültür ve Kent 228
B. Boykotlar Protestolar ve Toplumsal Bölünme 230

SONUÇ 238

KAYNAKÇA 248

ÖZGEÇMİŞ 264

ÖZET 265

ABSTRACT 266

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Aydın Sancağında Nüfus.....36
Tablo 2: Aydın Sancağında Ekili Alanlar.....51
Tablo 3: Bazı kazalarda Üretim ve Kaçakçılık.....178
Tablo 4: XIX. Yüzyılın Sonunda Aydın Sancağında Nüfus.....185
Tablo 5: V. Cuinet'e Göre Aydın ve Kazalarındaki Nüfus.....186

ÖNSÖZ

Yıllar öncesinde, bir ilkokul öğrencisiyken; ülkemizdeki ilk demiryolunun İzmir–Aydın arasında yapılmış olduğunu öğrenince son derece şaşırmıştım. Benim doğduğum, büyüdüğüm bölge bu kadar önemli bir yer miydi ki Osmanlı İmparatorluğu, başkenti dururken buraya demiryolu yaptırmıştı? Aradan geçen yıllar ve tarihsel bilgi birikimi bölgenin, içinde yaşayanlar açısından görülmesi daha zor özellikleri olduğunu anlamama yardım etti. Bölge o kadar değerliydi ki; Batılı büyük güçler XIX. yüzyıl boyunca burada kendi nüfuz alanlarını yaratmak için büyük çatışmalara girmişlerdi. Batı Anadolu genelinde emperyalizmin iştahını kabartan gerçek özellikler ve büyük savaş öncesi koşulları nelerdi? Bunu görebilmek ve bölgenin bu emperyalist işgale giden süreçte geçirdiği değişimi daha özele indirgeyerek incelemek için Aydın Sancağı'nı konu alan bir çalışma yapmaya karar verdim.

Bu çalışma için; konu seçiminden başlayarak, alan araştırmasında beni yalnız bırakmayan, üzerinde çalıştığım her yeni konuda, arşiv malzemesinin toplanmasından, bu malzemenin değerlendirilmesine her zaman desteğini aldığım, yetişmemde büyük emeği olan ve bu çalışma için yazdığım her bölümü gerçekten büyük bir titizlikle ve sabırla inceleyen, öğrencisi olmaktan gurur duyduğum danışmanım, hocam Prof. Dr. Zeki Arıkan, aynı zamanda oldukça zengin kişisel kütüphanesinden yararlanmama izin vererek, kendi imkanlarımla ulaşamayacağım kaynakları görmemi sağladı, bu konuda kısıtlama getirmeyerek şükran borcumu daha da arttırdı. Bana öğrettikleri ve öğretecekleri için teşekkür ederim. Çalıştığım bölgeyi en iyi tanıyanlardan biri olan, hocam Prof. Sabri Sürgevil, her zaman ulaşabileceğim mesafelerde olmasının da etkisiyle, bana çok yardımcı oldu. Sürekli olarak inceleyen, fikir veren, sorgulayan ve "hissettirmeden yardım eden", aslında açıkça ifade edildiğinde bu derece etkili olamayacağını nihayet anladığım farkı tarzıyla bakış açımın derinleşmesine büyük katkı sağladı. Kendisiyle benzer konuları çalışmaktan büyük kıvanç duyduğum hocamın bende emeği gerçekten büyüktür. Her iki hocamın da öğrencileri, asistanları olmaktan şimdi daha çok gurur duyuyorum ve hayatım boyunca da duyacağım. Ege Üniversitesi Tarih Bölümü Başkanı Prof. Dr. İsmail Aka bölgeyi iyi tanıyanlardan biriydi ve özellikle yer adlarıyla ilgili konularda birçok kez kendisine başvurdum,

beni sabırla dinleyen, kütüphanesinden yararlanmama izin veren hocama teşekkür ederim.

Üzerinde çalıştığım konu özellikle malzeme toplanması konusunda oldukça farklı boyutları olan bir çalışmayı gerektiriyordu. Alan araştırması bunlardan biriydi, yaz mevsiminde ve Aydın gibi sıcak bir yerde, zaman zaman dağlarda ve ücra köylerde sürüyordu. Bu çalışma sırasında eşim Murat Yapucu yanımdaydı ve en az benim kadar da heyecanlıydı. Onun sayesinde bu gezileri sürdürebildim. Ayrıca tezimin yazım sürecinde bana gösterdiği anlayış ve sabrın gerçekten her eş tarafından gösterilemeyeceğini düşünüyorum..

Değerli meslektaşım ve arkadaşım Yard. Doç Dr. Günver Güneş yılların birikimi verilerini benimle paylaştı, henüz yayınlanmamış makalelerini görmeme izin verdi kendisine çok teşekkür ederim. Ayrıca, Dr. Göknur Bostancı Ege, Onur Akyıldız, Ali Akyıldız, Doç. Dr. Gülriz Kozbe, Serpil Özmıhçı ve Cihan Özgün'e destekleri için teşekkür ederim.

Sevgili annem ve babam, bu yorucu süreçte zorlandığım hem anne, hem araştırmacı olmak zorunda kaldığım anlarda hep yanımda oldular. Kızım Ayda Nil Yapucu, yeğenim Çağın Berk Akyıldız özellikle yaz aylarındaki çalışmalarımda evdeki sükunet ortamının bozulmamasına küçük akıllarından beklenmeyecek şekilde dikkat ettiler. Bana gereken çalışma ortamını sağlayan aileme teşekkür ederim.

Olcay Pullukçuoğlu Yapucu
İzmir 2006

GİRİŞ

XIX. yüzyıl, dünya tarihinde önemli bir dönemeçtir. Bu yıllarda dünya, geleceği de kurgulayan bir dönüşüm içindedir. Birkaç yüzyılın birikimi servet, teknoloji, kültür, siyasi güç ve nihayetinde dünyanın bir daha geri dönülmez biçimde değişimi, insanlığın eski çağlardan gelen alışkanlıklarını kaybetmesi, daha iyi koşullarda yaşamı, teknolojiyi kullanarak akarsulara, iklimlere, hatta dağlara, salgın hastalıklara hükmetmesi bu birikimin sonuçlarıdır. Modern dünyanın temel özelliği önce liberal, ardından da kapitalist ekonomi, siyaset ve toplumun oluşturduğu bir sistemdi. Yani, bu dünya da kapitalizm modernleşmenin bir ürünü olarak ortaya çıktı. Sistem serbest ve rekabetçi, uluslararası ticareti öngörüyordu. Merkantilist sınırlamaları kaldıran siyasal erk, dünyanın farklı bölgelerinde tüccarları aracılığıyla söz sahibi olabiliyordu. Bu sistemde yalnızca ekonomik özellikler yoktu. Coğrafi keşiflerle zenginleşen, Rönesans ve Reform'la dinin etkisinden sıyrılarak düşünsel açıdan farklılaşan, Fransız Devrimi'nden milliyetçiliği öğrenen, yeni kimliği ile denizci-tüccar-ulusçu Batının, kültürel anlamda da kendisinden farklı toplumlara, yaşlı imparatorluklara ihraç edebileceği bir birikimi vardı.

Değişim ve dönüşüm son dönem Osmanlı tarihinin de temel kavramlarıdır. Değişimin yönü modern olana doğrudur. O dönemin modern dünyası olan Batı Avrupa yüzyıllar içinde; tarım alanında yenilikler yaratarak zenginleşmiş, bu zenginlikle yerli manifaktür ve ticareti geliştirmiş, nüfusunun denge ve dağılımını buna göre düzenlemişti. XVIII. yüzyıl sonlarında, sadece siyasi alanda değil ekonomik ve kültürel alanda, değişim ve dönüşüm geçirmiş Avrupa, artık büyük güç olma yolundaydı. Bu güç karşısında sarsılan büyük imparatorluk, yenilikleri benimsemenin gücünün kaybına çare olması amacıyla öncelikle Batılı askeri teknolojiyi model olarak aldı. Ancak bu sınırlı değişim kavramı çare olacak gibi değildi. Geçen zaman Batı'nın gücünün belli bir birikimin eseri olduğuna işaret ediyordu. Özellikle bu farklı dünyayı yakından tanıma fırsatı bulan Türk diplomatları, Osmanlı devlet adamları, seyyahlar vb. Batılı modern dünyanın kurum ve kurallarını Osmanlı ülkesi için model olarak sundular. Böylelikle önceleri, siyasi sarsıntıyı durdurmak amacını taşıyan değişim süreci, siyasi ve ekonomik bunalımın arttığı XIX. yüzyılda bir devlet politikasına dönüştü. Osmanlı topraklarını, dolayısıyla dünya siyasetindeki gücünü kaybettikçe yüzünü biraz daha Batıya çevirdi. Devlet, XIX.

yüzyılda büyük bir değişim çabası içindedir. Bu çaba önceki dönemlerde olmadığı kadar kapsamlıdır ve görece iyi kurgulanmıştır. Amaç, değişen çağdaş dünyaya yani Batı'ya, yani Avrupa'ya uyum sağlayarak, bunaltıcı dış baskıdan kurtulmak, içte merkezi otoritenin gücünü kurmak, dışta devlete eski gücünü yeniden kazandırmaktı. Tanzimat ve Islahat Fermanları ile geleneksel hukukta ve sosyal hayatta, Baltalimanı Anlaşması ile ekonomi ve üretimde devrim niteliğinde reformlarla Batılılaşma konusunda ne derece ciddi olunduğu kanıtlandı. Ayrıca merkezi otoritenin güçlenmesine de önem veren devlet bu konuda bazı alanlarda birtakım yenilikler ve değişimler arayışına girişti. Geleneksel kalıpların kırılması ve eskinin bazı kurum ve kurallarının toptan reddedilerek yerine tamamıyla Batılı tarzda kurum ve kuralların getirilmesi, Osmanlı modernleşmesinin en önemli özelliklerinden biridir. Bu özellik toplumsal, kültürel, siyasal ve ekonomik yüzeysel de olsa hayatın hemen her alanında görülür. Ayrıca Batılılaşma devlet için aynı zamanda otoritesini güçlendirmenin de bir yoludur. Birçok tarihçinin ortak görüşü olan "dünya sistemi" ve bu sistemle bütünleşme ya da yakınlaşma olarak tarif edilen dönüşüm süreci, böylelikle Osmanlı coğrafyasında modernleşmeyle eş zamanlı yürüdü.

Osmanlı İmparatorluğunun "dünya sistemi" ile ilişkisinin boyutları hakkında yapılan araştırmalar, bu sistemin etkilerinin XVI. ve XVII. yüzyıllardan itibaren İzmir Limanı aracılığıyla Batı Anadolu'ya girdiği konusunda birleşir[1]. Tam olarak 1570-1650 yılları arasındaki dönemde İzmir, gelişerek sadece yerel öneme sahip bir liman olmaktan çıkıp Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren Avrupalı tüccarların geldiği büyük bir merkez oldu[2]. Önceleri pamuk, mazı ve kaçak tahıl gibi daha yerel metayı ihraç eden İzmir; XVII. yüzyıl başlarında eski Cenova antreposu Sakız'a rakip oldu ve onu geçti. Özellikle İran ipeğinin transit ticaret yolu üzerinde bulunan liman, Batılıların uğrak yeri haline geldi. Kent bu yüzyıllarda ticaretin yasal veya yasal olmayan türleriyle uğraşanları kendine çekti. Kentin zenginliği, bölgede ihraç edilebilir mal arayan tüccarların ekonomiye etkisinden kaynaklanıyordu. Sonradan İran Kervan Yolu'nun yine bu yüzyılda önemini yitirmesiyle Halep'in de işlevlerini yüklendi ve daha geniş alanlara yayılan ve yabancı ülkelerden gelen transit ticaret için bir çekim alanı haline geldi[3]. Osmanlı İmparatorluğu, değişen dünyanın yeni

[1] Bu sistem ve İzmir için bkz: I. Wallerstein 1979, R. Kasaba 1993, N. Ülker 1974, D. Goffman 1995
[2] D. Goffman 1995, 11, 12, 13.
[3] S. Faroqhi 2004, 633.

şekillenen bu sisteme; daha XVIII. yüzyıl başında ticaret serbestliği ilkesini benimseyen "kadim dostu" Fransa tarafından çekildi. Fransa'nın sahip olduğu imtiyazların 1740'ta sürekli hale getirilmesiyle etkileşim hızlandı ve aynı yüzyılın ikinci yarısında bütünleşme gerçekleşti[4]. Sonradan Fransa'dan boşalan yeri ise Britanya Krallığı aldı. 1825'te serbest ticarete geçen Britanya Krallığı'nın Osmanlı üzerindeki etkisi ve gücü XIX. yüzyılda daha netleşti. Yüzyılın sonunda onlar da yerini Almanlara bırakacaktı. Batılı kapitalist sistemle etkileşimin ya da bu sistemin bir parçası olmanın iç ve dış dinamiklerle ilişkisi konunun karmaşık yapısını görmek açısından önemlidir. Her şeyden önce imtiyazlı yabancı tüccarlar, dış ticaret yanında iç ticarete bile el atma girişimi içindedirler. Ama buradan hareketle Osmanlı ekonomisinin bu tüccarların baskısı ve aracılığıyla kapitalist dünya sistemi içine çekildiği söylenemez. Yabancı tüccarların bu yıllardaki baş rakibi güçlü, yerel hanedanlardı; bu rekabete Müslim ve gayrı Müslim yerli tüccarlar, devletin zaman zaman getirdiği tekeller, geleneksel iaşe sistemi de dahil edilebilir. Köklü bir imparatorluğu kendi iç dinamiklerinden koparmak o kadar kolay değildir. XIX. yüzyıla gelindiğinde bu etkileşimin Osmanlı sistemi açısından farklı aşamaları vardır. 1826'ya kadarki dönemde "himayeci" bir politika söz konusudur. Bu tarihte Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile en iyi organize olmuş himaye taraftarlarının bulunduğu esnaf örgütü yara aldı. Bu hareket belli bir liberalizme yol açtı. 1838 Anlaşması siyasi destek için imzalandı ve muhalefete rağmen[5] liberal politika devam etti. 1830-60 arası dönemde[6] Osmanlı iktisat zihniyeti yavaş yavaş aşındı, ama himaye yanlıları her zaman vardı[7]. 1874'e kadar Osmanlı Sanayi Reform Komisyonu, Batılı ekonomiye katılma koşullarını yeniden belirlemek için uğraştı. Himaye taraftarları ve liberalizm taraftarları bu süreç içinde çoğu zaman çatıştı. 1908 Jön Türk Devrimi'yle bu mücadele devam etti ve himayeci "milli ekonomi" liberalizme galip geldi[8]. Bu, Cumhuriyet Döneminin de ekonomi politiği oldu.

Böylelikle Osmanlı modernleşme sürecinin ekonomideki uzantısının da bir çeşit muhafazakar-liberal çatışmasını özetleyen bir süreç olduğu söylenebilir. Bu, Tanzimat'tan beri varolan aynı zamanda politik ve sosyal hayatın her alanında etkin,

[4] S. Yılmaz 1997, 120.
[5] S. Yılmaz 1997, 117.
[6] Tanzimat ve Islahat Fermanları da Osmanlı ekonomisini Avrupa ekonomisine yakınlaştırdı
[7] İktisat düşüncesindeki değişim için bkz. A. G. Sayar 1986.
[8] Ayrıntılar için bkz.Z. Toprak 1982

iki ayrı görüş arasındaki çatışmanın, dönüşümün de belirleyicisi olduğunu kanıtlar. XIX. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme süreci bu yüzden farklı boyutları olan bir kavramdır. Öncelikle toplumun kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan bir devlet politikası yanında; dışarıdan gelen müdahale ve toplumun bu politikaya, aynı zamanda dış kaynaklı müdahaleye iyi-kötü tepkisi ve politik sonuçlar bu sürecin basit bir özetidir.

Bu mücadeleye rağmen, 1870'lerde Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisi ile yakın ilişkiye geçtiği -hatta bazıları için bütünleştiği- süreçte Batı Anadolu'nun önemi bilinir. Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisine "katılması" temel olarak Batı Anadolu ve Balkanlardaki tarımsal üretim faaliyetlerinin ticaret yoluyla özellikle merkez bölgelerdeki üretim tüketim faaliyetlerine bağlanmasıyla gerçekleşti[9]. Bir bölgede bütünleşme için gerekli koşullar; çeşitli hammadde ve malların temini için elverişli konum, bölgenin işgücü sağlayan veya çeken bir duruma gelmesi, veya devletlerarası ilişkilerde stratejik önem kazanmasıdır[10].

Bu bütünleşme kapitalist sermayeyi de getirdi. Batı Anadolu, özellikle İzmir ve çevresi, öncelikle İngiltere'nin Osmanlı ile ticaretinin en yoğun olduğu bölgelerin başında gelir. Kökü çok eskilere giden iç ve dış ticaret sayesinde bölgede para-meta ilişkileri, imparatorluğun diğer bölgelerine göre daha gelişmiş bir görünümdedir. Ekilebilir verimli topraklar, gittikçe önemi artan İzmir limanı, antik çağdan beri kullanılmakta olan ve Akdeniz ile Anadolu'yu bağlayan kervan yolunun başlangıç noktası olması bu bölgeyi başta İngiliz kapitalizminin rahatlıkla sızabileceği bir yer haline getirdi [11]. XIX. yüzyılın ikinci yarısında deniz ticaretinin yanında bir de demiryolu ağının Batı Anadolu kentlerinin gerçek anlamda parlak bir dönem yaşamalarını sağladığı da söylenebilir. [12] Kapitalizm, demir ağlarla geldi, ve bu demir ağlar bereketli Batı Anadolu topraklarının pamuğunu, incirini, zeytinini, tütününü, İzmir Limanına ve oradan da uzak diyarlara taşıdı. Demiryolu ve onu daha işlevsel kılacak olan İzmir Rıhtımının inşası, bölgede ticaretin canlanması, demiryolu hattı üzerinde bulunan yerleşimlerin önem kazanması bütün bunların sonucunda bu kentlerde; ticari faaliyetin hacminden demografik yapılanmaya, kent kimliğinden

[9] O. Kurmuş 1982, 15
[10] R. Kasaba 1993, 13
[11] R. Kasaba 1993, 12
[12] S. Yerasimos 1996, 1-18

fiziksel görünüme kadar birçok alanda değişimleri de beraberinde getirdi. XIX. yüzyıl Osmanlı kenti de modernleşme sürecine girdi. Değişen ve Batı modelinde farklılaşan toplum, ekonomi ve kültürün yanında aynı dönüşümü yaşayan bir kent olgusunun bu yüzyıl boyunca varlığından söz etmek mümkündür ve Batı Anadolu kentlerinin Osmanlı coğrafyasının diğer kentlerinden ayrı biçimde değerlendirilmesi gerekir.

Bu bölge, araştırmacıların her zaman ilgisini çekmiştir. Bölge kentlerini özellikle Temettuat Defterleri'nden yola çıkarak değerlendiren yüksek lisans ve doktora tezleri arasında üç önemli kaza; merkez Güzelhisar; Arzu Tozduman, Nazilli; Saadet Tekin, Tire; Mehmet Başaran tarafından yüzyıl ortalarındaki durumlarıyla değerlendirilmiştir. Ayrıca, Aydın sancağını konu alan çalışmalar arasında, özellikle nüfus hareketleri için Prof. Sabri Sürgevil ve Prof. Tuncer Baykara'nın çalışmaları bulunmaktadır. Ancak Prof. Baykara'nın çalışması Çeşme ve Milas örnekleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Prof. Sürgevil'de ise Tanzimat'tan Cumhuriyete Aydın Vilayetinin tamamı değerlendirilmiştir. Ayrıca A. Adnan Öztürk'ün bölge genelinde göçler ve nüfus hareketlerini değerlendirdiği çalışmaları bulunmaktadır. Şerife Yorulmaz'ın "Aydın Vilayeti'nde Madenler"i, Oktay Gökdemir'in "Tütün Rejisi", Bilgin Çelik'in "Cumhuriyet Döneminde Aydın" başlıklı yüksek lisans tezi, konuyu farklı açılardan ele alan çalışmalardır. Ayrıca, Engin Berber'in Mütareke ve İşgal Döneminde İzmir Sancağı'nı ele alan çalışması da Batı Anadolu'daki durumu değerlendirdiği bölüm ile bu çalışma için önem taşır. İzmir'i her bakımdan besleyen Aydın, Manisa, Denizli Sancaklarının belirli bazı kazaları ile ilgili çalışmalar da olmakla beraber, sözü geçen dönemde bir sancağı bütün kazaları ile birlikte değerlendiren çalışma yoktur. Çalışma alanının seçilmesinde bu eksiklik belirleyici olmuştur.

Alanında klasik sayılabilecek çok sayıda eserden de yararlanılmıştır. Bunlar arasında O. Kurmuş'un İngiliz sermayesi ve etkilerini Batı Anadolu'da izlediği çalışması, I. Wallerstein ve R. Kasaba'nın dünya ekonomik sistemi, D. Goffman, N. Ülker, M. Kütükoğlu ve D. Quatert'in aynı konuda, farklı yüzyıllarda da olsa Batı Anadolu'nun yeri ve önemi hakkındaki çalışmaları, Z. Toprak'ın himayeci-milliyetçi devlet politikası ile ilgili çalışması, S. Sürgevil'in İttihat ve Tekakki'nin Batı Anadolu'daki ekonomi politiği konulu çalışması, S. Faroqhi'nin daha eski tarihlerde de olsa Anadolu'daki sosyal ve ekonomik hayat ile ilgili çok sayıda eseri ilk akla gelenlerdir. Bu yüzden genel bir çerçevenin çizilebilmesi için kaynak sıkıntısına

düşülmedi denilebilir. Ancak bu çalışmalarda Aydın Sancağı'na özel bir yer verilmemiştir. Aydın ve çevresi İzmir limanın hinterlandının bir parçası olarak ele alınmıştır. O. Kurmuş, eserinde bu bölgeye diğerler araştırmacılara göre daha fazla yer vermiştir. Özellikle demiryolu, madenler, yabancı sermaye açısından Batı Anadolu'yu inceleyen yazar, gelişmeleri sadece İngiliz sermayesi ve bu sermayenin yarattığı olumsuz etki açısından ele almıştır bu, bölgenin kendi iç dinamiklerinin dikkate alınmadığı tek yönlü bir değerlendirmedir, R. Kasaba'nın çalışmalarında da "dünya ekonomik sitemi"nin etkilerinin Batı Anadolu örneğinde incelendiği görülür. Kurmuş'un aksine bölgenin iç dinamiklerinin etkisine dikkat çeken Kasaba, Osmanlı genelinde yaşanan değişimin, uzun bir sürecin sonucunda gerçekleştiğini ve XIX. yüzyılın son on yıllarında da dünya sisteminin bir uç bölgesi özelliği kazandığı sonucuna varır. Kasaba'nın dikkat çektiği yerli aracılar genellikle gayrı müslimdir ve "komprador"dur. Bu da sorgulanması gereken bir tezdir. Ayrıca çok uluslu imparatorluğun yerel unsurlarının değerlendirilmesinde Müslim-gayrı Müslim ayrımı yapılması da tartışılabilir, bu çalışmada ise sözü geçen ayrımın yapılmamasına özellikle dikkat edilmiş ve toplum Osmanlı tebaası olarak ele alınıp değerlendirilmiştir. Her iki yazarın da kaynakları arasında Osmanlı Arşivi belgeleri bulunmadığı için gelişmelerin Osmanlı İmparatorluğu'nun genel tavrı açısından değerlendirilmesi eksikliktir. Bu eksiklik çalışmada, Başbakanlık Osmanlı Arşivi kaynaklarıyla dengelenmeye çalışılmıştır.

Çalışmaya özgünlük kazandıran bir özellik de eski Aydın Sancağı bölgesinde üç yıl boyunca yaz aylarında sürdürülen ve en son birkaç hafta önceki fotoğraf çekimleriyle sonlandırılan alan araştırmasıdır. Bu araştırmalar sırasında bölgeyi daha yakından tanıma fırsatı bulunmuştur. Arşiv belgelerinde adı geçen mekanları ve coğrafyayı yakından görebilme şansının çalışmaya kazandırdıkları yanında zaman zaman arşiv kaynaklarında rastlanan kişi, olay ve yerlerin bölge halkının hafızasında yer edişine tanık olmak oldukça heyecan verici olarak tanımlanabilir. Sosyal ve ekonomik mikro tarihçiliğin bu tarz araştırmalara ihtiyacı olduğunun bir kez daha altını çizmek gerekir. Çalışmanın ana temalarından biri, Osmanlı gayrı Müslim tebaasının bölgedeki etkinliği olduğu için bu topluluklarla ilgili zengin verilerin bulunabileceği düşünülen Fener Patrikhanesi Kütüphanesi'nden yararlanma çabaları çok başarılı olamamıştır. Ayrıca arşivde bulunan Kilise Defterlerinin ciltler tutan katalogları da zaman darlığı nedeniyle değerlendirme dışında bırakılmak zorunda

kalmıştır. Arşiv malzemeleri arasında bölge yerleşimlerine ait Temettuat Defterleri yüzyıl ortasında sancak genelinde durum değerlendirmesi için önemli bir kaynakatır. Bu defterlerden bazıları geçmişte okunup değerlendirilmiştir. Eksik olanların da arşivde bulunanları tarafımızdan değerlendirilmiştir.

Çalışmanın sınırları çizilirken başlangıç olarak yüzyılın ortası düşünülmüştü, ancak 1850 tarihinin bir ara dönem olması nedeniyle, bölgede liberalleşmenin biraz daha erken dönemde tanımlanabilmesi için 1845 tarihi başlangıç olarak alınmış ve değişim süreci, I. Dünya Savaşı öncesine kadar izlenmeye çalışılmıştır.

Osmanlının modernleşme sürecinde Batılı-Osmanlı ilişkisinin ekonomik boyutu, asıl araştırma konusu Aydın Sancağı olan çalışma açısından büyük önem taşır. Çünkü bölge, dünya sisteminin ilk etki alanlarından biri olan İzmir Limanının hinterlandındadır. Dolayısıyla kapitalizmin ve peşi sıra modernleşmenin metropol dışında ve taşra sayılabilecek bir bölgede izini sürebilmek için uygundur. Bu bağlamda bölgenin demografik özellikleri, bölge yerleşimlerinin idari yapılanmaları ve bu yapılanmaya etki eden faktörler, bölgedeki ticaret, ticaret yolları, ekonomik ilişkiler, üretim, enerji kaynakları, eğitim, güvenlik ve sosyal hayat ile ilgili özellikleri adı geçen dönemde, değişim sürecinin etkileri de göz önüne alınarak değerlendirilmesi, böylelikle İzmir'in ardalanında yer alan bu bölgenin emperyalist işgale giden süreç içinde geçirdiği değişimi ve bu sürece etki eden faktörlerin saptanması ve sonuçta da gelişmekte olan yerel eksenli tarihçilik anlayışına katkı hedeflenmiştir. Aydın Sancağı'nın kazaları ile birlikte, hem kentleşme, hem kapitalist sisteme dahil olma bakımdan, merkez ve çevre bağlamında somut örnekler ile incelenmesi ve sonuçta da Aydın Sancağı'nın kazaları ile birlikte işgal öncesi konumunun değerlendirilmesi, ileride yapılabilecek Aydın Vilayetini bütün olarak değerlendiren çalışmalar için sancağı değerlendirmesi açısından, eksiklikleri de olsa, bir ilk olma özelliği ve önemini taşıyacaktır.

Bu çalışmada XIX. yüzyılda Aydın Sancağı olarak adlandırılan, Büyük Menderes ve çevresini içine alan bölgenin sosyal, ekonomik idari ve kültürel durumunun geçirdiği değişim saptanmıştır. Çalışmanın temel olarak iki ana çerçevesi bulunur; XIX. yüzyıl ortalarında Aydın Sancağı'na bağlı kazalarda sosyo-ekonomik ve kentsel açıdan durum saptamasıyla aynı zamanda kapitalist gelişme ve kent reformları döneminde ortaya çıkan değişimin somut örneklerle incelenmesi, ikincisi

ise dünya ekonomisi ile bütünleşme sürecinde, bu sistemin uzantılarının bölgede yarattığı etki ve aynı süreçte bölgenin yeri ve önemidir. Özellikle bu ikincisinin her zaman tartışılan yönleri olduğu düşünüldüğünde; Osmanlı-Batılı ekonomik sistemler arasındaki ilişkinin gerçek anlamda bir bütünleşme olup olmadığı ve bu etkinin politik sonuçları çalışma açısından açılması gereken konular olarak görülmektedir. Bu açılım aynı zamanda çalışmanın temel problematiğidir. Orhan Kurmuş'un, alanın klasik çalışmalarından biri olan Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi adlı eserinde görüldüğü gibi kapitalist sermaye, bölgede gerçekten bir sömürü aracı haline gelerek, gelecekte emperyalist işgali mi hazırlamıştır? Yoksa Reşat Kasaba'nın eserlerinde görüldüğü gibi gelişmeler dünya ekonomik sisteminin etkisiyle gerçekleşmiş ve yine bu sistemin uzantısı araçlar üretim ilişkilerini denetimilerine almış ve bütünleşme gerçekleşemeden Osmanlı İmparatorluğu bu sistemin uç noktalarından biri ve bir hammadde kaynağı olarak mı kalmıştır? Yani bölgedeki değişim " azgelişmişlik" paradigasıyla mı " kapitalist dünyaya eklemlenme" paradigmasıyla mı açıklanmalıdır. Ya da üçüncü bir seçenek var mıdır?Asıl yanıtlanması gereken soru budur.

Her bilimsel çalışmanın yöntem konusunda iki seçeneği vardır. Bu çalışmanın da birinci seçeneği, genelinde Osmanlı, özelinde de Aydın Sancağı'ndaki modernleşme olgusunu belli bir tipolojiye oturtmak, ikinci olarak da; bu olgunun tipolojinin diğer örneklerinden farklılık gösteren, kendine özgü niteliklerini ortaya koymak. Bu çalışmada ikinci yol tercih edilmiştir. Bunun en önemli nedeni kendine özgü özellikleri olduğu tartışılmaz bir imparatorluğun ve bu imparatorluğun başka bölgelerine de benzemeyen bir parçasının genel teorilerle açıklanmasının doğru olmayacağının düşünülmesidir. Bu nedenle az gelişmişlik ve dünya ekonomisine eklemlenme paradigmalarının her ikisi de çalışmayı etkilemiştir, ancak bu çalışmada üçüncü bir seçeneğin varolabileceği de göz ardı edilmemiştir.

Öncelikle; XIX. yüzyılın ortasında Aydın Sancağı için bir durum saptaması Birinci Bölümde yapılmıştır. Coğrafi konumun ve sosyo-ekonomik hayata etkisi, merkez, çevre ayrımı yapılarak, demografik yapı; etnik özellikler, idari yapılanma; yerleşim sistemi ve başlıca yerleşimler gibi özellikler ele alınmıştır. bölgenin toplumsal yapılanması cemaat-tebaa ve tebaa-devlet gibi iki boyutlu olarak değerlendirilmiştir. Ekonomik yapılanma bölge ekonomisinin özellikleri bağlamında tarımsal ve ticari faaliyetler düşünülerek ayrı ayrı ele alınmıştır. Özellikle ticari

faaliyetin bölge içindeki yapılanması ve iç bölgelerle bağlantısı ve bu bağlantının yönü, üzerinde durulan konulardır. Bu bölümde son olarak, bölge kentlerinin modernleşme sürecindeki yerini anlayabilmek için genel bir çerçeve çizilmiştir

İkinci Bölüm Batılı ekonomik sistem ve uzantılarının sancak genelindeki faaliyetine ayrılmıştır. Burada öncelikle Batılı-Osmanlı ilişkilerinin ayrıcalıklar, siyasi ilişkiler ve bölgede yabancı güçlerin politikaları bağlamında teorik çerçeve çizilmiştir. Sancak genelinde yeni gelişecek ilişkilerde rol alacak unsurlar; yerel-yabancı ayrımı yapılarak değerlendirilmiştir. Yabancı sermayenin sancak genelindeki faaliyet alanları belirlenmiş burada Aydın Demiryoluna özel bir yer ayrılmıştır. Bu bölümün son başlığı dış kaynaklı sermayeyle yakın ilişkilerin politik sonuçlarıdır.

Üçüncü Bölüm, Batı ile yakınlaşan Osmanlı üretim ilişkilerinin toplumsal ve ekonomik hayattaki yansıması ve aldığı tepkilerin değerlendirildiği bölümdür. Bu tepki; güvenlik sorunu ve kaçakçılık olarak iki boyutludur. Bölgedeki güvenlik sorunu üretim ve tebaa-devlet ilişkileri bakımından ele alınmıştır. Devletin eşkıyalık hareketinin önlenmesi konusundaki tavrı ve çabaları değerlendirilirken, dış müdahalenin, farklı etnik grupların güvenlik sorunu içindeki etkisi ayrıca ele alınmıştır. Ekonomik tepki ise kaçakçılık başlığı altında değerlendirilmiştir.

IV. ve son bölüm ise Büyük Savaşa giden süreçte bölgedeki değişimin çok farklı alanlardaki örneklenmesini kapsar. Burada kentsel gelişimden yola çıkarak, demografik değişim, yenilenen ulaşım sistemi, yerel pazar ağı, kentlerin yenilenen mekansal dağılımı değerlendirilmiştir. Yenilenen kent kurumları arasında yerel yönetime özel bir yer verilmiştir. Değişimin toplumsal boyutunda yeni seçkin toplum kentin yeni bir unsuru olarak ele alınmış ve bundan hareketle farklı bir yaşam tarzının kent kültüründe yarattığı değişiklikler örneklenmiştir. Kentin politik kültüründeki değişim ise yaklaşan savaş ve sürekli gerginlikler yaşayan toplumsal ilişkiler ve Batılı siyasi güçler bağlamında ele alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM:
MODERNLEŞME SÜRECİNDE BİR SANCAK

XIX. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme ve reformlar çağıdır. 1839'dan itibaren devleti ve toplumu Batılılaştırma doğrultusunda girişilen ve Tanzimat olarak bilinen reformlar[1] imparatorluk coğrafyası genelinde geriye dönülmez değişimin de başlaması anlamına gelir. Özellikle Batı Anadolu ve Balkanların bu süreçteki payı oldukça önemlidir. Çünkü her iki coğrafya da modernleşme sürecinde örnek alınan Avrupa'nın kapısıdır. Batı Anadolu'nun birkaç yüzyıldan beri gittikçe gelişen kenti İzmir, bu yüzyılda hem Osmanlı yöneticileri için, hem de Batı sermayesi için önemini günden güne arttıran bir metropol kent haline geldi. Aydın Sancağı da bu metropolün hinterlandındaki önemli, hatta en önemli bölgedir. Batılı sermayenin en büyük yatırımı olan demiryolu hattının Aydın'ı İzmir'e bağlaması bunun en önemli kanıtıdır. Bu bölümde Tanzimat'ın hemen ardından Aydın Sancağı'nda sosyal ve ekonomik hayatın genel görüntüsü değerlendirilecektir.

I. Doğal Çevre ve Tarih

Yaşamı şekillendiren önemli unsurlardan biri çevredir, en az kalıtsal özellikler kadar da önemlidir, insan bulunduğu yere uyum sağladığı ölçüde mutlu ve güvenli yaşar, zamanla bu uyum ölçüsünde özgür olur. Hatta çevrenin bazı güçlü özellikleri insanın karakterini etkileyebilir, tıpkı sıcak Akdeniz'in kıyı insanının Akdeniz'in hemen her yerinde, hangi din veya dilden olursa olsun aynı sıcak karakteri taşıması gibi. . . Anlamaya, tanımaya çalıştığımız toplumları içinde bulundukları coğrafya ile birlikte ele almak zorundayız. İçinde bulunulan coğrafyayı fiziksel olarak değiştirmek elbette mümkün değildir. Ancak insan zekası zaman içinde çevresiyle baş etmenin yolunu da bulmuştur, toplumlar, yaşadıkları coğrafya üzerinde hükümranlık kurdukları, etkilerine karşı koyabilmeyi öğrendikleri andan itibaren bir karşılıklı kabulleniş söz konusu olacaktır, uygarlık doğal yaşam alanının etkilerini kendi lehine çevirebilen toplulukların eseri olarak gelişmiştir. Tarihçinin de ele aldığı bölgeyi ve topluluğu anlamasının birinci koşulu; coğrafya ve buna bağlı- yakın uzak- başka sistemleri kavramasıdır. Böylelikle "Tıpkı tarih gibi kendisine her şeyi sorabileceğimiz coğrafya, onun derslerini izlemek, onun ayrımlarını ve kategorilerini kabullenmek koşuluyla, hemen hemen hareketsiz bir tarihi ayrıcalıklı hale

[1] S. Yerasimos, 1996, 1

getirmektedir"[2]. Kentlerin ortaya çıkışında ve gelişiminde ortamın payı, neredeyse belirleyici bir özelliktir. Zaman aksa da doğal mekan hep aynı kalacak ve tarihçiye belki de belgelerin söyleyemeyeceği bazı gerçekleri hiç olmazsa düşündürebilecektir[3]. Bu yüzden tarihsel olguları varoldukları mekan içinde ele alınmaları çok önemlidir ve bu mekanın oluşturduğu değişim ve koşullar göz önünde tutulmalıdır. Özellikle sosyal ve ekonomik tarihe doğru adım atıldığında belli bölgelerin doğal faktörlerinin önemi daha çok ortaya çıkar[4]. Aksi halde Braudel'in söz ettiği gibi *"şehirleri ve arşivleri terk etmemiş tarihçi, dağların varolduğunu görerek şaşıracaktır"*[5]. Bu hataya düşmemek için üzerinde çalışılacak bölgenin fiziksel koşulları iyi kavranmalıdır.

Batı Anadolu bir yanında sıcak Akdeniz, bir yanında denize boynunu uzatmış dağlar ve bunların arasında akarsuların yardığı bereketli ovalarıyla uzanır. Bu öyle bir sıralanıştır ki; dağlar ve ovalar birbirlerinin hakkına saygı göstermek istemiş gibidir. Dağlar, bereketli ovaları adeta korumak istercesine aralarına almış ve yine kaynaklarını bu dağlardan alan akarsular da hayat vermişlerdir. Asıl araştırma konumuz, Batı Anadolu'nun özel bir köşesi olan Aydın Sancağı, bölgede görülen bu doğal özelliklere sahiptir, XIX. yüzyıldaki sınırlarını çizecek olursak; kuzeyinde İzmir, güneyinde Menteşe, doğusunda Denizli Sancakları ve batısında Bahrı Sefid (Ege Denizi) bulunmaktadır. Aydın Sancağı'nın bulunduğu bölge, yer yer 1500-2000 metreye varan yükseklikliere sahip, Aydın Dağları, Beşparmak Dağları, Madranbaba ve Gökbel Dağları'nın çevrelediği Büyük Menderes havzası içerisindedir.

Dağların doğudan batıya dizilişine baktığımızda; Karıncalı'nın güneyi Muğla sınırına dayanır, doğusunda yaylalar vardır, Madran Yaylası'nın güneyi Muğla'ya geçer, batısında Çine Çayı (Marsyas) Menderes ile, Gökbel Dağları'yla birleşir. Beşparmak Dağları, batıda Bafa Gölü'nü çevreler ve Kocaorman Dağı'yla birleşir. Beşparmaklar granit kayalardan oluşmuş beş sivri tepeden meydana gelmiştir. Aydın'ın üzerindeki Cevizlidağ az kıvrıntılı ve küçük küçük yarlarla sıradağlar halinde batıya yönelir ve Söke'nin altında Samson Dağı ile birleşir. Samson denize ulaştığı yerde Anadolu kıyılarıyla, Sisam Adası arasında bir boğaz oluşturur. Büyük Menderes kuzeydoğudan Dinar yakınlarındaki kaynağından çıkarak[6] doğudan batıya

[2] F. Braudel, 1989, 1.
[3] Sosyal Bilimler tarih ilişkisi için bkz. F. Braudel 1985, 69-70
[4] S. Özbaran 1992, 59.
[5] F. Braudel 1989, 29.
[6] Strabon, 1993, VII, 15.

doğru zikzaklı bir akışla Köşk yakınlarına kadar gelir buradan itibaren yolunu biraz güneye çevirir, havza boyunca çevreden çay ve derelerle beslenerek ilerler ve eski Milet yakınlarından denize ulaşır. Menderes'in başlıca kolları Dandalas, Akçay, ve Dalama ile Karpuzlu çaylarının beslediği Çine Çayı'dır. Büyük Menderes'in kışın akan küçük kolları vardır. Bunlar doğudan batıya, Malgaç, Köşk, Koçak, Emirdoğan, İmamköy, Tabakhane, Kemer, Kızıl, Ekizdere, Ilıca, Selatinderesi, Moralıçayı güneyde de Yenipazar, Yorguç, Teke, Torluk ve Kısır dereleridir[7].

Aydın Sancağı'nın *deniz*le görece dolaylı bir ilişkisi vardır. Eski çağlardan itibaren Ephesos, Piriene, Miletos, Scala Nova (Kuşadası), Dydma limanları bölgenin deniz ile ilişki kurmasını sağladı. Büyük Menderes'in taşıdıkları zamanla Ephesos ve Miletos limanlarını doldurunca Kuşadası limanının yıldızı parladı ve XVII. yüzyılda İzmir limanı öne çıkana kadar da önemini korudu, aslında XIX. yüzyılda demiryolu yapılıncaya kadar[8] etkin biçimde kullanılmaya devam etti.

Son derece kararsız olan Akdeniz ikliminin en karakteristik özelliklerinin rahatlıkla gözlenebileceği büyük Menderes vadisinde ılık ve yağışlı geçen kış mevsiminin en kötü sürprizlerinden biri *Menderes taşkınları*dır[9]. Yılın belli zamanlarında tüm çevreyi sular altında bırakan, ancak ilkel sallarla ulaşımın sağlanabildiği dönemler XX. yüzyılın ikinci yarısında da aynı bölgelerde yaşandı. Bu taşkınlar yalnızca tarım üzerinde etkili değildir elbette. Antikçağdan itibaren yollar Menderes'in

Küçük Menderes'te Taşkın (Belevi-Tire)

[7] Oğuz Erol, 1997, 26-31.
[8] T. Baykara, 1966, 43.
[9] Söke ve çevresinde birkaç gün ve gece sürekli yağan yağmur Söke ovası ve civar yerleşimleri sular altında bırakmıştır. İnsanlar çatı ve çardaklara çıkmış, " çift ve ziraat hayvanatıyla hergele sürüleri" sular altında kalmıştır. Durumu öğrenen hükümet memurları livadan mutasarrıfı vilayetten de jandarma ve vali paşayı çağırmışlar, bunların gayretleriyle "ağaç ve çardak üzerindeki 2-3 bin kişi ve bunlara ait 50 binden fazla hayvan kurtarılmış, bütün kazazedelerin rahatlarını sağlamak amacıyla da gereken yardım yapılmıştır. Söke Rum Millet Meclisi bu durumdan dolayı memnuniyetlerini ve padişaha duacı olduklarını Mabeyni Hümayuna yazdıkları yazıda belirtmektedirler. Başbakanlık Osmanlı Arşivi; bundan böyle BOA. Y. PRK. AZN 55/11 (1308) 1891

kuzeyini izlemiştir, bunun nedenlerinden biri Menderes'i aşmak konusundaki güçlüklerdir. Doğal olarak da önemli kentler daha çok Menderes'in kuzeyinde kuruldu. Menderes'in hem kuzeyinde hem de güneyinde toprak aynı derecede verimli olsa da taşkınlarla kapanan yollar çevre-merkez ilişkisini zaman zaman en az düzeye indirdi, bu da demografik özellikleri, kentleşmeyi, ticaret ve tarımı içinde bulunduğumuz yüzyılda bile etkilemeye devam etti.

Ayrıca Menderes taşkınları yüzyıllar içinde sahildeki yeryüzü şekillerini de değiştirdi. Günümüzden yaklaşık 2000 yıl önce yaşamış olan coğrafyacı Strabon[10], Ege kıyılarındaki jeomorfolojik değişimi ünlü eseri *Geographika*'da anlatır. Strabon; bölgede toprağın gevrek ve kolay ufalanabilen özellikte ve tuzlu olduğu için kolay yanabildiğini, belki de bu nedenle sık sık yön değiştirdiğini ve Menderes'in kıvrılarak aktığını, bu yüzden kıvrımlı olan her şeye "Maiandros" (Meandros) adı verildiğini belirtir. Ayrıca Menderes, kıyının çeşitli bölümlerine alüvyon yığarak sel toprağının bir kısmını da açık denize sürükler. Böylelikle 40 station (1 stadion 180 metre) uzunluktaki sel toprağı önceden deniz kıyısında olan Priene'ni bir iç kent haline getirmişti[11]. Bilindiği gibi antik, Priene ile birlikte Miletos ve Myus liman kentleri de şu anda denizden içeride kalmıştır. Hatta limanları dolan, tarlaları bataklık haline gelen Miletoslu "hemşehrilerimiz", "Irmak Tanrısı"na isyan etmiş açtıkları davayı da kazanarak, Meandros Tapınağı'na ait paradan[12] tazminat almış[13] ve doğa ile baş ettiklerini zannetmişlerdi ama bu, kentlerini kurtarmaya yetmedi.

Yolların görece ilkel, ulaşımın koşullarının zorlu olduğu bu bölgede Aydın Sancağı'nın bir de dağlar tarafından kuşatıldığını hesaba katacak olursak; neredeyse bir çevre aktörü haline gelmiş ve adı bu bölgeyle birlikte anılan *eşkıya*ları unutmamak gerekir. Braudel, dağlar ve dağlıların Akdeniz'in hemen her yerinde "güvenliksiz" olduğu tanımını yaparken, *uygarlığın, kentler ve alçak ülkeler tarafından yaratılan bir şey olduğunu ve dağın bunun dışında kaldığını, uygarlığın bu yüzden dağda çok güvenli olmayan bir değer olarak kaldığını, dağların askerlerden ya da korsanlardan korunmak için bir sığınak* [14] olduğunu belirtir. Bölgenin lokasyon haritasına şöyle bir

[10] Strabon İ. Ö 63'te Amasya'da doğmuş, İ. S 21'de yine burada ölmüş bir coğrafyacıdır. Ünlü eseri Geographika 17 kitaptan oluşur ve XII, XIII ve XIV. kitapları Anadolu ile ilgilidir.
[11] Strabon 1987, XII, 79-80'den nakleden S. Aktüre 1994, 74.
[12] Bu para Menderes üzerinde karşıdan karşıya geçen taşıtların ödediği ücretlerle kazanılırdı.
[13] E. Akdeniz, 1999, 4.
[14] F. Braudel, 1989, 6-8

göz atmak dağların buralarda niçin güvenliksiz olduğu ve kanun dışılık için "koruyucu" olabileceği hakkında bir fikir verecektir. Eşkıya, ister koşulların bir bakıma zorlamasıyla suç işleyerek, ister soygunculuk ya da *fidye-i necat* amacıyla[15] birtakım kanun dışı işlere girişsin, sonuçta "dağa çıkar", eşkıyaların ortak sığınakları her yüzyılda Aydın ve çevresinde de dağlardı. Atçalı Kel Mehmet'i de Çakırcalıyı da, adalardan soyguna gelen Rum çetelerini de saklayan bu dağlar değil miydi? XIX. yüzyılın ortalarında eşkıyalar dağların sakinlerinden olma özelliklerini sürdürdüler. Hem kasaba ve köyler, buranın biraz sivrilmiş, zenginleşmiş sakinleri, hem de bölgede yolculuk yapanlar için büyük tehlikedir eşkıyalar. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Aydın Vilayetindeki şekavet olayları ile ilgili sayıları yüzlerle ifade edilebilecek belge bulunur. Bu verilere bakarak bölgede güvenliğin ne kadar büyük bir sorun olduğunu yüzyıl sonlarından itibaren ise bu sorunun nasıl biçim değiştirdiğini ilerleyen bölümlerde göreceğiz.

Dağların sakinleri arasında bir de, kimi zaman asker kaçağı, kimi zaman eşkıyanın yatakçısı, hatta eşkıyaların bizzat kendisi olarak *yörükler*i görürüz, . Yörüklerin yerleşik hale getirilmesi XIX. yüzyıl sonlarında bile Osmanlı idarecileri için büyük bir sorun olmaya devam etti, bunları yerleştirebilmek için zaman zaman zor bile kullanıldı[16].

II. Kervan Yolları

Karayolları yerleşim birimlerini birbirine bağlar, yol ile yerleşim arasında sıkı bir bağlılık vardır. En ücra bir köy bile komşu köylere, pazaryerine, kasabaya izi belli bir yol ile bağlıdır[17]. Yüksek dağlar, ulaşım için her zaman engel değildir, özellikle nehir taşkınları düşünüldüğünde bölge sakinlerinin doğanın kötü sürprizleriyle baş etmesine yardımcı olurlar. Antik ticaret yolları bölgede doğal olarak ortaya çıkmış bazı "kolaylıklar" üzerinde şekillenir. Dağların arasından geçen Menderes'in kolları doğal vadiler ve geçitler oluşturur, ulaşımı olabildiğince kolaylaştırır. En eski çağlardan beri Anadolu sahilinin iç kesimlere bağlandığı ana yollar Büyük Menderes ve Gediz havzalarını izlemiştir. Ayrıca bu iki yolu birbirine bağlayan daha küçük ara yollar da vardır. Yol güzergahları yüzyıllar boyunca çok büyük boyutlarda değişime

[15] Söke'nin Kelebiç karyesi ahalisinden Sokrat adlı şahıs eşkıyalar tarafından dağa kaçırılmış ve 19 Ekim 1899 tarihinde de 400 lira fidyeyi necat karşılığı serbest bırakılmıştır. Ferik Mehmet Paşa'dan şifre. Y. PRK. MUD 22/59 (1317) 1899 Buna benzer çok sayıda belge vardır.
[16] BOA. Y. PRK. AZJ 48/34 (1321) 1903
[17] B. Darkot 1963, 206.

uğramadı. Antikçağda bölgedeki önemli yolların başlangıç noktası Ephesos (Efes) limandır, bu önemli kentten çıkan yol Menderes havzası üzerinden Anadolu içlerine ulaşıyordu. Bu yoldan Güneye gidilecekse, Panonium[18]'dan Miletos ve Ortaçağlarda onun yerini alan Balat'a ulaşılabilirdi. Aynı yoldan Magnesia at Meandrum'a[19] da gidildiği tahmin ediliyor [20]. Güneye inmeksizin Efes-Magnesia yolu, Çamlık yakınlarından ilerler ve buradan Doğuya dönerek önemli kentlere sırasıyla; Tralles (Aydın), Nysa (Sultanhisar), Mastavra (Nazilli) ve Laodikeia (Denizli)'ya ve uzaklarda Sezare (Kayseri)'ye ulaşır. İzmir Aydın arasındaki yol deve kervanlarıyla 9 günde, [21]. Efes-Laodiceia arasındaki yolu 1147 yılında İmparator III. Konrad ve Kral VII. Louis'in orduları dört günde geçmişlerdi[22] Bu yolların Antikçağ öncesinde de kullanıldığına dair kesin bilgi olmamakla birlikte Hititlerin Batı Anadolu'ya düzenledikleri seferler sırasında bu güzergahların benzerini kullanmış olmaları gerekir[23]. Aydın-Denizli arasındaki yol XIX. yüzyılda demiryolunun döşenmesiyle 24 saatte geçilebilirdi[24]. Bu yolların çıkış noktası olan limanlar, yüzyıllar içinde değişikliklere uğradı, Miletos ve Ephesos limanlarının Menderes'in getirdiği alüvyonlarla dolması bu çevrede Kuşadası Çeşme, Urla ve nihayet İzmir gibi başka limanların önem kazanmasına neden oldu.

Antikçağda, önemli merkezlerden Sardis'i Ephesos'a bağlayan yol Küçük Menderes havzasından geçerdi Küçükkale[25] altında bulunan bir mesafe taşı sayesinde bu iki önemli merkez arasındaki uzaklığın 500 station(yaklaşık100km) olduğu anlaşılır[26], sahil bölgesini iç kesimlere bağlayan bir başka yol da, İzmir'den başlayarak, Gediz havzasını izler, Afyon'un güneydoğusunda Büyük Menderes üzerinden gelen yollarla birleşerek Orta Anadolu'ya bağlanır. Orta Anadolu'da önemli ticari merkez Bizans çağında Kayseri'dir. Roma döneminde de bilinen bu yol Bizans'ın son dönemlerinde biraz kan kaybına uğramış olmalı. Türklerin Anadolu'daki ticari hayata katkılarıyla bu eski yollar yeniden önem kazandı. Geçmişte Kayseri'den gelerek İstanbul ve Halep'e uzanan bu yol Yeniçağlardan

[18] Samson Dağları üzerindedir.
[19] Ortaklar-Söke arasında Tekin Köyü yakınlarında önemli antik kent.
[20] *Journal of American Oriental Society Bulletein*, 1868. VII-XII, ayrıca Charles Texier'de aynı yolu kullanmıştır.
[21] F. V. J. Arrundel 1934, 193.
[22] I. Demirkent, 2002, 7.
[23] Ramsay, 1960, 40-44; E. Akdeniz, 2002, 160.
[24] BOA. A. MKT. MHM 429 /57 1285 1868.
[25] Küçükkale günümüzde Tire-Selçuk arasında varlığını koruyan bir köydür.
[26] R. Meriç 1988, 208.

itibaren önemini artırdı, bağlandığı liman İzmir'di. Bu hat üzerinde Aydın-İzmir, Aydın-Kuşadası arasında Kayserili tüccarların faaliyetlerini Osmanlı belgelerinde yüzyıllar boyunca kolaylıkla izleyebiliriz. XIX. yüzyılın sonlarında bile bölgeler arası ticaretin en uzak noktalarından biri Kayseri'dir.

Güneyden gelen yolların izini sürmek daha zordur, yolun Aydın yakınlarından Çine Çayı vadisi boyunca güneye indiği bilinir[27]. Ama kervan yolunun Güneye inen bölümünde, Menderes'in Kuzeyine oranla çok sayıda gelişmiş ticari merkezden söz edilemez. Beylikler döneminde gelişen Balat ve Milas kentlerini bunun dışında saymalıyız, Burada yol, Aydın, Bozdoğan, Çine üzerinden gelip Milas ve Beçin'e bağlanıyor olmalıdır [28]. Romalılar, Bizanslılar, Beylikler, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde bu yollar küçük değişikliklerle kullanıldı ve gitgide gelişen ticaretin etkisiyle yeni yollar açıldı ve işlek hale geldi.

Batı Anadolu genelinde yüzyıllar içinde gelişen ticaret ağı bazı güzergahların görece önemini arttırdı. Beylikler döneminde dış ticaret açısından önem taşıyan Çeşme Limanı XVI. yüzyılda önemini koruyordu, ancak Osmanlı döneminde önemi azaldı. 17. yüzyıla kadar Kuşadası[29] ve bir süre sonra, İzmir limanının önem kazanmasıyla birlikte denizaşırı ticaret bu yollar sayesinde büyüdü ve gelişti. XIX. yüzyılda, İzmir'den başlayarak Orta Anadolu'ya uzanan yollar Kuşadası yakınlarından Aydın Dağları'nı geçerek doğuya dönüyor ve Büyük Menderes vadisini izleyerek Sarayköy'e, orada aniden kuzeye dönerek Dinar'a ulaşıyordu. İzmir-Aydın-Dinar ana ekseni üstünde toplanmış olan yollar ağı bölgenin fiziksel konumu yüzünden güney yörelerine yayılmadı ve kuzeydoğudaki düz alanlar sayesinde yumaklaşma olanakları buldu[30]. Ephesoslu bir tüccar ile yüzyıllar sonra İzmirli bir tüccar iç bölgelere uzanabilmek için, Büyük Menderes vadisi üzerinde hemen hemen aynı güzergahı izledi. Osmanlı döneminde haberleşme amacıyla kurulan *menziller* de yol güzergahları hakkında bilgi verir. Tire-Güzelhisar arası menzil 6 saat, Güzelhisar-Nazilli arasında 8 saat, Nazilli-Kuyucak 3 saat, Kuyucak-Sarayköy arasında 4 saatlik mesafede *menziller* vardır [31].

[27] E. Akdeniz, 1999, 3
[28] S. Faroqhi, 1979, 66.
[29] Izmir'in onem kazanması Kuşadası limanının tamamen önemini yitirdiği ve kullanılmadığı anlamına gelmez. Liman XIX. yüzyılda da kullanılıyordu.
[30] O. Kurmuş, 1982, 52.
[31] Y. Hallaçoğlu 2002, 127.

XIX. yüzyılda Aydın İzmir arasında kervanların kullandığı yollarla ilgili ayrıntılar, bizzat bölgede yaptığımız araştırmaların[32] sonuçlarından üretilmiştir ve bu haliyle çalışmamızın en özgün bölümlerinden biridir denilebilir. Şimdi kişisel gözlemlerimize dayalı olarak, bu yolların ayrıntılarına bakalım.

Sarayköy'den Güneye inebilmek için geçmişte Attuda (Acısu), Asar, Afrodisyas üzerinden giden bir yolun kullanıldığını belirten kâşifler vardır[33], aynı başlangıçtan Aydın'a uzanan yolun ilk uğradığı yerler, Zeytinlidağ eteklerinde Karataş, Kızıldere, Savcılı ve Ortakçı köyleridir. Yine dağı izleyen yol, Feslek, Gencelli ve Briula (Billara; günümüzde Kurtuluş), Horsunlu, Gireniz ve Çobanisa'dan Kuyucak'a ulaşır. Bu güzergahı Kiepert'in haritasından izlemek de mümkündür[34]. Bu bölgedeki yerleşimlerin büyüklüklerine bakıldığında XIX. yüzyılda Ortakçı, görece Briula ve Kuyucak'ın kervan yolunun bu parçası için toplanma merkezleri olduğu düşünülebilir. Ayrıca, Kuyucak üzerinden Güneye inmek için Aliağa çiftliği-Pirlibey-Arpaz-Bozdoğan hattı kullanılabilir. Kuyucak'tan ileride daha büyük bir toplanma merkezi olan Nazilli vardır. Nazilli aynı zamanda Aydın Dağlarını aşan ve Küçük Menderes Havzasına inen yolların başındadır, bu yüzden irili-ufaklı yollar buradan Ödemiş-Tire-Beydağ'a bağlanır. Kuyucak-Nazilli arasında Tire-Ödemiş-Beydağ hattına bağlanabilecek ilk geçit, Ketsel Çayı havzasını izleyerek, Sinekçiler köyü üzerinden devam eder, buradaki *Topyolu* olarak adlandırılan yolun Milli Mücadele döneminde topları geçirmek amacıyla açılıp kullanıldığını araştırmalarımız sırasında öğrendik. Aynı hat üzerinden Ödemiş yönüne ayrılan bir başka yol da Güzelköy-Arslanlı-Saylar-Yalınkuyu hattında ilerler.

Nazilli'ye ulaşan kervanlar, şehrin içinde birçok konaklama merkezinde, handa, kuyu başlarında ve kahvede mola verirlerdi, buralarda alış-veriş, takas yapılır hayvanlar ve yolcular dinlendikten sonra, kervanlar arasında İzmir'e doğru devam edecek olanlar yeniden develerini yükler ve yola çıkarlardı. Arrundell bu hanları "*halk kervansarayı*" olarak niteler. Onun *mobilyasız, aynı odanın içinde tek gözlü barınaklar* şeklinde tarif ettiği bu hanlarda, yolcular içerde uyurken, develer ve

[32] Alan araştırmasına Temmuz 2003'te başladık ve o yıllarda Aydın Vilayetindeki ticaret yollarını konu alan bir mezuniyet tezi hazırlayan E. Ü Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü IV. Sınıf öğrencisi Cihan Özgün ile birlikte çalıştık, elde ettiğimiz verileri her ikimiz de çalışmalarımızda kullandık. Bölgedeki diğer yoların ayrıntıları için bkz. Cihan Özgün, 2004.
[33] A. H. S, W. M. R 1887, 216-220.
[34] H. Kiepert, 1892.

deveciler de hanın dışında açık havada uyurlardı [35]. Nazilli'den sonra Dallıca'ya ulaşan yol, İsabeyli ve Kılavuzlar'a doğru devam eder[36], Atça'ya ulaşan yolun Çobançeşmesi mevkiinde bulunan kahveler adeta develerin karargâhıdır, burada da dinlenen kervanlar, Sultanhisar'dan Nysa yolunu izleyerek, eski Aroma köyü, Eskihisar-Salavatlı hattından Köşk'e bağlanır, ancak daha kuzeyde kalan Baklaköy'e giden kervanlar buradan Ovacık yolundan devam ederek Karagedik boğazını aşar, Bademli ve Ödemiş'e ulaşırdı. Bu yolu kullanmayanlar ise Emirdoğan Deresini geçerek İmamköy'e ve buradan sancak merkezi Güzelhisar-ı Aydın'a ulaşırdı.

Han-Kahve (Sinekçiler Köyü Nazilli

Güzelhisar kalesinin geçmişte Tabakhane Deresi'ne dayalı olduğunu ve kalenin Aydınoğulları çağında Nazilli Kapısı ve Tire Kapısı'nın bulunduğunu günümüze gelen rivayetlerdendir. Bölgenin topografik yapısı Nazilli Kapısının önünde bir köprü bulunması gerektiğini düşündürür. Ancak iç bölgelerden gelen bu yolun Romalılardan da önce yapılmış olması gerekir. Bu yolun geçmişte Tralles'e ve sonradan da Aydın'ın içine girebilmesi için bataklık olan Güzelhisar mahallesinden ve mahallenin güneyinden geçebilmesi imkansızdır. Bugüne kadar Ilıcabaşı-Nazilli Köprüsü-Dedekuyusu'ndan geçen başka bir yol keşfedilmemiştir. Aydın Kemer mahallesinde antikçağa ait bir köprü kalıntısı eski Tralleis'ten (Aydın) eski Ephessos'a uzanan yolun Dedekuyusu mevkiinden batıya gittiğini kanıtlar[37] .

Aydın Güzelhisarı'nın önemli ticari alanları Sultaniye Caddesi üzerindeydi bu cadde ve çarşı aynı zamanda İzmir'e gidecek yolun da başlangıcıydı. Aynı çarşıda Gümrükönü caddesinde konsolosluk ve banka binaları, büyük bir bedesten Cihanoğulları Hanı ve Zincirli Han XIX. yüzyılda varlığını koruyordu[38]. Burada da küçük ve büyük çaplı alış-verişler devam eder, sonunda yola devam edecek tüccar ve

[35] V. J Arrundel 1934, 194-195.
[36] Gözlemlerimiz yanında bkz. U. M. Luther, 1989, 73.
[37] H. H. Bayındır- H. F. Poyrazoğlu, 1966, 62 ve F. Ölmez, 2002, 2.
[38] M. Özbalkan, 2003, 225.

yolcular çarşıdan çıkar, Kemer kavşağının kuzeybatı köşesindeki Cihanoğlu Mehmet Bey Çeşmesi yakınında dinlenen deve kervanlarına katılırdı. Aydın-Karapınar (İncirliova) arasında daha birçok çeşme, sebil, kahve ve kuyu vardı.

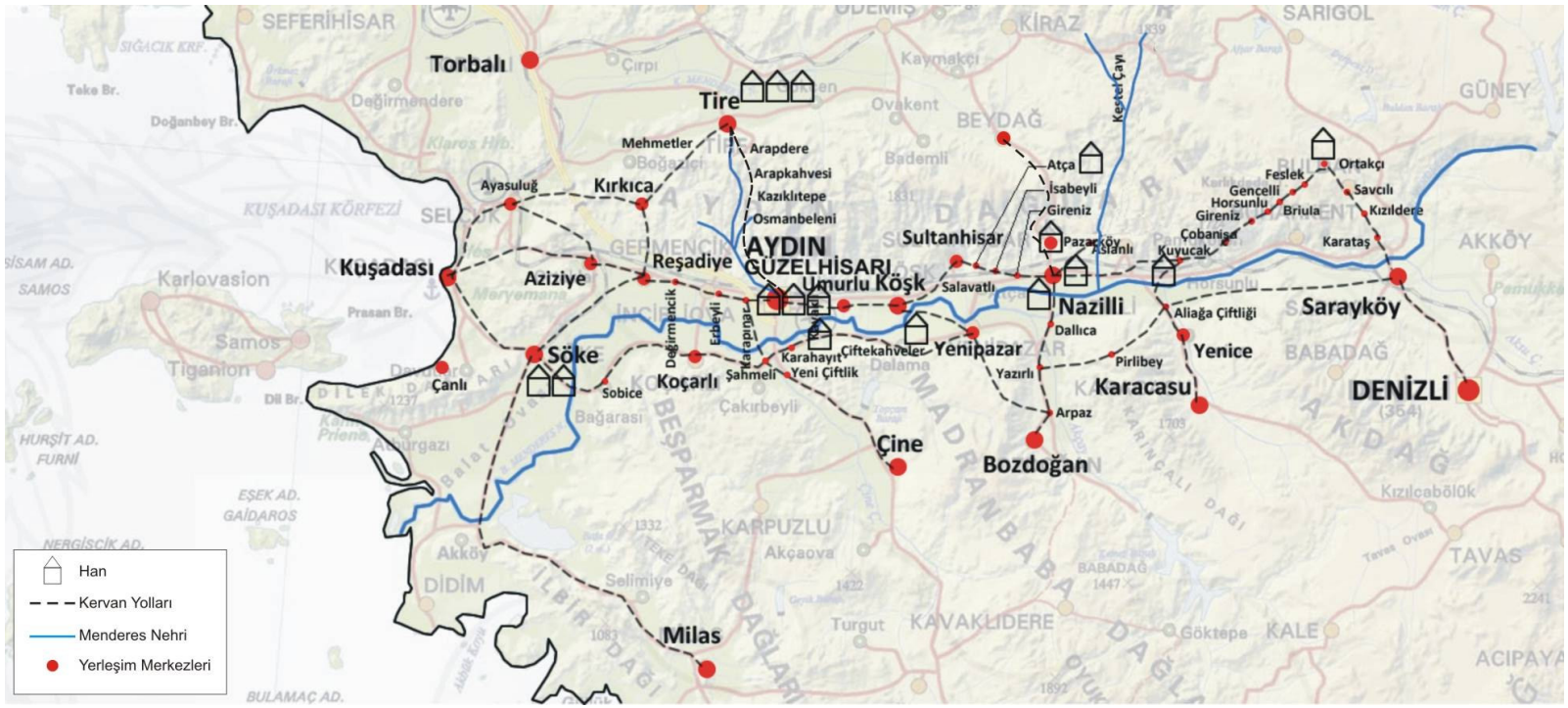
Sancak merkezi Güzelhisar'dan çıkan yollar dağılırdı. Güneye inen yol Çineçayı (Marsyas) vadisiyle Muğla ve Milas'a veya Cihanoğulları'nın yerleştiği Koçarlı -Sobice yolu ile Söke'ye, oradan Sampson dağları üzeriden Çanlı köyünde küçük limanlara ve Kuşadası'na bağlanabilirdi. Görece büyük bir toplanma merkezi olan Söke'den daha güneye Milas-Muğla-Yatağan'a bağlanmak mümkündü.

Güzelhisar-Karapınar arasında Kızılçay'dan geçilerek, Kızılcaköy yolundan Dereağzı köyüne ulaşılır ve İkizdere bir çatma köprüyle geçilerek[39] kuzeydoğudan Osmanbeleni-Kazaklıtepe-Arapkahvesi-Arapdere köyü hattından Aydın dağlarını yarar ve buradan Tire'ye ulaşılabilirdi. Bu güzergâh Tire üzerinden Manisa-Alaşehir'e ve doğal olarak İzmir'e de ulaşırdı. Torbalı-Tire hattı eski merkez Tire'nin önemini de açıklar[40], bu yolla Büyük Menderes'in orta çığırı denize bağlanmış oluyordu. Kuşadası'na gidecek yol, Reşadiye (Ortaklar) -Selatin-Şirince-Ayasuluğ (Selçuk) hattını izlerdi. Bunlardan başka Değirmencik ve Reşadiye'den de Tire'ye bağlanan birçok yol vardır. Bunların bir bölümü halen kullanılır.

Aydın Sancağı ve çevresinde ticaret için kullanılan yolların genel karakteri, doğu-batı doğrultusunda bir hat çizmesidir. Pazarlanacak ürünü belli toplanma merkezlerine ulaştırmak bu yolların ana hedefidir. Bu toplanma merkezleri Nazilli, Aydın, Tire ve Kuşadası limanı ve en önemlisi İzmir limanıdır[41]. Bu merkezler dışında daha küçük merkezleri ve üretim bölgelerini bağlayan daha kısa yollar da vardı. Yollar, içe dönük ve örümcek ağı benzeri bir yapılanmayı yüzyıllar boyunca korudu. Bu, ekonominin kendine yeten ve içe dönük yapısının da kanıtıdır. Aşağıdaki harita[42] yollar hakkında bir fikir verecektir.

[39] M. K. Özkan, 1997, 257-265.
[40] T. Baykara, 1966, 43.
[41] Daha eski dönemler için bu merkezlere Balat ve Ayasuluğ' da dahil edebiliriz.
[42] Bu harita tarafımızdan yapılan araştırmanın özgün sonuçları kullanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır

Aydın- Sancağı'nda Kervan Yolları

Braudel'in de altını çizdiği gibi karayolları yüzyıllar boyunca doğanın sunduğu biçimde veya buna yakın bir şekilde kaldı, bunun nedeni nispi yetersizliklerdir[43]. Bölgede yolculuk, dönemin koşulları içinde pek de kolay görünmüyor, çünkü bütün yollar tekerlekli trafik için son derece elverişsizdi. Köprülerin yapılmamış veya yapılanların çoğu kez seller tarafından sürüklenmiş olması sonucu, tekerlekli araçlar, ki bunlar ilkel kağnılardan başka bir şey değildi, yerleşim ve üretim merkezleri arasında gidip gelemiyor, bu yüzden de yolcu ve mal taşınması yalnız deve kervanlarıyla yapılıyordu[44]. Bu da özellikle taze olarak pazarlanması gereken ürünün taşınmasında önemli bir dezavantajdır, ticaretin her türlüsü için ciddi bir zaman kaybıdır. Ayrıca Büyük ve Küçük Menderes'in taşkınları geçtikleri vadiler üzerindeki yolları olumsuz etkiler. Arazi ne kadar düz ve kervanlar için elverişli olsa da, taşkınlar yüzünden yaz mevsimi gelene kadar bataklığa dönüşür, bu andan itibaren deve kervanları için geçiş artık mümkün değildir. Bu yüzden Denizli, Sarayköy ve Dinar üzerinden gelen yollar Aydın Dağlarının izin verdiği ölçüde bu dağlar üzerinden geçer ve buradan eskinin önemli kenti ve ticaret merkezi Tire'ye bağlanır. Yollar-nehir taşkınları arasındaki tersine işleyen bu denklemin etkisi öylesine büyüktür ki, kentlerin ve bölgenin kaderinin de yüzyıllar boyu çok fazla değişmeyen bir görüntüye sahip olmasına neden olur. Kervan güzergâhları da bu yüzden doğanın elverdiği ölçüde gelişti veya hiç değişmedi. Demiryolunun geldiği XIX. yüzyıl ortalarına kadar, yol üzerindeki kentler önemlerini korudu. İzmir-Aydın demiryolunun zaman zaman ana kervan yolunun paralelini, hatta antik yolların benzerini izlediği görülüyor. Bir farkla, demiryolu hattı dağların eteklerinden değil daha düzlük araziden geçer. Demiryoluna II. Bölümde geniş olarak değineceğiz.

Kervanyolu (Tire-Ödemiş Arası)

[43] F Braudel, 1993, 306.
[44] O. Kurmuş, 1982, 53.

Bütün ön çalışmalar göstermiştir ki; Anadolu'da ilk kentlerin ortaya çıkışını, tarih içinde kentler sisteminin ve kentlerin mekansal yapıların oluşumunu ve değişimini belirleyen etmenlerin başında Anadolu'nun doğu Akdeniz havzasında sahip olduğu çok özel konum gelir. Bu konumu nedeniyle bin yıllar boyunca doğudan batıya, batıdan doğuya göç eden insan toplulukları için bir yol kavşağı işlevi gördü. Tarihsel süreç içinde Yunanlaşma, Romalılaşma, Hıristiyanlaşma ve en sonunda Türkleşme-İslamlaşma süreçlerini yaşayan Anadolu kültürel açıdan da oldukça değişti[45]. Aydın Sancağı, Batı Anadolu'nun özel bir köşesidir, "dağlarından yağ ovalarından bal akan" bu bölge üzerindeki önemli kentler, hemen her dönemde Büyük Menderes'in izlediği yol çevresinde kuruldu. Bu bereketli havza yüzyıllar boyunca bölge insanını besledi ve zenginleştirdi, hatta başka coğrafyalara, denizaşırı ülkelere de yetişti. XIX. yüzyılda, imparatorluğun bir yandan Avrupa'nın meydan okuması karşısında giderek zayıfladığı ve modernleşme, merkezileşme girişimlerinde bulunduğu bir dönemde, Batının giderek yayılan kültür ve ekonomisiyle temaslar sonucu ortaya çıkan liman şehirleri ayrıcalıklı bir konum kazandı. Bu liman şehirleri piyasa zihniyetinin hakim olduğu bir dünyanın uzantılarıydı ve ne geleneklerin, ne de "kumanda ekonomisi"nin[46] bu dünya da yeri yoktu. Böylelikle değişen süreç içinde Aydın Sancağı da bölgedeki merkezi konumunu yitirerek, önemi yıllar içinde kat kat artacak olan İzmir limanı art alanının bir parçası haline geldi.

Şimdi Aydın Sancağı'nı XIX. yüzyıldaki durumuyla daha yakından tanımak için, yerleşim yapılanmasına bakmalıyız.

III. Aydın Sancağı'nın Yerleşim Sistemi

Belli bir bölge içinde merkez ve çevrenin oluşturduğu birlik ve ilişkiler ağı yerleşme sistemi olarak tanımlanır. Yerleşme sistemlerinde kaza ve köyler, aralarındaki iç

[45] S. Aktüre 1994, 5
[46] Ç. Keyder, 2003, 50.

ilişkiler aracılığıyla bütünü oluşturan bir sisteminin parçasıdır. Birbirine oldukça uzakmış gibi görünen, bu nedenle kopukluk görüntüsü veren kasabalar, köyler ve *merkez* arasında ekonomik ve sosyal bağlantılar bulunur. Bu sistem içindeki ilişkiler ağının yöneldiği merkez ise çeşitli özellikleriyle farklılaşarak, çekim alanı olarak ortaya çıkan, ayrıcalıkları olan yerleşme birimidir. Merkezin farklılığı değişik biçimlerde ortaya çıkabilir. Bunlar; bürokratik bir örgütlenmeyi gerektiren *idari-adli kurumlar*ın varlığı, ticari buluşmalar için *pazar*, *eğitim-öğretim kurumları, ibadethaneler*, merkezi olduğu sistemi diğer bölgelere bağlayan bir *konum* gibi özelliklerdir[47].

Yerleşim birimlerinin oluşumunda öncelikle bireyin tercihleri öne çıkar, yerleşilecek alanın güvenli bir konumda olması, akarsulara yakınlığı, bölgedeki ulaşım ağına yakınlığı ve belki de en önemlisi bireyin geçim kaynağı olan işlerini sürdürebileceği tarıma ya da hayvancılığa uygun arazi bu seçimde belirleyici olur. Aydın Sancağının XIX. yüzyılda yayıldığı coğrafi alanda kasaba ve köylerin dağılımı ve çevredeki yol ağına bakıldığında bütün bunların belli topografik özellikleri gösterdikleri söylenebilir. Buradaki yerleşim sisteminin gelişiminde Menderes nehri en önemli belirleyicidir. Bölgedeki neredeyse bütün yerleşimler Menderes ve onu besleyen daha küçük akarsular çevresinde yer alır[48]. Bölge genelinde Menderes ve kollarının yardığı vadilerde yoğun köy yerleşimleri bulunur. Taşkınlar yapan bu büyük akarsuyun zararlı etkilerini en aza indirmek için özellikle Büyük Menderes vadisinin ana aksı içinde bulunan yerleşimler eski çağlarda güvenliğin de düşünülmesiyle sırtını dağlara vererek kuruldu, bu yerleşimlerin ortaya çıkşında ayrıca su kaynaklarına yakınlık da önemlidir. Böylelikle dağlar arasındaki vadilerde bulunan yollara ve aynı dağların arkasındaki daha büyük kentlere de yakın oldular. Aynı özellik, sancağın bu dağların arkasında kalan parçası için de geçerlidir. Orada da Küçük Menderes'in taşkınları düşünülerek kasaba ve köyler hem akarsuyun nimetlerinden yaralanabilecek kadar yakınında, hem de selden ya da bataklıkların getireceği hastalıklardan etkilenmeyecek kadar uzakta, dağ eteklerinde kuruldu. Bölge genelinde eski çağlara ait yerleşimin şekillenişinde coğrafi koşulların etkisi somutlaştırıldığında ortaya çıkan tabloda da benzer özellikleri görülür; Eskiçağlarda

[47] F. Yılmaz 1995, 108, 109, 110

[48] İnsanoğlu'nun yerleşimini kurarken akarsu yakınını seçmesi çok eski yüzyıllardan beri bilinen bir uygulamadır. Ayrıntılar için Bkz. S. Aktüre 1994.

İyonya ve Karya bölgelerinin sınırının Büyük Menderes'i Tralleis (Aydın) yakınlarından ikiye bölerek çizildiği ve kentlerin de her iki Menderes'in kenarında taşkınlar elverdiği ölçüde sıralandığı görülür. Büyük Menderes'in kuzeyi ve güneyi arasında yüzyıllar boyunca bir ulaşım kopukluğu vardı, bölgede nüfusu çekebilecek kentler su ve karayolu ulaşımına olanak taşıyan noktalarda kuruldu. Sardis'i Ephesos'a bağlayan yol Küçük Menderes, Laodikya ve Hierapolis'i Ephesos'a bağlayan yol da Büyük Menderes havzasından geçiyordu. Bu bölge kentleri, bu önemli yol üzerinde olmanın da etkisiyle geliştiler. Bizans çağında Antiochia Maiandrou, Nysa, Ephesos, Miletos vb. gibi dini merkezler çevresinde yıllar içinde başka birçok kilise, manastır ve piskoposluk merkezi ortaya çıktı. Osmanlı döneminde de imtiyazlarını sürdüren bu kentler zaman zaman adlarının Türkçe'ye uyarlanmasıyla ya da bazen tamamen değiştirilerek, veya bulunduğu yerin daha uygun bir konuma taşınmasıyla -en azından bazıları- varolmaya devam ettiler. Sonuçta; Harpasa-Arpaz, Neapolis-Yenişehir, Nysa-Sultanhisar, Miletos-Balat, Tralles- Aydın, Thyria- Tire vb. oldu. Yerli gayrimüslim nüfus üzerine Türk fetihleriyle birlikte Müslümanlar da eklendi, demografik yapı ve kültür çeşitlendi, yaşamaya elverişli alanlarda bulunan kentler, Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde de canlılıklarını sürdürdüler. Bu yerleşim sistemi içinde yer alan bazı üniteler, yüzyıllar içinde pazaryeri, eğitim kurumları, ibadethaneler gibi öne çıkan özellikleriyle çekim alanı haline geldi. Zaman zaman tarımsal verimliliğin azalması, hatta köylülüğün alınan tedbirlere rağmen toprağını kaybederek göç etmesi ve devletin üretim ilişkilerine doğrudan müdahalesinin, olumsuz etkisiyle[49] kentleşme sürecinde durağan dönemler yaşanmasına rağmen, bu yerleşim sistemi yüzyıllar boyunca çok fazla değişmeden kaldı.

Ancak tarihsel süreçte nüfusun artmasıyla ve güvenliğin belli ölçüde sağlanmasıyla birlikte bu yerleşimlerin ovaya kayarak geliştikleri ve büyüdükleri açıklıkla görülür. Limanlarla bağlantılı, uluslar arası ve bölgeler arası ticaret de XVI. yüzyıl sonlarında Anadolu'daki kentleşmeyi uyaran bir etki yarattı, kimi kentleri olumlu, kimilerini görece olumsuz etkiledi, denizden uzaktaki kentlerden Tire, yıldızı paralayan İzmir karşısında bir kırsal pazar kasabası haline geldi[50]. Hatta XVII. yüzyılda deniz seviyesinden hayli yüksekte kurulmuş Birgi gibi, geçmişin bazı önemli

[49] S. Faroqhi 1994, 362-367.
[50] S. Faroqhi 1994, 362, 363.

kentlerinin de kan kaybına uğraması pahasına daha küçük yerleşimler kuruldu veya varolanlar gelişti. Özellikle ticari ilişkilerdeki gelişme, kentlerdeki üretimin yönünü iki yüzyıl boyunca limanlara çevirdi.

Asıl dönüşüm XIX. yüzyılda yaşandı, ama bu yüzyılın başına gelindiğinde bölge insanının, doğal koşullarla baş etme yetenekleri henüz sınırlıydı ayrıca henüz, değişen koşullar bölge içinde önem kazanabilecek başka merkezleri işaret etmiyordu. Bu yüzden eski ve büyük merkezlerin, insan topluluklarını kendine çekmedeki eski alışkanlıktan da kaynaklanabilen gücü korunuyordu. Daha büyük değişiklikler için biraz daha beklemek gerekiyordu. Limanlara giden yolların etkisindeki yerleşim sistemi XIX. yüzyıl ortalarındaki büyük "ulaşım devrimine" kadar önemini korudu. Yani, Aydın ve çevresinde yerleşimlerin şekillenmesinde; en eski çağlardan itibaren öncelikle coğrafi koşullar ve ulaşım sistemi etkindir. Sonrasında XIX. yüzyıl başlarına kadar geleneksel-feodal yapılanmalar ve nihayet ulaşım teknolojisinin değişimi önemli oldu.

Yerleşim merkezlerinin konumu idari ünitelerin yapılanmasını da etkiledi. Bu yüzden Beylikler Dönemi idari yapılanmasının Aydın Sancağının yapılanmasındaki etkisinin XIX. yüzyıl başlarında sürdüğü söylenebilir. Aydınoğulları Beyliği'ne başkentlik yapmış olan Birgi, Tire, Ayasluğ'u bu yüzden Aydın Sancağı sınırları içinde görüyoruz.

1831'de Aydın Sancağının sınırları içinde Güzelhisar, Nazilli, Bozdoğan, Arpaz, Sultanhisar, Atça, Köşk, Tire, Balyambolu (Beydağ), Ödemiş, Alaşehir, Sard, Salihli ve Ayasuluğ vardır. Buradan anlaşıldığına göre Büyük Menderes vadisi ve bu vadiyi Küçük Menderes Havzasına aynı zamanda eski dönemlerin önemli büyük kenti ve ticaret merkezi, eski bir beylik başkenti olan Tire'ye bağlayan yollar ve bunlar arasındaki yerleşimlerin bir araya toplanmıştır. Oldukça geniş bir alanda Menderes nehri ve çevresi aynı sancak sınırlarına dahil edilmiştir, ama Büyük Menderes'in güneyi ve aşağı çığırı bu bütünleşmenin dışındadır. Bu alanın dışındaki Söke ve Çine, Muğla Sancağı'na bağlıdır, ayrıca daha sonra Aydın'a bağlanan Sobice kazası da Menteşe sınırları içerisindedir[51]. Söke ve Çine hem kuzeydoğudan gelen yolların

[51] K. Karpat, 1985, 111. Geleneksel idari ünitelerin bölgedeki varlığı Roma döneminden itibaren gözlenebilir. Romalılar M. Ö 27-M. S 14 yıllarında yaptıkları düzenleme ile bölgeyi *conventus* (mahkeme bölgesi)lara ayırmışlardı. Bu ayrıma göre Kuşadası'ndan başlayarak doğuya doğru Büyük Menderes havzası kentleri, Ephesos Convensusu'na, Magnesia (Ortaklar)'dan itibaren Yatağan ve Dalama'ya kadar olan bölge de Alabanda Convensusu'na bağlıdır. M. A. Kaya, 2001, 5.

üzerinde değildir, daha güneyde kalır, hem de buradan geçen yollar, taşkınlar yüzünden Menderes'in kuzeyine her zaman çıkamaz. Bu merkezlerin en uygun ve kısa yoldan Kuşadası limanına bağlanması daha kolay görünür.

1845'lerin Aydın Sancağı idari üniteleri farklılaşmaya başlamıştır, Sard ve Salihli, Dağmarmarası artık Aydın'a dahil değildir. Ama Çine, Mazon, Şahme, Dalama, Sobice ve Karpuzlu sancak sınırlarındadır [52]. Bu yıllarda sınırların, Menderes'in güneyini de içine alırken, nehrin kuzeyinden çekilmeye başladığı görülüyor.

1850'ye gelindiğinde Aydın Sancağı'nın idari dağılımı biraz daha değişti; Güzelhisar merkez kaza, nahiyesi Karapınar, Ayasluğ, Tire, Bayındır kazaları Bayındır'a bağlı Koçak nahiyesi, Birgi ve buna bağlı Ödemiş ve Keles nahiyeleri, Balyanbolu, Alaşehir, İnegöl, Ortakçı ve buna bağlı Kuyucak, Arpaz ve Amasya, Yenişehir ve Karacasu, Nazilli ve Kestel, Sultanhisar ve nahiyesi Atça, Köşk ve nahiyesi Dallıca, Karpuzlu ve nahiyesi Yenipazar, Bozdoğan ve nahiyesi Kayran[53], Çine, Mazon, Şahme, Dalama Karahayıt ve Bayramlu[54] şeklinde idari ünitelerin şekillendiği görülür. Ancak iki yıl sonra Tire, Ödemiş, Birgi gibi Küçük Menderes Havzası kentlerinin İzmir Sancağına, Söke ve çevresinin de Aydın'a bağlanması gündeme geldi[55]. İdari yapı halen kesin hatlarına ulaşmamıştı. Ama Aydın Sancağı istikrarlı biçimde sadece Büyük Menderes'in çevresinde şekillenecek idari sınırlara yaklaşıyordu.

Şimdi bu düzenlemeler ışığında bölgedeki önemli yerleşimlere daha yakından bakalım.

IV. Başlıca Yerleşimler

Kenti tanımlayan öğeler arasında üretimin tarım dışı kaynaklara yöneldiği ekonomileri barındıran yerleşimlerin varlığı kabul edilir. Aydın Sancağı genelinde, bu özelliğe net olarak sahip ve bu yüzden kent olarak tanımlanabilecek yerleşimler başta merkez kaza Güzelhisar, Beylikler dönemi başkenti Tire ve eski bir ticari merkez olan

[52] C. Telci 2006, 172, 173.
[53] Bu sözcük bazı araştırmalarda Kıran olarak okunmuştur. Hatta aynı bölgede Kıran adlı bir başka köy de vardır. Ancak Kıran Köşk yakınlarındadır. Bu dönemde Bozdoğan'a bağlı nahiyenin adı Temettuat defterlerinde de net olarak Kayran'dır.
[54] Devlet Salnamesi, (1266) 1849, 74-75.
[55] BOA A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852.

Nazilli'dir[56]. XIX. yüzyıl ortalarında Aydın Sancağı'na bağlı kazaların her birinin gerek nüfus, gerek ulaşım ve çarşı-pazar bakımından "büyük" kent olma özelliğini taşımaları için henüz koşullar uygun değildir. Ancak bu sav, kasabaların bölgedeki iç ilişkiler ağının dışında bırakıldığı anlamına gelmez. Bu yerleşimlerin de yüzyıl ortalarında kendi etraflarıyla merkez-çevre ilişkisi kurdukları ve bu çevreler için daha küçük çapta toplanma merkezleri oldukları söylenebilir. Örneğin; Ödemiş'te de tarım ve tarım dışı faaliyet arasındaki fark görmezden gelinebilecek orandadır bu yüzden, Tevfik Güran ve H. İnalcık, Ödemiş'i köy ve kent arasında gelişen bir *kasaba-köy* olarak tanımlamıştı. Yüzyıl ortalarında, bölge genelinde benzer özellikte kasabalar ve kasaba-köylerden bahsedilebilir. Bu kasaba-köyler durağan bir yapıda değildir, bölge yerleşimlerinin sosyal, ekonomik ve idari yapılarında belli bir hareketlilik söz konusudur, değişen koşulların zaman içinde, köyleri kasaba, kasabaları da önemini kaybeden köylere dönüştürdüğü örnekler hiç de az değildir. 1831'deki veriler sonraki yıllarla karşılaştırıldığında; küçülerek kan kaybeden kasabaların yanında, büyüyen kasabalar da fark edilir. Örneğin Kestel Nazilli ile birlikte anılır ve değerlendirilirken 1845 tahririnde[57] Kestel adı geçmeksizin Nazilli tek başına belirtilir. Bunun tam tersi bir durum Karacasu için gözlenir. Karacasu'nun henüz büyük olasılıkla bir köy olduğu 1831'de, Yenişehir kazası tek başına gösterilir. 1845'e gelindiğinde ise *Yenişehr-i Aydın nam-ı diğer Karacasu* tanımıyla karşılaşılır. Yine 1831'de olmayan Yenipazar kazası ve Bozdoğan'a bağlı Kayran nahiyesi yaklaşık 10 yıl içinde önem kazanmaya başlayan yerleşimler olarak değerlendirilebilir. Yine tam tersi bir durum Köşkderesi kazası için geçerlidir. 1831'de 2160, 1845'ten önce de 1678 kişilik nüfusu barındıran Köşkderesi[58] bu tarihten itibaren artık yoktur. Aslında bölgede bu adla anılan tek bir yerleşim yoktu. Köşkderesi, Köşk yakınlarında Ildırı köyü arasındaki bölgeye verilen addır. 1845'te büyük olasılıkla idari yapılanmadaki değişiklikle bu bölgenin kaza olmaktan çıkarıldığı ve Köşk ile birleştirildiği düşünülebilir. Benzer bir durum Bozdoğan yakınlarındaki İnegöl için de geçerlidir. 1845 öncesinde az da olsa gayrı Müslim nüfusa sahip olan İnegöl bu nüfusun neredeyse tamamını 1845'te kaybeder ancak Müslüman nüfusunda bir artış olur. Bu tip kasabaların demografik hareketlerinde, bulunulan yerdeki koşullarda ortaya çıkan küçük bir değişiklik dahi

[56] Güzelhisar, Nazilli ve Tire'de tarım ve tarım dışı faaliyetler hakkında bkz; Güzelhisar için A. Tozduman 1992; Tire için M. Başaran1997 ; Nazilli için S. Tekin1997.
[57] Defterdeki verileri görmek için Bkz. C. Telci 2006
[58] Ayrıntılar için bkz. C. Telci 2006, 169.

neden olabilir. Üzerinde durduğumuz kaza ve nahiyelerin çoğu, Köşkderesi, Kestel ve Nazilli hariç, Büyük Menderes'in güneyindeki bölgededir. 1845'e ait verilerde bu bölgede yeni düzenlemelere gidildiği ve Çine'nin Muğla'dan alınarak Aydın'a bağlandığı gözlenir. Yani aynı yıllarda bölgede idari düzenleme yapılmıştır ve bu düzenleme sırasında köy ve kasabaların sosyo-ekonomik nedenlerle eskiye oranla gelişme veya gerileme gösteren özelliklerine göre bu düzen içinde yerlerini aldıkları tahmin edilebilir. Benzer durumların bu yüzyılın sonunda da devam ettiği anlaşılıyor.

Bu yerleşim sisteminde en önemli duraklar ve çekim alanları olan Güzelhisar, Tire ve Nazilli'nin, çevreleriyle kurduğu iç bağlantı ağı farklı yönlerdedir. Bu merkezler arasında Tire ve Nazilli'nin eski dönemlerden itibaren, ticari ortam sağlayan pazar yerlerine sahip olmaları, çevre köylerle bir merkez-çevre ilişkisini de erken dönemlerden itibaren hazırladı.

Daha önce de anlatıldığı gibi henüz ulaşım sistemlerinin günün modern teknolojisi ile uyum sağlayacak ölçüde değişmediği dönemde, yani demiryolu hattının döşenmesinden önce; yüzyıllardır varolan geleneksel yollar kullanılıyordu. Bu yollar, Batı Anadolu'nun iç bölümlerini limanlara bağlayan yollardı, kervanların gelip geçtiği bu yollar, kentsel gelişmenin kaderinde çok önemli roller yüklendiler. Menderes taşkınlarının izin verdiği ölçüde şekillenen yollarda dağlar, her zaman bir engel oluşturmadı. Bu yüzden yolların Güzelhisar ve Nazilli'den dağları aşarak Tire'ye bağlanması belki çok kolay değildi ama hızlı olduğu kesindir. Büyük Menderes havzası kentlerinin ulaşım ve ticaret bakımından uzantısı böylelikle Tire oldu. Dağların iki yakası arasında yalnızca yolcular ve tüccarlar gidip gelmedi. Güzelhisarlı çiftçiler, Tire'de bağ-bahçe, tarla işlediler arı kovanlarını buraya yerleştirdiler [59], dağın iki yakası arasında çarşı pazarlara gidip geldiler. İç ilişkiler ağı daha iyi koşullar ortaya çıkmadığı sürece zarar görmedi. En önemli merkez, çekim alanı ve son durak XIX. yüzyıl boyunca İzmir'di, sözünü ettiğimiz "büyük" kentlerden de İzmir'e doğru bir yönelme hep vardı, ama demiryolu yapılana kadar İzmir hâlâ çok "uzak"taydı. Yolların ve ulaşım teknolojisinin yüzyıl ortalarından itibaren nitelik ve nicelik bakımından büyük boyutlarda değişikliğe uğraması, Tire gibi merkezlerin, yerini farklı bir dünyanın kimliğine bürünmüş başka merkezlere devrederek, sahneden neredeyse çekilmesi, ilerleyen bölümlerde göreceğimiz gibi, ticaretin kentlerin

[59] M. Başaran 1997, 200

gelişiminde büyük rol oynayarak bazı kentlerin önemini arttırması, bölgede özellikle ekonomik alanda egemen güçlerin değişen kimliği, hatta bölgenin kendi kimliğindeki farklılaşma ve benzer başka nedenler Aydın Sancağı'nın sonraki idari yapılanması üzerinde etkin oldu.

A. Güzelhisar

Aydın Sancağı'nın merkezi Güzelhisar-ı Aydın'ın eski çağlardaki adı Tralles'tir. Etrafındaki verimli topraklar sayesinde mamur hale gelen kent birçok istilaya maruz kaldı. Aydınoğulları Beyliği zamanında Türklerin eline geçti. 1390 yılında Yıldırım Bayezit tarafından Osmanlı topraklarına katıldı. Timur istilası sırasında tekrar Aydınoğulları'nın eline geçtiyse de II. Murat döneminde yeniden Osmanlı egemenliğine girdi[60]. Türkler tarafından kurulmayan bu eski kentin fiziksel yapısı kozmopolit özellikler taşır. Osmanlı bu bölgeye liva-i Aydın adını verdi, böylelikle merkezi Tire olan Aydın Sancağı kurulmuş oldu. XV. yüzyıldaki tahrirlere göre Güzelhisar yedi mahalleli küçük bir kasabaydı. Ticari mübadele söz konusu olduğunda Aydın-Güzelhisar çevresindeki alanın, bu yüzyılda hiçbir şekilde öncü bir rolü yoktu. Aydın ve Köşk'te yalnızca iki pazar vardı ve bu yerleşmeler ancak "köy" sayılabilecek cinstendi[61]. Güzelhisar'ın yakın çevresi bir yandan Nazilli, bir yandan da Tire ve Ayasuluğ gibi ticari merkezlerin gölgesinde kaldı. XVI. yüzyılda mahalle sayısı altıya indi. Yüzyılın ikinci yarısında ise nüfus artarak 1000'i geçti 1677 avârız tahririnde kentin 22 mahallesinde 5000'i aşan bir nüfus bulunur[62]. Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Güzelhisar'ın canlı bir ticaret merkezi olduğunu haftada bir gün kurulan pazarını, hanlarını, bedestenini ve özellikle de çarşıdaki helvacı dükkanlarını uzun uzun anlatır, pamuk ipliğinin ve bu iplikle dokunan kumaşlardan özellikle kumaşların boyandığı boyacı çarşılarından söz eder[63]. Bunlara bakarak Güzelhisar'ın bu yıllarda gerek tarımsal üretim gerekse zanaatlar bakımından canlı bir kent haline gelmekte olduğunu ve bu gelişmenin XVII. yüzyılın ikinci yarısında belirgin olduğunu söyleyebiliriz. Bunun nedenleri içinde İzmir'in uluslararası ticarette giderek artan önemini; Aydın ve çevresinin de bu limanın hinterlandında yer alması gösterilebilir. XVIII ve XIX. yüzyıllarda hem İzmir'in, hem de hinterlandının önemi daha da artacaktır. Bu durum Aydın Güzelhisarı'nın merkezi konumunu da etkiledi.

[60] H. Akın, 1946 24, 61, 84.
[61] S. Faroqhi 1978, 61
[62] B. Darkot- M. H. Yinanç İ. A II 61ve F. EmecenTDVİA, 150, 159, 235.

Aydın Vilayeti merkezinin İzmir ve Aydın Güzelhisarı kazaları arasında bir süre için el değiştirmesi, Güzelhisar'ın kentsel gelişiminin incelenmesi açısından üzerinde durulması gereken bir konudur. 1826 yılında yapılan idari düzenlemelerle Aydın, Hamit, Teke, Saruhan ve Sığla sancakların birleştirilmesiyle Aydın Eyaleti oluşturuldu. Bu sancaklar beylikler dönemindeki topraklarını hatta isimlerini de koruyarak eyalete dahil oldular. Aydın Güzelhisarı, bu eyaletin merkezi konumundadır[64]. XIX. yüzyılın başlarında geleneksel idari ünitelerin varlığı nedeniyle Aydın Eyaletinin, ünlü ayan ailesi Karaosmanoğulları'nın nüfuz alanında şekillendiğini söyleyebiliriz. Ancak Güzelhisar kazası eyalet merkezi olma özelliğini çok fazla sürdürememiş görünüyor. 1843'te Said Paşa'nın valiliği sırasında paşanın İzmir'de oturmak istemesi üzerine, "*eyaletin hüsn-i idare-i umur-u zaptiye ve maliyesine bir gûne sekte gelmeyeceği ve ahar suretli uygunsuzluk melhuz olmadığı*" takdirde kendisine izin verildi ve merkez İzmir'e taşındı. Yakup Paşa'nın valiliği sırasında 1843 yılında yeniden Güzelhisar'ın merkez olduğunu görüyoruz. Bu durum 1850'ye kadar devam etti, Damad Halil Paşa, Aydın valisi olduğunda buranın "havasının ve suyunun bünyesine yaramadığı" gerekçesiyle merkezi İzmir'e taşımayı teklif etti ve bu teklif kabul gördü[65]. 1867'ye kadar da durumun bu şekilde devam ettiğini söyleyebiliriz, bu tarihte yapılan son düzenlemede de merkez değişmedi, sadece eyalet sınırlarında bazı değişikliklere gidildi. Ancak bu yıllarda vilayetin merkez kazasının belirsizliği Güzelhisar'ın kentsel gelişiminde olumsuzluklara neden olmuş olmalı[66].

Osmanlı yöneticileri bu dönemde bazı başka konularda olduğu gibi, biraz da "deneyerek" en doğru kararı vermeye eğilimli gibi görünmektedir. Ayrıca bu yüzyıl boyunca sürekli büyüyen ve birçok bakımdan Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli kentlerinden biri haline gelen İzmir'in konumu, Aydın (Güzelhisar)'ın bu kadar yakınında olması ve tarihsel süreç içerisinde, dönemin koşullarının etkisiyle sosyal ve ekonomik bakımdan onun önüne geçerek, dönemin bir metropolü haline gelmesi Aydın Güzelhisar'ın gölgede kalmasının nedenidir. Ayrıca İzmir bir liman kentidir ve

---

[63] Evliya Çelebi 1985, 557, 558.
[64] F. Emecen, İ. A 235-236.
[65] T. Baykara, 1966, 5.
[66] Aydın Güzelhisar vilayet merkezi iken valilere mahsus bir konak bulunmaktadır ancak merkezin İzmir'e taşınmasından sonra boş kalan binada tamirat gereklidir. Burada valiler oturmayacağı için kaymakam ikametine verilecek olan binanın masrafı hayli yüksektir. Ancak ileride yine valilerin burada oturabileceği düşünülerek vali ve meclis odasının da tamir edilip edilmemesi konusunda fikir sorulmaktadır. A. MKT. MHM 32/6 (1267) 1851.

bu tür kentlerin imparatorluğun genellikle iç kesimlerinde yer alan idari merkezlerini kolonial ilişkilerin etkisiyle gölgede bırakarak bölgelerinin en büyük şehirleri haline gelmesi[67] olağan bir durumdur.

Güzelhisar XIX. yüzyılda kalabalıklaştı. A. Tozduman 1845 tarihli Güzelhisar Temettuat Defteri'nde 21 Müslüman ve 3 gayrı Müslim mahallesi tespit etmiştir. Ancak çalışmasında 3 defteri arşivde bulamadığını da belirtmektedir[68]. Nüfus ağırlıklı olarak Müslüman'dır, Güzelhisar merkez ve köylerinde Rum ve Ermeniler de bulunur, Tozduman'ın verilerine göre 1845'te nüfus, 17. 500 ile 18. 000 arasında değişir. Yani yaklaşık 200 yıllık bir süreç içinde % 250'yi geçen bir artış göstermiştir. O yıllarda vilayet merkezi olan Güzelhisar'da kentleşmenin bir göstergesi olarak, üretimin tarım dışı faaliyetlere yönelme oranı %55. 2'tir. Ancak tarım halen önemini korur. Kentleşme ve kent ihtiyacına yönelik mesleklerin varlığı yanında toprak sahibi olmak da önemlidir. Esnaf ve tüccardan toprak sahibi olanlar vardır. Büyük olasılıkla aileden kalan bu topraklar hem kendileri hem de yakınları tarafından işletilebilir. Bu tipte toprakların sahiplerinin Müslüman olması, Müslüman ahalinin de ticarete ve esnaflığa yöneldiğini ancak aile geleneği olarak toprak sahibi olduklarını göstermesi bakımından önemlidir. Tarımsal faaliyette birinci sırayı en yüksek hasılatla üzüm ardından da diğer sanayi bitkileri alır.

Aynı defterdeki hane reislerinin mesleklerine bakıldığında dokumacılıkla ilgili 20 çeşit faaliyet kentte dokumacılığın belirgin gelişmişliğinin göstergesidir. Bundan başka debbağlık ve deri işlenmesi ile ilgili faaliyetler de yaygındır. Güzelhisar'ın gayrı Müslim ahalisinin tarımla ilişkisi sınırlıdır. Gayrı Müslimler daha çok deri ve giyim eşyası, yiyecek-içecek üretimi ve satışı, tüccarlık-esnaflık, duvar ustalığı, terzilik gibi mesleklerde uzmanlaşmıştır. Müslümanlar ise hem tarım, hem de üretim sektörünü geçim kapısı olarak görürler.

Güzelhisar XIX. yüzyıl ortalarında Aydın Sancağının merkezidir, çekim alanının merkez-çevre ilişkisi çok yönlüdür. Üretim ilişkileri Menderes'in iki yakasını kapsar, Aydın dağlarını aşarak Küçük Menderes havzasına ulaşır, güneyde Çine'ye güneydoğuda da Tavas'a[69] uzanır ticari ilişkiler sayesine Menderes'in aşağı çığırına doğru bir yönelme her zaman vardı, ancak bu çekim alanını daha güneye Söke'ye

[67] Ç Keyder, 2003, 51
[68] Güzelhisar kazasının temettuat defteri ile ilgili veriler için bkz. A. Tozduman 1992
[69] Tavas ile ilgili daha başka ayrıntılar için Bkz. M. Kütükoğlu 2002

doğru indirmek doğru olmayabilir. Sonraki yıllarda Aydın Sancağı'nın kazalarından biri haline gelse de Söke, İzmir'in çekim alanındadır.

Yüzyılın ortalarında Güzelhisar artık gelişmekte olan bir kent görünümündedir. Önemli ticaret yollarının üzerinde bulunması ve bütün vilayetin değilse de İzmir limanının hinterlandının merkezi sayılabilecek konumu gelişmenin tetikleyicisidir.

B. Tire

Tire Türk fetihleri öncesinde de bölge için önemli bir kentti. Antikçağda Sardis-Ephesos yolu üzerinde bulunması dolayısıyla daha o zamanlarda önem kazandı. 1304 yılında Aydınoğulları'nın eline geçtikten sonra başkent olarak daha da gelişti. 1390'da Osmanlı egemenliğine girdi. XV. yüzyılda Anadolu Beylerbeyliği'ne bağlı Aydın Sancağı'nın merkezi oldu[70]. Eski Beylik başkenti Tire XVI. yüzyıla gelindiğinde 2400'e ulaşan vergi mükellefiyle hâlâ bölgenin en büyük kentiydi[71]. Tire'nin Beylikler döneminde XVI. yüzyıl başlarında bir idari merkez görevini yüklenmesi buradaki eğitim ve kültür hizmeti veren medrese ve kütüphanelerin, konaklama tesislerinin ve ibadethanelerin çoğalmasını sağladı. Bütün bunlar bir kentin merkez olma özelliğinin vazgeçilmez unsurlarıdır. Beylikler döneminde 15 mahallesi olan Tire'nin, XVII. yüzyılda Evliya Çelebi'ye göre[72] 68 mahallesi ve köyü vardır. M. Başaran 1844-45 tarihli Temettuat defterlerinde 40 mahalle tespit etmiştir. Yine onu verdiği rakamlara göre 1831 nüfus sayımında 12. 142 olan nüfus, 1891'de 33. 657'ye, 1909-10 yıllarında 37. 773'e ulaştı. Bu nüfus Müslümanların yanında Rum, Ermeni ve Yahudileri de barındırıyordu[73]. Ayrıca, kent çevresinde yerleşmiş veya yarı göçebe Türkmen toplulukları da çok fazlaydı.

Eski dönemlerden itibaren önemli bir pazara da sahip olan Tire'nin ticari kapasitesinin yüksekliği, burada nüfusun artmasında ve kentin, çevre yerleşimler için çok önemli bir durak, aynı zamanda çekim alanı haline gelmesinde etkindir. Yakın çevreden buraya göç edenler, Nazilli'de yerleşen ama bağı bahçesi bu çevrede olanlar da vardır. Tire'nin etki alanı Küçük Menderes havzasını içine alır, ama Nazilli'nin etki alanıyla kesiştiği de düşünülebilir. Tire aynı zamanda Sarayköy üzerinden gelen

[70] M. Başaran 1997, 13.
[71] S. Faroqhi 1974, 61.
[72] Evliya Çelebi 1985, 8, 560
[73] M. Başaran'ın çalışması yanında K. Karpat 1985, 111

kervan yollarının ulaştığı merkezlerden biriydi. Menderes güzergahını izleyen yolda Aydın dağları üzerinden Küçük Menderes havzasına geçmeye yarayan irili ufaklı birçok yol olduğunu belirtmiştik. Bu yüzden ana kervan yoluyla Tire arasındaki ilişki kesintisiz sürebildi. Bu, ticaret için çok önemliydi. Her zaman ticari kapasitesi yüksek olan kentte, XIV. yüzyıldan itibaren izleyebildiğimiz kadarıyla çok sayıda han ve kervansaray vardır[74]. Bu yapıların daha çok besin ticaretine hizmet ettiği söylenebilir ama Tire, İzmir tarafından gölgede bırakılmadan önce bölgenin kentsel merkezidir ve pamuklu dokumacılığıyla da ünlüdür. Daha çok Akçaşehir (Söke) ve Güzelhisar kırsalında eğrilen iplik Tireli dokumacılara resmi olarak düzenlenen fiyatlarla satılırdı[75]. Tire dokumaları başkent pazarlarında satılır, hatta saraya gönderilirdi[76]. XIX. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Aydın sancağında üretimin artık belirgin biçimde tarım dışı faaliyetlere yöneldiği kentlerden biri Tire'dir. Esnaf ve tüccarların genel nüfusun geçim kaynakları içindeki payı % 63'tür. Bu, merkez kaza Güzelhisar'daki orandan bile fazladır. Kentsel özellikler bununla sınırlı değildir. XIX. yüzyıl ortalarında Tire, kırsala hitap etse de, görece büyük pazarları, kozmopolit nüfusu, Müslüman, Rum ve Yahudi cemaatlerine ait okulları, birçok medresesi, kütüphanesi, dini yapıları ve parlak geçmişi ile Aydın sancağının belki de en önemli kazası, önemli bir çekim merkezi ve duraktır. 1852 tarihinde İzmir'e yakınlığı nedeniyle Aydın sancağından alınarak idari yapılanmada İzmir sancağına bağlanacaktır[77].

C. Nazilli

Aydın sancağına bağlı kazalar içinde Tire'den sonra gelen önemli kent Nazilli'dir. Kent, Türk fetihleri döneminde çevre kasaba ve köylerin " Cuma kılıp pazar kurdukları" bir merkez ve duraktı. Menteşe ve Aydınoğulları'ndan sonra Yıldırım Bayezit döneminde Osmanlı topraklarına katıldı[78]. Nazilli XV. yüzyıl sonunda yalnızca 250 vergi mükellefi olan bir köyken, bir yüzyıl sonra 950 vergi mükellefi olan bir kasabaya dönüştü. Bu dönemde Menderes nehrinde balık avlanıyordu. Vergi kayıtlarında "Nazilli teknesinden 100 akçelik gelir sağlandığı" belirtilir[79]. Kasaba bu yıllarda bir tür panayırın toplandığı merkez olmaya devam

[74] Kervansaray ve hanların listesi için bkz . M. Armağan 2003, 160
[75] S. Faroqhi 1993, 35, 36
[76] Y. Yücel 1992, 53, 64, 68, 69, 74, 83.
[77] BOA. A. MKT. UM 105/ 100 (1268) 1852.
[78] L. Ressamoğlu 1952, 91.
[79] Nazilli'de Menderes'ten balık avlanması XIX. yüzyılda da devam eden bir işkoludur. Balıkçılar Temettuat defterlerine göre çok fazla değildir.

ediyordu. Bu panayır Kurban ve Şeker Bayramlarında ve haftanın belli günlerinde toplanıyordu, panayır *muhtesibin* yetki alanı dışındaydı. Panayır günleri çok sayıda koyun ve sığırın kesilmesi göçebe gruplarının buradaki faaliyete yoğun biçimde katıldıklarını düşündürüyor[80]. Nazilli'nin nüfus ve ticari gelişiminde kentin iç bölgelerden gelen kervan yollarının üzerinde olmasının büyük etkisi vardır. Bu yol antikçağda da Roma döneminde de vardı, XIX. yüzyılda açılan İzmir-Aydın demiryolu da bu yolla kesişiyordu. Nazilli'nin merkezi özelliği ve önemi de yine ticari ortamdan kaynaklanır, Menderes'in yukarı çığırının Sarayköy'e uzanan parçasından başlayarak Aydın Dağlarının arkasında Tire'nin ve Balyambolu (Beydağ)'nun çekim bölgesiyle kesişen bir etki alanı vardır.

Ticari faaliyetin yanında Nazilli'de üretilen pamuklu dokumalar da hem çevre hem de başkent pazarlarında alıcı buluyordu[81]. Ayrıca incirin en kalitelisinin yetiştiği yerlerden biri de burasıydı, incir her dönemde özellikle saray sofralarının gözdesidir[82]. XIX. yüzyıla gelindiğinde incir, uzak ülkelerdeki sofraların da gözdesiydi. *Ağustos ayı sonlarında toplanan incir, Nazilli'de büyük yığınlarla hanlara, çarşılara hatta sokaklara konur. Her cins ve renkten kadınlar incirleri kutulara yerleştirmek için şehir ve civarına dolarlar. Her biri yüzlerce deveden oluşan kervanlar inciri İzmir'e taşır* [83]dı.

Başlangıçta bir pazaryeri olan kent bu özelliğini hiç kaybetmedi. XIX. yüzyıl başında 1831'de yapılan düzenlemelerden anlaşıldığına göre; Nazilli bu dönemde çevredeki bazı kaza merkezlerinden daha çok öne çıktı. Örneğin eski kaza merkezi Arpaz, aynı tarihte Nazilli'ye bağlı bir köy, kaza merkezi olan Sultanhisar da yine Nazilli'ye bağlı bir nahiyeye dönüştürüldü. Yüzyıl ortasında Nazilli'nin sosyo-ekonomik durumu için Temettuat Defterlerinden yararlanılabilir. Bu çalışma Saadet Tekin tarafından yapıldı[84] . Tekin, çalışmasında 1844-45 tarihlerinde Nazilli'de 4 mahalle belirleyebilmiştir[85]. Ancak bu mümkün değildir, defterin eksik olduğunu düşünebiliriz. Çalışmadan alınan verilere göre, Nazilli'de Müslümanlardan sonra ikinci büyük grup Rumlardır, genellikle Pazarköy'de otururlar. Meslekleri, *Çulhacılık,*

[80] S. Faroqhi 1974, 62
[81] Y. Yücel 1992, 65.
[82] Y. Yücel 1992, 32.
[83] C. Texier 2002, II, 110
[84] S. Tekin 1997.
[85] S. Tekin 1997, 20.

ayakkabıcılık, değirmencilik, dülgerlik, duvarcılık, simsarlık, terziliktir, yani geçim kaynakları tarım dışı üretim ve ticaret üzerinde yoğunlaşır, az sayıda ziraat erbabı Rum da vardır. Ayrıca *ticaret erbabı* olarak nitelendirilen ancak ticaret konusu meta hakkında bilgi verilmeyen hane reislerine de rastlanır. Ermeni nüfus da Bereketli ve Pazar karyelerinde sakindir, Bereketli Ermenileri sıklıkla *elekçilik* yaparlar. Pazarköy'dekilerin meslekleri ise *kuyumculuk, terzilik, yorgancılık, çerçilik*tir. Kentin Müslüman sakinlerinin meslekleri ise çeşitlilik gösterir. Eldeki verilere bakıldığında Nazilli'de *kumaş dokumacılığı, debbağlık* ve *demircilik*, üretim sektöründe belirleyicidir. Ticaret için yeterli veri bulunmadığından ticari meta hakkında fikir yürütmek zordur, ama bölgede yetişen incirin, evlerin içinde veya kırsalda dokunan kumaşların, defterlerde *ticaret erbabı* olarak gösterilen kişiler tarafından alınıp satıldığını tahmin edebiliriz. Kentin esnaf ve zanaatkarlarının genel içindeki oranı %54'tür, bu da mevcut verilerle Nazilli halkının tarım dışı faaliyete yöneldiğini gösterir ve bu özelliğiyle kent olarak değerlendirilebilir. Nazilli XIX. yüzyıl ortalarında Aydın'a bağlı kazalar içinde en önemlilerdendir. Okulları, kiliseleri, camileri, hanları, hamamları, bekar odaları, Nakşi ve Rufai tekkeleriyle[86], canlı pazarı, mağazaları, incir depoları ve bitmeksizin gelip geçen kervanlarıyla Nazilli XIX. yüzyılın ortalarında gittikçe gelişen, kozmopolit bir çekim alanıdır.

Şimdi bu idari sınırlar içinde yaşayan insan topluluklarının yerleşim yerleri üzerindeki dağılımını ve bu dağılımı etkileyen faktörlere göz atacağız.

V. Demografik Özellikler ve Sosyal Durum

Aydın Sancağı'nın idari yapılanması XIX. yüzyıl boyunca sürekli olarak değişiklik gösterdi. 1830'lardaki Aydın ile 1850'lerdeki Aydın'ın sınırları oldukça farklıdır. Ancak 1850'lerin ortalarında hemen hemen şu andaki idari sınırlara kavuşan Aydın Sancağı için bu yüzden çok sağlıklı demografik verilere ulaşmak oldukça zordur.

Aydın Sancağı, resmi verilere bakıldığında, 1831'de yapılan nüfus sayımına göre; 100. 257'si Müslüman, 6. 346'sı Rum, 532'si Yahudi ve 543'ü Ermeni olmak üzere 107. 678 kişilik nüfusa sahiptir. Bu sayıları 2 ile çarpmak gerekir, çünkü 1831

[86] S. Tekin 1997, 50, 51, 52.

nüfus sayımında yalnızca erkekler sayılmıştır. Aşağıdaki tabloda[87] bu tarihte sancağın sınırları içinde yer alan idari ünitelerin nüfus verileri gösterilmiştir.

Tablo 1: Aydın Sancağında Nüfus

Kentler	Müslüman	Rum	Çingene	Musevi	Ermeni	Toplam
Güzelhisar	11. 252	1. 044		370	64	12. 730
Tire	11. 178	787		162	15	12. 142
Bayındır	7. 275	1. 017			73	8. 365
Ödemiş	8. 358	823			336	9. 517
Birgi	5. 713	213				5926
Keles	1. 063	15			1	1. 079
Balyanbolu	1. 709	11				1. 720
Sard ve Salihli	381	120				501
Dağmarması	609					609
Alaşehir	6. 373	911				7. 284
Kestel ve Nazilli	4. 687	227			47	4. 961
Yenişehir	6. 559	95				6. 654
Bozdoğan	4. 199	27				4. 226
Kuyucak	2. 683	15				2. 698
Arpaz	2. 876	16				2. 892
İnegöl	2. 802	26				2. 828
Atça	2. 332	92				2. 424
Sultanhisar	1. 718	29				1. 747
Amasya	858	3				861
Beypazarı	2. 020	13			7	2. 040
Köşkderesi	2. 050	110				2. 160
Köşk	385	49				434
Dallıca	1. 177	3				1. 180
Vakıf	1. 617	2				1. 619
Ayasuluğ	69	698				767
Aşiret	10. 313					10. 313
Toplam	100. 256	6. 346		532	543	107. 677

Yüzyılın başlarında, Aydın Sancağındaki en kalabalık yerleşim Tire'dir. Hatta eski beylik başkenti Tire, sancak merkezi Güzelhisar ile yarışır durumdadır. Sancak genelinde nüfusun merkez Güzelhisar, Nazilli, Bozdoğan, Tire, Ödemiş, Bayındır, Alaşehir ve Yenişehir çevrelerinde yumaklaşmış olduğunu söylenebilir. Demografik verilere bakıldığında Müslüman nüfusun bölgedeki ağırlığı açıkça görülür. Gayrı Müslimler arasında reaya olarak gösterilen Rum nüfus yoğundur. Rumların, Müslümanlardan fazla olduğu tek birim Ayasuluğ'dur. Bunun nedeni Ayasuluğ'a

[87] Bu tablo için K. Karpat 1985,111 kullanılmıştır. Ancak Karpat'ın tablosunda Rum nüfus reaya olarak belirtilmiştir.

bağlı Kırkınca köyünün gelişmiş bir Rum yerleşimi olmasıdır. Ayasuluğ merkez ise ovaya kurulmuştur, ama doğa koşulları çok da uygun olmadığı için buradaki Müslüman nüfus Kırkınca'nın gölgesinde kalır. Kırkınca'nın neden merkez olmadığı sorusu için başka nedenler aranabilir. Bunun dışında Yahudi ve Ermenilerin de birbirine yaklaşık miktarda bulunduğunu söyleyebiliriz. Müslüman ve gayrı Müslim unsurlara biraz daha yakından bakalım.

Türkler, Anadolu'ya fetihlerden sonra gelip yerleşmeye başladılar. Ancak bu durum gelenlerin ortak özelliği olan *göçebeliğ*in bittiği anlamına gelmez, ama kimi boy ve oymakların toprağa yerleştiğini de biliyoruz. Gelen oymaklar yazları ve kışları başka yerlerde geçirerek yarı göçebe hayatlarına devam ettiler. Zaman içinde, başta güvenlik olmak üzere vergi toplanması ve askerlik görevinin sorun olmasıyla birlikte Osmanlı idarecileri, onların yerleşik hayata geçirilmesinin daha doğru olacağına karar verdi. Kimi zaman zorla, kimi zaman bazı muafiyetler tanıyarak bu toplulukları yerleştirmeye çalıştılar. Ama XIX. yüzyıl sonlarında hâlâ yerleşik hayata geçme konusunda direnen yarı göçebe topluluklar bulunmaktaydı. Aşağıdaki tabloda bu toplulukların Türk fetihlerinden itibaren Aydın Sancağı ve çevresinde yerleştikleri yerler görülebilir.

Göçebe ve yarı göçebe Türk topluluklarının Aydın Sancağı'nda başta Tire olmak üzere Güzelhisar, Bayındır, Ayasuluğ, Yenişehir, Bozdoğan, Nazilli, Sobice, Birgi, Mazon, Dallıca, Ödemiş, Söke ve Sultanhisar kentleri ve çevrelerine yerleştikleri açıkça görülüyor. Ayrıca Köyceğiz Ayasuluğ arası bölgede yerleşen *Kayı* Boyu'na ait yerleşimlerin hiç birinde bu ad kullanılmamıştır. Aydın çevresinde Bozdoğan ve Birgi civarına yerleşen *Avşar* Boyu, *Avşarlı* ve *Balabanlı* adları altında köyler kurmuştur, *Eymür* de Aydın civarına yerleşen boylardan biridir, *Alayuntlu* Balat civarında sakindir, Kınık Boyu'nun Karaca Koyunlu oymağı da Tire ve Ayasuluğ civarında sakindir[88]. Bu toplulukların yerleştikleri yerlere kendi cemaatlerinin adlarını verdikleri bilinir, bu adların büyük çoğunluğu bazen küçük değişikliklerle bazen de tamamen aynı kalarak günümüzde varlığını sürdürmektedir.

Rum nüfus Anadolu'nun yerli ve eski sakinlerindendir. XI. yüzyılda gelen Türk fetihleri ile birlikte Rumlar belli ölçülerde bir düzen bozukluğu yaşadılar. Osmanlı

[88] F. Sümer 1980, 278, 318, 371, 372. Batı Anadolu'da yerleşen Türkmen grupları için ayrıca bkz. C. Türkay 1979 taranabilir.

siyasi gücünün pekiştirildiği XVI. yüzyılda ise, temel insan içgüdüleri olan kendini koruma ve geliştirme dürtülerinin etkisiyle Rum toplulukları, bazen dağlara kaçarak, bazen köyleri terk ederek daha büyük kentlere göç ile, veya tamamen kendi içine kapanarak Bizans halk kültürünün mirasçıları olarak yaşadılar ve dillerini de muhafaza ettiler. Böylelikle uyruk bir halk olarak yaşamaları için gerekli koşullar da sağlanmış oldu. Bu da XIX. yüzyılda gelecek olan "milli uyanış"larına zemin hazırladı.

Ayrıca, geçimini tarımla sağlayan Rum aileler, özellikle Orta Anadolu'da Konya ve Kayseri gibi merkezlerde, toprağın ilkel işleme teknikleri yüzünden artan nüfusu beslemekte zorlanmaları nedeniyle, daha iyi yaşam koşulları için kent merkezlerine göç ettiler. Bu göçler, mevsimlik ya da temelli daha çok İstanbul'a ve Batı Anadolu'daki İzmir gibi kıyı kentlerine doğru oldu ve XIX. yüzyıl başlarında büyük boyutlara ulaştı; Şöyle ki Kayseri Rum Metropolitliği kayıtlarına göre 1834'te kentte bulunan çalışabilir erkelerin % 60'ı kıyı kentlerine gitmek üzere evlerinden ayrılmıştı. Rumların bireysel ya da aileleri ile birlikte aldıkları yer değiştirme kararları Anadolu'nun yerleşme modellerinin evriminin bilinçsiz bir parçası oldu. Özellikle savaşların sürdüğü sıkıntılı dönemlerde "güvenli bir yer" arayışı nedeniyle kıyılarda oturan Rum cemaatlerinin nüfusu da arttı[89]. Göçmenler daha iç bölgelerdeki Aydın, Manisa ve Akşehir'e de yerleştiler[90]. Bu göçler sonucunda Rumlar yalnızca varlıklarını sürdürmekle kalmadı, toplum olarak gelişme olanağı da buldu ve Batı Anadolu'daki varlıklarını daha da sağlamlaştırdılar. Büyük kentlere akan bu insanların hayatlarını sürdürebilmek ve geride bıraktıkları ailelerine bakabilmek için mecburen tarım dışı faaliyetlere; kumaş, halı, bakkaliye malzemeleri satıcılığı, komisyonculuk vb gibi daha karlı işlere yöneldiklerini tahmin edebiliriz. Bu, da ileride ortaya çıkacak ekonomik değişimin muhtemel ön hazırlığı oldu.

Batı Anadolu'ya Yunanistan ve Ege adalarından gelen Rumlar da vardı, bunlar için İzmir ve hinterlandı gerçek bir çekim alanıdır. 1830'lu yıllarda işgücüne ihtiyaç duyan zengin Osmanlı toprak sahipleri Batı Anadolu kıyılarına binlerce Rum köylü getirttiler. Bunu daha büyük göç dalgaları da izledi. 1831'de Menteşe'ye bağlı[91] Sobice'ye gelenlerin

---

[89] G. Augustinos, 1992, 18.
[90] K. Karpat, 1985, 47
[91] Yaklaşık 10 yıl sonra Sobice Aydın'a bağlı bir kaza olacaktır.

kayıtlarında bunlara ait bazı verilerle karşılaşıyoruz: 39 hane reisinin (39 x 5= 195) bulunduğu kayıtlarda erkeklerin yaşları 18 ile 60 arasında değişir, Yanya, Girit, Rodos, Filibe ve Kıbrıs'tan (H. 1257-60) tarihleri arasında gelmişlerdir[92]. Daha çok emeği ile para kazanan bu insanların Büyük Menderes'in güneyinde ve o günlerde kalabalık bir Müslüman nüfusu barındıran verimli topraklara sahip bu kente gelmeleri isabetli görünür. Gelenler arasında en çok bahçevanlık ve katmercilik gibi az sermayeli, işleri yapanların olması, bu insanların herhangi bir büyük birikimin sahipleri olmadıklarını gösterir. Ama, geçim kaynakları bakımından topraktan koptukları açıktır. Belki toprak gelir kaynakları olmaktan çoktan çıkmıştı, belki de her zaman küçük ticaret ve zanaatla uğraşmışlardı. Ayrıca gelir durumları ve yaptıkları işler gerçekten de bulundukları yerlerde geçim olanaklarının yetersizliğini düşündürmektedir. Yani bu göç hareketinde yoksulluk ve işsizliğin etkisi zannedildiğinden fazla olmalıdır. Buna bir başka örnek, 1836-1842 yılları arasında Sobice'ye bağlı Haydarlı Çiftliği'ne çalışmak üzere, Rum taifesinden; Girit, Kıbrıs ve Aydın'dan "hademe" sıfatıyla gelenlerdir. Bunlar vasıfsız işçilerdir, yapabilecekleri işler daha çok kas gücünü gerektirir. Gelir durumları alt seviyede, yaşları 35 ile 55 arasında değişmektedir[93].

1840'lı yıllara gelindiğinde, Yunanistan'ın kurulmasından sonra Anadolu'dan göç eden ancak işsizlikten etkilenerek Batı Anadolu'ya geri gelenler büyük boyuttadır, orada aradığını bulamayan Rumlar geri gelirken, bunun tersine yani Yunanistan'a doğru bir göç de devam ediyordu. İngiliz Konsolosluğuna göre 1880'lerde yaklaşık 20 yıllık bir süre içinde Batı Anadolu kıyılarına 200. 000'den fazla göçmen gelmiştir. Bu göç dalgalarında 1839 ve 1856 Fermanlarının etkisini de göz ardı etmemek gerekir[94]. 1880'lerde Aydın valiliği yapan Mithat Paşa'nın raporunda[95] kıyı bölgede yerleşmiş yerli Rumların "*Yunan gayretkeşleri"nden olması nedeniyle içlerinden bir çoğu Yunan mahmiliği iddiasına sapmıştır, bunların yardım ve belki davetiyle "Yunan adalarından pek çok eşhas iptida hizmetçilik ve ziraatçilik vesilesiyle gelüp ve emlak ve arazi sahibi olup yerleşmiş idiğünden*" Aydın vilayeti genelinde Rum nüfusu biraz da başka nedenlerle arttı. Ayrıca Yunanistan ve adalardan Batı Anadolu'ya göçün ardın da siyasi beklentiler ve hesapların da olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü genç Yunan Krallığı'nın Batı Anadolu'ya bir gün egemen olma düşüncesi burada nüfusun

[92] BOA ML. CRD defter no. 1064, (1262) 1845
[93] BOA. ML CRD Defter no: 1064. (1262) 1845
[94] R. H. Davison 1997, 139 ve K. Karpat, 1985, 47.
[95] Z. Arıkan 1986, 136, 137.

arttırılmasını gerekli kılıyordu. Bunu hem göçmenler yoluyla, hem de dolaylı yoldan Rum eşkıyalarla sağladılar, bu olgu daha sonraki yıllarda netleşecekti. Bu gidiş-gelişler XX. yüzyıl başlarında da devam etti. Balkan ve I. Dünya Savaşları sonrası nüfus büyük ölçüde hareketlidir. Nihayet bu göç hareketi 1924'te *Mübadele* ile son buldu. İlerleyen bölümlerde bu konuya ayrıntılı olarak döneceğiz.

Rumlardan başka *Ermeni* ve *Yahudiler*in Aydın Sancağındaki nüfuslarının birbirlerine yakın sayılabilecek miktarda olduklarını görüyoruz. Ancak bu etnik grupların kentlere dağılımında bazı farklılıklar vardır. Merkez Güzelhisar kazasında Yahudi nüfus fazlayken, Ermeni nüfus daha azdır. Ermenilerin en çok olduğu kent ise Ödemiş'tir, bundan başka, çevrede Tire ve Bayındır'da Ermeni nüfusunda belirgin bir yığılma vardır. Büyük Menderes havzasına doğru gidildiğinde Güzelhisar'ın yanında Nazilli'de ve Beypazarı'nda, daha güneyde Çine ve Söke'de Ermeni nüfusu göze çarpar[96]. Yahudi nüfus, eski dönemlerden itibaren çevre kazalarda[97] özellikle Tire'de bulunur, örneğin 1573 tahririnde bu kentte Yahudi nüfusu %3. 8'le diğer gayrı Müslimlere göre en fazla orandadır. 1831 sayımına bakıldığında geçen süre içinde Yahudilerin Güzelhisar'a kadar uzandıkları ama Güzelhisar ve Tire dışında bulunmadıkları görülüyor. Ermeniler değişik kentlerde hayatlarını sürdürebilirken, Yahudilerin bu tarihlerde eski beylik başkenti Tire ve sancak merkezi Güzelhisar dışında bir yerlerde bulunmamaları nasıl açıklanabilir? Birbirine çok sıkı bağlarla bağlı, kendi içine kapalı, belki de kendisinden olmayanların bulunmadığı yerlerde kendi güvende hissedemeyen Yahudi toplumunun bu özellikleri bölge genelinde dağılmasını engellemiş olabilir mi? Ya da bu yüzyılda ekonomik olanakların ve ticari faaliyetin yoğunluğuna göre Yahudi nüfusun, bu görece büyük kentlerde yumaklaştığını mı kabul etmeliyiz? Bu daha akla yakın olmalı çünkü XVI. yüzyılda Ege kentlerinin nüfuslarına etnik açıdan bakıldığında sadece İzmir, Ayasuluğ, Birgi, Tire, Urla ve Alaşehir'de gibi kentlerde gayrı Müslim nüfus vardır. Kırsal alanda hemen hiç gayrı Müslim bulunmaz[98]. Daha sonra, XIX. yüzyılda değişen – özellikle de ekonomik- koşulların ve göçlerin etkisiyle gayrı Müslim grupların yerleşim alanları da genişledi. Aydın Sancağı Yahudileri ekonomik güç bakımından diğer topluluklarla karşılaştırıldığında; örneğin Rumlara göre oldukça kötü durumdadır.

[96] K. Karpat, 1985, 111.
[97] M. A. Erdoğru 2001, 192 ve 1994, 224
[98] M. A. Erdoğru 1994, 224.

Merkez kaza Güzelhisar Yahudilerinin cizyelerine bakıldığında genellikle ednâ (fakir) düzeydedirler. Rumlar ise, daha çok evsat (orta) gelir grubuna dahildir.[99]

Doğu Anadolu'da yerleşik *Ermeniler*, Rumlarda olduğu gibi daha iyi yaşam koşullarına sahip olmak ve ticaret yapmak için batıya geldiler. Ancak bu göç sürecini bütün ayrıntılarıyla öğrenebilmek için gerekli verilere şimdilik sahip değiliz. bu konuda başka araştırmalara da ihtiyaç vardır. XIX. yüzyıl ortasında Erzurum, Eğin, Malatya, Sivas ve Diyarbekirli Ermenileri vasıfsız işçiler olarak Sobice'ye bağlı Haydarlı çiftliğinde çalışırken buluyoruz. Bu göçmen işçiler, 1836-1842 yılları arasında gelmişlerdir, defterin düzenlenme tarihi 1845-46'dır, yaklaşık 10 yıldan beri aileleriyle birlikte çiftlikte olan ve yaşları 25 ile 60 arasında değişen alt gelir gurubuna dahil bu insanların[100] Haydarlı'ya gelme nedenlerinin, çiftlik sahibinin de bir Ermeni, belki de hemşehrileri olmasıyla açıklanabilir. Çiftlik sahibi Serkis bir *sarraf* yani bir banker veya tefecidir, sahibi olduğu çiftlikten başka, elindeki para ile de para kazanır. Arayış içindeki Ermeni soydaşlarını geldikleri yerde iş sahibi yapmış olabilir. Bu örnekte görüldüğü gibi Batı Anadolu'ya yönelik Ermeni göçlerinin de temelinde, gelinen yerlerdeki yoksulluk ve işsizlik vardır. Batı Anadolu'ya gelen Ermeni göçmenler uygun buldukları kentlere yerleşerek iş güç sahibi oldular. Bir süre sonra yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Ermenileri bölgedeki ilişkilere etki eden ekonomik güç sahibi bir topluluk olarak görüyoruz. Özellikle büyük toprakların ve çiftliklerin sahibi, mültezim ve sarraf olan güçlü Ermeni aileler bölgedeki üretim ve para ilişkilerine yön veren gruplardan biridir. Ancak yüzyılın sonlarında bu topluluğun topraklarını elden çıkaran ve kan kaybeden bir özelliği vardır[101]. Bu dönüşümün kimin etkisiyle ve nasıl gerçekleştiği ayrıntılarıyla incelenmesi gereken bir konudur. Ermeni topluluğunun etkisinin kırılmaya başladığı yıllarda Batı Anadolu'nun statüsü yükselen topluluğu Rumlar'dı. Rumların ve onları destekleyen başka grupların bu dönüşümde etkisi olabilir mi?

Aslında bu dönemde bölgede Osmanlı tebaası olmayan Avrupalılar da vardır, arşiv belgelerinde bunlardan *ecnebi* olarak söz edilir. 1831 sayımında Aydın Sancağı'nda bu yabancılara dair herhangi bir bilgi yoktur. Ecnebiler, bu tarihte

[99] A. Tozduman, 1992, 106 ve C. Telci 2006.
[100] BOA. ML CRD Defter no: 1064. (1262). 1846.
[101] Bu konunun ayrıntıları II. Bölüm'de anlatılacaktır.

İzmir'de kayıtlıdır ve bölge genelinde gelişen yeni ilişkiler üzerinde derin etkileri olacaktır.

XIX. yüzyıl boyunca Aydın Sancağı'nda nüfus, koşulların gerektirdiği şekillerde yer değiştirmeye devam etti. Ticari koşullar özellikle çekici özelliğe sahipti. Bu yüzden görece büyük kentlerde nüfus artışa geçti. İzmir-Aydın Demiryolu'nun çalışmaya başlaması ise yol güzergahındaki kentlerin büyümesini, canlanmasını ve buralara nüfus akışını getirdi. Ancak burada köyden kente göç olgusuna yer vermedik bu konuyu ilerleyen bölümlerde ele alacağız. Şimdi farklı toplulukların bu dönemdeki hayat tarzlarına, çevreleriyle ve otoriteyle ilişkilerine göz atalım.

VI. Toplumsal Dinamikler ve İlişkiler

Bu bölümde, toplumsal hayatı değerlendirirken; öncelikle farklı toplulukların kendi içindeki ilişkiler ve diğer topluluklarla ilişkileri ele alındı. Tebaanın devlet ile olan ilişkileri diğer başlık altında anlatıldı.

A. Cemaatten Tebaaya

Osmanlı toplumunda din, siyasal ve sosyal açıdan toplumu örgütleyen bir iç dinamiktir. Toplum öncelikle, Müslüman ve gayrı Müslim olmak üzere iki parçalıdır. Etnik özellikler daha sonra gelir. Osmanlı ülkesinde gayrı Müslimler, dinsel bir sınıflamayı ve cemaati işaret eden Osmanlı *millet* sistemi içinde, kendi dinsel ve toplumsal örgütleri ile varoldu[102]. Bu siyasi ve toplumsal ayrıklık Osmanlı kentlerinin yapılanmasını da etkiledi. Her cemaat ayrı mahallelerde yaşadı, böylelikle devlet de bu çok "çeşitliliği" daha kolay yönetti. Mahalle halkı arasında, ekonomik farklılıkların olması, çok zengin ya da oldukça yoksul ailelerin aynı dinden olmak koşuluyla komşu olması sık rastlanan bir durumdur, yani bir mahallede zenginlerin ihtişamlı evlerinin yanında basit ve gösterişsiz bir hayat tarzını işaret eden komşu evler bulunabilir[103]. En azından XIX. yüzyılda ekonomik durumun bireyin yaşadığı yeri belirler hale gelmesine kadar durum böyle devam etti. Her cemaat devlet ile ilgili işlerini önceleri mahalle kethüdası II. Mahmut döneminden itibaren de muhtarlarla, gayrı Müslimler de *Vücuh* ve *Kocabaşı*lar (cemaat liderleri) aracılığıyla yaptı, ülke genelinde olduğu gibi Aydın Vilayeti'nde de gayrı Müslimler çok gerekmediği sürece Hükümet-i Örfiye

[102] R. Davison, 2004, 165-192
[103] Eski Aydın Sancağı bölgesini daha yakından tanımak amacıyla yaptığımız alan araştırması sırasında henüz tarihi dokusunu kaybetmemiş mahallelerde bunu açıkça gördük.

ve Hükümet-i Şer'i gibi yerel güçlere başvurmamayı tercih ettiler[104]. Gayrı Müslim cemaatin idare ile aracısı bu liderlerdi. Kocabaşılar bu görevlerini uzun yıllar devam ettirdiler, ancak Batı Anadolu'nun genelde "karışmaya" başladığı dönemlerde merkez otoritede bu görevin Aydın Vilayeti genelinde başka amaçlara hizmet ettiği yolunda bir izlenim doğdu[105] .

Osmanlı İmparatorluğu gibi, inançların kişisel değil, kamu yaşamının bir parçası olarak ele alındığı toplumlarda, farklı dinsel topluluklar arasında anlaşmazlıkların çıkması olağandır ve bunun bir tür rekabete araç olması da mümkündür. Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar birlikte yaşadıkları kent, köy ve kasabalarda her ne kadar farklı hayatlar sürüyormuş gibi görünseler de günlük yaşamda, ticari ilişkilerde ortak bir hayatı paylaştılar, çarşıda birbirlerinden alışveriş yaptılar. Ancak bu ticari ilişki ile kutsal değerler ve duyarlıklıklar bölgede Müslim-gayrı Müslim topluluklar arasında bir süredir belli bir gerilimi tırmandırmıştı. Aydın'da (Güzelhisar) haftalık pazar uzun zamandır Hıristiyanların *Sebt* günü (Pazar günü) kuruluyordu. 1840'larda Aydınlı bir tüccar "*Dinlerinin ilkelerini ihlal ettiklerini, bu yüzden kazandıkları paranın hiç bereketi olmadığı*"nı söylüyordu[106]. G. Augustinos 1860'larda bölgedeki protestan misyonerlerin de desteğini alan Aydınlı Rum Ortodoks Hıristiyanların iki yıllık bir uğraş sonucunda, Müslümanların sert muhalefetine rağmen alış-veriş gününün değişmesini sağlayacak fermanı aldıklarını belirtir. Ancak pazarın kurulacağı gün, istek üzerine değiştirilmesine rağmen yine de sorun olmaya devam etti. Değişikliğe karşı çıkanlar, Rum Ortodoks ihtiyar heyetinin bazı üyelerini emrin iptali için hükümete başvurma konusunda ikna ettiler, sonrasında Ortodoks, Katolik, Protestan ve Ermeni milletleri pazar gününün değiştirilmesi için hükümete dilekçelerini sundular[107]. Bu dilekçe etkili olmuş olacak ki; Aydın'ın pazarı bugün bile Salı günüdür. Osmanlı merkezi otoritesi ise aynı konu ile ilgili olarak "*Aydın Güzelhisar kazasında pazar günleri kurulan pazarın gayrı Müslimlerin isteği üzerine Salı günleri kurulması*"[108]nın uygun olduğunu bildiren bir irade yayınladı. Belgede ne muhalefetten ne de, açık bir gerekçeden bahsedilir.

[104] İzmir ve çevresi ile ilgili rapor: BOA. A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852
[105] BOA. A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852
[106] G. Augustinos, 1997, 104
[107] G. Augustinos, 1997, 104
[108] BOA. İ. DH 33160 (1861).

Müslüman olan ve olmayan topluluklar, belli bir uyum içinde bazı kurallara bağlı kalarak ya da bu kuralları zaman zaman ihlal ederek, ama hep birbirleriyle yakın ilişkiler içinde yaşadılar. Özellikle küçük yerleşimlerde ve sayıları çok olmasa da Müslim ve gayrı Müslimlerin birlikte yaşadıkları köylerde farklı toplulukların birbiriyle ilişkiye geçmeden yaşaması mümkün görünmüyor. Ticari hayat içinde, çarşıda yani erkeklerin dünyasında ilişkiler daha çeşitliydi. Aynı *arasta*da dükkan komşusu oldular, ticari ilişkiler içinde birbirlerine kefalet ya da vekalet ettiler. *Ticarethane-yi Amire*'ye[109] kayıtlı tüccarlar olarak uzak diyarlardaki başka "millet"lerden tüccarlara vekalet ettiler, komisyonculuk yaptılar[110]. Zaman zaman çarşının Müslim ve gayrı Müslim "güçlü" esnafı aleyhlerine gelişen bazı durumları veya çevredeki *eşkıya*lardan şikayetlerini anlatan *istida*lar yazarak altlarına birlikte imza attılar[111], çıkarlarını birlikte korudular. Birbirlerinin müşterileri oldular. Çarşı dışında da ilişkiler devam etti, örneğin, sanatıyla ünlü Rum *duvarcı usta*ları Müslüman mahallelerinde evler inşa etti. Kadınların dünyasında da Müslim-gayrı Müslim ilişkisi sürdü; Müslüman mahallesine gelen Rum *mahalle çerçisi* kapı kapı dolaşarak Müslüman kadınlara kumaş, iplik vb sattı, ya da bir Yahudi *bohçacı* aynı mahallede hem haber yaydı, hem de mesleğini icra etti, bir çarşıdaki Rum bakkal Müslüman, Yahudi ve Ermenilere veresiye mal sattı, yakındaki manastırdan gelen *rahibe*ler dillerini bilmedikleri hasta ve yoksul Müslüman çocuklara ilaç dağıttı[112].

İlişkiler çeşitli ve güçlüydü; ama, farklılık, *öteki* olmak kavramları toplumun zaman zaman tansiyonunu yükseltti. Özellikle Batıya yüzünü dönen devletin dinsel ayrılıkları bir yana bırakarak bütün tebaayı eşit sayması, hatta bu eşitliğin Islahat Fermanı ile gayrı Müslimler lehine bozulması Müslüman toplumu rahatsız etti. Bu rahatsızlığın altında yüzyıllardır süregelen toplumsal ve dinsel gelenek vardı. Nazilli'de Müslüman ahaliden Şeyhoğlu Mehmet'in mağazasında Pazarköylü terzi Ömeroğlu debbağ Hacı Ömer, ve kasap Hacı Kara Mehmet'in gayri Müslimler hakkında "*kötü sözler"* söylemelerinin[113]altında bu geleneği aramak yanlış olmasa gerek. Olayın muhataplarının Nazilli'de ileri gelen esnaftan olduğunu düşünebiliriz. Çünkü ikisinin adının önünde "Hacı" ünvanı vardır bu, zenginlikleri konusunda bir

[109] Belgede söz edilen Ticarethane-yi Amire yasal olarak ticaret yapanların kayıtlarının tutulduğu bir resmi kurumdur, ancak bu belgede başka yetkileri ve görevlerinden bahsedilmez.
[110] BOA. A. MKT. NZD 2/29 1266.
[111] BOA. Y. PRK. AZJ 48/34 1321(1906)
[112] Z. M. Alsan 2002, 13.
[113] BOA A. MKT. MVL 80/54 (1272) 1856

fikir verir, çünkü hacca gitmek her dönemde belli bir ekonomik statü göstergesidir. Birbirini tanıyan hatta aralarında ticari ilişkiler de olan bu üç "ileri gelen" esnaf, belki çarşıya geldikleri bir gün, dostları Şeyhoğlu Mehmet'in mağazasında buluşmuş, 5-6 ay önce ilan edilmiş olan Islahat Fermanı ve diğer gelişmeleri kendilerince değerlendirip hoşnutsuzluklarını dile getirirken, gayrı Müslimlere karşı "kötü sözler" sarf etmişler ve bir şekilde duyulan bu konuşmaların, Nazilli gayrı Müslimlerinin şikayetlerine konu olmuş olduğunu düşünebiliriz. Böyle hassas bir dönemde ortaya çıkan sorun, yöneticileri de çok telaşlandırmış olmalı ki, olayın ardından "Aydın kaymakamı olayı araştırmak için bizzat Nazilli'ye gitti. bu olayı çözme konusunda başarılı olacağı pek düşünülmeyen müdür vekili Yusuf Ağa, gelenek üzere görevden alındı, yerine Hacı Hasan Bey getirildi. Hatta konu Meclisi Vala'da görüşüldü ve bu sözlerin gerçekten söylenip söylenmediğinden emin olunamadığı için şahısların alenen cezalandırılması münasip bulunmadı ve muhataplara *"tenbihat*" uygun görüldü[114]. Bu olayda, doğal olarak devlet tam olarak anlaşılamayan bir konu yüzünden bölgedeki güçlü bazı insanları karşısına almak istemedi. Ama koşullar böyle bir durumda hiç bir şey yapılmamasına da olanak vermedi. Devlet aslında her iki tarafı da karşısına almadı. Olayın muhataplarına yapılan "tenbih"lerin neler olduğunu bilmek ayrıca ilginç olurdu.

B. Tebaa ve Devlet

Müslim veya gayrı Müslim sıradan Osmanlı tebaasının, Aydın Sancağında özellikle de gözden uzak bir taşra kasabasında veya köyde yaşıyorsa, devlet ile çok fazla *işi* olmazdı. Daha doğrusu devlet bazı işler dışında *birey*i muhatap almazdı, devletin muhatabı, bireyin bağlı bulunduğu cemaatin lideriydi. Bunun istisnası olan birinci iş askerlikti. Askerlik, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasında sonra bütün tebaayı ilgilendirmesi gereken bir görevdir. Ama Tanzimat'la birlikte bu görev gayrı Müslimler için cizye bedele dönüştü. Tanzimat Fermanı askerliği Müslim ve gayrı Müslim tüm Osmanlı tebaası için bir görev olarak gördü ve bu görevi yüklenmelerini bekledi. Müslüman tebaa için bu alışıldık bir durumdu, çünkü onlar zaten yüzyıllardır askerlik yapıyorlardı. Özellikle Ege'nin Müslüman halkı için askerlik, hayatın bir parçasıydı, başkente ve Balkanlara ulaşım kolaylığı bakımdan Ege asker toplamak için uygundu. Batı Anadolu'da Müslüman gençler *belirsiz* bir süre için askere alınır,

[114] BOA A. MKT. MVL 80/54 (1272) 1856

savaşlarda hayatta kalmayı başarabilirse köylerine geri dönerler, ancak özellikle savaş zamanlarında acil asker ihtiyacı yüzünden tekrar geri çağrılabilirlerdi. Askerlik genellikle yoksulların "zorunluluğu" idi. Çünkü varlıklı Müslümanlar, bu işten *rüşvet*le kurtulabilirdi[115]. Bu öylesine zor bir durumdu ki, kimi zaman askere gitmemek için devlet görevlilerine silahla direnen ve bu uğurda hayatını kaybedenler de vardı[116]. Bundan kurtulması mümkün olamayan yoksul gençler bin bir zorluk ve sefalet içinde, evini, toprağını, ailesini, hayatını bırakarak askere gider ve çoğu zaman da geriye dönemezdi. Üretim faaliyetini yürüten genç nüfusun askere alınması, süreci olumsuz etkilerdi, tarlalarda ekim ve hasat işleri aksayabilirdi. Bu durumun bölgedeki üretim süreci ve ilişkilerine etkisi dikkat çekici boyuttadır. [117] Tanzimat'ın askerlik konusunda getirmeye çalıştığı ilkelerin de bu konuda çok etkili olmadığını biliyoruz. Diğer tarafta gayrı Müslimler için askerlik yükümlülüğü kolay kabullenilecek bir görev değildi. Islahat hükümleri gereği devlet, bu konuda ısrarını sürdürdü, ancak gayrı Müslim ahali bu görevi almamak için elinden geleni yaptı, hatta cizyesini ödemeye devam etti. Yüzyılın sonlarına doğru bu konuda devlet hâlâ ısrar ediyordu. Ancak bu ısrar, bekleneni gerçekleştirmedi. 1894'te Aydın Vilayeti'nde Jandarma Alayı toplam 2035 kişidir, bunlardan 13 tanesi Rum (1 yüzbaşı ve 1 mülazım) 2 tanesi de Ermenidir. Belgede belirtildiğine göre gayrı Müslimler, teşkilat ilk kurulduğu zaman kural gereği daha fazladır ancak azala azala bu kadar kalmışlardır. [118].

Devlet gayrı Müslimleri de askere almak için ne kadar uğraşsa da çabalar sonuçsuz kaldı. Askerlik hizmeti hatta polislik, gayrı Müslimler tarafından hiç bir zaman tam anlamıyla benimsenmedi, özellikle askerlik, büyük ölçüde *yoksul Müslümanların* görevi haline geldi.

Tebaanın ikinci görevi de vergiydi ve herkesi yakından ilgilendiriyordu. Tanzimat ve Islahat Fermaları özellikle bu konular üzerinde durdu. Toplumu, daha laik, birbiriyle eşit ve kaynaşmış bir tebaanın özelliklerine sahip kılmayı ve böylelikle yabancı müdahalesinden kurtulmayı planlayan[119] Tanzimat dönemi devlet adamları

---

[115] S. Yetkin, 1996, 29.
[116] Aydın'ın Arpaz ve Balyanbolu kazalarından askere çağrılan bazı kimselerin silahlı direnmeleri üzerine bazılarının ölü, bazılarının da diri olarak yakalandığına dair Aydın valisine şukka. BOA A. MKT 168/42 (1265) 1849
[117] Ege Tecim ve Endüstri Büyük Klavuzu, 1937, 273
[118] BOA. Y PRK. UM 30/61 (1312) 1894.
[119] R. H. Davison, 1997, 137.

tebaanın eşitliği ilkesine göre askerliği bütün tebaa için bir görev olarak kabul ettiler ve vergilendirmeyi de kurallara bağladılar. Kural, yükümlülerin vergilerinin ödeyebilecekleri miktardan tahsil edilmesiydi. *İltizam* usulü kaldırıldı böylelikle yoksul insanların taşradaki *ayan-eşraf mültezim*lerin zulmünden de kurtarılması hesaplandı. Ama bunların yerine gelen *muhassıl*ların da eski yerel otoriteyle olan yakın ilişkileri yüzünden sonunda, vergi mükellefleri açısından pek bir şeyin değişmediği görüldü.

Bu yıllarda insanların en önemli sorunlarının başında yoksulluk gelir. Özellikle hayatını ve geleceğini tarlasına bağlamış, başka hiç geliri olmayan bir çiftçi ailesinin iyi bir hasat mevsimi dilemekten başka çaresi yoktu. Kuraklık, çekirgeler vb. almayı planladıkları ürünü yok ettiğinde çiftçi ailesini, ödenecek borçlar ve vergiler yüzünden zor bir kış mevsimi beklerdi. Vergi tahsildarı, adı ister mültezim, ister muhassıl olsun, Tanzimat sonrasında da insanlar için belli bir "tehdit" unsuru olmaya devam etti. Hatta devlet otoritesine karşı zaten varolan bir hoşnutsuzluğun, nefretle karışıp devamına neden oldu. Tanzimat'ın hemen ertesi, üstelik Müslim-gayrı Müslim tebaayı kaynaştırmayı hedefleyen prensiplerin, vergi yüzünden nasıl görmezden gelinebileceğine hatta devlet otoritesine bir muhassılın adeta karşı çıkmasına iyi bir örnek Aydın Sancağı'na bağlı Kırkınca (Şirince)'de yaşandı. Kırkınca köyü reayası*; iki yıldan beri süren kuraklık yüzünden "zaten ödeyebileceklerinden fazla olan vergilerini" ödeyemediklerini köye gelen "ehli islam ahalisinden" muhassılın bunu anlayamayarak dul kadınlardan, emlaki olmayan kimsesizlerden bile, şiddet göstererek vergi istediğini hatta köyün yaşlı papazını çarşı içinde yakalayarak sakalını yolduğunu, hem bu durumun önüne geçilmesi, hem de çok fazla olan vergilerinin azaltılması* yönünde bir istida verdi. Durum görüşüldü hatta patrikhane de bu işe karşıtı ve vilayete yazılan yazıda gerekli araştırmanın yapılarak, verginin gerekirse azaltılması ve vergi toplanması sırasında bu gibi hareketlerin önlenmesi istendi[120]. Muhassılın yaptıkları vergi toplama ilkelerine aykırıdır. Çünkü "dul kadınlardan" ve herhangi bir "malı olmayan kimsesizlerden" üstelik şiddet ile vergi almak, Osmanlı vergi sisteminin kabul etmediği bir durumdur. Ayrıca Müslüman muhassılın, reayanın adeta dini duygularıyla oynarcasına köyün yaşlı papazına yaptıkları, merkezileşmiş bir devlet ve kaynaşmış bir Osmanlı tebaası yaratma peşindeki bu dönem yöneticilerinin hayal ettikleri bu yeni dünya kurgusuna bir

[120] BOA A. MKT. 55/53 (1262) 1846

darbeydi. Benzer olaylar, Müslüman yerleşimlerinde de yaşandı. Batı Anadolu'da Müslüman halk da "ödeyebileceklerinden fazla vergi veya zalim muhassıllar yüzünden şikayet dilekçeleri yazdı", hatta isyan ederek "hükümet binalarını, mahkemeleri bastı ve sorumluları taşladı[121]". Ancak sözünü ettiğimiz belgede olaylar "*ehli islam ahalisinden muhassılın yaptıkları*" olarak anlatılıyor. Reaya, başlarına gelenleri yalnızca vergi ödeyememeleriyle değil, ayrıca Hıristiyan olmalarıyla da ilgilendiriyordu. Devlet-reaya ilişkisinde, tebaanın eşitliği ilkesinin kabulüyle bu ve benzeri olaylar daha da görünür bir hale geldi ya da toplum bazı hakları olabildiğini görerek, adaletsiz uygulamalar karşısında sesini çıkarıp, hakkını aramaya daha kolay başvurabilir hale geldi denilebilir.

Şimdi, bölge sakinlerinin ekonomik ilişkilerdeki rollerini ve bölge genelindeki ekonomik durumu değerlendirelim.

VII. Ekonomik Yapı

Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik ekonomik dengeleri, dünya ekonomisinde önemli merkezlerin yer değiştirmesiyle daha XVII. yüzyılda sarsıldı. Önemli ticari üs olan Halep ve Sakız'da Osmanlı devlet görevlileri, Arap ve Ermeni tüccarlar, Venedikliler ve Fransızların çatışan çıkarları yüzünden gerileyen ticaret, Hollandalılar ve İngilizlerin yeni bir üs aramasına neden oldu. Bu da zengin bir artalanın çeşitli ilişkilerle bağlandığı İzmir limanıydı. 1620 ve 1630'larda İzmir, Avrupalı konsoloslar, Sakız'dan Rum ve Yahudi tüccarlar, İstanbul, Halep ve İskenderiye'den Avrupalı tüccarlarla dolmaya başladı. [122] İlber Ortaylı " Türkiye'de XVIII. yüzyılın, az gelişmiş ülke kapitalizminin şafağı" olduğunu[123] söyler. Zaman zaman kırılan iç dengeler, varolan sistemi değiştirdi yeni dengeler ve aktörleri sahneye çıkardı, bölgedeki yapılar yeniden yapılanma ve dönüşüme direnmeye çalıştı. XVII. yüzyılda "İzmir'in batılı sistemler tarafından keşfi" -tesadüf ya da bilinçli bir tercih- Batı Anadolu'daki üretim ilişkilerinin yeniden yapılanmasını sağladı. XVIII. XIX. yüzyıllarda tarım, ticari talepleri karşılamak üzere pazar ilişkilerine cevap vererek ticarileşme belirtileri gösterdi. Ticari ağ, daha büyük pazarların da ihtiyaçlarına çeşitli biçimlerde cevap verebilecek bir yapıya büründü. İlişkilerin niteliği, aktörleri zaman zaman değişse de

[121] H. Ortaç Gürpınarlı, 2004
[122] D. Goffman, 1995, 63 ve N. Ülker 1974, 194-200
[123] İ. Ortaylı, 1979, 261.

temel nitelik piyasa taleplerinin ve koşullarının şekillendirdiği bir sistemdir ama bu sistemde yerli koşulların etkisi görmezden gelinemez.

Bu tabloya göre, XIX. yüzyıl ortalarındaki Aydın Sancağında ekonomik ilişkiler, bu büyük hesaplar çerçevesinde şekillendi. Bu yüzden sancak genelini tek başına ele almak çok doğru olmaz. Aydın Sancağı'nı birbirine eklemlenmiş bütünün parçalarından biri olarak düşünmek gerekir. Şimdi üretim ve ticaretin yapılanmasına bakalım.

A. Tarımsal Üretim

Tanzimat döneminde sosyal ve idari reformlarla modernleşmeyi ve bu reformların başarısını ekonomik gelişme alanında atılacak adımlarla desteklemeyi hedef alan bir yönetim anlayışı doğdu. Bu anlayışın politikalarını oluşturacak olan tarımsal bürokrasi de kuruldu. Yeni dönemin yeni hedefleri; üretimin ve çeşitliliğin arttırılması, dış talebe yönelik üretimin teşvikiyle dış ticaret dengesinin sağlanması, yerli sanayinin ihtiyacı olan hammaddenin yurtiçinde üretilmesi, araç ve metotların modernleştirilmesidir[124]. Böylelikle Osmanlı tarımı "devletin de desteğiyle" ülke genelinde belli bir gelişme ve yapısal bir değişim sürecine girdi. Bu sürecin elbette başka iticileri de vardı.

XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu tarıma bağımlıdır, vergilerin büyük çoğunluğu tarım kaynaklıdır ve ihracatın çoğunluğu da tarım ürünleridir[125]. Bu durum yüzyıl sonunda da pek değişmedi. Batılı ekonomik sistemlerin Osmanlı ülkesindeki etkileri değişik bölgelerde ve değişik düzeylerde ortaya çıktı. Bir başka deyişle farklı özellikleri olan bölgeler kapitalist ilişkilerden görece eşitsiz oranda etkilendi. Batı Anadolu ve Balkanlar bu eşitsizliğin en üst noktasında olmalıdır. Kapitalist ilişkiler tarımda belli bir ticarileşmeyi gerektirdi bu da, tarımsal üretimin tahıl ve diğer geçimlik ürünlerden sanayi hammaddelerine ve diğer pazar ürünlerine doğru kayması anlamına gelir. Osmanlı tarımında tahıl üretimin önemli bir parçası olduğu için toplam üretimde ve ihracatta her zaman önemli bir yere sahip oldu[126]. Aşağıda görüleceği gibi yüzyılın ortalarında Aydın Sancağı için tarım birincil önemli bir geçim

[124]T. Güran, 1992, 218-233
[125] D. Quartert, 1985, 1556-1562
[126] Ş. Pamuk, 1994, 97.

kaynağıdır. Ayrıca Batı Anadolu tarımı değişen ve gelişen koşullara uyum sağlama konusunda hiç de başarısız değildir.

Batı Anadolu'nun ve Aydın Sancağı'nın kapitalist ilişkilerle karşılaşmasından çok daha önce ekonomik anlamda çok önemli bir *görev*i vardı. Bu, eski zamanlardan beri verimli topraklara sahip bölgeler için bir çeşit *kader*dir. Modern dünya öncesinde kentler zorunlu tüketim maddelerinin kaçınılmaz darlığını hafifletmeye çalışırdı; her kent açlıktan kaçınmak için meyve, tahıl, elyaf ve yakıta denizden veya hemen art alanından ulaşmak zorundaydı. Kent merkezlerinin büyüklüğünü ve önemini iaşelerini sağlayan bölgelerin verimliliği ve stratejik konumları belirlerdi. Osmanlı klasik sisteminde sarayın, ordunun ve başkentin ihtiyacının herhangi bir tehlikeye yer vermeksizin karşılanması birinci derecede önemli bir kuraldır. İaşe ağının bozulması ve narh fiyatlarına uyulmaması devlet açısından İstanbul ve yoğun nüfuslu ama verimsiz başka bölgeler için bir tehdit olarak algılanırdı[127]. Bu yüzden devlet yüzyıllar boyunca, ihtiyaçlarını başkente yakın, denizden ve karadan kolay ulaşılabilen vilayetlerden karşıladı.

Batı Anadolu, öncelikle sarayın ve başkentin ihtiyacını karşılayan "iaşe kuşağı"ndaydı. Aydın Sancağı ve çevresi birincil bir tahıl kaynağı değildir, ama bölgede yetişen başka ürünler özellikle eşsiz üzüm ve incirin, ayrıca zeytin yağı ve pirincin önemli müşterisi kiler-i hümayundur. [128] Ancak dünya ekonomik sisteminde değişen dengeler, XVI. yüzyıldan itibaren iaşe ağının arterlerinde zaman zaman kesintiler yarattı, ayrıca devletin üretimi sıkı denetlemesine rağmen özellikle tütün ve tahıl gibi ticari tarım ürünlerinde kaçakçılık yani bu malların kısmen batıya sızıntısı her zaman vardı. Bu konuya daha sonraki bölümlerde yeniden döneceğiz. Çelişkili gibi görünse de sızıntılara ve bunun tamamen tersi bir durum; devletin denetimine rağmen; XIX. yüzyılın sonunda, üretim üzerindeki denetimin kısmen azaldığı dönemlerde de tablonun pek fazla değişmediğini gösteren kanıtlar vardır. Örneğin Nazilli inciri, saray sofraları için vazgeçilmez olmaya yüzyıl sonlarında da devam etti[129]. Ayrıca Osmanlı ordusunun kullanacağı çadırları üreten fabrika-yı hümayunlarda Adana ve Aydın'dan gönderilen 85 bin kıyye pamuk ve 275 bin kıyye

[127] D Goffman 1995, 31.
[128] D Goffman 1995, 28-29
[129] BOA Y. PRK. BŞK 1/29 (1295) 1878

yapağı kullanılırdı[130]. Levazımat-ı askeriyye için palamut, kösele, kuru ve yaş gön, Tire urganları, başkent ihtiyacı için kasaplık hayvan[131], Aydın ve çevresinden başkente gönderilenler arasındadır. Kısacası Aydın Sancağı'nın tarımsal üretimi hem başkenti hem de batılı tüccarların taleplerini, kesintilere uğrayarak da olsa karşılamaya her zaman devam etti.

Şimdi bölgede toprağın kullanımına ve tarımsal üretim faaliyetlerinin özelliklerine bakalım. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bir süre önce keşfedilen Temettuat Defterleri bu konuda oldukça önemli bir kaynaktır. Bu defterler, düzenlendikleri yer ile ilgili olarak; tarımsal ve ticari faaliyetler, arazi paylaşımı, vergi gelirleri ve bu gelirlerin etnik-demografik dağılımı konusunda değerli bilgiler verir. Aydın ve çevresi ile ilgili çalışmalar yürüten araştırmacılar bu defterlerden önemli kısmını okuyup değerlendirerek bilimin hizmetine sundular[132]. İncelediğimiz döneme ait veriler bu çalışmalardan alınmıştır. Aşağıdaki tablo[133] 1844-45 yılları arası Aydın Sancağı'nda işlenen-işlenemeyen toprak miktarını gösterir.

Tablo 2: Aydın Sancağında Ekili Alanlar

DÖNÜM	Ekili arazi	Ekili olmayan arazi	Bağ/zeytinlik+ bahçe	Toplam
Ayasuluğ	4. 451	1. 338	655	6. 444
Balyambolu	8. 226, 5	1. 185	729	10. 140, 5
Birgi	1. 000	980	1. 000	2. 980
Bozdoğan	1. 505			1. 505
Güzelhisar	91. 179, 50	1249	5. 351	97. 779, 50
Karacasu	9279	1. 418, 5	1. 492	12. 189, 5
Nazilli	4. 535	379	4. 049	8. 963
Ödemiş	9. 148			9. 148
Tire	5. 958	4. 206	5. 717	15. 881
Toplam	135. 282	10. 755, 5	18. 993	165. 030, 5

Bu verilerin alındığı temettuat defterlerindeki eksiklikleri düşünerek sonuçlara biraz dikkatli yaklaşmak gerekir. Ancak yine de elde bulunanın değerlendirilmesi ve bir fikir vermesi açısından buraya almayı uygun bulduk. Buna göre sancak genelinde 135. 282 dönüm toprak ekili tarladır, 18. 993 dönüm bağ-bahçe ve zeytinliği de bu

[130] Yapağı ve pamuğun gecikmesi durumunda fabrikalarda çalışan 2000 işçinin işsiz kalarak düçar olacağını bu yüzden zamanında gönderilmesine dikkat edilmesi BOA Y. MTV 250/37 (1321) 1903.
[131] Her hafta Aydın Vilayetinden İstanbul'a vapurla 600-650 adet koyun ve keçi gönderilmektedir. BOA. Y. PRK. UM 81/13 (1314) 1898-99.
[132] Bkz. Güzelhisar için, A. Tozduman, (1992). Nazilli için, S. Tekin, (1997), Bozdoğan için, S. Sürgevil (1995), Karacasu için, M. Başaran (2000), Birgi için A. Beytaş, 2001, Ödemiş için T. Güran, , 1982-1983, Tire için, M. Başaran (1997). Ancak araştırmacıların inceledikleri defterlerden bazılarının eksik olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden verilere dikkatle yaklaşılması gereklidir.
[133] Bu tablo ilgili defterler kullanılarak tarafımızdan oluşturulmuştur.

türden araziye ekleyebiliriz. Toprağı işleyebilecek emeğin bulunmaması ya da sahiplerinin yaşlı, hasta, güçten düşmüş vb. olması yüzünden ekilmeyen veya nadasa bırakıldığını tahmin edebileceğimiz miktar da 10.755, 5 dönümdür. 1844-45 yıllarında Aydın Sancağı'nda ekili toprak miktarı ekilmeyen miktarla karşılaştırıldığında toprağın büyük oranda değerlendirildiği söylenebilir. Başka bir deyişle Aydın Sancağı çevresi bulunduğu konum itibarıyla tarıma elverişli topraklara sahiptir ve bu topraklar mümkün olduğunca değerlendirilir.

XIX. yüzyılda, toprağın paylaşımı üretimin niteliğini de belirler. Bu dönemde, yeni ekime açılan topraklarda gerek *aşiretler*in, gerek Anadolu dışından gelen *muhacirler*in yerleştirilmesi şeklinde ortaya çıkan devlet güdümünde iskan ve eşit miktarlarda toprak sahibi köylü cemaatleri modelinin yaygınlığı[134] açıkça görülür.

Yüzyılın ortalarında Aydın ve kazalarında küçük ölçekte üreticiliğin varlığını sorgulayabilmek için sancak genelinde toprağın paylaşımına bakalım; 1844-45 yıllarında merkez kaza Güzelhisar'da varolan toprağın üretici tarafından değerlendirilme oranının görece yüksek olduğunu söyleyebiliriz. Bunu söylerken kaza nüfusunun da görece yüksek olduğunu da düşünmeliyiz. Fakat buna rağmen Güzelhisar kazası genelinde tarım, ticaretten sonra gelen bir geçim kaynağıdır. Toprağın paylaşımında 1-20 dönüm arası dilim %20,5 ; 10-20 dönüm arası dilim %21,8'dir. Aynı şekilde tarımın ikincil bir geçim kaynağı olduğu Tire'de 20 dönümden az toprak sahipliği, %7,45'lik oranla yaygındır, tarım ağırlıklı geçim kaynaklarına sahip Bozdoğan'da 10-20 dönüm arası toprak sahipliği %44'lük oranla en yaygındır. Ayrıca Nazilli'de de sebze bahçelerinin 2'şer dönümlük küçük parçalar halinde olması küçük miktarlarda toprağın sahibi olan üreticilerin varlığını kanıtlar[135]. Bilindiği gibi 1863'te İzmir ve çevresinde işlenen toprakların en büyük bölümü küçük üretici köylülerin tasarrufundaydı ve bu toprakların büyüklüğü 1,2-8 hektar (yaklaşık 12-80 dönüm)[136] dır. Bu verilerin ışığında Aydın ve çevresinde küçük üreticinin işlediği toprak miktarının ortalama 10-80 dönüm arasında düşünebiliriz. Bunun altında miktarda toprak sahibi olan üreticiler geçimlerini sağlamak için toprak kiralıyor olmalıdır. Tire'de kaza müdürü Ammizade Mustafa Bey gibi, sahibi olduğu 850 dönümlük toprağı 40-80 dönümlük parçalara ayırarak kiraya veren ve bunun

[134] Ç Keyder, 1998, 7
[135] Verilerin alındığı kaynaklar için Bkz. Dipnot: 131
[136] Z. Toprak, 1982-84, 39

gelirleriyle geçimini sağlayan başka büyük toprak sahipleri; ya da Güzelhisar örneğinde olduğu gibi asıl mesleği başka olmakla beraber, aileden kalan toprağını kiraya verenler de vardır. Şunu söyleyebiliriz ki toprak sahibi olmak güç ve statü göstergesidir. Aynı zamanda zenginliğin göstergesi olup olmadığını ise şartlar belirler.

Aydın Sancağı çevresinde yüzyıl ortalarında temel üretim birimi genellikle kendi toprağına sahip küçük çiftçiler modeli üzerinde şekillenir. Büyük toprak sahipleri her zaman vardı, bu dönemde de varolmaya devam etti, değişen koşullar Doğu Avrupa örneğinde bir *kapitalist çiftliğin* doğarak serpilmesine hizmet etti mi? ve bu çiftlik ticari tarımın gelişmesinde nasıl bir rol oynadı? Doğu Avrupa örneğinde ticari tarım, feodal malikanelerde topraksız köylü emeğiyle ortaya çıkan artı ürünün değerlendirilmesiyle gelişme gösterdi. XVIII. yüzyılda güçlü yerel hanedanın miri toprakları ele geçirerek geniş topraklara sahip olduğunu biliyoruz. Ancak yerel güçler bu toprakları her zaman ele geçirdikleri kadar kolay ellerinde tutamadılar, XIX. yüzyıl başında devletin merkezi otoriteyi güçlendirmeye karar vermesi ve bu merkezileşmenin Tanzimatla birlikte doruğa çıkması yerel otorite üzerinde olumsuz bir etki yarattı. Aslında büyük toprakları elde tutmak her dönemde çok kolay değildi. Bu durum yerel güçlerin merkezle iyi ilişkiler kurmalarına ve bu ilişkilerin bozulmamasına çalışmalarına neden oldu. D. Quartet, bu ikili ilişkinin, yerel otoritenin kırsal kesimde "hükümetin ajanı" olarak algılanmasına yol açtığını, bu yüzden bu kesimde pek de yayılamadıklarını, ticari tarımda asıl etken olamadıklarını ve ayrıca, ticari tarımı destekleyecek araçlara da sahip olmadıklarını söyler[137]. Tarım teknolojisinin ticarileşmede önemli payı vardır ama yüzyılın ortalarında tarım araçlarının da pek parlak bir durumda olmadığı anlaşılıyor. Arrundell Anadolu'da ilkel tarım araçlarından bahsederken ilk kez gördüğü manzarayı "…*iki veya üç tahta kalastan yapılmış sağlam tekerlekleri olan bir çift öküzün, çektiği bir tarım makinesiyle çift sürdüğü*" nü biraz da hayretle anlatır [138]. Bu ilkel teknolojinin ticari tarım için yeterli olmadığı açıktır. Ancak büyük işletmelerde teknoloji daha yenilenmiş olmak zorundadır. Şimdi bu daha büyük işletmeleri biraz yakından tanıyalım:

[137] D. Quartet (1985) 1556-1562
[138] V. J. Arrundell 1934, 190-191.

Aydın Sancağı'nda çiftliklerin[139] mutasarrıfı bu yıllarda kimi zaman bir tefeci[140], kimi zaman eğitimli bir ulema[141], kimi zaman eski yerel bir hanedan, tefeci Ermeni aileler[142] veya yüksek bir memur hatta hanedan üyeleri olabiliyordu, bunların en azından bir kısmının asıl işlerinin bu toprakları işlemek olmadığını düşünebiliriz. Ancak ziraat erbabı olmayan bir çiftlik mutasarrıfının, işlenen topraktan yeterli verimi alamayacağı düşüncesinin merkez otoriteyi rahatsız ettiği ve çiftliğin mutasarrıfın elinden alınarak, *işin ehli* kişilere verildiği durumlar da vardır[143]. Bu örnek tarım üzerindeki devlet denetiminin açık göstergesidir. Büyük topraklara sahip olmak, bu toprağın nasıl işlenebileceği sorununu da gündeme getirir. Varolan koşullar, 100. 000 dönüme kadar ulaşabildiğini tespit ettiğimiz[144] toprakların, ücretli emek azlığı yüzünden ortakçılık usulüyle işletilmesini zorunlu kılar. Toprağın bol, emeğin az olduğu dönem koşullarına uyan yöntem budur. Ancak bu ortaklık anlaşmalarında üretim araçlarının sahibinin kimler olduğunu henüz kesin olarak bilemiyoruz. Toprağın mutasarrıfının asıl işinin toprakla ilgili olmaması ve asıl sahibin vefatıyla mirasçıların, sahip olunanın miktarı ve özellikleri hakkında bile fikirlerinin bulunmadığı[145] durumlar, sadece bu işin getireceği gelirle ilgilenildiği düşüncesini gündeme getirir. Toprakların sahibi olanların, sıklıkla üretim araçlarının sahibi olmadığını düşünmek çok yanlış değildir. Bu koşullar altında XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın son 25 yılına kadar geçen süreçte özellikle batı Anadolu'da ticari tarımın görece genişlemesinde[146] emek sahibi olanların toprağı bizzat işleyen küçük üreticiler olduğu sonucuna varılabilir. Doğal olarak küçük üretici ve ortakçı bunu yalnız başına yapamazdı. Bulunulan çevredeki koşulların üreticiyi böyle bir üretim ilişkisine dahil olmaya zorladığını düşünebiliriz. XIX. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Aydın çevresindeki fiziki koşullar XIX. yüzyıl ortalarına kadar modern bir ulaşım ağına izin verecek gibi değildi. Yetişen ürünü pazarlayacak, hatta zaman zaman tohumu ve üretim araçlarını sağlayacak birilerine ihtiyaç vardı. İşte tam bu anda sahneye çıkan *aracı-yerli* tüccar bu rolü büyük bir heyecanla sahipleniyor ve

[139] Çiftlik, bir çift öküzün sürebileceği miktarda tarlayı işaret eder, geniş bilgi için bkz. H. İnalcık1989, 3 Klasik Dönemdeki çiftlik için ayrıca bkz. Ö. L. Barkan 1943 "çiftlik" index
[140] BOA HR. MKT 10/68 (1262) 1846
[141] BOA Y. PRK. UM. 47/79 (1317) 1899
[142] BOA A. MKT. NZD364/48 (1278) 1862
[143] BOA HR. MKT 10/68 (1262) 1846
[144] BOA Y. PRK UM 47/79 (1317) 1899
[145] BOA A. MKT. UM 260/60 (1273) 1856
[146] R. Kasaba, 2005a, 25

böylelikle teoride, ticari tarımın gelişiminde büyük çiftlik sahiplerinin yüklendiği rolü de üzerlerine alarak, üreticiyi "sıkıntıdan" kurtarıyorlardı.

Aracı-yerli tüccarın, ürünü pazara sunmak için satın alırken kullandığı çeşitli yöntemler vardır, bunlardan biri s*elem*dir. Bu yöntem, imalat sektöründeki *verlagsystem*'de olduğu gibi henüz ortada herhangi bir ürün yokken ya da ürün tarladayken tüccarın verdiği fiyat üzerinden satıştır. Bu yöntemde üretici ve tüccar arasında genellikle yazıya dökülmeyen bir anlaşma vardır. Üretici açısından büyük riskler taşıyan bu tarzın XIX. yüzyıl ortalarında Aydın çevresinde geçerliğini koruduğu görülüyor. Üretici, özellikle de yoksul ve az miktarda toprak işleyebilen bir üreticiyse tohum, tarım makineleri ve pazarlama için bir aracı-komisyoncuya ihtiyaç duyacaktır. Tohumu ve makineleri veren aracı, karşılığında hasat zamanı ürünü belli bir fiyat üzerinden satın almayı ister. Bütün koşulların uygun seyrettiğini varsayarsak; kuraklık, çekirge istilası, sel vb yüzünden ürüne herhangi bir zarar gelmese bile hasat zamanı ortaya çıkabilecek spekülasyonlar üreticiyi zarara uğratabilir. Ürünü satın alanlar arasında *mültezimler, tüccar* ve *bezirganl*ar vardır. Peki, aracı tüccar kimdir, gücü nereden gelir? Bunlar yerli ve yabancı olabilir. Ancak yabancı tüccarlar üretici ile bire-bir ilişkiye girmeksizin işlerini yerli gayrı Müslim aracılarla yürütüyor olmalıdır, bir arşiv belgesinde[147] bahsedilen sermayesi, *"birkaç bin kise"den ibaret*[148] *olan* bu tüccar tipi Osmanlı tebaası yerli veya yabancı olabilir. Ancak çok fazla parası olmayan bu tüccar, gelecek için umut taşımaktadır, dahil olacağı üretim-pazarlama ağı çok daha büyük boyutlardaki sistemlerin bir parçası olduğunda, zincirin önemli bir halkası olarak büyük paralar kazanabileceğini hesaplar. Özellikle yoksul üretici büyük rant peşindeki tüccar için iyi bir seçimdir. Aynı belgede belirtildiğine göre tüccarla üretici arasında *selem akdi* çok nadir yapılır, tüccar, herhangi bir yazılı belge olmadan anlaştığı üreticiyi "*bir senetle kendisine "Kul" ederek, eğer mahsül zamanı borçlarını ödeyemezlerse faiz işleterek ve bu işlere birtakım hileler karıştırarak zarara uğratmakta"*dır. Yani burada sermaye karşılığı üreticiye para veren *tefeci tüccar* söz konusudur veya aynı tüccar sermayeyi, hasat zamanı belli bir fiyattan alınacak ürün karşılığında verir. Aynı belgede palamut örneği verilir. Kantarı 15 guruştan belli bir miktar palamut getirmeyi bir senetle taahhüt eden üretici, mahsul zamanı bu miktarı getiremez ise ya piyasadan yüksek fiyatla eksiği olan miktarda palamut alarak tüccara

[147] BOA A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852.
[148]BOA A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852.

verir ya da eksiğin parasını da ödeyemediği için borçlu kalır ve tahmin edileceği gibi bu borçlara faiz işletilir, borç büyür ve sonunda üreticinin sahip olduğu para ve emlak rehin altına alınır ve son aşamada da el değiştirerek tüccarın olur. Her şeyin iyi gittiği bir üretim ve hasat mevsiminden sonra da üreticinin bu işten karlı çıkması her zaman mümkün değildir. Piyasadaki mahsul azlığı veya başka spekülasyonlar, fiyatları yükseltebilir ancak üretici yaptığı anlaşmaya sadık kalarak ürünü tüccara daha önceden belirlenen fiyattan vermek zorundadır. Sonunda üretici iflas edebilir, mültezim, tüccar veya bezirgan ise güç ve servetini arttırır.

Üretimde küçük üretici modelini benimseyen ve üreticiyi koruyan devlet için, bu yöntem, pek hoş algılanmaz. Üreticinin göreceği zarar karşısında birilerinin çıkar elde etmesi devletin istemeyeceği bir durumdur. Bu yöntem yüzyıllardır uygulanmasına rağmen devlet sistem içindeki rahatsızlıkların her zaman farkında oldu ve ortaya çıkan kötü sonuçlar için tedbirler almaya çalıştı. Ama yöneticiler selem yönteminin uygulanmasına karşı çıkamadılar. Ama hiç değilse üreticiyi korumak ve "sistemin önünü kesmek" adına, taraflar arasında en başta yapılan senetlerin Ticaret Meclisi tarafından onaylanması, yabancılarla yapılan anlaşmalarda da Pasaport Odası memurlarının senetleri kayıt ve tescil etmesi, bunun bulunmadığı yerlerde de Hükümet Meclisinin onayının alınmasının zorunlu olacağının yerli ve yabancı herkese duyurulması[149] nın karara bağlanması devletin üreticiyi koruyan tutumunun yüzyılın ortasında sürdüğünü kanıtlar.

Bu dönemde sancak genelinde küçük üreticinin sorunları vardı elbette ama bir yandan da tarımsal üretim, çeşitli dönüşümler yaşayarak sürdü. XIX. yüzyıl ortalarında bölgede yetiştirilen tarımsal ürünler büyük çeşitlilik gösterir. Ancak ticari tarımın en önemli göstergesi sayılabilecek sanayi bitkilerine yönelmenin miktarını tespit edebilmek zordur. Merkez kaza Güzelhisar'da bu dönemde yetiştirilen üzüm ve sanayi bitkileri olarak nitelendirilen pamuk, tütün ve susamın hasılat değerleri arasında %1,5'lik oranda fark vardır. Hububat gibi geçimlik ürünler ise bunlardan sonra gelir. En değerli ürün olarak tütün, pamuk veya üzümü düşünecek olursak bunlar da geçimlik değil, aslında ticari üründür. Özetle bu dönemde Aydın ve kazalarında sanayi bitkilerinin üretimine yönelme vardır. Ancak tek bir ürünün yetişmesinde uzmanlaşma söz konusu değildir. Tarımsal ürün çeşitlidir, bölgenin

[149] BOA A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852.

uygun koşulları ve tarımsal kapasite yüksekliğinin ve uluslar arası taleplerin henüz göz ardı edilmesinin bunda büyük payı vardır.

Pamuk bütün sanayi bitkileri arasında en değerlilerindendir. Bölgede pamuk üretiminin artması kapitalist sermaye için olduğu kadar merkez otoritenin de arzuladığı bir durumdur. Bu yüzden hem İngilizler hem de Osmanlı yöneticileri pamukta bir üretim artışının sağlanması için çaba gösterdiler. Bu konuyu II. Bölüm'de ayrıntılı olarak ele alacağız.

Toprak ürünlerinin ticarileştirilmesi çabalarında *meyan kökü*nün bölge için ayrı bir yeri ve önemi vardır. Meyan bitkisi tarlalarda kendiliğinden yetişir, ürüne zarar vermemesi için topraktan temizlenmesi gereklidir. Batı sanayinde özellikle İngiltere'de geniş bir pazarı olan, bitkinin öneminin anlaşılmasından sonra, yabancılar bu kârlı işi tekellerine almaya çalıştılar. Bölgedeki tarımsal kaynaklı ticari meta arasında önemli bir yeri olan meyan kökü üretimi ve pazarlanmasının daha farklı bir gelişimi oldu. Meyan kökü yüzyıl sonlarında İngiliz, Rus, İtalyan ve Alman şirketlerinin toplatıp dışarıya gönderdiği bir meta haline geldi ve tahmin edileceği gibi merkez ve yerel otoriteler bu konuda kontrolü neredeyse yitirdiler. Bu şirketler hiç bir otoriteyi dinlemeden, işlerine devam etti, hatta zaman zaman birbirleriyle kavga da ettiler ve kanunsuz işlere bulaştılar. Başka bir deyişle tarım ticarileşirken bölgede kapitalizmin ayak sesleri işitilmeye başladı, emperyalistlerin ise daha zamana ihtiyacı vardı.

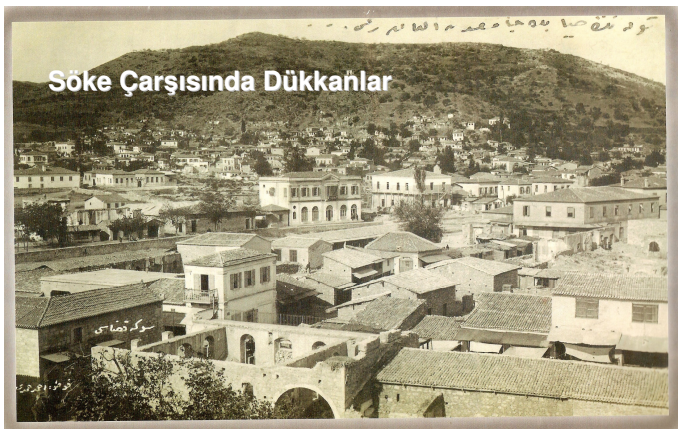
B. Ticari Meta ve Çarşı-Pazar [150]

Büyük ve Küçük Menderes Havzaları -doğanın izin verdiği ölçülerde de olsa- limanlara ve oradan da büyük dünya pazarlarına bağlanır. XIX. yüzyılda İzmir Limanı artık uluslar arası ticaretin her türlü özelliğinin izlenebileceği bir "sahne" haline geldi. Devletin ihtiyaçları, ilişkilerin şekillenmesinde önemlidir ama ülke dışı ticari faaliyet hem daha karlı hem de görece kolaydır, ayrıca Avrupa kapitalizminin hammadde ve gıda talepleri yüzyılın ikinci yarısında, üretimi içten çok dış piyasaya yönlendiriyordu. Bu ilişkiler ağı, zengin art bölge üreticileri ve ticaret erbabının ilişkilerine hatta kentsel yapılanmaya da yansıyan bir görüntü sergiler.

[150] Bu bölümde adı geçen ve italik yazılan meslekler Dipnot: 131'de verilen kaynaklardaki Temettuat verilerine dayanmaktadır.

Aydın Sancağı, Anadolu'nun iç bölgelerinin limanlara bağlandığı güzergâh üzerinde bulunur, yüzyıl ortasında ulaşım sistemlerinin geleneksel yöntemlerle şekillendiğini ve yeni ulaşım sisteminin henüz fikir aşamasında olduğu bu dönemde olanaklar elbette daha kısıtlıydı. Küçük üretici yetiştirdiği ürünü yakındaki kent pazarına götürerek satardı. Köylünün ayağına kadar gelerek ürünü satın alan tüccarlar daha büyük miktardaki ürünün alıcısıydı, tüccar-üretici ilişkisinde kullanılan çeşitli yöntemler vardı, yöntemlerden biri olarak *Selem* usulünün nasıl işlediğini ve ne gibi sakıncalar doğurduğunu yukarıda anlatmıştık.

Aydın sancağına bağlı kazalarda haftanın bir günü geleneksel olarak mutlak pazar kurulur. Suraiya Faroqhi'nin bu konuda yaptığı bir çalışma[151] XVI. yüzyılda da Aydın Sancağı'nın geniş bir pazar ağıyla örüldüğünü ortaya koymaktadır. Önemli pazarlar Tire, Birgi, Nazilli, Ayasuluğ, Alaşehir, Aydın civarında kurulurdu[152]. XVIII. yüzyıl sonlarında Anadolu ve Rumeli'de pazar ve panayır şebekesi çeşitli nedenlerle biraz da olsa bozulmuştu. Ama XIX. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı yöneticileri, ticaretin artmasıyla reayanın refah seviyesinin yükseleceğini fark etti. Bunun için koşulların uygun olduğu yerlerde pazar kurulmasını desteklediler[153], bu da ticari kapasitenin en çok olduğu yerlerden biri olan bölgenin yeni pazarlara kavuştuğunu ortaya koymaktadır. Pazarların varlığı aynı zamanda iç pazar ekonomisinin gelişmesine bağlı olarak görülmektedir. Özellikle dayanıksız yaş sebze-meyve geleneksel olarak burada bizzat üretici tarafından pazarlanır.

Sanayi ürünleri, hammaddeler, mamul ve yarı mamul maddelerin üretilip, tüccara ve tüketiciye satıldığı yerler, kasaba ve "büyük" şehirlerin ticaretinin kalbinin attığı, hatta Ege bölgesinin ticari hayatının şekillendiği *çarşılar, bedestenler, arastalar* içindeki irili-ufaklı *dükkanlar*dır. Bu dükkanların kimi vakıf malı, kimi kişisel mülk, kimi bölge zenginlerinden, hatta çok uzaktaki sahiplerinden

[151] S. Faroqhi 1979, 32-80.
[152] S. Faroqhi, 1979, 62, 63, 64.
[153] M. A. Erdoğru 1999, 14.

kiralanmış[154] olabilir. Bölgedeki kentler büyüklük ve ticari kapasite bakımından sıralamak istenirse; merkez kaza Güzelhisar, Tire, Nazilli olarak üç ana merkezli bir ticaretten söz edilebilir. Pazarlanacak ham ve mamul-yarı mamul maddenin toplandıkları yerler bu büyük merkezdir. Ancak ürün, buralara gelinceye kadar zaman zaman el değiştirebilir. Kasaba ve kentlerin *ticaret erbabı* özellikle bu ticari merkezlerde oldukça kalabalıktır. Güzelhisar ve Tire gibi eski köklü ve büyük kentlerde yaşayanların geçim kaynağı tarım dışı faaliyet lehine fazladır. Esnaf ve tüccarların genel içindeki oranı; Güzelhisar için %55. 2, Tire için ise daha fazla %63'tür, bu oran Nazilli için ise %54'tür; ancak Nazilli temettuat defterindeki eksiklik düşünülecek olursa bu oranın güvenirliği tartışılabilir, bunun için belki de buradaki tarım dışı faaliyetin, tarımsal üretimle arasında daha küçük bir farklılık olduğunu düşünmeliyiz. Her durumda Nazilli'nin küçük bir kasaba olmadığını çevre üreticileri için bir toplanma merkezi olduğunu söyleyebiliriz. Ödemiş gibi köy ve kent arasında yer alan kasabalarda tarım ve tarım dışı üretim arası fark çok azdır.

Endüstri öncesi ve değişimi süren ekonomik sistemlerin habercisi olarak, büyükçe sayılabilecek Anadolu kentlerinin çarşılarına tekstil ile ilgili işkolları hakimdir[155]. Bu sav Aydın Sancağı için de geçerlidir, tekstil hammaddesi ve üretiminin çarşı genelinde yaygınlığını çarşının sakinlerine bakarak izleyebiliriz. Eğer tüccar üreticinin ayağına gitmemişse, örneğin, *kantarcılar* çarşıya pamuğunu veya yapağısını getiren bir üreticinin ilk durağı olurdu, üretici uzayıp giden kuyruğa girer ve ürününün miktarını öğrendikten sonra anlaştığı tüccara ürünü verirdi. Tüccar eğer bunu hammadde olarak satacaksa, İzmir'e doğru yola çıkacak olan kervana dahil etmek üzere depolarına aktarır, hammaddeyi işletmeyi düşünüyorsa veya satın alan bizzat işleyecek olan esnafsa hammaddenin yolculuğu kısa sürer, işlenmek için yine bir ambarda sırasını beklerdi. Yünü, ipeği ve pamuğu *boyacı, kırmızcı,* boyar ve *ipek bükücü, iplik burucu, penbe burucu, şeritçi, tehril bükücü*'nün elinde yeni şekillere giren meta, *dokumacı, çukacı, çulhacı* esnafı tarafından dokunurdu, esnaf bu işlemi bizzat kendi atölyesinde kendisi yaptığı gibi dışarıda yaptırıp satabilirdi. Bu işlemin de ne kadarının evlerin içinde, kadın ve çocuk emeğiyle gerçekleştiğini, kârın nasıl bölüşüldüğünü, üretim araçlarının miktarını ve sahiplerini bilmek ilginç olurdu, ama şimdilik bu değerlendirmeyi yapmak için yeterli veriye sahip değiliz.

[154] BOA. A. MKT. UM 252/18 (1273) 1856
[155] S. Faroqhi, 1994, 40-42

Eğer meta, iç piyasada satılacaksa bu işi de, görece büyük kentlerdeki çarşıların *abacı, basmacı, bezzaz, kazzaz ve tülbentçi*'leri üstlenirdi. Kent ve kasaba çarşılarındaki dükkanlarda ayrıca üretim sürecinin sonuna gelmiş mamul madde bulmak da mümkündü. *Havlucular, peştemalcılar, çamaşırcılar, fesciler, gömlekçiler, kürkçüler, peçeciler, püskülcüler* bunların yanında *terziler* ve *ütücüler* tekstil ile ilgili işkolları olarak çarşıların sakinleriydi. Bu malların bir kısmı yerli malı olmakla beraber uzak diyarlardan, örneğin Selanik[156] başta olmak üzere dokumacılığıyla ünlü Balkan kentlerinden gelen tüccarların getirdiği mallar da çarşılardaki yerini almıştı. Güzelhisar örneğinde giyim eşyası üretip satan esnaf genellikle Rum esnaftır, özellikle *terzilik* bütün çarşılarda Rum esnaf arasında oldukça rağbet gören bir işkoludur. Aydın Sancağına bağlı kazaların hemen hepsinde bu adı geçen esnafın tamamını görmek mümkündür. Farklı olan bu esnafın çarşılardaki sayısıdır, bu da kent ve kasabaların nüfusu ve çarşılarının kapasitesiyle ilgilidir. Ancak şunu söylemek gerekir ki, sancağa bağlı kazaların çarşılarında tekstil hammaddesi ve işlenerek son halini almış tekstil üretimi ve satışı birinci sıradadır.

Çarşıların genel görüntüsüne hakim işkollarından biri de *debbağlık* ve buna bağlı olarak *pabuççuluk*'tur. Bu işkolunda *debbağhane*lerin merkez ve bağlı hemen hemen bütün kasabalarda yoğun olarak bulunduğunu görebiliyoruz. Güzelhisar kazası içindeki Tabakhane Deresi'nin iki yanında sıralanan deri işleyen atölyeler önemli bir kanıttır. Merkez kazada *debbağ* esnafının tamamı Müslüman'dır. Tabaklanan derinin kuru ve yaş olarak pişmiş kösele olarak ve *Anadolu gönü* adı altında bir bölümünün askeri ihtiyaçlar için kullanılmak üzere başkente gönderildiğini yukarıda anlatmıştık. Bunun dışında işlenmiş deriden ayakkabı imalatı da bütün kazalarda yaygın olarak bulunur. Merkez kazada, *pabuççuluk* yapan 36 ustadan 23'ü Rum esnaftır. Ayakkabı imalatının yanında *pabuç dikicileri* ve *pabuç tamircileri* de bu alanda önemli sayılabilecek bir kapasitededir.

Çarşı içindeki dükkanlarda yiyecek-içecekle ilgili işkolları da oldukça fazla ve çeşitlidir. Özellikle Güzelhisar kazası çarşısında çok çeşitli yiyecek bulmak mümkündür. Bunlara bakıldığında büyük kent çarşılarının özelliği olarak; çarşı esnafının ve yolcuların ihtiyacının sanki biraz daha gözetildiğini düşünmek mümkün

[156] Selanikli 13 gayrımüslim aba tüccarı Aydın, Nazilli, Muğla Milas'ta aba satmak üzere Aydın'a gelmiş ve yerleşmişler abalarını satmışlardır. Bunlardan vergi istenmemesi BOA. A. MKT 49/3 (1262) 1846

kebapçılar, katmerciler, ekmekçiler, çorbacılar, aşçılar, börekçiler, helvacılar gibi hazır yemek satıcıları özellikle öğle saatlerinde çarşıyı doyuruyor olmalı. Yapılacak yemeklerin daha temel hammaddeleri de şehrin yerleşik sakinleri için, *manavlar, soğancılar, kabakçılar, kestaneciler, kasaplar, şekerciler,* ayrıca *tahmisçi*ler kendi sokaklarında[157] müşterilerine hizmet ettiler. En küçük yerleşimlerde bile bulunan *bakkallar* da yiyecek ve içeceğe dair mamul ve yarı mamul maddeleri; un, şeker, yağ, kahve, pirinç hatta zaman zaman sebze-meyveyi de satıyor olmalıdır. Hayvanların yiyeceği de her şehrin çarşısında bulunan *arpacılar* tarafından satılır.

Küçük zanaatçıların ürettikleri mallar da çarşının görüntüsünde yerlerini alır. Her işkolu belli bir sokakta ya da daha büyük kentlerde özel çarşılarda veya hanlarda *Bakırcılar, bıçakçılar, billurcular, desticiler, bardakçılar, usturacılar, demirciler, kalaycılar, kalburcular, tenekeciler, süpürgeciler, kutucular, zencirciler sepetçiler, seleciler, urgancılar, sabuncular, sandıkçılar, saraçlar sırçacılar* ve *çengelciler* bulunurdu. O günlerde büyük öneme sahip yük ve binek hayvanlarının ihtiyaçları için; *semerciler, nalbantlar ve kaltakçılar* da Aydın çarşıları tablosunun birer parçasıdır.

Çarşıya giden sıradan vatandaşın kişisel ihtiyaçlarına yönelik oldukça kalabalık *berber*[158] esnafı, *Rum duhancı* ve *duhan kıyıcılar, çarşı hamamları, tellak ve natırlar* ve tabi ki bütün çarşıların etrafını yoğun biçimde çevreleyen, birçok insan için bir tür sosyalleşme aracı haline gelen zaman zaman nargile eşliğinde pazarlıkların ve sosyal-siyasi içerikli muhabbetlerin yapıldığı, *amele* ve *hamalla*rın iş beklediği *kahve*ler; ayrıca yolcular, tüccarlar ve köylerden pazara gelenler için kervan yolları üzerindeki irili ufaklı bütün kent ve kasabalarda en az bir tane bulanan *han*lar, sadece Rumlar tarafından işletilen ama büyük olasılıkla Müslüman halktan müşterileri de olan *meyhaneler*; tüccarların sevk edecekleri malları depoladıkları *ambarlar,* buralarda çalışan *hamallar*, *hizmetkarlar,* Müslüman kent özelliği büyük *Cuma Camileri* [159] ile Aydın Sancağı kazalarındaki büyük çarşılar, oldukça karmaşık bir yapı sergiler. Bu karmaşık yapının içinde yerli-yabancı tüccarlar, bunların hizmetkarları, vekilleri-kefilleri, tefeciler, komisyoncular, hatta cami önündeki dilenciler ve alış-verişe gelen Müslim-gayrı Müslim, yerli-yabancı, köylü-kentli, kadın-erkek kalabalığı baharat,

[157] S. Faroqhi, 1994, 40-42
[158] Berber esnafına köylerde de rastlanır.
[159] D. Kuban, 1968, 71.

tütün kokuları içinde, kara basılmış yaş incir[160] ve üzüm kutuları, pamuk ve tütün balyaları bu karmaşık tabloyu tamamlar.

C. Ticari İlişkiler ve Tüccarlar

Tarımsal ve tarım dışı faaliyetin ürününü pazarlayan ve yeniden dönüşümünü sağlayanların, Aydın Sancağında merkez kaza Güzelhisar, Tire, Nazilli ve Ödemiş gibi nispeten "büyük" kentlerde yoğunluk kazandığını yukarıda belirtmiştik. Bu para-meta değişimini sağlayan grubun üyeleri, çeşitli meslek erbapları olarak kent ve kasabaların ticari hayatlarındaki yerlerini alırlar. Temettuat Defterlerinde geçen adlardan en genel anlamda kullanılanı *ticaret erbabı*'dır. Ancak bu defterlerde çoğu zaman ticarete konu olan meta hakkında bilgi olmaz. Ancak bazı defterlerde bunun belirtildiği durumlara da rastlanır. Güzelhisar'dan Sobice'ye gelen ve burada yazılan tütün tüccarı[161] gibi. Örneğin, Nazillili ticaret erbabı Hacı Süleymanoğlu Ahmet Ağa, bir kahve, bir kiremit ocağı, iki mağaza, ve bir yağhanenin sahibidir. Ancak ne ticareti ile uğraştığını bilemiyoruz. Ama büyük ihtimalle toprakla bağını koparmıştır belki de mallarının kiraları ile geçinmekte olan bir *eşraf*tır. Toprakla bağını koparmayan ticaret erbapları da vardır, merkez Güzelhisar'daki esnaf-tüccarların yaygın olarak 1-10 dönüm arasında toprakları vardır. Büyük olasılıkla aileden kalan bu toprakları kiraya veririler, daha kârlı olduğunu düşündükleri meslekleri yanında gelirlerine bu kira da eklenir. Bundan başka temettuat defterlerinde, ticaretle uğraşanlar *Avrupa Tüccarı* olarak da adlandırılmaktadır. Bunlar Avrupalı *müstemin* tüccarla eşit haklara sahiptir, onlar gibi ithâlât ve ihracatta sadece %3 gümrük resmi öderler, kılık kıyafetlerine karışılmaz ve yanlarında ikişer *hizmetkar* bulundurabilirler[162]. Defterlerde az sayıda hizmetkar kaydına da rastlanır. Avrupa tüccarları, yüzyıl ortasında Aydın Sancağı genelinde çok fazla yaygın olarak görülmez.

Bölgenin yerli tüccarları büyük ölçüde İzmirli *muteber* tüccarlarla sürekli ilişki içindedirler. İzmir'deki esnaf aynı zamanda iç bölge tüccarlarının komisyonculuğunu da yapar. İzmir'den başlayan bu ilişkiler ağı, anlaşıldığına göre tıpkı eskiçağlarda olduğu gibi Büyük Menderes havzası üzerinden Konya ve Kayseri'ye kadar uzanır. *Konyalı Hacı İlya oğlu Yorgi* gibi tacirler yün, tiftik, boya maddelerini *İzmirli çuhacı*

[160] BOA. Y. PRK. BŞK 1/29 (1295) 1878
[161] BOA. ML CRD Defter no: 1064. (1262). 1844-45
[162] M. Çadırcı, 1991, 7. Ayrıca bkz. A. İ. Bağış, 1983.

esnafından Hacı Esafi ve kardeşi Hacı İstefan gibi komisyonculara gönderirler. Onlar da bu malları satarak, karşılığı kadar çuha ve başka malları sahibine gönderirler. İzmirli tüccarların burada Avrupa tüccarı ile de ilişkileri vardır. Bütün bu tüccarlar *Ticarethane-i Amire*'ye kayıtlıdır, herhangi bir anlaşmazlıkta buradaki kayıtlar esas alınarak sorunlara çözüm getirilir[163]. Ticari ilişkilerde aracıları mümkün olduğunca ortadan kaldırmak metaya daha az bir maliyetle sahip olmak için gereklidir. *İzmirli tüccar Şahinoğlu Karabet* bu yüzden, malı üreticisinden doğrudan satın alabilmek ve bağlantılarıyla İzmir'e ulaştırabilmek için ailesiyle birlikte Güzelhisar'a göç etmiş olmalı[164]. Bölgede faaliyeti olan diyar-ı aher tüccarları da üreticiyle ilk elden ilişki kurabilir. *Selanik ve Filibe'den gelen 13 gayrı Müslim aba tüccarı Aydın, Nazilli ve Muğla çevresinde mallarını satabilmek için bir süreliğine yerleşirler, çevreyi dolaşarak Milas'a kadar uzanırlar*[165], büyük ihtimalle hanlarda konaklayan bu tüccarlar hep birlikte dolaşırlar, önceden gelmedilerse bölgeyi ve pazarı tanımak için dillerini bilen bir veya birkaç yerli Rum'u da yanlarına aldıklarını tahmin edebiliriz. Pazarlıklar sırasında tercümanlık işini de yürüten bu yerli Rum hizmetinin karşılığını ne şekilde ve ne miktarda aldı? Bunu bilmek ilginç olurdu. Sardunyalı zeytinyağı tüccarı *Vikyadore Bortum* gibi Aydın çevresinden kendisi bizzat zeytinyağı toplayan tüccarlar da vardı, Bortum zeytinyağını Avrupa'ya götürmek için Kuşadası iskelesini tercih etti[166]. Ayrıca Avusturyalı tüccarların da bu yıllarda bölgede geniş faaliyet içinde bulundukları anlaşılıyor. Üstelik Güzelhisar ile oldukça sıkı ilişkileri vardır, bu yüzden Güzelhisar'da bulunan Avusturya tebaası için *Toskanalı Salvati* konsolos vekili tayin edildi[167]. Güzelhisar ahalisinden zeytinyağı toplayan *Jozef Penso* gibi örnekler, [168] Avusturyalıların çevreyle yakın ilişkileri olduğunu düşündürüyor.

Avrupa tüccarlarının devletin kendilerine sağladığı kolaylıklara uyum sağlaması ne kadar kolaysa, kurallara uyması da o kadar zor olmuşa benziyor. Özellikle iç seyahat izinlerini (*Men-i Mürûr)* almaktan ve belki de bu kurala uyarak nereye gittiklerini devletin görevlilerine bildirmekten pek hoşlanmadıkları anlaşılıyor, bu

[163] BOA. A. MKT. NZD 2/29 (1266) 1850.
[164] BOA A. MKT 44/49 (1262) 1846. Belgede Şahinoğlu Karabet'in ticaret yapmak için göç ettiği belirtilir.
[165] BOA A. MKT 49/3 (1262) 1846
[166] BOA A. AMD 21/71 (1266) 1850
[167] BOA HR. MKT 47/86 (1268) 1852.
[168] BOA A. DVN. DVE 2/43 (1259) 1841.

durum, Aydın'dan merkeze gönderilen bir raporda açıkça anlatılmaktadır[169]. Hatta yasak olmasına rağmen yerli gayrı Müslimlerle evlenerek, arazi ve emlak da satın alabilmektedirler. Devlet bundan rahatsızdır; ama çok da fazla baskı gücüne sahip değildir.

Tüccar ya da komisyoncunun topladığı mal ya da metayı öncelikle İzmir limanına ulaştırmak deve kervanlarının işidir. Bu kervanların sahipleri genellikle yörüklerdir. Ama *Ernest Fleming* gibi yabancı tebaalı tüccarların da bu işe bir şekilde karıştıkları anlaşılıyor. Özellikle demiryoluyla birlikte karışan ilişkiler belki de bunu zorunlu kıldı. Fleming, Avusturya tebaasındandır, aynı zamanda kendi deyimiyle "*İzmir ve Aydın'ın muteber tüccarlarındandır*", ulaşım ve pazarlama işlerini aynı anda yürüterek, kendi develeriyle kervancılık yapar[170]. Ama büyük ihtimalle sonradan uyruk değiştirmiş yerli bir girişimci olmalıdır.

Bölge genelinde faaliyet gösteren yerli tüccarlar, üretici ile İzmir'deki yabancı tüccarlar ve büyük ticaret evleri arasında daha çok aracılık yapar. Müslüman tüccar ise kapan tüccarları ve toptancılar dışında daha çok iç ticaretle uğraşıyordu ve bu yıllarda gitgide daha çok esnaflaşmaya başladı[171]. Gerçi gayrı Müslimler arasında da esnaf-tüccarlara rastlanır. Bunlar çarşı içindeki dükkanlarında hem üretim, hem pazarlama alanlarında aktiftir. Aydın Sancağ'ında ve bağlı kazalardaki çarşılarda herhangi bir malın ticareti ile uğraşanlardan *manifaturacılar, kazzaz* ve *bezzazlar*ın bu özelliği taşıdıklarını defterlerdeki kayıtlardan anlıyoruz. Bunlar, aynı zamanda bölgede üretilen metayı birinci elden satın alabilme şansına da sahip perakendeci tüccardır. Manifaturacılık, merkez Güzelhisar kazasında Rum esnafın rağbet ettiği işkollarındandır. Kazzaz ve bezzazlar için böyle bir ayrımı bu dönem için gözleyemeyiz.

Toptan ve perakendeci tüccarların bir başka biçimi de *bakkal*lıktır. Bakkal esnafı da yine Rum ve Yahudilerin büyük oranda üstlendikleri bir işkolu izlenimi verir, örneğin merkez kazadaki 15 bakkalın 10'u Rum, 4'ü Yahudi, 1'i de Müslüman'dır. Genelde bulundukları yere göre değişmekle beraber bakkalların; kuru erzak, kahve, tahıllar, basit dokumalar, kuru ve yaş meyvenin basit çapta bir ticaretini

[169] BOA A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852
[170] BOA A. MKT. MHM 460/97 (1290) 1873 ve Y. PRK. AJZ. 28/26 (1311) 1894
[171] M. Çadırcı 1991, 7.

yaptıkları düşünülebilir. Bakkal esnafının tezgahında un, şeker, pirinç, kahve, çıra çuvalları arasında bir dönem hayvan kesimi dahi yapıldı ve büyük ihtimalle et de satıldı[172], yoğun bir biçimde, üstelik merkez otoriteyi harekete geçirecek kadar yaygın olarak, içki de *kadehlerde* satıldı[173]. Ancak bakkal esnafının en küçük köylerde bile yaygın olarak bulunduğunu düşündüğümüzde pazara ve büyük kent çarşısına her zaman inebilme olanağı olmayan, yoksul köylü için yıl boyunca *veresiye* alış-veriş yapılabilecek küçük ticarethaneler olduğu söylenebilir. köylüler ödemelerini hasat mevsimlerinde yapmak üzere yılın diğer zamanlarında ihtiyaçları olan malı bu bakkallardan satın aldılar. Bu durumun yaratabileceği sorunların en başında büyük çapta borçlanma gelir ve bu da yüzyıl sonlarında gerçekten büyük bir sorun haline geldi[174].

Küçük çapta ticaretin aktörlerinden biri de *çerçi*lerdi. Yine Rum ve Yahudi tebaa arasında yaygınlığı dikkat çeken çerçiler defterlerde, "*çerçi*" ve "*mahalle çerçisi*" olarak ayrı ayrı belirtilmiştir. Bu durumda çerçilerin bulundukları şehrin dışında çevre yerleşimleri de dolaştığını, mahalle çerçilerinin ise bulundukları şehirde değişik mahallelerde iş gördükleri düşünülebilir. Çerçi kap-kacaktan, tekstil ürünlerine, nakış ipliğinden, kumaşa hatta halı ve kilime kadar her şeyin satıcısı olabilir. Sattığı malları yüklediği bir araba, bazen sadece bir yük hayvanı ile mahalleleri veya köyleri gezer. Çerçi erkektir, bu yüzden evlerin içine girmez. Sokak aralarında uygun bir yerde toplanan mahalleliye mallarını sergiler. Satışını yapar belki de bir dahaki seferde ödeşmek üzere müşterisine kredi de açar. Buna benzer bir başka işkolu da *bohçacılık*tır. Bohçacı taşınması nispeten kolay olabilecek özellikle tekstil ürünleri, dokumalar, parça-bez, nakış, dantel ürünlerinden oluşan mallarını ev ev, mahalle mahalle dolaştırarak müşteri arar. Mahalleye gelen bohçacı, evlerden birine davet edilir ve alış-veriş yapmayı ya da sadece neler satıldığına bakmayı düşünen mahalleli bu eve dolar. Bohçacı evlere bu kadar rahat girip çıkacak birisi olduğuna göre genellikle kadındır, Müslim ya da gayrı Müslim olması sorun yaratmaz. Özellikle evlenecek kızı olan anneler çeyiz olabilecek çeşitli ürünleri XX. yüzyıl sonlarında bile bu bölgede, görüntüsü biraz değişse de yaptıkları iş aynı olan bu bohçacılardan almaya devam ettiler. Küçük çapta basit ve kullanılmış, zaman zaman

[172] BOA A. MKT. NZD 312/3 (1273)1858.
[173] BOA A. MKT. NZD 78/63 (1269)1853
[174] Z. Arıkan 1989, 31-42

hurda metanın ticaretini yapan *eskiciler,* mahalle aralarında dolaşan gezici ticaretin, *kalaycılar* ise müşterinin ayağına giden hizmetin bir başka örneğidir. Bu tipte gezgin ticaret ehlinin varlığının yaygınlığı aynı zamanda ekonominin kapitalist özelliklerinin kökleşmesine engeldir. Gezgin tüccarın bölgeler arası ilişki ve iç ticarette büyük rolü vardır ama bu tarz ticaret, çağın gelişen yeni ekonomik ilişkilerinin göz ardı ettiği bir türdür.

Gezgin satıcıların paranın ve metanın alıcının en yakınına kadar sunulmasında önemli bir payı vardır. Büyük kentlerle çok bağlantısı olamayan köylünün, sosyal hayatı yaşadığı mahalleyle sınırlı kalmış kadınların hayatında bu satıcıların bir başka rolü de vardır; haber yayma. Çerçilerin, geldikleri yerlerde, olan biteni biraz da abartarak köy kahvesinde anlatmış olmaları mümkündür. Bohçacılar da kentin neredeyse bütün mahallelerini tanırlar, buralarda kim daha çok satın alır, kim cimridir, kimin evlenecek kızı vardır, kim oğlunu evlendirmek için uygun bir aday arar? Büyük ihtimalle bunlarla ilgili fikirleri de vardır. Yani bu seyyar ticaret ehli, mal satmak dışında haber alıp, haber yayarak bir sosyal rolün de aktörü olur.

VIII. Değişim Sürecindeki Kent Olgusu

XIX. yüzyılın önemli özelliği değişimdir, değişen hayat koşulları, insan topluluklarının yaşadıkları yerleri de günün koşullarına uyarlamaya özendirdi hatta zorladı. Bazı bölgelerde değişimin görünür hale gelmesi çok da uzun sürmedi, yüzyılın başında henüz geleneksel idari-sosyal-ekonomik yapılar görece korunurken, 1860'lar bu yapıların büyük oranda farklılaştığı dönem oldu.

XIX. yüzyıl Osmanlı kentinde ortaya çıkan değişiklikler Batı kapitalizmine açılan geleneksel bir toplumun kentinde meydana gelen değişmelerdir[175]. Batılı ekonomik sistemler ve kültürle olan yakınlaşmanın, üstelik zaman zaman devlet desteğiyle sağlandığı bir ortamda yarattığı etki de hayli yoğun yaşandı. Batıyla yakınlaşma, bütünleşme, batıdan etkilenme ya da bir parçası olma; adı ne olursa olsun Batı Anadolu'da ve Balkanlarda, dönüşümün baş döndürücü bir hıza erişmesinde başlıca etkenlerden biri oldu. Ancak unutulmamalıdır ki Osmanlı kentini değiştiren salt Batının müdahalesi değildir. Zamanın koşulları değişirken üzerinde yaşanan fiziksel yapıların da yeni koşullara uyarlaması yönetenler açısından pratik sonuçlar sağladı. Böylelikle kentleri ve devleti yönetenler bu değişimi bizzat istediler, Batılı

kent de model oldu. Batının müdahaleleri olması, oldukça sıkı ilişkiler sayesinde kaçınılmazdı, ancak kentleri yeniden düzenlemek fikri özellikle Tanzimat devri yöneticisi için adeta "görev"di. Bu değişimi somutlaştırabilmek amacıyla Osmanlı kenti için durum saptaması yapmalıyız

Geleneksel Osmanlı kentinin fiziksel yapısını anlatan araştırmacılar, üretim ve ticaret alanlarının konut alanlarından ayrıştığı konusunda birleşirler, yani üretim, satış, ticaret kısacası iş dünyası kentin başka bir yerindedir. Kadınlar ve çocukların gündüz yaşadığı, erkeklerin ise akşamları geldiği mekanlar ise daha başka bir bölümünde… Bu durumda evlerin içinde kadın ve çocuk emeğiyle gerçekleşen küçük üretimi bu fiziki yapının neresine yerleştirmeliyiz? Aynı sav kendi evinden çıkmadan aracı tüccardan aldığı ipliği bahçesine kurduğu tezgahta dokuyan kadının emeğini görmezden gelir. Bu üretimin koşullarının çok ayrıntılı olarak incelenmemiş olması üzerinde yeterince durmayı engeller, bu yüzden "geleneksel kentte yalnızca idari alan konutlar içinde kalır, üretim ve ticaret alanı evlerin dışındadır" genel yorumuna katılmak durumundayız. Yöneticilerin idari işleri için ayrılmış özel binaları yoktur, sabah namazıyla evinin selamlık bölümüne geçerek üstlendiği idari görevleri yapabilirler, istisnalar bu yargıyı değiştirmez.

Ticari hayatta ise; XVI. yüzyıldan itibaren kale dışında gelişen *bedesten*in etrafında çeşitli zanaatlarda uzmanlaşmış sokaklar belirdi[176]. Bu, bütün dünya da olduğu gibi gezici tüccarın yerini yerleşik tüccara bırakmasıyla ortaya çıkmış bir olgudur [177]. Üretim ve pazarlama burada bedesten etrafında yapıldı. Ama, mahalle arasında dolaşan küçük tüccar olarak nitelendirilebilecek, *çerçi ve bohçacıyı* XIX. yüzyıl ortalarında halen görebiliyorsak bu ayrışmanın gerçekten sağlandığını yine de söyleyebilir miyiz? Üretim merkezlerini konutlara bağlayan yollar dardır, çünkü kent içi ulaşım askeri sınıf dışında yaya olarak yapılır, çıkmaz sokaklara rastlanır bu sokakların ucunda içe dönük[178] mahremiyeti yüksek duvarlarla sağlamlaşmış evler bulunur. Konut alanları olan mahallelerde toplumsal önem sırasına göre bir dağılım vardır. Müslümanlar kale çevresinde, yabancılar merkeze yakın yerlerde oturur, çingeneler gibi toplumdan biraz da dışlanmış gruplar ise kentin kenar mahallelerinde yerleşirler. Göç ederek gelen gruplar, yerleşik hayata geçen *yörükler* de kentin daha

[175] İ. Tekeli, 1982, 41
[176] S. Aktüre 1975, 101-106
[177] İ Tekeli, 1982, 19
[178] İ Tekeli, 1982, S. Aktüre 1975, D. Kuban 1968

dışında yerleşirler. Bu gibi yerleşmeler pek çok örnekte görüldüğü gibi aşiretin adına bağlı görülmektedir. Bu gibi yerlerde tarımsal etkinlikler ağır basar. Kentin yeşil alanları yoktur ama sakinlerinin doğrudan üretime ayrılmış yeşillikle sıkı bağı vardır. Taze meyve-sebze uzak mesafeden taşınmak yerine kentin çevresinde bizzat kentlilere ait bağ-bahçe ve bostanlardan sağlanır. Kent çevresinde yolcu ve tüccarların konakladığı hanlar, kervansaraylarla tekkeler de ileride kentin gelişeceği nüveleri oluşturur[179].

Bu klasik Osmanlı kenti, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda da değişmeye dair bazı özellikler sergiledi[180] ama asıl, Tanzimat çağından itibaren başlayan Batıyla yakın ilişkiler ve yeni ekonomik sistemlerin yarattığı denetim süreçleri ve devlet otoritesinin güçlenmesi kentler üzerinde yapısal değişikliklere neden oldu. XIX. yüzyılda göreli nüfus artışı söz konusudur, bunda sağlık koşullarının, güvenliğin önceki dönemlere göre daha iyileşmesi etkilidir, ayrıca bu yüzyılda kaybedilen topraklardan sürekli gelen göçmenlerin de bu artışa katkısı göz ardı edilemez bu artış, dış pazara açılmayla da birleştiğinde kentleşme oranında bir yükselmeyi getirdi. Ayrıca bu dönemde ticaret gelişti ve dış pazara yöneldi, ortaya çıkan piyasa mekanizmaları feodal kurumların yerini aldı, Anadolu genelinde içe dönük kentsel dağılım dış ticaretin gelişimiyle dışa, özellikle limanlara yöneldi[181], loncalar etkisini yitirirken fabrikalar kentlerin yakınındaki yerlerini aldılar. Bu gelişmeler XIX. yüzyılın Osmanlı kentinde yapısal aynı zamanda fiziksel değişikliğe neden oldu.

XIX. yüzyıl ortalarında kentsel değişim aynı zamanda devletin de arzu ettiği bir olgudur. Çünkü, Osmanlı için kentin düzenlenmesi ve gelişmesi, Tanzimat klasiği merkezileşmenin devlet otoritesini sağlamlaştırmanın bir parçasıdır. Ayrıca Osmanlı Batılılaşırken, Doğulu görüntüsünde de sıyrılmaya çalıştı, kentlerinde işlevsiz kalan eskinin bazı geleneksel kurum ve kurallarının, yöneticilerinin de yeni görüntüye uyarlanmasını sağladı. Böylelikle kentlerin hem mekansal yapılanması, hem idari örgütü ve yöneticileri, bunların yetkileri, hem de toplumsal örgütlenmelerinde bir daha geriye dönülmez biçimde farklılar ortaya çıktı. Yeni çehreler edinen kentler, yeni işlevleri olan modern binalar ve daha düzenli bir kent dokusuna sahip oldular ve

[179] İ. Tekeli, 1982, 16-23.
[180] S. Yerasimos, 1996, 1-18 ve S. Aktüre 1975, 122-125
[181] İ Tekeli, 1982, 27, 28, 32, 35.

ulaşımın gelişmesi sayesinde bölgeleri veya iç kesimlerle daha sıkı ilişkilere girdiler. Ama Osmanlı kent modernleşmesi XIX yüzyılda eşitsizdir ve tamamlanmamıştır[182]. Yani bütün Osmanlı kentleri aynı süreçten geçemedi ve bu yüzyılda kentler tamamen modernleşemedi. Özellikle liman kentlerinin en kayda değer değişimi yaşadıkları kesindir.

Bu dönemde İstanbul tek egemen kent Bursa da ikinci büyük kent olma özelliklerini yitirdi. Bursa'nın yerini İzmir aldı ve İzmir hinterlandına daha sıkı bağlarla ve daha "kolaylıkla" bağlandı. Liman kenti İzmir'in nasıl geliştiği konumuzun dışında olmakla beraber, Tanzimat'ın ardından İzmir merkezli bir ekonomik sistemin gölgesinin düştüğü Aydın sancağındaki "kent"lerin bu yeni tarz ilişkiler ağındaki yerlerini aldıkları ve gelişmeye devam ettiklerini söyleyebiliriz.

Aydın Sancağında yüzyıl ortasında Güzelhisar, Tire ve Nazilli gibi üç "büyük" kent ve ticari toplanma merkezinin varlığından söz edilebileceğini belirtmiştik. Sancak genelindeki ekonomik ilişkiler bu merkezler etrafında gelişti ve önce İzmir limanına, oradan da uzak ülkelere bağlandı. Bu kentler de varlıklarını, gelişimlerini yerlerinin uygunluğuna ve bölgedeki ulaşım ağını kontrol edebilecek durumda bulunmalarına borçludurlar[183].

Bazı durumlarda kent, tanımadığı yabancı etkiler sonucunda yeni kurumlar ve kurallar kazandı, yeniden yapılanmaya çalışıldı. Kapitalist gelişme yüzyıllar süren geleneklere son verdi. Din, artık sosyal statüyü belirleyen araçların en başında gelmiyordu. En belirleyici unsur ekonomik durumdu. Bu yüzden varlıklı birey oturmak istediği mahalleyi seçebiliyor, bir gayrı Müslim, Müslüman mahallesine yerleşebiliyordu, daha 1840'larda Güzelhisar mahalleleri içinde Müslim ve gayrı Müslimleri az sayıda da olsa, kiracı veya hane sahibi olarak bir arada görebiliyoruz[184]. Ticaretin gelişmesiyle yabancı tüccarların İzmir'den daha içerilerdeki kentlere kadar uzandığı düşündürebilecek örnekler de vardır, *örneğin Avusturyalı tüccarlar için Aydın sancağında açılan konsolosluğun* kent üzerinde nasıl bir etkisi oldu? ve *konsolos vekili Salvati'nin*[185] yaşam tarzı, giyimi vb. kendisiyle ilişkisi olan yerli halkı nasıl etkiledi? Ya da aynı iş için Aydın'da bulunan memurun çalıştığı dairesinin

[182] P. Dumont-F. Georgeon, 1996, Xİİ
[183] F. Braudel, 1989, 312, 315, 316.
[184] A. Tozduman 1992, 30, 31.
[185] BOA HR. MKT 47/86 (1268) 1852

kapısına Avusturya bayrağı dikmesi[186], veya *Nazilli'ye yerleşen mekitarist papazların ve küçük bir katolik cemaatin burada ev kiralayarak ayin yapmaları*[187], kentlerin siluetlerinde yeni yeni yerini almaya başlayan fabrika, banka gibi kurumların yabancı çalışanlarının bulundukları yere yerleşmeleri, gibi Batı kültürü ve Batılarla yakın temasın kent ve sakinleri üzerindeki etkisinin ne olduğu sorularının gerçek yanıtlarını bilemiyoruz ama kentin yeni ihtiyaçlarının doğmasına ve kentin yerli sakinlerinin yaşam tarzına farklı bir bakış açısı getirdiklerini söyleyebiliriz.

Diğer yerleşimlerin gelişmesi ise daha sonraları demiryolunun bölge üzerinde etkisinin hissedilmesiyle ivme kazandı. Demiryolu bazı "yeni" kentlerin doğması ya da gelişmesini işaret ederken, bazı kentlerin de eski önemlerini kaybetmelerine neden oldu. Hatta değişen ulaşım sistemleri, limana yakınlık bakımından değerlendirildi ve idari sınırlar bakımdan değişiklikleri de gündeme getirdi. Bu konuya ilerleyen bölümlerde yeniden döneceğiz. Özetle bir süredir seyyahlar ve elçiler aracılıyla Osmanlı kentlerine örnek olarak sunulan Batılı kent modelleri, fiziksel ve idari yapılanmalarıyla bu yıllarda yavaş ama etkili biçimde hayata geçmeye başladı.

[186] BOA HR. MKT 93/69 (1271)
[187] BOA A. MKT. MHM 699/ 27 miladi 1891

İKİNCİ BÖLÜM

BATI İLE YAKINLAŞMA

Osmanlı'nın Rumeli'ye ayak basmasıyla birlikte Batı ile ilişkiler başladı. Bu ilişkiler, kültürler arası etkileşimi de getirdi. Bu yeni ve farklı kültür, başlangıç için yabancı görünse de yüzyıllar içinde gelişecek olan "Osmanlı Kültürü"nün bir parçası haline geldi. Bununla birlikte Batıyla Osmanlı arasında tam bir bütünleşmeden söz etmeye olanak yoktur. İslami özellik taşıyan imparatorluk, Hıristiyan devletlerle uzun zaman siyasi ittifaklar içine girmedi. Özellikle ortaçağda, siyasi bakımdan güçlü Osmanlı İmparatorluğu için, bir Hıristiyan devletle eşit koşullarda yakınlaşmanın herhangi bir getirisi yok gibi görünüyor. Batının ise bu tarz bir ilişkiden büyük çıkarları olacağı kesindir. Ancak koşullar önceleri bu ilişkiye izin verecek gibi değildi. Yeniçağlara gelindiğinde Osmanlı yine büyük bir güçtü; ama, dayandığı ekonomik yapı o günlerin dünyası için eskiydi. Batı Avrupa tarım alanında yenilikler yaratarak zenginleşmiş, bu zenginlikle yerli manifaktür ve ticareti geliştirmiş, nüfusunun denge ve dağılımını buna göre düzenlemişti. XVIII. yüzyıl sonlarında, Osmanlının karşısında, artık sadece siyasi alanda değil ekonomik ve kültürel alanda, bugün artık yakalanmasının mümkün olmadığını anladığımız, bir değişim ve dönüşümü geçirmiş Avrupa vardı. Osmanlı İmparatorluğu Karlofça ve Pasorofça Antlaşmaları'yla siyasi gücünü yitirmeye başladığını kabul ediyordu. Batı, artık büyük güç olma yolundaydı. Coğrafi keşiflerle zenginleşmiş, Rönesans ve Reformla dinin etkisinden sıyrılarak düşünsel açıdan farklılaşmış, Fransız Devrimi'nden milliyetçilik dersini almış, yeni kimliği ile denizci-tüccar-ulusçu Batı, denizaşırı ticaretle biriktirdiği sermaye ile zenginleşip, daha da kazanmak için "sömürge kapma yarışı"na girişiyor ve buharın gücünü de keşfederek kapitalizmin temellerini atmaya başlıyordu. Bu yarışı, eski ağırlığını yitirmeye başlamış Osmanlı İmparatorluğu'nun uygun bölgelerinde yapabilmek için de ellerinde müthiş bir güç vardı: "kapitülasyonlar". Bu koşullarda Osmanlı ekonomisinin dışa bağımlı hale gelmesi[1] ya da Batılı ekonomik sistemlere yakınlaşması olağan görünüyor.

XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu bu tabloda görece edilgen bir roldedir. Geçmişte sürekli genişleyen, çağının süper gücü İmparatorluk, geleneksel

[1] İ Ortaylı, 1987, 84

politikalarını terk etmek zorunda kaldı ve bir süre sonra kendisini Batılıların çıkarları

doğrultusunda şekillenen politikalar içinde buldu. Artık Avrupa'nın büyükleri haline gelmiş "güçler"i, zayıflayan Osmanlı için farklı beklentiler içindeydi ve önceki çağların mirası ayrıcalıklar, büyük güçlerin Osmanlı üzerindeki çıkarlarının hem şekillenmesinde hem de korunmasında önemli bir avantajdı. Özellikle Napolyon Savaşları sonrasında yeni dengeler kurulurken Osmanlı da bir "Avrupalı" olarak siyaset sahnesinde yerini aldı. Değişen dünyanın yenilenen koşulları Osmanlı'yı yeni siyasi oluşumların içinde bulunmaya zorunlu kılmıştı. Olayın farklı boyutunda Batı'nın Osmanlı için planları, dünyanın başka eski imparatorluklarının geleceğini de kurguladı.

Batı dünyasının büyük güçlerinin Osmanlı coğrafyasını keşiflerinin XIX. yüzyıldan önceye dayandığını özellikle Balkanlar ve Batı Anadolu'nun bu keşfin etkilerini ilk hisseden yerler olduklarını anlatmıştık. Bu etkiler siyasi, ekonomik ve kültürel alanların hepsinde birden gözlemlenebilir. Anadolu kıyısındaki Aydın Sancağı, Batılı güçlerin İzmir'i "keşfettiği" XVII. yüzyıldan – hatta XVI. yüzyıl sonlarından- itibaren, bu önemli liman kentinin hinterlandının merkezi olarak, yeni kurulan sistemler içinde yerini aldı. Batı Anadolu'nun metropolü İzmir'deki kadar olmasa da bölgeye dolan yabancılar ve bunların yarattıkları kültürel ve sosyal farklılaşma, daha sonrasında ağırlığını siyasi bakımdan da hissettirecek ve bölge, Osmanlı coğrafyasının tamamı düşünüldüğünde değişim ve modernleşme sürecini daha derinden ve daha hızlı biçimde yaşayacaktı. Bu dönüşümün bölge halkı üzerindeki etkisinin olumlu yönleri yanında olumsuz yönleri de vardır. İşte bu bölümde öncelikle Aydın Sancağı'nın XIX. yüzyıl ortalarından itibaren Batılı dünya ile ilişkilerini ve bu ilişkilerin bölgede şekillendirdiği sosyo-ekonomik ve siyasi yeni durumları inceleyeceğiz.

I. Büyük Batılı Güçler ve Ayrıcalıkları

Batılı "büyükler"in XIX. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında büyük çıkarları vardı. Bunlar, XVI. yüzyıldan itibaren ve XIX. yüzyıl boyunca edinilmeye devam eden siyasi, stratejik ve kültürel çıkarlardı. Bu çıkarlar önceleri yukarıda da söylediğimiz gibi, dünya ticaretinde yeni arayışların bir sonucu olarak şekillendi. Daha öncesinde herhangi bir çıkar hesaplanmaksızın dostluk ve ticari ilişkileri geliştirmek adına

Avrupalı tüccarlara tanınan ayrıcalıklar bu hakların şekillenmesinde önemli bir işleve sahiptir. Başta da söylediğimiz gibi ticari ayrıcalıkların verilmesi, yani kapitülasyonlar Osmanlı yönetiminin keşfettiği bir sistem değildir. Ayrıca bu ayrıcalıklar yalnızca Hıristiyan devlet tebaasına Müslüman devlet tarafından verilen ayrıcalıklar da değildir. Osmanlı, ilişkisi olduğu devletlerle bu tip anlaşmalar yapmıştı, örneğin 1847'de yapılan Osmanlı ve İran arasında imzalanan Erzurum Antlaşmasında, her iki devlet konsoloslarına yabancı devlet konsoloslarına tanınan haklar tanınması kabul edildi. Zaten İslam'ın ortaya çıkmasından önce de bu gibi anlaşmaların varlığı bilinmektedir [2]. Özetle Osmanlı İmparatorluğu bu tarz ilişkilere girdiği devletlerin bu durumu ileride nasıl kullanabileceklerini başlangıçta hesaplamamış olmalıdır. Ayrıca ortaçağ ve hatta yeniçağda bütün bunların düşünülmesi için bir neden de yoktur, sadece öteden beri bilinen bir sistemle alış-veriş yapılmış ve yabancıların kendi ülkelerinde *müktesep* haklarının zarar görmemesi için tedbirler alınmıştı. Hatta başlangıçta bu ayrıcalıklar, Osmanlı hükümdarlarının yabancılara bir "ihsanı"dır ve tek taraflıdır, bu yüzden daha sonradan ekonominin dışa bağlanması ya da dışa dönük hale gelmesinde rolü olan "yabancı tüccar" kavramı, Osmanlı sistemine hiç de yabancı değildir. Osmanlı devlet düşüncesinde yabancı tüccara imtiyaz verilmesi, ticareti teşvik edecek bir güç olarak görüldüğünden belirli sürelerle ahidnameler verilegelmiştir[3]. İlk olarak Dubrovnik ve Raguzalı tüccarlara verilen ayrıcalıklar, yaşandığı çağa göre oldukça liberal bir zihniyetin ürünüdür. Kanuni'nin Fransa'ya XVI yüzyılda 1536'da verdiği ayrıcalıklar (kapitülasyon)[4] bu alanda bir ilk değildir, 1569'da verilen bir başka ahidnameyle de İngiliz, Katalan, Sicilya, Ankona ve Raguzalı gemilerin de Fransız bandırası taşıyarak Osmanlı sularında ticaret yapmasına izin verildi. 1579'da İngiltere kendi bandıraları altında ticaret yapma izni alınca, bu gemilerden alacağı vergiyi kaybedeceğini anlayan Fransa için endişe verici bir durum haline geldi[5]. Britanya Krallığı Osmanlı ile ticari ilişkilerini geliştirmek istiyordu. Tüccar William Harborne'un İstanbul'a gelerek Hoca Sadettin Efendi'nin de yardımlarıyla[6] bazı ayrıcalıkların sahibi oldu, bir yıl sonra 1580'de bu ayrıcalıklar bütün İngiliz tüccarları için genişletildi. 1581'de Kraliçe Elizabeth Edward Osborne,

[2] Y. Altuğ, 1966, 43 50. Kapitülasyonlar için ayrıca M. E. Elmacı 2001 incelenebilir.
[3] İ. Ortaylı, 1987, 85.
[4] Bu konuda bkz. Z. Arıkan 1998
[5] Levant Company için bkz: A. C. Wood 1964, S. A. Skilliter, 1977, 177, 186 J. T. Bent 1890 ve . M. Kütükoğlu, 1974, 39-40 ve
[6] A. N. Kurat, 1953, 305-316

Richard Staper, Thomas Smith, William Garret gibi isimleri Türkiye Kumpanyası'nı kurmakla görevlendirdi. [7] 1582'de de Harborne ilk İngiltere elçisi olarak görevlendirildi. 1593'de kraliçe Türkiye Kumpanyası'nın beratını yeniledi ve Venedik Ticareti Birliği ile de birleştirdi. Böylelikle *Governor and Company of Merchants of the Levant* yani *Levant Company* ortaya çıktı. Bu ilişki sonradan çok daha büyük boyutlara taşınacak ve başta ekonomi ve ticaret ağırlıklı olan bu ilişkiler Batı için Osmanlı coğrafyasında siyasi bir gücün de önünü açacaktı. XVI. XVII. yüzyıllarda İzmir merkezli levant ticaretinde İngiliz ve Fransızlar yanında Hollandalı, Venedikli, Cenevizli ve Raguzalıları, Yahudi ve Ermeni, tüccarları görmek mümkündür. Ancak Venediklilerin 1699-1714 arasındaki faaliyetleri hakkında çok bilgi yoktur[8]. Bu Osmanlı ve Venedik arasında aynı dönemde savaşların olmasıyla açıklanabilir. XVIII. yüzyılda (1740) kapitülasyonlar süreklilik kazandı. Avusturya ve Fransa'nın bu dönemdeki ticaretini bütün Akdeniz'de yayılmış olan İtalyan veya Hırvat asıllı Avusturya uyruklu tüccarlar idare ediyorlardı; ama Avusturya'nın bu gücü, önce Fransa sonra da İngiltere tarafından ele geçirildi[9]. Özellikle Batı Anadolu'nun zenginlikleri söz konusu olduğunda bunu kimseyle paylaşmak istemeyen İngiltere için 1838 tarihli *Balta Limanı Ticaret Anlaşması* bir "ticari milat" değildir. Çünkü bu tarihe gelene kadar, 1801'de *Ticaret-i Dahiliye* ve 1809'da *Kale-i Sultaniye* anlaşmalarıyla Osmanlı coğrafyasında faaliyeti olan İngiliz tüccarlar yeterli güvenceyi almışlardı[10]. Özetle Osmanlı İmparatorluğunun yüzyıllar içinde farklı devletlere verdiği ayrıcalıkları, tek taraflı çıkar mantığı içinde ele almak gerekir. En azından Osmanlı için durum bunu gösteriyor. Ama değişen ve yenilenen dünya da kapitalizmin artık ilişkilere şekil vermeye başlaması asıl "milat" oldu. Buharın ve makinelerin birleşik gücüyle kalkınan ekonomiler, ucuz hammadde ve pazar sıkıntısına düşmeye başlayınca birer birer gözlerini dünyanın uygun köşelerine çevirmeye başladılar ve uygun yerler de bularak ve güçleri yettiğince buraları paylaşarak istedikleri şekle de soktular. Dünya siyasetinde konumunu sağlamlaştıran "güç"lerin derhal Osmanlı topraklarından bir parçayla ilgilenir hale gelmesi bütün bunların yalnız ekonomik birtakım neden ve çıkarları içermediğini düşündürmektedir, hatta belki de bu ilgi bir "siyasal prestij"di.

[7] A. C. Wood 1964, 12
[8] N. Ülker 1974, 227.
[9] İ Ortaylı, 2000, 433
[10] M Kütükoğlu, 1974, 4-5

İngiltere, Fransa, Avusturya, Rusya ve nihayet Almanya'nın Osmanlı coğrafyasında planlanan senaryoyu oynayabilmedeki dayanakları kazanılmış ayrıcalıklarıydı. Bunlardan güç alarak aynı dinden oldukları Osmanlı tebaasının koruyuculuğunu üstlenmeleri de en başında bu anlaşmalar sayesinde oldu. Daha sonraları Osmanlı'nın bir "Avrupalı devlet" olarak kabul edilmesinin bedeli olarak 1856'da imzalanan Paris Anlaşmasıyla "koruyuculuk" devletlerarası hukuka taşındı ve ileride yapılacak müdahaleler için uygun zemini hazırladı. Büyük güçler, birbirlerinin çıkarlarına tecavüz etmediği veya Osmanlı yönetiminden herhangi bir müdahale gelmediği sürece sorun çıkmadı; ama bunun tersi durumlarda, aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması anlamına gelen "Doğu Sorunu" krizleri derinleşti İmparatorluğun tamamen dağılması, ayakta kalmasından daha kötü bir seçenekti ve bu da Osmanlının elindeki tek "koz"du[11]. Bu yüzden bir karşılıklı çıkar ilişkisi Osmanlı-Avrupa ilişkilerine uzun zaman şekil verdi. Ancak sistemin hangi "güç" denetiminde olacağı koşulların şekillendirdiği bir durumdu.

Kapitülasyonların işlerlik kazanmasından itibaren Osmanlının "dostu" geleneksel olarak Fransa'dır. Fakat, Napolyon Savaşlarının Avrupa'da yarattığı sarsıntı ve ekonomik olarak Avrupalıların pazarlarına diktiği koruyucu engeller, İngiltere'de öncelikle pamuklu dokumacılıkta yaşanan Endüstri Devrimi, Batı Anadolu ve Atlas Okyanusu kıyılarındaki ticaretin temellerini tamamen dönüşüme uğrattı. İngiltere'nin bu endüstriyel sıçrayışı, sadece İngiliz tüccarların, Fransız, Felemenk, hatta Ortodoks Rum rakiplerini bir kenara atmakla kalmadı, dev makinelerin doymak bilmez hammadde açlıklarını doyurma ve üretileni pazarlama ihtiyacı uluslararası ticareti yeniden şekillendirdi[12]. İngiltere'nin sömürgelerine giden yolların bir bölümünü hâlâ kontrol eden Osmanlı üzerinde büyük çıkarlarının farkına varılması ve bunların Ruslara kaptırılma tehlikesi doğduğunda, İngiliz hükümetleri siyaset sahnesinde bir numaralı Osmanlı dostu oldu. Ayrıca bu günlerde Osmanlıyı da İngiltere ile ticari ilişkilere zorlayan nedenlerden biri eskiden beri müşterisi olduğu Fransa ve Avusturya'dan mamul mal alma güçlükleri[13]dir. Karşı tarafta da, Osmanlı topraklarının İngilizler için çekici hale gelmesini sağlayan koşullar vardı. Öncelikle Osmanlı, klasik sistemin mirası olarak Avrupa'daki en liberal politikalardan birini

[11] M. Kent, 1999, 1
[12] D. Goffman, 2000, 142
[13] R. Kasaba, 1993, 45.

güdüyordu. Osmanlı'nın geleneksel "dostu" ve Napolyon'dan önce ticari sözleşmelerin çoğunu kapmış olan Fransa, savaştan sonra Osmanlı pazarından çekilmek zorunda kaldı ve geriye İngiltere tarafından rahatlıkla doldurulabilecek bir boşluk bıraktı. Bir diğer neden de İngilizlerin Osmanlı ekonomisinde nüfuz kazanmalarının savaş sonrası kurulan Versailles düzenine doğrudan bir tehdit olmamasıydı. Çünkü Osmanlı toprakları bu sisteme göre siyasi açıdan İngiliz veya Rus kamplarından birine dahil değildi. Giderek küreselleşen İngiliz ekonomisi ancak Versailles'ın barış koşullarında genişleyebilirdi, bu yüzden statüko korunmalıydı. Buna uygun olarak İngilizler, Osmanlı'nın egemenliğini ve Avrupa'daki güç dengesini tehdit edecek milliyetçi ayaklanmaları da desteklemekten kaçındılar. Yani XIX. yüzyıl ortalarında İngiltere'nin Yakındoğu'daki ilişkilerini şekillendiren temel kaygı ekonomiktir. Avrupa'daki statükoyu bozmadan kendi hedeflerini gerçekleştirebilecekleri yer de Osmanlı toprakları özellikle de Batı Anadolu'dur. Ancak İngiliz politikalarının Osmanlı üzerinde iktisadi amaçlarını gerçekleştirmelerinin önünde ciddi bir engel vardı. Sömürgelerinde dayattıkları politik-ekonomik baskıları rahatlıkla uygulayamazlardı; çünkü Osmanlı kendi iç dinamiklerinden tamamen koparılmış bir devlet ve toplum değildi. Amaçlarına ulaşabilmek için gerek Batı Anadolu'da gerek İstanbul'da öncelikle siyasi elit ile uzlaşmaları gerekliydi. Bunu gerçekleştirme kararlılıkları, XIX. yüzyılda gündeme gelen Osmanlı reformlarının neden İstanbul kadar Londra'nın da isteklerini yansıttığını açıklar. 1838 ticaret anlaşmasıyla iaşecilik politikasının boğulması ve başta İzmir olmak üzere diğer Osmanlı limanlarının Avrupalı malların etkinliğine açılmasında bu iki kutuplu uzlaşma gözlenebilir[14]. Böylelikle İngilizlerin Yakındoğu'daki ekonomik politikasına 1840'lardan başlayarak, Osmanlı devletinin bütünlüğünün korunması gibi bir politik çıkar da eşlik etmeye başladı[15]. Bu durum 1870'lerin sonlarında artık bu devleti siyasi bakımdan ayakta tutamayacaklarını anlayan İngilizlerin politikalarını gözden geçirmelerine kadar sürdü. Ama Osmanlı'yı paylaşmak ne de olsa zordu ve bu tarihten sonra da artık İngiliz politikaları kılık-kimlik değiştirdi ve Avrupa'nın yeni büyük gücü haline gelen Almanya Osmanlı

[14] D. Goffman, 2000, 143.
[15] R. Kasaba, 2004, 39-40

ülkesinde çıkar çatışmalarının odağına yerleşti[16] . Elbette bu durum İngiltere'nin Osmanlı topraklarındaki çıkarlarından vazgeçtiği anlamına gelmiyordu.

Batılı büyük güçler Osmanlı topraklarında bulunan etnik gruplardan kendilerine yakın olanların koruyuculuğu için başlayan bir çatışmayı kendi lehlerine sürdürme belki de buna yakın bir çözüm için mücadele ederken, asla gözden kaçıramayacakları başka noktalar da vardı. Konumuz Batı Anadolu olduğu için örnekleri buradan seçelim: Batı Anadolu'nun zengin ve verimli toprakları, ucuz ve kaliteli pamuk, eşsiz incir, Huda-yı nabit meyankökü, palamut, zeytin ve zeytinyağı, tütün gibi tarım ürünleri, çoğu lâyıkıyla işletilmeyen bakir madenler, dünya pazarına açılan geniş ticari potansiyel, iç bölgelerin limana bağlanması için inşa edilen (edilecek olan) demiryolu, hatta bölgenin tamamına yayılmış irili ufaklı antik kentlerdeki kültür mirası herkesin, bütün "güçlülerin" iştahını kabartıyordu. Bütün bunlar için birbirleriyle yarıştılar ve bir ortak noktada uzlaşmaları mümkün olmadı. Dünya, hepsi tarafından zaten paylaşılmıştı; ama kavga bitmiyordu. Geriye bir tek çözüm kalıyordu, dünyayı yeniden paylaşmak. 1914'te Balkanlar'dan başlayarak dünyayı saran büyük yangının kökeninde işte bu güç, paylaşma ve prestij kavgası vardı. Batı Anadolu'daki çatışmalar dünyanın değişik yerlerinde aynı güçler tarafından sürdürülen bu büyük kavganın sadece bir parçasıydı.

Şimdi bu güçlerin Batı Anadolu'daki serüvenine daha yakından bakalım.

II. Batı Anadolu'da Yabancılar

XIX. yüzyılda İzmir, Batı'yla ticaretin merkezine yerleşmiş bir liman kenti haline geldi. İzmir merkezli bu ticaretin art alanının merkezi Aydın Sancağı'dır. Bölgede Batılıların varlığını yüzyıllar boyu izlemek mümkündür. Bölgede bulunan yabancılar, arşiv belgelerinde "*ecnebi"* olarak adlandırılır. Ancak bu sözcüğün bulunulan kentin yabancısını mı, yoksa gerçekten Avrupalıları mı kastettiği net değildir. Bu kavramın zaman içinde daha da karmaşık bir hale geldiğini söyleyebiliriz. 1831 nüfus sayımı sonuçlarına göre Aydın Vilayeti genelinde sadece İzmir Sancağı'nda *ecnebi* nüfusun varlığı söz konusudur, Aydın ve kazalarında ecnebi bulunmamaktadır[17]. Bu defterlere kaydedilenlerin yerleşik durumda olduğunu düşünürsek, Avrupalıların, İzmir dışına bu tarihlerde henüz pek yerleşmediği

[16] Bu dönemde Amerikanın benzer faaliyetleri için bkz. N. Karakaş 2002, 4-31.
[17] K Karpat, 1985, 47.

sonucuna varabiliriz. Avrupalılar henüz kentlerin sakinleri haline gelecek kadar Aydın ve çevresinde yerleşmemiş bile olsalar, çevreyle ilişkileri vardı[18]. Bu ilişkileri kuranlar öncelikle tüccarlardır, belgelerde izleyebildiğimiz kadarıyla 1840'lı-50'li yıllarda sancak genelinde, Avusturyalı tüccarların oldukça güçlü ilişkileri vardır, 1841'de *Güzelhisar ahalisinden alacaklı zeytinyağı tüccarı Jozef Penso'nun Sefaretin izniyle borçta indirime gitmesi*[19] Avusturyalı tüccarların burada, özellikle Güzelhisar'daki ticari ilişkilerinin yoğunluğunu ve ahaliyle olan iyi ilişkileri düşündürüyor. Ama, Josef Penso Güzelhisar'a, yerleşmemiştir, kendisi İstanbul'da oturur, Güzelhisar'daki işlerini Osmanlı tebaası bir Yahudi marifetiyle yürütür. 1831 nüfus sayımından 20 yıl sonra 1852'de "*Aydın Sancağı'na gelip giden Avusturya tebaası için Toskanalı Salvati'nin konsolos vekili tayin edilmesi"*[20] Avusturyalıların 20 yıl içinde buralarda sayılarının arttığını düşündürür, yine bu tarihlerde Aydın'a yerleşip yerleşmediklerini kesin olarak bilemiyoruz, zaten elimizdeki belgede "*Aydın Sancağı'na gelip giden Avusturyalılar*" dan söz ediliyor. Ama, Avusturya hükümeti vatandaşlarının işlerini kolaylıkla yürütebilmeleri için konsolos vekilini buraya gönderdi, bu durum bir ihtiyaçtan kaynaklandı. Toskanalı Salvati buraya yerleşmiş olabilir, belki konsolos vekilinin gelmesi başkalarını da bu konuda teşvik etmiştir, ama kesin sayıyı bilemiyoruz.

Aydın ve çevresinde başka yabancı tüccarların da faaliyeti vardır. *Aydın çevresinden topladığı zeytinyağını Avrupa'ya götürmek için Kuşadası iskelesine gelen Sardunyalı zeytinyağı tüccarı Vikyadore Bortum,* [21] gibi başka örnekler de olmalı. Bortum, bu zeytinyağını toplamak için köyleri dolaştı, hanlarda konakladı, halkla iletişim kurdu belki dil de öğrendi, veya bir yerli Rum tercüman, ya da Temettuat Defterlerindeki adıyla "*Avrupa hizmetkarı*" yardımcıları bu işi hallettiler. Fransız tüccarlar da bu yıllarda Aydın ve Manisa'yı içine alan bir bölgede bizzat kendileri de dolaşarak ticaret yapmaya devam ediyordu[22]. Yüzyılın başında Amerika'nın da Osmanlı İmparatorluğu ile ticari ilişki kurmaya çalıştığı gözlenir. Demek ki; ecnebiler önceleri, ticari ilişkileri ya da resmi görevleri için burada bulunurdu. XIX. yüzyılın sonlarına doğru, bölgede yabancı sermaye ve yatırımlarının artması, özellikle Bank-ı

[18] Bkz: I Bölüm
[19] BOA A. DVN. DVE 2/43 (1259) 1841.
[20] BOA HR. MKT 47/86 (1268) 1852.
[21] BOA A. AMD 21/71 (1266) 1850
[22] BOA A. DVN. DVE 8/35 (1261) 1845

Osmani'nin ve İzmir-Aydın Demiryolu Hattı'nın kurulmasıyla birlikte buralarda çalışan yabancı memurların bölgeye yerleşmesiyle, küçük yabancı *koloniler* de oluşmaya başladı, örneğin Nazilli'de 40 aileden oluşan Avusturya himayesinde bir Katolik grup vardır ve tamamı buralarda çalışan memurlar, istasyon görevlilerdir, Osmanlı devlet adamları bunları "misafir" olarak algılamaktadırlar[23]. Yüzyılın sonlarında, özellikle demiryolu şirketi çalışanlarının tamamı yabancıdır[24]. Büyük olasılıkla İzmir'i merkez olarak seçen yabancılar yerleşmek için en azından bu yıllarda, iç kesimlerdeki kentleri düşünmediler, karşıt örnekler de olmakla beraber, buradaki işlerini yerli Osmanlı uyrukları sayesinde hallettiler. Bundan hareketle Avrupalıların yoğun ticari faaliyetlerine rağmen bu yıllarda iç bölgedeki sosyo-ekonomik yapılanmayı kırarak, bölgeye bizzat sızamadıkları sonucuna varabilir miyiz?

İzmir'in art alanında yerleşmediğini düşündüğümüz "ecnebi familyaların" Aydın ve çevresinde büyük miktarda emlaki vardı ve devlet, bunların tahririni yani kaydını yapamıyordu devletin bu konuya herhangi bir müdahalesi karşısında bu güçlü aileler bağlı bulundukları *konsolosları devreye sokarak işlerini hallettiler*. Bu, doğal olarak *vergi toplanması konusunda haksızlıklara ve hazinenin zarara uğramasına neden oldu*[25]. Yabancıların Osmanlı ülkesinde taşınmaz mallar elde etmesi Tanzimat'tan önce başlamıştı; ancak bu konudaki yasak, yabancıların bazı hilelere başvurmasını sağladı. Osmanlı tebaasından biriyle evli olan yabancı, satın aldığı ya da işlediği toprağı, emlaki karısı veya kayınvalidesi üzerine kaydettirdiğinde[26] herhangi bir sorun kalmıyordu. Yani yabancıların toprak satın alması zaten fiilen varolan bir kavramdı. 1860'lı yıllara gelindiğinde yabancılara geçen toprağın miktarının büyük boyutlara ulaştığı anlaşılıyor. Büyük ihtimalle Osmanlı memurları gerçekte hiçbir zaman yabancıların elinde ne kadar toprak bulunduğunun kaydını tutamadılar. Çünkü sıradan bir tahrir memurunun bir büyük devlet konsolosuyla tartışmaya girmesi bu dönem koşulları içinde zor görünüyor. Bu satışların serbest bırakılması zaten varolan bir durumun yasal hale getirilmesinden başka bir şey değildir.

[23] BOA A. MKT. MHM 699/ 27 (1309) 1891
[24] BOA DH. EUM. 3. Şb 9/10 (1333) 1915
[25] BOA A. MKT. MHM 291/32 (1280) 1864.
[26] İzmir'de oturan ecnebi devlet tebaasından çoğu mutasarrıf oldukları emlaklarını Osmanlı tebaasından zevce ve kayınvalideleri üzerine yaptırmakta olduklarından bu durumun engellenmesi BOA İ. HR 3/116 (1255) 1839.

Yabancılar, İzmir ve çevresinin sosyal, ekonomik ve kültürel hayatında artık varlığı göz ardı edilemeyecek bir unsurdu. Hıristiyan olmaları yerli gayrı Müslimlerle daha yakın ilişkiler kurmalarının başlıca nedenidir. Müslümanların yabancı dil sorunları bu ilişkilere katılmalarında engeldi. İlişkiler başlangıçta ticari olmalı, ancak bu ilişkilerin bir süre sonra sıradan iş ilişkileri olmaktan çıktığı kesindir. Levant tüccarları ile Osmanlı tebaası arasındaki evlilikler XVII. ve XVIII. yüzyılda da vardır. Örneklerde Rum kızlarıyla evlilikler çok görünüyor[27]. Bu dönemde bu evliliklerin daha sınırlı ve "üst" bir çevrede gerçekleştiğini düşünebiliriz. Sonradan daha da yaygınlaşmış olmalı. Evlilikler yoluyla kurulan akrabalık, ticari ilişkileri daha büyük boyutlara taşıdı. Merkezi ve yerel otorite, bu topluluğun kendi yerli unsurlarıyla karışıp aile kurmasını, kök salmasını istemedi, bu yüzden de yerli unsurlar ile yabancılar arasında evliliklere yasak koydu ama tahmin edileceği gibi bu yasağı uygulamayı başaramadı, resmi yazışmalarda "*yasak olmasına rağmen ecnebilere reaya kızı verilmesi*[28] nden duyulan rahatsızlık dile getirilmeye devam etti. Raporda aksi bir düşünce olmamasına rağmen bu genellemenin yabancıların üslendiği İzmir örneğinde verildiğini tahmin edebiliriz, Aydın ve çevresinde bu tip evliliklerin sıklığını düşündürecek bir kanıt yoktur.

Osmanlı yöneticileri, genellikle yerleşmek için İzmir'i seçen ve daha iç bölgelerdeki işlerini buradan yöneten ecnebilerin Batı Anadolu'daki etkili rollerinden pek memnun olmadı ve onları düzenin bozulmasının nedenlerinden biri olarak gördü. İzmir ve çevresi ile ilgili bir raporda; *"Avrupa ve adalardan gelen mürtekip ve serseri makulesi ecnebilerin, her köye kocabaşı adı altına vekillerini göndererek her işe karışmalarını sağladıkları"*[29] bildirilir. Yabancılar, köylere kadar inen bir örgütlenme çabasındaydı; ama bunu İzmir'in taşrasında bizzat kendileri açıkça yapamazlardı, her halde yerli halkın özellikle de Müslüman nüfusun tepkisini çekerlerdi, bu yüzden yerli gayrı Müslimlerle olan "yakın" sayılabilecek ilişkileri sayesinde devletin idari örgütü üzeride etkin olmaya çalıştılar. "Kocabaşı"lık önceden de anlattığımız gibi gayrı Müslim tebaanın idari örgütteki yerel temsilcisidir ve devletle cemaatin ilişkilerini düzenler. Belgede bahsedilen "Avrupa ve adalardan mürtekip, serseri makulesi"nin köylerde kendi adamlarını kocabaşı seçtirerek, bu ilişkilere dolaylı müdahalesi

[27] N. Ülker 1974, 237.
[28] BOA A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852. Bu belge İzmir ve çevresi ile ilgili oldukça ayrıntılı uzun bir rapordur ve bölgedeki çok çeşitli konu ve sorunlarla ilgili çok değerli verileri içermektedir.
[29]BOA A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852

gerçekten de "tehlikeli" bir süreçtir. Ama asıl önemli nokta bunların gerçekten işe yaramaz "serseriler" mi, yoksa belli amaçlar için burada bulunan kişiler mi olduğudur. İzmir ve çevresi ile ilgili raporda bu bölgede bakkallık ve köylerde çobanlık yapan bazı kişilerden söz edilir ve bunların asıl işlerinin "*haydutluk*" olduğu düşünülür. Haydutluktan kastedilen eşkıyalık mıdır, yoksa bütün bunlar, siyasi bir hedef için, köylere kadar inen örgütleme çalışmasının birer parçası mıdır? Bu haydutların yakalanmasının da sorunları çözmediği anlaşılıyor. *Hapse giren bir suçlu bir süre sonra serbest kalarak, yakalanmasını sağlayanları "ailece" cezalandırmıştır*. Bu gibi örneklerin sayısı hayli çok olmalı, aynı raporda Nikoli adlı bir pranga mahkumunun serbest bırakılmasının Müslüman Hıristiyan kötü niyetli kişiler tarafından örnek alındığı, hükümetin yapacağı müdahalelerin de önceden haber alındığı bu yüzden her türlü önlemin etkisiz kaldığı polis usulü kullanılmadan bütün bunların önüne geçilemeyeceği üzerinde duruluyor. Osmanlı yöneticileri bu konudaki suçu yine devletin kendi görevlilerinde buldu. Aynı belgede devlet görevlilerinin kuralları uygulayabilecek güçte olmamaları ve kuralları bozanlara verilen cezaların memurlar tarafından uygulanabilmesinin mümkün olmadığı belirtilir, kanunların herkes hakkında uygulanabilir hale getirilmesiyle bu sorunun çözümünün mümkün olabileceği de belirtilir[30]. Demek ki; bir suç söz konusu olduğunda, aynı suçu işleyen ve ecnebi olmayanlara ceza verilip bu ceza uygulanabilmekteydi. Ancak otorite bir ecnebiyi cezalandırma konusunda pek başarılı değildi. Kapitülasyonlar buna engeldi. Bu da toplumda bir "ikilik" doğurdu ve tebaanın devletin adaletine duyduğu güvenin sarsılması anlamına geldi.

Yine aynı belgede bu "serseri makulesinin", *Osmanlı tebaası olan rençber taifesinin "kimine Yunanlı, kimine Çergun kimine Avrupa asıllı olduklarına* dair propaganda yaparak, *bunları himaye etmekte* olduklarında da bahsedilir. Buradan da anlaşılacağı gibi, aslında Islahat Fermanı'nın ilanından önce de, yabancı güçler bölgeye müdahale için daha basit yöntemler kullandılar ve devlet de bunun farkındadır. Burada bir başka ilgi çekici nokta Batı destekli Yunan milliyetçiliğinin de Batı Anadolu'daki faaliyetine başlamış olmasıdır. Tam da bu yıllarda Yunanistan, eski topraklarının geri alınması konusunda kaçınılmaz bir tarihsel inancın uyanışıyla kaynaşmaya başladı. 1864'te kral I. George'a verilen "Helenlerin Kralı" unvanı bunun

[30] BOA A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852.

simgesiydi[31]. Gelecekte asıl büyük sorun bu olacaktı. Aynı belgede sözü geçen "Avrupa asıllı" ve "Çergun" la neyin kastedildiği ve bunlarla ilgili propaganda hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Özellikle "çergun" sözcüğünün ne anlama geldiği net değildir, "Hıristiyan" anlamına gelebileceğini düşünebiliriz. Bu yıllarda öyle görünüyor ki; Osmanlı için, olayların ardındaki daha büyük güçleri görmek değilse de gördüklerinin farkındalığını ilan edebilmek için belki biraz daha beklemek gerekliydi. Yani devlet, kendi ülkesinde bazı konularda çok etkili politikalar yürütemiyordu.

Osmanlı'nın, varlığından rahatsız olduğu bu *kural tanımaz* gurubun devletten istekleri de oluyordu. Örneğin; Aydın Vilayeti genelinde güvenlik uzun zamandan beri ciddi bir sorundu. Güvenliği tehdit eden eşkıyalık hareketleri, merkez ve yerel otoriteleri her zaman uğraştırmaya devam etti. Artık Batı Anadolu'da yeni bir güç haline gelmiş olan yabancılar da bu durumdan gerçek anlamda rahatsızdırlar. Çünkü buradaki varlıklarının nedeni olan ticari faaliyetlere zarar verecek en önemli sorun güvenliktir. Bu nedenle Avrupalılar, Batı Anadolu'da güvenliğin sağlanmasını gerçekten istediler ama "*bir yandan aşayiş isteğinde bulunurken, öte yandan da tebaalarına ait hukuku reddederek düzenin bozulmasına neden oldular*[32] . Yani güvenliği aslında kendileri için istediler, kendilerine ait herhangi bir çıkar, yatırım, vatandaş vb. zarar görmediği sürece, gerçekten ülkenin güvenliği ile ilgilenmediler. Çünkü bulundukları ülkenin merkez otoritesinin kendilerinin hayatını kolaylaştırmak için koyduğu hukuka da "*men-i mürur* (geçiş yasağı*) Mübaya ihyası, nüfus kaydı ve tahriri, liman, karantina ile ilgili kurallara da uymadılar*". Hatta daha sonraları aynı yabancılar, öylesine güçlendiler ki, nüfuz alanlarındaki Aydın vilayetinde devletin yerel idaresinin işlerini sorgulayabilecek cürete eriştiler; öyle ki merkezi otorite, "Aydın vilayetinde bazı yabancıların, Islahat konularıyla ilgili olarak bazı kimselerden layıhâlâr istedikleri ve sıranın kendisinde olduğuna dair, vali Mithat Paşa'ya telgraf çekerek, böyle bir lâyıha istenirse cevap vermemesi konusuna da uyardı"[33]. Bu, olayların politik boyutudur, ama sözü edilen yabancıların kim oldukları net değildir, ancak Osmanlı egemenliğindeki gayrı Müslim topluluklardan birinin korumacılığını yapılan anlaşmalarla kazanmış bir büyük devlet adına bu tarz bir

[31] M. L. Smith, 1978, 11
[32] BOA A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852
[33] BOA Y. PRK. BŞK 4/8 (1297) 1880

girişimde bulunulduğu tahmin edilebilir. Bu güç nereden geliyordu? Bu soruya verilebilecek en net yanıtlardan biri: "*Kapitülasyonlar*"dır. Yabancı bir ülkede o ülkenin kurallarını çiğneyerek yaşamak, belli bir cesaret işidir. Ecnebiler, tebaası oldukları devletlerden ve kapitülasyonlardan aldıkları cesaretle böylesine hukuk tanımaz davranışlar içine girebildiler. Devletin bu konuda aldığı veya almayı düşündüğü tedbirler nelerdi? *Dışarıdan gelen ecnebiler ile ilgili bir talimatname hazırlandı ve ilgili konsolosluklara bildirild*i, süratle uygulamaya geçilmesinin önemli olduğu aynı raporda belirtildi, demek ki olaylar kontrolden çıkmadan önlemlerin alınmasının zorunluluğu öngörülüyor, bu önlemler, genellikle yabancı güçlerin Batı Anadolu'da devlet düzenine karışmak için buldukları en klasik yöntemin etkisini azaltmakla ilgilidir; uyruk değiştirmek…aslında kapitülasyonlardan yararlanmak isteyen Osmanlı tebaasının başvurduğu bu yöntem yabancı devletlerin, Osmanlı'nın iç işlerine karışmak için kullanabileceği yollardan biriydi. Bunun zararları Aydın Vilayeti'nde bir süredir görülüyor olmalı ki; ilgili raporda *tebaalarını değiştirerek yabancı konsolosların himayesine giren köylülerin ve tefriki tebaa vesilesiyle asıl tebaalarına dönenlerin mensubiyet iddia ettikleri devletler tebaasına bağlanmaları ve bunlardan Rumelililerin memleketlerine gönderilmeleri*, [34] nin yerinde olacağı merkeze bildirildi. Devlet öncelikle kimin, kim korumasında olduğunu anlamaya çalışıyor olmalı. Belgede sözü edilen "tebaa değiştirerek yabancı konsolos himayesine giren köylüler"in kimliği hakkında bir ip ucu yoktur, aslında Osmanlı tebaasının ecnebi tabiiyeti ve himayesine kabul olunması hakkında bir irade bulunmasına[35] rağmen 1850'lerde artık ekonomik ve siyasi nedenlerle bu bölgede uyruk değiştirenlerin sayısı oldukça fazladır. Orhan Kurmuş'un verdiği rakam, 1844-1913 yıllarında 700'den fazla İzmirlinin İngiltere uyruğuna geçtiği yolundadır[36].

Yabancı devletlerin tebaası olarak İzmir ve çevresinde yaşayan bu topluluk adeta kendi kurallarını koyarak, kendi bir otoriteymişçesine varoldu. Özellikle paranın ve prestijin söz konusu olduğu işlerde, devletin kurallarına uymayı reddettiler yapılan uyarılara "*kulak asmadılar*"[37]. Özetle 1840'lı ve 50'li yıllarda Avrupalı devlet tebaası yabancılar kapitülasyonları ve konsolosluklarını kendilerine kalkan yaparak, Osmanlı yönetimindeki zaafları da kullanarak gittikçe büyüyen bir gücü Batı Anadolu'da

[34] BOA A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852
[35] BOA İ. HR 158 / 84 (1274) 1857
[36] O. Kurmuş, 1982, 20
[37] BOA A. MKT. MVL 120/78 (1277) 1860

istedikleri gibi kullanmaya başladılar. Ancak bütün bunlara bakarak Osmanlı merkez ve yerel otoritelerinin bu bölgede yabancılara karşı yaptırım gücünü yitirdiğini söyleyebilir miyiz?

Bu yabancı devletler arasında en önemlisi ve belki de en "tehlikelisi" İngiltere idi. Yabancı güçlerin gelecekte yarattığı durum ve sorunlara bakıldığında bu kanıya varılabilir, Batı Anadolu'nun modernleşmeden işgale giden serüveninde Britanya Krallığı'nın ayrı bir yeri ve önemi vardır, bu yüzden İngiltere örneği üzerinden çalışmayı uygun gördük.

III. İngiltere -Batı Anadolu-Aydın

İngiltere'nin aslında sadece Osmanlı topraklarıyla değil Yakındoğu'nun önemli bir bölümüyle ilgilendiğini biliyoruz. Bu ilginin önemli bir parçası olan Batı Anadolu'da Britanya Krallığı'nı planlı bir biçimde, Yakındoğu'nun her türlü zenginlik kaynağını öğrenmeye ve bölgenin; pazar koşulları, coğrafi, demografik ve ekonomik yapı, yollar, madenler, antik İyonya kentleri vb konularda ve özellikle de "*az bilinen"* ayrıntılarla ilgili[38] bilgi toplamaya yöneltti. Bilim adamları ve araştırmacıları içine alan *The Royal Geographical Society, The Royal Archeological Society* gibi topluluklar bu amaçla kuruldu. Bu toplulukların araştırma sonuçlarının yayınlandığı dergi külliyatının büyüklüğü bu tanıma ve bilgi toplamanın ne derece planlı ve düzenliği yürütüldüğünün de göstergesidir. Plan, sadece hammadde ve pazar aramak mıydı, yoksa yerleşmek gibi bir fikir de mi filizleniyordu? Bu yerleşimi kendileri mi yoksa hayranı oldukları, kültürlerinin temeline koydukları bir millet, bir taze devlet mi yapacaktı? Bunu zaman gösterecekti. Kapitalist İngiliz sermayesi ve aynı yayılmacılık içindeki İngiliz diplomasisinin XIX. yüzyıldaki odağı –belki de Boğazlardan çok- Batı Anadolu'dur. Çünkü İzmir merkezli ticaret, İzmir'in artalanındaki zenginlik her bakımdan iştah kabartıcıdır. "Dost" İngiltere'nin çıkarlarının korunması için gerekli koşullar uzun zamandır vardı. İngiliz konsolos ve devlet adamlarının saray ve Bab-ı Âli üzerindeki etkisinin büyüklüğünü tartışacak değiliz. İstanbul'da İngiltere'nin siyasi etkisi hissedilirken, Batı Anadolu'da da ekonomik etkisi vardır. Aslında galiba burada işler, daha önceden kurulmuş bazı ilişkiler sayesinde, çok fazla diplomatik oyun gerektirmeden biraz da kendiliğinden yürüyebilecek duruma gelecekti. Bu nasıl olacaktı?

[38] C. W. Wilson, 1884, 305

Öncelikle İngiltere'nin kendi içinde yaşadığı birtakım gelişmeler ve dünya genelindeki değişim geleneksel ekonomik ve siyasi politikalarda yenilenme ihtiyacını doğurdu. Buharın gücünün keşfiyle gelişen sanayi yeni ve güçlü bir sınıf yarattı; *sanayi burjuvazisi*. Güçlenen bu sınıf, serbest rekabetçi ticareti ve bu ticaretin hiçbir engele bağlı olmadan geliştirilmesini savunuyordu, bu engellerin en büyüğü Osmanlı ile ticareti tekelinde bulunduran *Levant Company* idi. Levant Company gibi tekelci bir şirketin, bu gittikçe güçlenen serbest ticaret dalgası koşullarında yeri yoktu. Politik iktidara da ağırlığını koyan burjuvazi, şirketin, " *…geçmişte alınmış, ülkenin çıkarlarını yücelten ayrıcalıkların şimdi aynı çıkarlara zarar verdiği*. . " gerekçesiyle 1825'te kendi kendisini feshetmesini sağladı. Böylelikle serbest kalan İngiliz tüccarlar, kısa süre içinde Osmanlı topraklarının tamamında değilse de İstanbul, İzmir ve Halep gibi önemli kentlerde örgütlenmeyi başardılar[39]. Artık İngiliz- Osmanlı ekonomik ilişkilerinde yeni bir dönem başlıyordu. 1870'lere kadar hızını sürdürecek olan "serbest rekabetçi kapitalizm" ve bu yönde bir siyasal izdüşüm çerçevesinde, aslında iki taraflı bir çıkar ilişkisi şekillendi. İngiliz tüccarlar İzmir ve çevresinde bir yandan mamul malları için pazar ararken, bir yandan da endüstrilerinin ve ülkelerinde giderek artan kentli nüfusun ihtiyacı olan pamuk, tahıl vb. topluyorlardı. Gün geçtikçe gelişen İngiliz pamuklu sanayisinin hammadde ihtiyacı çok büyük boyutlardaydı. 1801-1876 yılları arasında Lancashire ve Lanarkshire pamuklu üreticilerinin ihtiyaçları başta ABD olmak üzere, Hindistan, Brezilya ve Mısır'dan sağlanmıştı[40]. Ancak Amerika'daki iç savaş bu ülkeden ithal edilen pamuk miktarını 1860'larda iyice düşürdü, 1864-66'da bu düşüş maksimum orandaydı. Zaten İngiltere'nin pamuk ithâlâtına ilişkin istatistikler incelendiğinde hiçbir ülkeden ithâlâtın düzgün bir seyir izlemediği açıkça görülür[41]. Ülkedeki sanayi burjuvazisi ciddi hammadde sıkıntısı karşısında iktidara baskı yapmaya başladı. Hammaddesi olmadığı için üretim gerçekleştiremeyen işletmelerin çalışanlarının aç kalma tehlikesi ortaya çıktığında da keten bitkisinin bu fabrikalara uyarlanması ve keten üretilmesi dahi düşünüldü[42]. Acil önlemler alınmalı ve yeni pamuk yetiştiricisi alanlar bulunmalıydı. İşte tam bu sırada İngilizler, bereketli Menderes Havzasında iyi kalitede pamuk yetiştiğini ve burasının XVIII. yüzyılda "güvenilir bir hammadde kaynağı olduğunu"[43] hatırlamış olmalılar .

[39] O. Kurmuş, 1982, 17.
[40] G. R. Porter, 1850, 308
[41] Bu istatistikler için Bkz. J. H. Poynting, 1884, 50-74.
[42] G. . R. Porter, 1850, 309-310.
[43] O. Kurmuş, 1982, 60-61.

"*…Gerçekten de Avrupa'da ya da Anadolu'da büyük Aydın Vilayeti hudutları içinde yetiştirilemeyecek hiçbir bahçe ya da çiftlik ürünü olmadığı haklı olarak iddia edilebilir. Bu, ürünlerin hemen yakınında hiçbir zaman aksamayacak bir pazar, gelecek yılların artık ürünleri için denizden ucuz bir çıkış gibi önemli avantajlarıyla, İzmir yakınındaki geniş ovalar ve verimli yamaçlara geçmişin batıl inançlarından etkilenmeyen bir çiftçi nesli yerleştiğinde olacaktır. .*" [44]

Bu pasaj, İngiliz burjuvazisinin Batı Anadolu'ya bakış açısını özetlemek için çok iyi bir örnektir. Toprağın yüksek verimliliğini takdir eden yazar, Anadolu köylüsünü batılı inançlara sahip, cahil bir topluluk olarak görmeyi ihmal etmez, bu tepeden bakan görüşe göre, Batı Anadolu'daki İngiliz çıkarlarını destekleyecek olan özellikle tarımsal gelişmenin önündeki büyük engel budur. Goffman'ın aktardığına göre, yazar eserinin başka bir bölümünde de Rum çiftçilerin üstün tarım teknikleri geliştirdiğine de inanır ama yine de burada toprakların tam kapasiteyle işlenmesi için bölgeye çalışkan İskoçyalıların yerleşmesi ve toprağı işlemesi gerektiğine inanacak kadar da cüretkârdır[45]. Bu koşullar altında ve aynı bakış açısına göre İzmir ne kadar "Batılı" da olsa, bu verimli vadilerin bulunduğu bölgeler "taşra"dır, 1860'ların Aydın'ı ve çevresinin İzmir'le boy ölçüşmesi mümkün değildir ve cahil, hurafelere inanan çiftçi toplulukları da her halde buralardadır.

İngilizler, Batı Anadolu'ya tepeden baksalar da burada, sömürgelerinde yaptıklarını uygulayamayacaklardı ve bunu biliyorlardı. Bu bölgede iç dinamikler gayet canlıydı ve devletin gücünü hissettirdiği zamanlar -sık sık değilse de-oluyordu. Ayrıca tekrar altını çizmeliyiz ki, iştah açıcı Batı Anadolu topraklarına, İngilizlerin en vahşi sömürü araçlarıyla tek başına gelmesi düşünülemezdi. Bu yüzden rekabetçi kapitalizmi kurallarına göre oynadılar, dolaysız bir sömürü hareketindense, değişik sektörleri kendi amaçlarına hizmet edebilecek dereceye getirmek için kolları sıvadılar. Tarımı geliştirmek için çalıştılar, özellikle önemli ihtiyaçları pamuk üretiminde artışın sağlanması için harekete geçtiler, bankalar ve demiryolları kurdular madenleri işlettiler ve İzmir limanından ticaret yapmaya devam ettiler. Yararlı buldukları her sektöre el attılar, bunları yaparken zaman zaman yerli ve yabancı rakipleriyle de mücadeleleri sürdü.

[44] W. Cochran, 1887, 211'den nakleden D. Goffman, 2003, 142
[45] D. Goffman, 2003, 142.

IV. Ticaret - Rekabet

XIX. yüzyıl boyunca Batı Anadolu'da Aydın Sancağı ve çevresinde bölgenin ticari ağını yönlendiren grupların nüfuz alanları değişikliğe uğradı. Bölgede siyasi ve ekonomik güce sahip aktörler hızla farklılaştı. Öncelikle yüzyılın başlarında Osmanlı'nın merkezileşme politikasının bir parçası olarak ayanların özellikle vergi toplama tekelinin kırılması, bölgedeki ekonomik ve toplumsal üstünlüklerinin de kayba uğraması anlamına geldi. Böyle bir durum devlet için memnunluk verici olabilir ama yabancı tüccarlar ve sermaye için durum farklı olmalı, çünkü güçlü yerel ailelerin Osmanlı tebaası köylüler ve tüccarlar üzerinde zora dayalı gücü, anlaştıkları yabancılar için oldukça elverişli koşullar yaratıyor olmalıydı. Şimdi ise bu ortadan kalkabilirdi[46]. Ama Aydın ve çevresinde yerel güç, gerçekte kimin tarafındaydı?

A. Yerel Güçlerin Durumu

Bölgede işleyen ekonomik ve sosyal sistemin önemli aktörlerinden biri eski yerel hanedanlardır, bunlar geçmişte kazandıkları ayrıcalıklardan çok kolaylıkla vazgeçmeyi düşünmemişlerdi ve kazanımlarını sürdürmenin başka yollarını buldular. Vergi toplama işinin mültezimlere ihale edilmesi başka bir güçlü sınıfın da varlığını pekiştirdi. Ticari hayatta banka gibi kurumların yokluğundan yararlanarak borç verme işini üstlenen çoğunlukla Ermeni olduklarını gözleyebildiğimiz tefeciler de bu sistemin önemli parçalarından biriydi. Müslim ve gayrı Müslim tüccarlar, tarımsal üretimi gerçekleştiren ve artık eski dönemlere göre daha özgürleşmiş çiftçiler, yabancı tüccarlar… bütün bu grupların arasında belki de en etkisiz topluluk Osmanlı devlet otoritesinin temsilcisi memurlar bu tabloyu tamamlar. Bu sistemin yerli temsilcileri XIX. yüzyıl ortalarına kadar belli kuralları olan bir işbölümü içinde çalıştı. Üretimi gerçekleştiren Müslim-gayrı Müslim köylüler, bölgesel alış-verişte daha çok Müslümanlar, bölgeler arası ticarette sıklıkla Rumlar, uluslar arası ticaret ve mültezimlikte Ermeniler, Yahudiler ise daha çok İzmir'de simsarlıkta XVII. yüzyıldan itibaren uzmanlaştı. Ama bu durum dini, milli ya da etnik tutuculuktan kaynaklanmadı. Rakipleri karşısında sağladıkları üstünlükler etkin uzmanlık, tesadüfi bağlantılar ve demografik rastlantılardandı[47].

[46] D. Goffman, 2003, 141.
[47] D. Goffman, 2003, 139.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, bölgedeki güçlü aileler arasında öncelikle *Karaosmanoğulları*'nı saymak gerekir, bu aile hakkında daha önce çalışmalar yapıldı[48], aslında Karaosmanoğulları'nın asıl nüfuz bölgesi Bergama, Manisa ve İzmir çevresiydi ama etkilerinin Aydın Sancağı'nda hissedilmemesi mümkün değildir. Aydın ve çevresinde ise özellikle Büyük Menderes'in güneyinde Koçarlı ve Sobice'de, sahip oldukları ihtişamlı kaleleri, geniş toprakları ve Avrupa derebeylerinin şatolarını andıran kuleli evleriyle *Cihanoğulları* bölgenin eski hanedanlarındadır. Çeşitli faaliyet alanlarının yanında daha çok tarım ile uğraştığını tahmin ettiğimiz bu ailenin XIX. yüzyılda devletin gözünde itibarlarının sürdüğünü[49] ve ayrıca aile üyelerinden Cihanzade Selatin Bey'in Zaptiye Meclisi Azalığı gibi bir resmi görev alması[50] bir çeşit yönetici rolünü üstlendiklerini ve bunların devlet ile uzlaşma içinde olduklarını düşündürür. Ailenin İstanbul'daki resmi veya gayrı resmi görevlerinin daha sonra da sürdüğü anlaşılıyor[51]. Bir yandan Sobice'deki tarlalarını işleyen aile, bir yandan da memuriyetler alarak devlet ile iyi ilişkilerini sürdürür. Merkez kaza Güzelhisar'a da yerleşen aile üyeleri güçlerini burada da sergiler ve hanlar yaptırarak ticarete katılır, camiler yaptırarak halkın sempatisini kazanırlar. Bu yerel hanedan –her ne kadar gücü kırılmış da olsa- yanında olacağı işbirliği yapacağı "tarafı" seçmiş görünüyor. Hatta bunun karşılığında, aile reisinin yokluğundan faydalanarak

Cihanoğulları'nın Kuleli Evi (Koçarlı)

Cihanoğulları'nın Kalesi (Cincin Köyü)

[48] En önemli çalışmalar G. Veinstein 1976, 72, 82. İ. Kuyulu 1992
[49] BOA HR. MKT 10/68 (1262) 1846.
[50] BOA A. MKT. UM 110/21 (1269) 1853.
[51] BOA MV 258/24 (1335) 1919.

Güzelhisar'daki topraklarına müdahale etmeye kalkan bir başka yerel gücü, örneğin Türkmenzade Ailesi'ni devlet yardımıyla bertaraf etmeyi başardı[52].

Bölgede etkin bir başka hanedan da *İlyaszade* Ailesi'dir. Söke ve Kuşadası'nda etkin bu ailenin de Kemer çiftliği[53] gibi geniş toprakları vardır ama tek ilgi alanları tarım değildir. Geçmişte Kuşadası Kalesi'nin surlarını yaptıracak kadar da ticaretle ilgiliydiler[54]. Zamanla devletin merkezileşmesi politikası karşısında kan kaybetmiş olabilirler ama bölge halkının gözünde onlar her zaman bir hanedan olarak kaldılar. Hatta bu durum yaşadıkları bölge halkı için de geçerli olmalı, *İlyaszadeler'den birinin haremi olan Hoşyar Hanım'ın muhacirlerin iskanında* adeta bir yerel otoritenin temsilcisi olarak *büyük gayretler göstermesi*, belki de perişan durumdaki muhacirlere sahip olduğu evlerini açıp, yemek vermesi, hasta, yaşlı ve çocuklara yardım etmesi, devletin yapmaya çalıştıklarını yapması, geleneksel kurallar çerçevesinde bulunduğu bölgeyi ve ailesinin gücünü temsil ettiğini düşündürür. Bunun karşılığında Hoşyar Hanım devletin takdirini kazandı[55]. Ayrıca İlyaszadeler'in de devlet görevi veya bazı rütbeler alarak eski prestijlerini başka kimliklerle devam ettirdiklerini söyleyebiliriz. Aynı aileden Mehmet Sırrı Bey'in Rikab-ı Hümayun Kapıcıbaşılığı[56] bu gibi ailelerin Tanzimat sonrası yapılanmada bazı görevler ve rütbelerle işbaşında olduklarını gösteriyor. Saraydan rütbeler almış bu aile üyelerinin taşrada kökleşmiş, herkesçe bilinen güçleri kolaylıkla yok edilmiş ve yerel hanedanlar basit birer çiftçi ailesine dönüştürülmüş olabilir mi?

Devletin, bölgedeki eski hanedan ailelerinin ellerinden ayrıcalıklarını alarak ayanlığın gücünü kırmasından sonra, bu hanedanların bir yandan bulundukları bölgede ellerinde bulunan toprakları işlerken, bir yandan da bürokraside görev alarak, devletle bir tür uzlaşma içine girdikleri düşünülebilir. Zaman zaman para sıkıntısı çekerek Ermeni tefecilerden borç almak zorunda kalsalar bile bölge halkı için hep güçlü izlenimlerini korumuş olmalılar. Güzelhisar'da han, hamam, konak; kendi memleketleri olan Sobice ve Koçarlı'da geniş arazilerin sahibi olan Cihanoğulları hanedanın üyeleri 1908 seçimlerinde mebus olmayı düşündüklerine göre siyasi ve

[52] BOA A. MKT. UM 110/21 (1269) 1853.
[53] Söke yakınlarında Sazlıköy
[54] M. K. Özkan, 2000, 167-178.
[55] BOA DH. MKT 1586/4 (1306) 1888.
[56] BOA İ. DH 106 /5359 (1261) 1845.

sosyal bakımdan hâlâ oldukça güçlü olmalılar. Bu güçlere, Osmanlı taşrasının *kolları bürokrasiye de uzanan burjuvazisi* demek doğru olabilir mi?

Aydın ve çevresinde etkin olan ailelerden biri de Ermeni *Balkapanlıoğulları*'dır. Bu aile çok büyük toprakların sahibidir. Kelebiç Çiftliği olarak adlandırılan, bugünkü Söke'nin Sarıkemer ve Güllübahçe beldelerini içine aldığını tahmin ettiğimiz 20 bin dönümlük bir arazinin mutasarrıfıdır. Burayı *Yörüklere* yıllık 100 bin guruşa kiralayarak işletirler. Ancak asıl işleri sarraflık yani tefeciliktir. Aynı bölgenin hanedanlarıyla da para ilişkisi içindedirler: Örneğin Sarraf Balkapanlıoğlu Ohannes, Sökeli İlyaszade Mehmet Bey'e borç vermiştir[57]. Balkapanlıoğlu, İlyaszade'den daha varlıklı olmalı. İki kardeş Balkapanlıoğlu Ohannes ve Haçator'un sahip oldukları topraklar buralarda bitmez Torbalı'da Fetrek Çayı yakınlarında da arazileri vardır. Bu topraklarla ilgili birçok sorunlarla karşılaşırlar[58]. Bu aile aynı zamanda bölgede aşar mültezimliği yapar.

Balkapanlıoğulları gibi bir başka tefeci-mutasarrıf da *Pişmişoğlu Hoca Serkis*'tir. O da para ile para kazanır ve Sobice yakınlarında Haydarlı ve Güdüşlü Çiftliklerini işletir ancak ilgili belgede Sobice'nin yerlisi olmadığı belirtilir, bu bölgeye sonradan yerleştiğini kabul edebiliriz. Çiftliklerinde göçmen Ermeni işçiler çalıştırır, bu işçiler Eğin'den gelmişlerdir[59]. Bu yüzden belki, Serkis'in de Eğin'den geldiğini düşünebiliriz. Ancak toprak işleme-işletme konusunda tefecilikte olduğu kadar başarılı değildir çünkü devlet sonradan, "layıkıyla işletilmeyen bu toprakları" ziraat erbabı ve bölgenin eski hanedanlarından olan Cihanoğulları'na satmayı düşündü[60]. Ama bu gerçekleşmedi, kendisinin ölümünden sonra Haydarlı çiftliği Serkis'in oğlu Nişan aracılıyla Pişmişoğlu Ailesi uhdesinde kaldı[61]. Ancak bu toprakların en son sahibi Yunan tebaasından Dimitri Fotyadi[62] oldu, Fotyadi büyük ihtimalle Haydarlı çiftliğini, toprakları işleyen köylülerin elinden zorla aldı ve bölgede başka bir gücün gölgesinde kendisi de bir güç haline geldi.

[57] BOA A. MKT MHM 67/94 1271. 1855
[58] BOA A. MKT. MHM 6/66 (1264) 1858
[59] BOA. ML CRD Defter no: 1064. (1262). 1846.
[60] BOA HR. MKT 10/68 (1262) 1846 ve İ. MVL 480/21770 (1279) 1862.
[61] BOA İ. MVL 23619 /526 (1281) 1864
[62] Fotyadi adı bölge halkının yaşça uygun kesiminde günümüzde de hatırlanmaktadır. İşlettiği çiftliği de içine alan topraklar halen "Fotyadi Çiftliği" olarak bilinmektedir.

Toprak işleyen önemli Ermeni ailelerden biri de *Latifyan*lardır. Agop Latifyan ailesinin Kelebiç Çiftliği ile ilgili büyük kavgada yer alması, bölgenin güçlü ziraat erbabı ailelerinden biri olduklarını düşündürüyor; ancak tam olarak nasıl bir statü ve görevde oldukları ya da varlıklarının derecesi hakkında çok bilgi veremiyoruz ama Kelebiç Çiftliği'nin yarısı sayılan 10 bin dönümlük parçasının yüzyıl ortalarındaki mutasarrıfı olmaları[63] bu konuda fikir verebilir.

Bu koşullar altında bölgenin Ermeni ailelerinin yüzyıl ortalarında, toprak sahipliği konusunda oldukça iyi durumda oldukları söylenebilir. Bu çevredeki mültezimler de elimizdeki verilere göre daha çok Ermeni'dir, ancak buradan bölge genelinde mültezimlerin hepsinin Ermeni oldukları sonucuna varmak doğru olmayabilir. Bunlar arasında Agop gibi zeytinyağı aşarı toplayan *bezirganlar*[64], Minasoğlu Artin gibi *sandık eminleri*[65] vardı, ama Aydın Sancağı kazalarının 1845 zeytin yağı aşarı ihalesini alan Mihâlâki[66] gibi Rum tebaa örnekleri de bulunur, hatta *Aydın'ın incir, palamut, duhan ve harir rüsumlarını toplayanlar, mültezim Hacı Mülazım ve Agop Küçükyan adlı tüccardı*[67], bunlar arasında büyük ihtimalle ortaklık kurulmuştu. Bu gibi küçük ya da büyük şirketler XIX. yüzyıl ortalarında parasal ağın denetimini de ele geçirmeye başladı, önemli gelirlerini iltizam, tefecilik ve ticaretten sağladılar. Yukarıda sözünü ettiğimiz yerel güçler arasında bu gibi şirketlerin sahibi olan aileler olmalı, örneğin Ermeni Balkapanlıoğlu Ailesi, eski hanedan İlyaszade ailesinin finans ihtiyacına cevap verirken büyük toprakları da idare etti. Hatta uzaklardan Tokatlı bir tefeci olan Ohannes, Cihanzade Mustafa Bey'e borç verdi[68]. Ohannes, bölgeler arası bir para ağının içinde olmalı. İltizam ve tefecilik dışında bu gibi aileler ve kişiler ticari hayatta da etkindi, Batı Anadolu ekonomisinde İzmir'deki temsilcileri ve çalışanları sayesinde çok iyi bağlantılar kurdular, öyle ki köylüler, Osmanlı hükümeti ve bölgedeki memurları ve yabancı tüccarlarla aynı anda temas kurabilecek tek grup bu çoğu gayrı Müslim aracılardı. Her zaman paralarının olması,onlara yapmak istedikleri yatırımı seçme özgürlüğü de sağladı[69]. Bu durumda yerel güçlerin ekonomik ilişkilerdeki etkisinin az olması, bu ilişkilerin tamamen

[63] BOA Y. PRK . UM 47/79 (1317) 1899.
[64] BOA A. MKT. MHM 15/17 (1265) 1849
[65] BOA. A. MKT. MVL 73/13 (1271) 1855
[66] BOA. İ. D 143/ 7398 (1261) 1845.
[67] BOA A. MKT. MHM 451/43 (1290) 1873
[68] BOA HR. MKT 13/ 27 (1262) 1846.
[69] R. Kasaba, 2005b, 14.

yabancılar tarafından örgütlenmesi mümkün değildir

Çevrede üretim işini üstlenmiş olan çiftçiler de Müslim ve gayrı Müslim'di. Bu konuyu I. Bölüm'de ele alınmış ve işbölümü çerçevesinde toplumda bu işi üstlenen gurubun yüzyılın ortalarında sıklıkla Müslümanlar olduğu sonucuna varılmıştı. Batı Anadolu'da tipik üretim birimi köylü ailenin sahibi olduğu ve işlediği küçük tarlalardı. Ama büyük toprak sahibi ailelerin tarlalarını "ortakçılık" yoluyla işleyen çiftçiler de görülür bu, özellikle adalardan gelen göçmen gayrı Müslimler arasında yaygındır. Kendi topraklarını işleyen köylüler için ticari ortam, XIX. yüzyıl ortalarında belli bir özgürlük içindeydi. Devletin denetim mekanizmalarının gevşemesiyle, köylüler pazar koşullarına tepki vermekte daha özgür hale geldi. Toprakları üzerinde daha fazla mülkiyet hakkı iddia edebiliyor, dönüşümlü ürün ekimi, ve mevsimlik göç gibi yöntemlere başvurarak değişen koşullara fazla zorlanmadan ayak uydurabiliyorlardı[70].

Bölgedeki tarımsal ve ticari kapasitenin gözlerini kamaştırdığı yabancılar yukarıda belirtildiği gibi, yüzyılın ilk yarısında biraz da hileli yöntemlerle toprak satın almaya başladılar. 1866'da bu satışların yasal hale gelmesiyle büyük toprakların el değiştirmeye başladığı söylenir ama bu tarihten önce de devlet görevlilerinin "Aydın çevresinde ecnebi familyaların elinde, çok fazla miktarda bulunan arazilerin yazımını yapmadıklarını" [71]daha önce belirtmiştik. Yani 1866'da zaten mevcut olan bir olgu yasal hale getirildi. Yüzyıl sonuna kadar da zaman zaman amaç değişse de büyük toprakların sahipliği konusunda anlaşmazlıklar devam etti. Örnekler çeşitlidir; Sobice'de Yunan uyruklu *Fotyadi Haydarlı* ve *Güdüşlü* çiftliklerini, İngiliz *John Honeş* ve daha da ilginci Prienne kazısı müdürü *Mösyö Theodor Wiegand* Söke yakınlarında *Kelebiç Çiftliği*'nin birer parçasını değişik zamanlarda ele geçirdiler [72]. Bunlardan her birinin toprak elde etmede farklı amaçları olmalı. Çok farklı kimlikleri ve aslında çiftçiliği biliyor olmalarının dahi şüpheli olması bunu düşündürüyor.

Aydın ve çevresinde Osmanlı memurları da bölgedeki ticari aygıtta otoritenin temsilcisi olarak iş gördüler. Yukarıda örneklerle açıkladığımız gibi söz konusu

[70] R Kasaba, 2005b, 13.
[71] BOA. A. MKT. MHM 291/32 (1280) 1864
[72] BOA. Y. PRK. UM. 47/79 (1317) 1899

yabancılar olduğunda Osmanlı memurlarının herhangi bir yaptırım güçlerinin olması zor görünüyor. Ancak bunun tersi örneklere de rastlamak mümkün, bu arada devlet, Batı Anadolu'yu bir "erzak ambarı" veya bir "meyve sepeti" nden farklı biçimde değerlendirmeye başlamıştı. İzmir'de gün geçtikçe büyüyen liman ve ticari kapasite imparatorluk hazinesi ve ordusu için önemli bir gelir kaynağıydı ve devlet bunun farkındaydı.

B. Hinterlandda Yabancı Sermaye ve Rekabet

Batılı kapitalistlerin özellikle de İngilizlerin en öncelikli hedefleri; İzmir ve kıyı şeridini ve artalanını kendi çıkarları doğrultusunda kendi iktisadi alanlarının bir parçası haline getirmekti. Ama XIX. yüzyıl başlarında bölge toplumunun iç dinamiklerinde devlet eliyle yürütülen bir başka hareketle meydana gelen değişiklikler bu konuda sorun çıkaracağa benziyordu. Devletin taşrada etkin ayanın gücünü kırma denemesi ve bunun Aydın çevresine yansıması üzerinde yukarıda durmuştuk. Yerel güç tam kırılamasa da kan kaybına uğramış, bu da olasılıkla maddi zorluklara da neden olmuş olmalı. Bu değişiklik sonunda eski yerel hanedan ailelerinin pek de istemeden terk ettikleri bazı mevkilere yavaş ama etkili biçimde gayrı Müslim aracılar yerleşmeye başladı. Bu durumun yabancılar için pek memnuniyet verici olmadığını düşünebiliriz. Özellikle Karaosmanoğulları gibi güçler Osmanlı otoritesi için bir tehdit ve Osmanlı tebaası tüccarlar için baskıcı bir güç olabilirdi ama, birçok yabancı onların sert yönetiminin zorbaca da olsa sakin ve uygun ticari koşulları sağladığını düşünüyordu. II. Mahmut ve ardıllarının merkezileşme reformları sonucunda bu gibi ailelerin çöküşünden üzüntü duyuyorlardı. 1880'lerde bile İngiliz tüccarlar "eski güzel günleri" hatırlıyorlardı:

"*. . kuralları çiğneyenlere "Jedbourgh adaleti"*[73] *dağıttıkları zaman anında idam olmasa bile hızlı ceza korkusu dönemin hırsız ve eşkıyaları üzerinde çok etkili oldu, kişiye ve keseye karşı suçlar son derece nadirdi. Şimdi işler daha kötüye gitti.*[74]

İngilizler ayanlığın çöküşünden üzüntü duymalarına eşkıyalığın artmasını neden olarak gösterme eğilimi içindedirler ama, eşkıyalık sadece bu dönemlere özgü bir olgu değildir. Yüzyıllardır eşkıyalık neredeyse Batı Anadolu'yla özdeşleşmiştir. Bölgede

[73] Sanığın önce asılıp sonradan yargılanması anlamına gelen bir deyim D. Goffman, 2000, 141'de Çev. Sermet Yalçın'ın notu.
[74] Cohran 1887, 57'den nakleden D. Goffman, 2000, 141

ticaret yapan yabancıların da rahat seyahat edebilmek için eşkıyalara "haraç" ödedikleri günler çok eski değildir.

Yabancılar İzmir'de üslenmişlerdi ama iç bölgelere seyahat, hâlâ güvensizdi. Bu tarz ticaret "*Britanya tüccarları için fazla tehlikeli olmasından dolayı ülkeyi ve alınacak güvenlik önlemlerini iyi bilen yerliler tarafından yürütülmekteydi. Ama bu aracılar Britanya kapitali ve girişimciliği sayesinde ulaşılabilecek gelişme potansiyelini sağlayamamaktadırlar*"[75]. Yani zorunluluktan dolayı yerli aracılarla işbirliğine giren yabancılar bu durumdan hiç memnun değillerdi, çünkü ticari aktivitenin her aşamasını kontrol etmeleri böylelikle mümkün olmaktan çıkıyordu. Yani yabancı tüccarlar, ticari ağı örgütleyemiyor ve finansmanını doğrudan karşılayamıyorlardı, ticaretteki payları, yerel bir tüccar veya şirketle anlaşma yapmaktan öteye gidemiyordu. Hatta bu yabancılardan Avusturyalı bir tacir Aydın Güzelhisar'dan zeytinyağı ithal ederken, İzmir'e dahi yerleşmiyor, İstanbul'u tercih ediyor ve işlerini bir yerli Yahudi marifetiyle hallediyor ve bölgeyle neredeyse hiç ilişkisi olmaksızın ticaret yapıyordu[76]. Burada yabancı tüccarın, önemli rakibi yerli aracıyla işbirliği mutlak bir zorunluluktu, hâlâ İzmir'in hinterlandını yeterince tanıyamamış ve benimseyememiş olmalılar. Geçmişte genellikle yerel ayanla uzlaşma içinde olan yabancıların ortak kaygısı; bölgede kurmaya çalıştıkları ticari ağın bu yeni ve gittikçe güçlenen grup tarafından zarara uğratılmasıydı. Nitekim korktukları başlarına geldi. Her ne kadar ticari merkezleri İzmir'de işleri yolunda gidiyorsa da, yabancı sermeyenin art alandaki serüveni o kadar da kolaylık ve başarılarla dolu değildir. Bu yıllarda özellikle İngiliz kapitalistleri bölge genelinde girişimlerinde başarısız oldular. Konsolosları aracılıyla birçok dilekçe yazarak köylerde yerel sarrafın, (tefeci) devlet görevlilerinin ve gayrı Müslim cemaat liderlerinin Britanyalıların bölgedeki ticarete karışmalarını engellemek için güç birliği yaptıklarından şikayetçi oldular[77]. Hatta başka tüccarlar da bu durumdan etkilendi, Aydın çevresinde bizzat dolaşarak zeytinyağı toplayan Sardunyalı tüccardan yeni vergiler istenmesi[78] devlet görevlilerinin de engellemelerine örnek olarak gösterilebilir. Bu, devlet için biraz da garip bir tutumdur, bir yandan liberalleşmeye

[75] İngilizlerin 1843'te Commercial Bank of Smyrna'yı kurmak amacıyla Kraliyet imtiyazı almak için yazdıkları dilekçedeki gerekçelerden nakleden; R. Kasaba 2005b, 17.
[76] BOA A. DVN. DVE 2/43 (1259) 1841
[77] R. Kasaba, 2005b, 18.
[78] BOA A. AMD 21/71 (1266) 1850

doğru hızla giden bir ekonomik yapı bir yandan da belki de durumu kabullenememiş memurlar…1850'lerde devletin yabancı sermayeye bakış açısında her bakımdan olumlu bir izlenim yoktur. Yabancıların her alanda mutlak bir hakimiyet kurması bizzat devlet tarafından da engellenmeye çalışılır. Bölgede özellikle sanayi yatırımlarının söz konusu olduğu durumlarda devletin kurulacak işletmeye *yabancı eli karıştırılmaması*[79] konusunda yatırım sahibinin uyarılması veya yabancıların; örneğin fabrika kurma girişimleri karşısında yerlilerin de ortak olması veya teşvik edilmesine karar verilmesi[80] bu rekabet ortamında devletin de belli bir rolü ve tarafı olduğunu ayrıca bu durumun 1860'larda da izlenebildiğini gösterir.

Aslında yerli aracı tüccarlar arasında uyruk değiştirerek yabancı devlet tebaasına geçmenin yaygınlığını da bu rekabet ortamının sonuçlarından biri olarak görülebilir. Bu, devletin kendi vatandaşlarına sağlamadığı ayrıcalıklardan yararlanmak isteyen, ama kısıtlama istemeyenlerin böylelikle yeni sisteme uyumunu sağlayan bir uygulama olarak düşünülebilir. Kapitülasyonların yabancılara sağladığı ayrıcalıklara, fazladan bir de bölgeyi tanıma ve ilişkileri iyi bilme gibi başka bir ayrıcalığın eklenmesinin çok ciddi avantajlar sağlayacağı ortadadır. Bu durumda uyruk değiştirerek yeni kolaylıklara sahip olmanın kötü bir yanı olmasa gerek. Osmanlı tebaasının uyruk değiştirmesi doğal olarak yabancı devletlerin de hoşnut olduğu bir durumdu. Bunlar arasında Rum, Ermeni, Yahudi hatta Türkler de vardı Yabancı sermayenin Batı Anadolu'daki yayılımında bu grubun özellikle önemi vardı. . Daha çok toprak spekülasyonu, madencilik, aile şirketleri şeklinde küçük sanayi işletmeleri ve ticaretle uğraşan bu gruplar, İngiltere'de kurulup İzmir'de faaliyet gösteren küçük şirketlerin sermayesinin oluşumuna da katkı sağlıyordu[81]. Örneğin, Forbes Kumpanyasının kantarcıları ve komisyoncuları arasında İtalyan tebaası kişiler vardır. Nazilli'deki temsilcinin adı Yorgi Florinsu'dur[82]. Böyle bir adın sahibinin uyruk değiştirmiş bir Rum olma olasılığı yüksektir.

XIX. yüzyıl ortalarında Aydın Sancağı ve çevresinde büyük sanayi yatırımlarından söz etmek mümkün değildir. Batı kaynaklı mamul maddelerin

[79] BOA HR. MKT 34/ (1266) 1850 ve A. MKT. MVL 35/81 (1267) 1850 Buradaki tarih farklılığı ay hesabından kaynaklanmaktadır.
[80] Bazı ecnebilerin İzmir'de debbağ fabrikası kurmak için ruhsat istemesi üzerine bu kumpanyaya yerli ortakların da iştiraki veya yerlilerin bir fabrika kurmaya teşvik edilmesi BOA A. MKT. UM 442/7 (1277) 1860.
[81] O. Kurmuş, 1982, 20.
[82] Hizmet, 12 Nisan 1891.

pazarları gittikçe kapladığı bu dönemde yerli sanayinin çökmeye yüz tuttuğu birçok kez yazıldı[83]. Her şeye rağmen bölgede yerli kaynaklı hiçbir yatırımın olmadığını söylemek de doğru olmaz. Osmanlı tebaası Müslim ve gayrı Müslimlerin bu tarz girişimleri üstlendikleri biliniyor. Ancak üzerinde önemle durulması gereken bir nokta yabancı sermayenin, kâr getirebileceğini hissettiği olanaklara mutlak giriştiği ve bunları yerli girişimciye bırakmak istemediğidir. Bunun tersi bir durumda yerli girişimcinin yabancılarla rekabette aslında yüzyıl sonuna kadarki süreçte oldukça başarılı olmalarıdır. Reşat Kasaba'ya göre; 1840'lara kadarki dönemde yerli girişimci piyasaya egemendir, 1840-70 arası yerli ve yabancıların piyasada birlikte varoldukları ve büyük bir rekabet içinde oldukları dönemdir. Ancak bu süreç Aydın Sancağı'nda yerli aracıların egemenliği bağlamında 1850'lerin ortalarına hatta 1860'lara kadar uzatılabilir. 1870-90 arasında ise yabancıların gittikçe faaliyet alanlarını ve baskılarını arttırdığı dönemdir. Sonrasında ise bu baskı daha da artacak, 1880'lerde siyasi planlar da göz önüne çıkacaktır. Tütün Rejisi örneğinde olduğu gibi özellikle sanayi bitkilerinin üretim-denetimi siyasi-ekonomik nedenlerle tamamen yabancıların eline geçecekti bu konuya bir sonraki bölümde yeniden döneceğiz. XIX. yüzyılda Osmanlı ekonomisinin dış ilişkilerinde görülen ayırt edici nokta, hammadde ve yiyecek maddeleri satma ve mamul madde alma süreçlerinin yoğunlaşmasıdır. Bu ortamı, devletin yüzyıl içinde yaptığı ticaret sözleşmeleri ve doğrudan yatırım ya da dış borç olarak kabul ettiği sermaye hazırladı[84] .

Pamuk Üretimi

Bu konuda ilk örnek bölgenin tarımsal üretiminde önemli yeri olan *pamuk* ile ilgilidir. Başlangıçta özelikle İngilizlerin hayali buralardan elde edebilecekleri büyük miktarlarda pamuk ile sürekli büyüyen ve doymak bilmeyen Lanchire ve Lanarchire pamuklu sanayisinin açlığını hafifletmekti. Yabancı sermayenin tarıma yaptığı yatırımlar İzmir'den uzaklaştıkça ciddi sorunlarla karşı karşıya kaldı. İngilizlerin özellikle pamuk tarımını yaygınlaştırmak amacıyla kurdukları tarımsal işletmelerin Batı Anadolu'da denemelere giriştiği ve görece başarısız olduğu bilinmektedir. Bunun nedenleri arasında genellikle iş gücü azlığı, yüksek ücretler, tarım araçlarının iç

[83] XIX. Yüzyıl Osmanlı sanayi yatırımları hakkında geniş bilgi için Bkz. Ö. C. Sarç 1940, A. G. Sayar 1986, M. Kütükoğlu 1981, M. Genç 1989, E. C. Clark 1973, A. Martal E. Dölen 1992, Y. Cezzar 1991, Karşılaştırma için; F. Braudel 1993, P. Deane 1994.
[84] G. Ökçün, 1985, 14.

bölgelere götürülmesinde ortaya çıkan sorunlar sayılır[85] . Ama devlet de özellikle pamuk tarımının teşvik edilmesini titizlikle ele aldı. Öncelikle Dersaadet'te bulunan *Ziraat Talimhanesi*'nde, önceden seçilen kişilere pamuk tarımı konusunda eğitim verildi, burada amaç *bu işin nasıl yapılacağını* bilimsel yöntemlerle, belki de yabancılardan *öğrenerek başkalarına da öğretmeleridir*. Daha sonra eğitimini bitirenler pamuk üreten merkezlere gönderilerek, aldıkları talimatlar gereğince üreticiye işlemi öğrettiler. Devletin işi burada bitmedi, gönderdiği elemanları denetlemeyi de ihmal etmedi[86]. Ancak ülkenin her yerinde pamuk yetiştirmenin mümkün olamayacağı anlaşılmış olmalı ki yaklaşık 10 yıl sonra, bir komisyon kurularak ülke içinde pamuk için uygun yerlerin belirlenmesi ve bu alanlara Amerika'dan getirtilecek tohumun ektirilmesi ve üretimdeki artışın korunması için vergide kolaylıkların sağlanmasına karar verildi, yine üreticiyi zarardan korumak için "gerekli tedbirler" alındı, ihracatçıya yardımcı olmak için en az 10 yıl yürürlükte kalması planlanan "pamuk gümrüğü tarifleri" belirlendi [87]. Pamukta üretim artışının sağlanması için sürekli olarak ahaliyi ikna edecek beyannameler hazırlanarak Aydın, Adana, Yanya, Girit, Midilli, İşkodra, İpek ve Selanik'e gönderildi ve üretim artışından neler elde edebilecekleri üreticiye anlatılmaya çalışıldı. Yurt dışından getirilen tohum ve tarım makinelerinden gümrük vergisi de alınmadı[88]. Bu arada İngilizler de boş durmadılar, İngiltere'de bir şirket tarafından pamuk üretim teknikleri ile ilgili yazılan bir risalenin tercümesi için uğraşıyorlardı[89]. Kaliteli pamuk tohumu için arayışlar da sürüyordu. Amerikan tohumu bu iş için ideal gibi görünse de sürmekte olan iç savaş burasıyla alış-verişi derinden etkiliyordu. Bu yüzden belki de İngiliz teşvikiyle İran[90] ve Hindistan'dan[91]da tohum getirtildi, bu tohumların başarısı ya da kullanımının sürüp sürmediği ile ilgili bir şey söyleyemiyoruz. Ama ülke genelinde artan pamuk hasılatı İngilizleri fazlasıyla memnun etmiş olmalı ki İngiliz pamuk şirketleri pamuk üretiminin artışına katkısı olanları madalya ile onurlandırdı[92]. Ancak tekrar altını çizmek gerekir ki; devletin desteği olmaksızın üreticinin, bizzat İngiliz sermayesinin teşvikiyle pamuk ekimini arttırması mümkün olmayacaktı gibi

[85] R. Kasaba, 2005b, 19. Osmanlı pamuk ihracatı için ayrıca bkz. H. İnalcık 1980.
[86] BOA. A. MKT. MHM. 3/5 (1264) 1848
[87] BOA. A. MKT. MVL 144/58 (1278) 1861
[88] BOA. İ. MVL 487 /22071 (1280) 1863
[89] BOA. İ. HR 160 / 8533 (1275) 1858
[90] BOA. A. MKT. MHM 294/ 71 (1280) 1863.
[91] BOA. A. MKT. MHM 292 /34 (1280) 1863.
[92] BOA. İ. HR 219 /12721 (1282) 1865 ve İ. DH 533 / 36960 (1281) 1864.

görünüyor. Zaten İngilizlerin bu konuda bizzat giriştikleri denemelerde başarılı olamadıklarını, yani tarımsal üretimi kendi yöntemleriyle her aşamayı denetleyerek istedikleri görüntüye büründüremedikleri görülmüştü. Bu durumda yapabilecekleri, devletin desteğini almak aynı zamanda da hammaddenin işlenmesine katkıda bulunarak hiç değilse bu aşamada söz sahibi olmaktı, nitekim yaptıkları tam olarak buydu. Ancak bu aşamada pamuk üretiminin geliştirilmesinde Osmanlı yöneticilerinin de ne kadar istekli oldukları kesinlikle göz ardı edilmemelidir. Onların bu konudaki desteklerinin ve isteklerinin olmadığı durumda gerekli ilerlemeyi en azından Aydın Sancağı örneğinde görebilmek belki de uzun zaman alırdı. Böylelikle, devletin de gayretleriyle üretici teşvik edildi ve uygun bölgelerde üretim gerçekten de arttı. Pamuk üretimi, devlet ve İngiliz sermayesinin desteklerinin yoğunlaştığı 1862-1863 yıllarından başlayarak 1870 yılına kadar hızla arttı. Bu tarihlerde demiryolunun da üretimin artışında dolaylı bir etkisi olmalı. Nitekim Aydın dolaylarından 1862 yılında 18000 dönüm üzerinde pamuk üretilirken bu alan 1863'de 70. 000 dönüme yükseldi. Nazilli yakınlarında bir çiftçi 17. 600 dönüm pamuk ektiğini söyleyerek övünüyor ve Torbalı dolaylarında 1862 yılında 15. 200 dönüm pamuk ekim alanının 1863'te 34. 800 dönüme çıktığı bildiriliyordu[93]. Pamuk üretiminin artması İngilizleri çok memnun etmişti, *İngiliz Pamuk Şirketi*, (Bu şirket Asia Minor Cotton Company olmalı) *pamuk ziraatı konusunda yapmış oldukları teşvikten dolayı Ticaret Nazırı ve müsteşarına birer nişan gönderdi*[94].

Aydın pamukları sert ve temiz; Nazilli pamukları iyi cins ve sarımtırak, Kuyucak pamukları da temiz ve ipekliydi[95]. Aynı zamanda Aydın'ın bu iyi cins pamukları özellikle Rusya ve Yunanistan tarafından da büyük ilgi görüyor, hatta Aydın ve Söke'den gelen pamuk balyaları Aydın Vilayetinin diğer kaza ve şehirlerden gelen pamuktan daha pahalıya satılıyordu[96]. Üretim artmıştı ama şimdi de başka bir sorun vardı. Pamuğun temizlenmeden kozasıyla ihraç edilmesi üreticiyi zarara uğratıyordu, devlet bu konuda da üreticiden desteğini esirgemedi. Kozadan değil temizlenmiş saf pamuktan gümrük almaya karar verdi[97]. Ama pamuğu temizlemek de

[93] G. Uzuntepe 66.
[94] BOA. A. MKT. MHM 325 /2 (1281) 1864.
[95] H. Şölen-A. Gökbel 1936, 18.
[96] Hizmet, 24 Haziran 1891.
[97] BOA. A. MKT. 303 /7 (1281) 1864.

başka bir sorundu, 1860'lı yıllarda Batı Anadolu genelinde pamuk temizleme ve balyalama işlemleri son derece ilkel koşullarda yapılıyordu. Su olan yerlerde su değirmenleri, olmayan yerlerde ise çekim hayvanları tarafından çalıştırılan ilkel çırçır makinelerinde günde en fazla 6 kilo pamuk temizlenebiliyordu. Bu makinelerin bulunduğu işletmeler Türklere ve Rumlara aitti ve pamuk fiyatlarının yükseldiği yıllarda temizleme fiyatları da artmıştı. Üstelik temizleme işleminin ilkelliği yüzünden balyalar standart olmuyor, yüklendikleri gemilerde standart balyalardan daha çok yer işgal ediyorlardı. Doğal olarak bu durum başta İngilizler olmak üzere ihracatçıları zarara uğratıyordu[98]. Bunu fark eden girişimciler pamuk temizlemek için harekete geçti. Bu konuda özellikle İngilizlerin ağırlığı hissediliyor. İngiliz uyruklu İzmirli levanten-tüccarlar bu konuda "ilk"lerdi. 1863'te *J. B. Gout ve J. Aldrich* Tire ve Bayındır'da ilk fabrikalarını açmak için izin istediler, onu *Rees* kardeşler, *Hadkinson & Marrylees Company* ve *R. Wilkin* izledi[99] Ayrıca İzmir'de yerleşmiş İngiliz *Fredrich Vedovan*'da bir pamuk temizleme makinesi "icat" etti ve kullanmak için imtiyaz aldı[100]. Ama İngilizlerin bu girişimlerinde de tek olarak kalmayı başaramadıklarını söyleyebiliriz. 1862-64 yılları arasında yerli gayrı Müslim girişimcilerin de pamuk temizleme fabrikaları kurmak için imtiyaz aldıkları görülüyor, *İstanyos* adlı Rum fabrikasını Aydın'da kurdu[101], *Topuzoğlu Osep ve Aristidi Bey* [102] de çevre kazalarda bu yeni ve karlı iş olanaklarını değerlendirdiler. Bu konuda daha başka örnekler de olmalı, İngilizler yine bu girişimin kârını yerli girişimcilerle paylaşmak zorunda kalmış görünüyor.

Amerikan iç savaşının bitmesi ile Amerika'dan İngiltere'ye tekrar büyük miktarda pamuk ihracı başladı. Artık İngiltere tezgahlarının Ege pamuğuna ihtiyacı kalmamıştı. Bu durumda 1870 yılında sonra pamuk üretimi hızla azaldı[103]. Yani Aydın ve çevresindeki pamuk üretimi dış piyasadan ve dış talepten artık oldukça fazla etkileniyordu. Kimilerine göre de bölge halkının bağcılığa vesair ziraata düşkünlüğü ve bu suretle pamuk üretimine önem verilmemesinden dolayı daha ziyade ilerlemeyip bilakis ürün miktarı azalıyordu[104]. Ancak üretim dış pazara bağlı olduğu için, 1890'da

[98] O. Kurmuş 1982, 107.
[99] O. Kurmuş 1982, 108
[100] BOA. İ. MVL 571 / 25664 (1283) 1866.
[101] BOA. İ. MVL 504 / 22829 (1280) 1863.
[102] BOA. İ. MVL 516 /23260 (1281) 1864
[103] M. Gürsoy 1993, 128.
[104] Cevat Sami- Hüseyin Hüsnü 2000, 23.

40. 000'e, yüzyılın sonunda da 33. 000 balyaya kadar düştü. Pamuk üretiminde belli oranlardaki düşüşe karşı, İzmir'in ihracatı içinde pamuğun payının oldukça azalmasının nedeni önce İngiltere sonra İspanya olmak üzere, tek ülkeye olan bağımlılığının bedeliydi. Bununla birlikte bu olayda, yeni kurulan fabrikalar sayesinde iç piyasadaki talep artışının payını da unutmamak gerekir[105]. Bu yıllarda, Aydın sancağında 75 bin dönüm araziye pamuk ekiliyordu. Kimi yıllarda da Avrupa piyasalarında fiyatların düşmesi gerek üretici ve tüccarı zarara uğrattı. 1905'te Amerika ve Liverpool'dan müdahalelerle pamuk piyasası alt üst oldu ve gerekli sermaye olmadığı için ürünü elden çıkarmak zorunluluğu ortaya çıktı. Bu durum, pamuk ziraatına önem verilmesinin ve elde sürekli para bulundurulmasının şart olduğunu gösterdi[106]. Bu gibi durumlarda devletin pamuk müşterilerinden biri olması piyasaları biraz rahatlatmış olmalı. Devlet, Aydın ve Adana çevresinden toplanan pamuğa, uzun zamandır özel bir önem veriyordu. Çünkü buralardan elde edilen pamuk hasılatı Fabrika-yı Hümayun'larda ordu ihtiyacı için dokunan kumaşlarda kullanılıyordu[107]. Pamuk üretimini ve kalitesini artırmak öncelikle bu yüzden devleti memnun ederdi. İkinci neden; *miri mübayaa* dışında kalan, üreticinin satacağı pamuktan alınacak vergidir. Bu nedenler bir araya geldiğinde ortaya çıkan devlet teşviki anlaşılır hal alıyor.

Birinci Dünya Savaşı'ndan bir yıl önce yapılan sayımının sonuçlarına bakıldığında Aydın Sancağı'nın Osmanlı Devleti'nin pamuk üretiminde ülke toplamının %10. 2'sini karşılayan bir payla hâlâ önemli bir bölge olduğu görülür . Pamuk tarımı ülke ortalamasının iki katına yaklaşan yüksek verime sahipti, 1913'te 3. 900 tonluk üretimle Bozdoğan kazasında en yüksek üretime yapılıyordu. Bozdoğan'ı 3. 042 tonluk pamuk üretimiyle Nazilli, 2. 309 tonluk pamuk üretimiyle Aydın merkez, 473 tonluk pamuk üretimiyle Karacasu, 10 tonluk pamuk üretimiyle Söke, 2 tonluk pamuk üretimiyle Kuşadası ve 1 tonluk pamuk üretimiyle Çine izliyordu[108].

Aslında İngiliz sanayi burjuvazisi, istediklerini elde ederek pamuk üretiminde belli bir artışı sağladı, ayrıca bu işten çok memnun olmuş görünüyor, Osmanlı tüccar ve memurlarına bu işlerde gösterdikleri başarılardan dolayı madalya ve nişan

[105] A. Martal 1999, 111.
[106] S. Tekin, 1997. 113.
[107] BOA Y. MTV 250/37 (1321) 1903.
[108] Yurt Ansiklopedisi, 1019.

dağıtması bunun kanıtıdır, ama üretimin artmasını devletin de desteğiyle sağladılar.

Osmanlı yöneticileri de gelişmenin yanındaydı ve desteklerini gösterdiler. Yerli üretici ve aracı-komisyoncular da bu gelişmeden maddi kazanç peşindeydiler. Taşralı yerli üretici ve girişimci, üzerinde yaşadıkları topraklarda yabancıların büyük paralar karşılığında, aslında kendilerinin de yapmayı becerebileceği işleri yapmalarına tam bir teslimiyet içinde izin vermedi denilebilir. J. Gout'un İzmir'deki çırçır fabrikasının yerli pamuk atölyesi işçileri tarafından yakılması[109] ilginç bir örnek olarak görülebilir. Yabancılar İzmir hatta İstanbul'da yerleşerek iç bölgelerdeki alış-verişi zaman zaman Pamukçuoğlu Makaryos[110] gibi yerli komisyoncu-üreticilere bıraktılar. Onlar da bu kârlı işten hem para, hem de devletin memnuniyetini ve övgüsünü kazandılar. Tarıma bu müdahalenin üretimi arttırdığı bir gerçektir. Ama bunun tamamıyla yabancı baskısı altında gerçekleştiğini söylemek doğru olmaz. Çünkü kâr büyüktü, ortam uygundu ve büyük imparatorluğu kendi iç dinamiklerinden sıyırarak istenen hale getirmek o kadar da kolay değildi. Bu artışı devletin de istediği açıktır. Ama bir yandan, Avrupa ekonomik yayılmacılığı tarımsal üretim ilişkilerinde, zaman zaman üreticinin zararına da olsa, bir yerli direnişle karşılaşırken, öte yandan pamuk üretiminin dış kaynaklı piyasanın talepleriyle şekillenmesi yerli girişimci-tüccar ile Osmanlı tarım politikalarının denetimini yitirmesine neden oldu.

İncir

Batılı sermayenin ilgisini çeken bir başka ürün de incirdi. İncirin en kalitelisi Aydın sancağında yetiştirilirdi. İncir, özel bir meyvedir her iklime uyum sağlayamaz. "*Kıymet-i ticarisiyle mahsulû mütearif olan yerler; Aydın, Nazilli, Bozdoğan, Söke, Karacasu, Çine, Karapınar, Erbeyli, Germencik, Selçuk, Ödemiş, Bayındır, Kuşadasıydı Bu kasabaların mahsulü İzmir pazarlarında en canlı mamulata zemin teşkil ederdi ve bilhassa Erbeyli malları ziyadesiyle makbuldü*"[111]. Ancak Ödemiş, Bayındır, Selçuk Çine ve Karacasu incirleri ikinci kalite sayılır[112] Erbeyli, Germencik, Balatçık ve çevresi birinci derecede mal yetiştirir ve bu yerler dışındaki kazalardaki üretim "nefaset" itibarı ile ikinci derecedeydi. Aydın ticaret odasının verdiği bilgiye

[109] O. Kurmuş, 1982, 108.
[110] BOA. İ. MVL 556 /24959 (1283) 1866.
[111] M. Ziya 1928, 11-12.
[112] S. Yetkin 1993, 26.

göre de mahsulü ticarette birinci dereceyi haiz olan mahaller dağlık bölgede Köşk Deresi namıyla bilinen arazi ile Germencik nahiyesinin güney kısmında yetişen ve Erbeyli ile Germencik arasındaki Alangüllü adlı mahalde yetişen ürünlerdi. Ancak, Erbeyli incirleri o kadar ünlüydü ki yabancı piyasalarda bile Erbeyli incirleri aranırdı[113]. Bu değerli ürün özellikle Amerika, İngiltere, Almanya, Fransa ve Mısır'da alıcı buluyordu. Ama bu değerli ürünün doğduğu yerden İzmir limanına taşınması ve ihraç edilmek üzere gemilere yüklenmesi süreci karmaşık, güvensiz ve hileli bir süreç olabiliyordu. İncir ticaretinin o yıllarda başka alanlara pek benzemeyen koşulları ve geleneği vardı. Üreticinin incirini İzmir limanına götürmek üzere alan ve emanetçiden başka bir şey olmayan deveciler ve deveci ağaları, gelenek üzere üreticinin malını istedikleri gibi pazarlayan ve genellikle hasat sonunda üreticiyi bir şekilde borçlu çıkaran bu grup[114], köylü-tüccar-komisyoncuyu da birbirine bağlayan bir çeşit aracıydı. İzmir'de bulunan büyük komisyoncular ise tüccara, deveciye ve üreticiye kredi kullandıran ve bu işlerin büyük kârlarından en çok yararlanan gruptur. Bu karmaşık ilişkiler, olumsuz koşullar ve rekabet, Batılı müşterileri rahatsız etmiş olacak ki; incirin dünyanın değişik bölgelerinde yetiştirilmesi için uğraştılar. Amerika'da kısmen başarılı da oldular. İzmirli büyük incir tüccarları ise kârı paylaşmak istemedikleri için bir Tröst kurarak birleştiler.

Birinci Dünya Savaşı'na kadar bölgede varlığını sürdüren deveciler kendilerine sonsuz güven duyan (ya da duyması beklenen) üreticiyle liman arasındaki ilişkiyi sürdürdüler. İncir en az kârı üreticisine sağlıyordu. Zaman zaman gazetelerdeki yazılarda üreticiyi korumak ve bilinçlendirmek için belli bir çabanın varlığı gözlenir. Bütün bu çabalar İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde tüketiciyi korumaya yönelik kooperasyon hareketi yanında üreticinin de kooperatifler şeklinde örgütlenmesine çalışıldı [115], özellikle savaş yıllarında İttihat ve Terakki'nin "Milli İktisat"[116] politikası doğrultusunda Aydın'da Müslüman üreticinin korunmasına yönelik tarım kredi ve satış kooperatifleri kuruldu.

[113]M. Ziya, göst yer.
[114] S. Yetkin 1993, 30.
[115] S. Yetkin 1993, 45.
[116] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Z. Toprak 1982.

Bütün bunlara bakıldığında yabancıların İzmir'in artalanında, belli alanlarda yerel güçlerle rekabette zaman zaman başarılı olamadıkları ve yerli rekabeti kırıp, yerlerine geçerek bu etkinliklerin her aşamasını örgütlemeyi başaramadıkları, yani aslında hinterlanda mutlak güç olamadıkları sonucuna varabilir miyiz? Ancak yabancıların taleplerinin üretim artışını tetiklediği ve bu üretim artışının, aracı yerli girişimci ve tüccarların da içinde bulunduğu bir grup tarafından sağlandığını tekrarlamak gereklidir. Yani yabacılar arz ve talep zincirinin halkalarından biri oldular. XIX. Yüzyılın başlarında yabancıların iç bölgelere gidebilme konusundaki sıkıntıları anlaşılabilir. Aslında bu koşullarda 1838 ticaret anlaşmasının yabancılara sağladığı yeni daha güvenli ortam da çok iyi yararlanmadıkları düşünülebilir. Böylelikle, bütün Batı Anadolu genelinde gayrı Müslim yerel aracılarla rekabet edemeyen yabancılar, onlarla işbirliği yaparak farkında olmadan daha da güçlenmelerine yardımcı oldular, özellikle ekonomik güçleri fazlasıyla arttı. Bu gelişme, büyük oranda kapitülasyonların ve çeşitli anlaşmaların, Osmanlı'nın Avrupalı güçler karşısında ekonomik gücünü zayıflatmakla kalmayıp, Ermeni, Rum, Yahudi ve Müslüman uyrukları arasındaki nazik dengeleri de alt üst edecek biçimde yenilenmesini sağladı. Batı Anadolu ticaretinde bu güçlerin yeniden tanımlanmasından en zararlı çıkanların Müslüman ve Yahudiler, en kârlı çıkanların da Rumlar olduğu söylenir[117].

Aslında Aydın Sancağı'nı temel alarak yapılan bu araştırmada toplanan veriler, bölgede Ermenilerin de bu işten hayli kârlı çıktığını gösteriyor. Yukarıda adı geçen aileler bunun iyi örnekleridir. Sarraflıkla zenginleşen, binlerce dönüm arazi üzerinde bazı haklar kazanan ve yanlarında çok sayıda işçi çalıştıran bu zengin grup, yabancı tüccarla üretici arasında aracılık faaliyetine mutlaka karışmış olmalıdır. Elimizdeki veriler 1840'lar ve 50'lerde bu işlerle en az Rumlar kadar hatta daha fazla ilgili olduklarını düşündürüyor. İlerleyen yıllarda Ermenilerin Batı Anadolu'daki ekonomik ve sosyal statülerini koruduklarını gösteren bir kanıt şimdilik yoktur. Bu, izi sürülmesi gereken bir konudur.

Asıl konumuza dönecek olursak; Batı Anadolu'ya büyük hayallerle gelen yabancılar, İzmir dışında çıkıldığında ve tarım-ticaretin her aşamasının örgütlenmesi söz konusu olduğunda her zaman başarılı olamadılar, hatta XIX. yüzyılın son 15-20

[117] D. Goffman, 2003, 138.

yılına kadar da Rum ya da Ermeni yerli rakiplerini etkisiz hale getirmek bir yana, onlarla boy ölçüşmeleri de mümkün olmadı ve bu yerli unsurlar, yabancıların temsilcisi ya da uzantısı olmaktan çok gerçek birer "rakip"tir.

Paylaşılamayan Meta; Meyankökü

Bu koşullar altında yabancı sermayenin kendisine, yerli girişimcinin pek bulaşmadığı işler bulması gerekliydi. Bereketli Büyük Menderes vadisinde başka fırsatlar da vardı. Bu yeni fırsatın adı *meyan kökü (glycyrrhiza)*[118]dür. Meyan bitkisi tarlalarda kendiliğinden yetişir. Konuyla ilgili arşiv belgelerinde bu bitki"*Huda-yı nabit"* yani "kendiliğinden yetişen" olarak nitelendirilir. Meyan, Osmanlı topraklarında en çok Aydın Sancağı'nda Nazilli, Umurlu, Söke civarında Adana'da ve uzak vilayetlerden Bağdat ve Basra'da sıklıkla bulunurdu. Yerli halk bu bitkiyi biliyordu, Evliya Çelebi, *Balat civarında yetişen meyan kökünün başka hiçbir memlekette yetişmediğini, Mısır'a da buradan gönderildiğini ve bu bitkinin birçok hastalığa iyi geldiğini* [119] anlatırken ayrıca bu bitkiden nasıl ilaç yapıldığını da ayrıntılı olarak tarif eder. Ancak meyan kökü yerli halk için ticaretini yapmak bir yana, basit rahatsızlıklara iyi gelen ve her yerde bulunabilen bir bitkiden öte bir anlam ifade etmiyordu. XIX. yüzyılda halk arasında daha çok hasattan sonra tarladan mutlaka temizlenmesi gereken bir "zararlı" olarak görülürdü. Ama Avrupa ülkelerinde pasta, şekerleme ve çeşitli ilaçların yapımında ve tütünün sarılması gibi işlemlerde kullanılmaya başlanmıştı. Bundan sonra özellikle yabancı tüccarlar tarlalardan meyan kökü toplatmak üzere *amele*lerle anlaşmaya başladılar, çünkü tarlaları işleyen ziraat erbabı meyan kökü toplamaya yanaşmıyordu, ama yoksul ahali de pek hevesli değildi, açıkça belirtildiğine göre tüccar, çok az para veriyordu. Bu yüzden uzun zaman ne bölge halkının, ne de devletin vergi geliri olarak bu işten yarar sağlaması önceleri mümkün olmadı[120]. Ancak yerli ve yabancı tüccarlar meyan kökü ihraç etmenin getireceği kârı fark etmişti. Bu yüzden büyük ihtimalle meyan kökü toplama ücretlerine zam yaptılar, ayrıca bölgede farklı devletlerin tebaası birkaç toplayıcı şirketin bulunması[121] aralarında gittikçe artan bir gerilim, aynı zamanda rekabet de söz konusuydu. Normal koşullar altında tarlalardan zaten temizlenmesi gereken bir "zararlı" yı bir de ücret karşılığı toplamaları istendiğinde işçiler doğal

[118] T. Baytop, 1997, 208
[119] Evliya Çelebi, 1985, 8, 554, 555.
[120] BOA Y. PRK. MYD. 12/91 (1309) 1891-92.
[121] BOA A. MKT. MVL 35/81 (1267) 1850.

olarak en çok parayı verenin teklifini kabul ettiler, bu akıllıca yaklaşım, sonuçta hem rekabetin körüklenmesine, hem de ücretlerin artmasına neden oldu. Yaklaşık 40 yıl içinde meyan kökü toplamak ve meyan balı üretmek için imtiyaz isteyen yerli ve yabancı istisnasız herkes bu işi "*devlete ve yoksul ahaliye ek bir gelir sağlamak amacıyla yaptığı*" iddiasındaydı. Oysa tarım işçileri arasında yoksulluk sürüyordu, ama rekabet onlara yarayacaktı.

Meyan kökünü hammadde olarak pazarlamaktansa işleyerek meyan balı elde ederek satmanın daha kârlı olacağını anlayanlar ise meyanbalı fabrikaları kurmak için devletten imtiyaz istemeye başladılar. Bu iş, İngilizlerden önce bizzat yerli tüccar-girişimcinin ilgisini çekti. Meyan kökünün toplatılıp işlenmesi için, *Tebaa-yı Devlet-i Aliyye'den Ermeni Şahinoğlu Artin* 1850 yılında Söke'de *Huda-yî nabit olarak yetişen meyanı toplatmak ve kuracağı fabrikada işleyerek "saf" meyanbalı üretmek için devletten ruhsat almayı başardı*[122]. Söke çevresinde bir süredir başkaları da meyankökü topluyordu. Bunlar, İngiliz *Forbes Bezirgan* ve Rus tebaasından *Atanas*'ın kumpanyaları için –gizli ya da açık- çalışanlardı[123]. Artin, onlara rahatsızlık vermemesi konusunda uyarılmıştır. Ayrıca Artin ruhsatını almadan herhangi bir tarlada çalışmayacak böylelikle "*bu işe ruhsat verilmesine bir söz getirmeyecektir*". Devletin, bu konudaki çekincesinin nedeni, rekabet ortamı hazırlayacak yabancılara ruhsat verilmemesi olabilir mi? Ya da devlet yabancıların memlekette fabrika kurmasına izin verdiği için eleştirilmekten mi çekinmektedir? Büyük olasılıkla bu yıllarda meyan fabrikası kurmak için yabancılara ruhsat verilmiyordu, ama ne gariptir ki, bu durum onların istedikleri gibi fabrikalarını kurmalarına engel değildi Devlet bu aşamada, yabancıların bu işe karışmalarını pek doğru bulmuyor olmalı. Zaten Artin'e bu ruhsat verilirken "*ahaliye temettu hazineye menfaat*" getireceği hesaplanmıştır. Yani bu imtiyazla düşünülen, devlet gelirine yılda 3000 guruşluk katkı, özellikle yoksul halk için de ek bir gelirdi, büyük ticari hesaplar söz konusu değildi. En azından Osmanlı yöneticileri böyle düşünüyordu.

Ama, çok değil bundan birkaç yıl sonra devletin hiç arzu etmediği bir şey gerçekleşti meyan kökünü toplamak ve meyanbalı üretmek için İngiliz *Mc Andrews and Forbes Company* bölgede ilk fabrikasını kurdu Orhan Kurmuş'un Aydın'da ilk

[122] BOA HR. MKT 34/ (1266) 1850 ve A. MKT. MVL 35/81 (1267) 1850 Buradaki tarih farklılığı ay hesabından kaynaklanmaktadır.
[123] BOA A. MKT. MVL 120/78 (1277) 1860 belge no: 1

fabrikanın açılmasıyla ilgili verdiği tarih 1854'tür, ancak 1860 tarihli bir belgede *Forbes kumpanyasının iki üç seneden beri fabrikayı işlettiği*[124] bildiriliyor. Bu tarih

büyük olasılıkla Söke'deki fabrikanın açıldığı tarihtir. Forbes Kumpanyası, belki de meyan kökü toplamak için ruhsat aldı ama, Söke'de meyan balı üretecek fabrikayı kurmak için Osmanlı İmparatorluğu'ndan ruhsat almak "zahmetine" katlanmadı. Üstelik Forbes bu konuda yalnız da değildir, Rusya tebaasından *Atanas* adlı bir başka girişimci de aynı şekilde ruhsatsız bir meyan balı fabrikası kurmuş ve işletmekteydi, aynı zamanda her iki şirketin de memurları, yakın çevrede miri arazi içinde bulunan "*vapur kömürü* (linyit) *madeni*" ninden kömür çıkararak satıyorlardı. Durumun farkına varan Aydın Livası Muhasebesi, valiliğe bir mazbata göndererek, her iki şirketin de bunu yapmamaları konusunda defalarca uyarıldığını, ama bu uyarılara her ikisinin de "kulak asmadığı"nı bildirdi. İzmir valiliği ve Maliye Nezareti de durumdan haberdar edildi. Durumun görüşülmesinden sonra Arazi Kanunnamesinin "*Memaliki Mahruseyi Şahanede her kimin uhdesinde olursa olsun, araziyi miriyeden biri bir mahalde zuhur eden her nevi maden canibi beyt-ül-mal'a aid olup arazi mutasarrıflarının hiç bir madeni zaptetmeye ve yahut hisse almaya salahiyetleri olmadığı misillü. . . .* "maddesine göre "*araziyi merkumede zuhur eden bilcümle madenlerde de hüküm böyle olmak gerek. . .* "[125] kanısına varıldı. Öncelikle "*Mc Andrews Bezirganın vekili çağırılarak "bu fabrikaların ne suret ve kimin izniyle yapıldığı soruldu.* Vekil, *" aherin bila mezuniyet yaptırmış olduğu fabrikalara canibi hükümetten bir şey denilmediği için kendisi dahi bu surete teşebbüs ettiğini*"[126]açıkça söyledi. Artık yabancı girişimci, başka alanlarda kendisini kısıtlayabilen rekabeti önlemek ve herhangi bir zaman kaybına yol açmamak için her türlü kuralı ve yasaları hiçe saymaya yavaş yavaş başlamıştı. Burada Mc Andrews'un vekilinin "yabancıların, bir süredir ruhsatsız fabrikaları zaten kurduğunu ve hükümetin bunlara herhangi biçimde soru dahi sormadığını" ima etmesi olayların nasıl büyüdüğünü ve otoritenin, yabancılar üzerindeki gücünü hızla yitirdiğini gösterir. Aynı belgede belirtildiğine göre, "sözü geçen fabrikalar büyük masraflarla inşa edildiği bunların alet ve edevatlarına çok para harcandığı için kapatılmamaları ve bunlara resmi ruhsat verilmesi, emsallerinde olduğu gibi vergi ve aidat ödemeleri ve kaçak işletip sattıkları

[124] BOA A. MKT. MVL 120/78 (1277) 1860 belge no: 1
[125] BOA A. MKT. MVL 120/78 (1277) 1860 belge no. 1
[126] BOA A. MKT. MVL 120/78 (1277) 1860 belge no. 2

linyit madeninin idaresinin de hazineyi hassaya devredilmesi karara bağlandı. Zaten üç yıl sonra Söke'deki Mc Andrews and Forbes Company'nin meyanbalı fabrikasından 15. 000 guruş vergi almaya başlayan devlet[127] bu "oldu bitti"yi kabullenmek zorunda kaldı. Hatta 1865 ve 1872 yıllarında Forbes'e linyit madenlerini işletme imtiyazını da verdi[128]. Bir süre sonra Aydın çevresinde, meyan kökü toplanması ve meyan balı üretimi, yerli girişimci bir yana yerel ve merkez otoritenin de herhangi bir yaptırımının ya da faaliyetinin olmadığı bir alana dönüştü.

Bu arada cesur girişimci Şahinoğlu Artin'e ne olduğunu bilmiyoruz ama meyan balı fabrikasını kurmayı başarmış bile olsa, bir süre sonra meyan köklerinin başında, güçlü yabancı şirketlerin kopardığı rekabete dayanamamış olmalıdır. Meyan kökü yaklaşık bir on yıl sonra İngiliz, Rus, İtalyan ve Alman şirketlerinin toplatıp dışarıya gönderdiği bir meta haline geldi ve tahmin edileceği gibi merkez ve yerel otoriteler bu konuda kontrolü yitirdiler. Bu şirketler hiç bir otoriteyi dinlemeden, işlerine devam etti, hatta zaman zaman birbirleriyle fiilen çatıştılar ve kanunsuz işlere de giriştiler.

Bu yıllarda yabancı şirketlerin büyük rekabeti karşısında devlet, *meyan kökü bitkisini "Huda-yı nabit" olmasına rağmen toplatılması için ihale açmaya başladı*[129]. Yani devlet bu işten gerçekten de kârlı çıkmaya başlamıştı. 1850'li yıllardan itibaren Aydın ve çevresinde İngiliz Mc Andrews And Forbes Company, Alman tüccar Simon, Rus tebaasından Atanas[130], İtalyan Martin [131] 1875 yılından itibaren de Ermeni Abacıoğlu[132] şirketlerinin meyan kökü toplama ve bal yapımı konusunda gittikçe tırmanan bir gerilimle rekabete giriştiklerini görüyoruz. Özellikle Aydın yakınlarında Umurlu'daki tarlalardan toplanan meyan kökü 1861-63 yılları arasında büyük facialara neden olmuş görünüyor. Verilerden anlaşıldığına göre köylülerin belediyeden kiraladıkları tarlalardan topladıkları meyan kökünün satın alınması konusunda bu şirketler arasında büyük bir çekişme vardı. Aslında her şirketin alım yaptığı tarla bellidir ve buna müdahale edilmezse işler kolaylıkla yürüyecektir. Ama "*bunların her biri diğerinin tarlasından çıkarılan kökleri de alıp kendi kantarlarına götürmek istemekte*"dir. Üstelik bunu silahlı adamlar eşliğinde yapıyorlar ve her biri

[127] BOA A. MKT. MHM 291/32 (1280) 1864
[128] O Kurmuş, 1982, 113.
[129] BOA A. MKT. MHM 256/30 (1279) 1863.
[130] BOA. A. MKT. MHM 256/30 (1279) 1863.
[131] İtalyan uyruklu Martin adlı tüccarın şirketinin, aynı belgede Kasım 1863'te birkaç aydan beri varolduğu belirtilir. Diğer şirketler daha eskidir.
[132] O Kurmuş, 1982, 112.

diğerinin bu konuda daha suçlu olduğunu da iddia ediyordu. Örneğin Forbes'in İzmir direktörü, Alman Simon'un 50 kişilik silahlı bir grubu olduğunu iddia etti. Daha sonraları kolluk güçlerinin yaptığı araştırmalarda bunun doğru olduğu ortaya çıktı. Ama aynı araştırmaya göre, silahlı adamı olan sadece Simon değildir. Hariciye Nezareti'nin yaptığı soruşturma raporuna göre, " *İki seneden beri bunların* (adı geçen şirketler) *hiç biri konunun kanun dairesinde ve mahkemede çözülmesine yanaşmayıp, en adi tacirlerin bile kabul edemeyeceği surette bu kumpanyalar maiyetlerinde Çerkez Arnavut ve Karadağlı gibi tebaen haşin 50'şer 60'ar müselleh adamlar isdihdam ederek yekdiğerinin tarlasından çıkarılıp nakil olunmakta olan meyan köklerini yollarda cebren alenen kendi fabrikalarına çevirmekte*" dirler. Anlaşıldığına göre meyan kökü değerli, rekabet de büyüktü. Osmanlı yöneticileri bu kavgaların büyümesinden ciddi endişe duyuyordu çünkü, bu silahlı zorbalar bölge güvenliği için tehdit oluşturuyordu, bir yandan da Osmanlı Zaptiyesi bu yabancılarla baş etme konusunda tamamen yetersizdi. Çünkü tahmin edileceği gibi artık bu şirketlerin bağlı oldukları devlet konsolosları da olaylara karıştı. Hariciye Nezaretinin, olay çözüme kavuşana kadar adı geçen tarlalara hiç bir tarafın müdahale etmemesinin sağlanması ve hukuk ve emniyeti korumak amacıyla zabıta önlemleri alınmasını istemesi üzerine hep birlikte" *hükümet malımızı kuvveyi cebriye ile alıp istediğine veriyor…* " şeklinde bir propaganda yapabiliyorlardı. Her konsolos ve şirket olayların çözümünde "hiç bir hakları olmadığı halde hükümetin doğrudan karar vermesini talep ediyor " ve ısrarlarının "şiddetini"de artırıyordu. Sorunun kanunlar çerçevesinde çözümüne neden yanaşmadıkları konusunda Hariciye Nezareti "kanunen hak kazanamayacak tarafın hakkını almak için uzun zaman uğraşması gerektiği bunun da sonu belli olmayan uzun bir iş olması nedeniyle hiç biri uğraşmak istememektedir" yorumunu yapar[133]. Yani Osmanlı hukukuna bir güvensizlik de söz konusudur.

Bu gerilim, 1886 yılında Alman şirketinin depolarının 200 kişilik silahlı bir grup tarafından basılarak, bekçilerin öldürülmesi, meyan kökü ve meyan balı stoklarının yakılmasıyla sonuçlandı. Şirket siparişleri karşılayamaz hale gelince de iflas ederek piyasadan çekilmek zorunda kaldı. [134]. Böylelikle Abacıoğlu'nun fabrikalarını da 1879-80'de etkisiz hale getirmiş olan Forbes meyan kökü işinde rakipsiz kaldı ve kök toplattığı tarla miktarını arttırdı.

[133] BOA. A. MKT. MHM 256/30 (1279) 1863
[134] O. Kurmuş 1982, 114.

Bir süredir meyan kökü işinde pek faaliyetini göremediğimiz yerli girişimciler de 1890'lı yıllardan itibaren yeniden ortaya çıktı. Bu yıllarda tarlalardan kök toplama işinde yine durgunluk vardır, rekabetin yavaşlaması ücretlere yansımış olmalı. Genellikle yabancı tüccarlar tarafından satın alınan meyan kökü hiçbir ücret ödemeden dışarıya satılıyor ve devlet zarara uğratılıyordu[135]. Tam da bu günlerde kendisini *40 yıldan beri devlete hizmet etmiş ve padişaha sadakatle yaşamış bir tebaa* olarak tanımlayan *Baltacı Dimos* adlı bir tüccar, Aydın, Bağdat, Basra, Konya, Adana, Halep ve Beyrut vilayetlerinde ne kadar işçi var ise "özel bir yöntemle" bu işte istihdam etmeyi ve bu bölgelerden meyan kökü resmi adıyla alınmakta olan vergiye ek olarak yıllık vergi vermeyi kabul ederek sunduğu arzıhalinde 80 yıllığına meyan kökü toplama imtiyazı istedi. Baltacı Dimos'a bu imtiyazın verilmesi kararlaştırıldı[136]. İmtiyazı alan Dimos'un Aydın ve çevresinde önemli bir faaliyetini gösteren herhangi bir kanıt yoktur .

Aslında her şeye rağmen devlet meyan kökünün yabancılar eliyle toplanıp işlenmesinden rahatsızdır. Böyle bir uygulamanın " ahaliyi korkutacağı" ve idari bakımdan sorunlara neden olacağı düşüncesi hakimdir[137]. Ama yine özellikle mali sıkıntıların sürekli büyüdüğü yüzyıl sonlarında devlet bu konuya biraz endişeyle de yaklaşsa meyan kökü toplama imtiyazını Hazineyi Hassa aracılığıyla ihaleye vermeye devam etti. Forbes de 5-10 yıllığı peşin olmak üzere yıllık 1200 lira karşılığında imtiyazı aldı. Bu durumun, vergi gelirlerinde bir düşme ya da halk üzerinde herhangi bir olumsuz etkiye yol açmamış olması, imtiyazın Hazine-yi Hassa'nın tekelinde kalmasına gerek olmadığı düşüncesini doğurdu ve bu tekel kaldırıldı[138]. Daha sonra ise tapulu arazi ve çiflikat-ı hümayun[139] dışında kalan yerlerden meyan kökü toplanması imtiyazı 1905 yılında Techizat-ı Askeriye'ye verildi[140].

Forbes şirketinin devlet ile ilişkilerinin XX. yüzyıl başlarında artık çok iyi olmadığı görülüyor. Aslında Osmanlı yöneticilerinde "*kadimden beri bu işi yapan Forbes şirketi*" ne karşı belli bir güven vardır, hatta ihale açıldığı zamanlarda Osmanlı temsilcilerinin şirket temsilcilerine teklifte bulundukları zamanlar oldu.

[135] BOA Y. MTV 79/223 (1315) 1893
[136] BOA Y. PRK. MYD 12/91 (1309) 1891-92 ve Y. MTV 79/223 (1315) 1897
[137] BOA Y. PRK. HH 3/27 (1321) 1904.
[138] BOA Y. PRK. HH 3/27 (1321) 1904.
[139] Çiftlikat-ı Humayunlar padişaha ait çiftliklerdir.
[140] BOA Y. MTV 304/17 (1325) 1907.

ama Forbes şirketinin "doyurucu" fiyat vermeyen teklifi, imtiyazı tekeline almış olan Techizat-ı Askeriyye tarafından "*şimdiye kadar vuku bulan menfaatlerini muhafaza etmek*" *amacını taşıdığı, alınmış kararı sekteye uğratacağı ve "şimdiye kadar her ciheti mechul bu tabii ürünün, hem mahiyetini tayin, hem de devletin ve ahalinin yararına kullanılabilmesi fırsatının "bir maktu-u cüzziye" feda edilmesinin münasip görülmediği"* gerekçesiyle reddedildi. Ayrıca teklif yapıldığı anda cevap verilmemesi, adeta alınmış kararı kabul etmeyecek bir teklifte bulunulması da hoş karşılanmadı[141]. Ama Mc Andrews and Forbes Company Batı Anadolu'da meyan kökü toplama ve bal üretimindeki konumunu sürdürdü. Devletle anlaşmazlıkları olduğunda ya da devletin "şiddetle" paraya ihtiyaç duyduğu veya yabancıların yerine, yerlerin tercih edildiği günlerde Yorgaki Serandini gibi bir tüccar ve Hasan Tahsin Efendi gibi aslında dava vekili olan Osmanlı uyruklarının kurdukları şirketler de imtiyaz almaya devam etti[142]. Bu tarihler artık yerli üretici ve girişimcinin destek gördüğü bir politikanın hakim olduğu dönemdir.

Forbes şirketi meyan kökü konusunda rakipleriyle uğraşsa da bu konuda tek olarak kalmayı başardı. Politik sorunlar yüzünden şirketin zaman zaman devletle arası açıldı, ama başlangıçta bu işe yabancıların girmesini istemeyen devletten, gerek mali sorunlar gerek konsolosların müdahalesi ve gerekse şirketin geçmişte "güven" telkin eden davranışları sayesinde bu alanda destek almayı başardı. Uluslar arası meyan kökü ticaretinde önce Alman sonra Amerikan şirketlerinin rekabetiyle yavaş yavaş önemini dünya pazarı için yitirse de[143] Batı Anadolu'da meyan kökü ve balı söz konusu olduğunda adı hatırlanan tek şirket Forbes'tir. Forbes Ailesi, Söke'de fabrikalarının bahçesinde kendi adlarıyla anılan bir köşk inşa etti, aile uzun yıllar burada yaşadı, fabrika binaları 1970'lerin ortalarına kadar yerindeydi, köşk ve fabrikanın bulunduğu semt halen Forbes adıyla anılmaktadır. Forbesler, fabrikalarını kurdukları bölgelerde birçok insana iş olanağı sundular. Bölgede yapılan alan araştırmasında şirketin geçmişteki komisyoncuları ve işçileri arasından halen yaşayanlarla görüşme olanağı bulundu. Forbesler, köşk çalışanlarını da yerli halktan seçtikleri için halkla aralarında sıcak sayılabilecek bir ilişki gelişti. *Madam Forbes*'i hatırlayanlar halen yaşamaktadır. İngilizler Batı Anadolu'ya büyük ve kârlı yatırımlar,

[141] BOA Y. MTV 304/17 (1325) 1907.
[142] BOA Y. MTV 309/119 (1326) 1908
[143] O. Kurmuş, 1982, 115.

hammadde ithalatı ve bunu sonucunda kaçınılmaz emperyalist isteklerle gelmişlerdi. Ne gariptir ki, bu emperyalist hareketin uzantısı olarak, Söke'nin Yunanlılar tarafından işgal edildiği günlerde Forbesler, Rum doktor Perikli'nin de yardımlarıyla, bazı Sökelileri fabrika binasında sakladılar, böylece halkın takdirini kazandılar. Forbes adı bugün bile saygı ve minnetle anılmaktadır.

Pamuk ve meyan kökü örneklerine bakıldığında, tarım ve ticarette Aydın Sancağı ve çevresinde üretim ve pazarlama sektörlerinin kontrolünün tam anlamıyla yabancılara bırakılmadığını söyleyebiliriz. Bu direnişin çok bilinçli bir direniş olmadığı daha çok tepki hatta refleks olarak adlandırılabileceği söylenebilir. Özellikle pamuk tam anlamıyla kontrol sağlayamadıkları bir alandı meyan kökü ve balında ise yerli direnişini biraz da olsa kırdıkları söylenebilir. Yabancı sermayenin de bu yıllarda, dünya ölçeğinde yeniden paylaşımın yarattığı zorlu siyasi ortamın bir uzantısı olan ticari ortamdaki rekabet ve gerginlikten etkilendiğini unutmamalıyız. Bu gerginlik ve güç mücadelesi, değişik uluslardan, değişik güçlü konsolosların desteklediği şirketlerin bütün kozlarını kullanmalarını sağladı. Güçlerin sergilendiği bu ortamda –başlangıçta her ne kadar yabancıların karışmamasını istese de- gerek devletin, gerek yerli girişimcinin sergileyebileceği çok fazla kozu kalmıyordu. Bu sermayedarlar arasında, kozlarını en iyi oynayan ayakta kaldı. Meyan kökü bir süre sonra yalnızca *Forbes* adıyla anılır oldu, işte kapitalizm buydu.

Aynı dönemlerde başka sektörlerdeki durum biraz farklıdır. Örneğin madencilik ya da ulaşım sektörlerinde yabancı rekabetinin niteliği bu konuya açıklık getirecektir.
.

C. Madencilik

XIX. yüzyılın ikinci yarısında kadar Osmanlı İmparatorluğu madenleri üzerinde devletin mülkiyeti ağır basar. Böylelikle devlet çıkarlarına uygun bir toprak ve maden mülkiyeti söz konusudur. Devletin ayrı ayrı her maden için özel bir kanun yapma ve uygulama geleneği de yoktur. Bu konuda genellikle "*kanun-i kadim*" yani eskiden beri uygulana gelen kanun ve kurallar geçerliydi[144]. Ama, Balta Limanı Antlaşması ile ortaya çıkan serbest ticaret sisteminin uzantısı olarak hammadde ihracatında da büyük gelişmeler gözlendi. Bu ortamda devletin bu sektörde denetimini sürdürmeye

[144] A. Tabakoğlu 1994, 228 ve Ş. Yorulmaz 1994, 26.

çalıştığını düşündüren kanıtlar olmasına rağmen bunu başaramamış olduğu anlaşılıyor. Aslında devlet bir yandan da, varolan ve işletilen madenlerden gerektiği gibi yararlanamadığı ve bunları geliştiremediği için yabancı sermayenin arama ve işletme faaliyetlerine girişmesini destekledi. Belki de bu yüzden Türkiye'de maden aranması ve çıkarılması ile ilgili yasalar, ekonominin dışa bağlanmasının canlı örnekleri olarak kabul edilebilir. 1861 ve 1869 Maden Nizamnameleri ile maden sektörü değişen koşullara uyarlanmaya çalışıldı. 1866'da Osmanlı ülkesinde yabancılara toprak edinme hakkının tanınması ve sonrasında da yabancıların "*bizzat veya bil iştirak maden imal edebilecekleri*" ilkesinin kabulüyle[145] zaten yerli halkın pek rağbet etmediği bu sektörde yerli ve yabancılar eşit haklara sahip oldu. Madencilikte ortaya çıkan birçok usulsüzlüğü önlemek amacıyla XX. yüzyıl başlarına kadar düzenlemeler yapılmaya devam etti. 1887, 1901, 1906 yıllarında yürürlüğe konan nizamnamelerle koşullar, yetkiler, görevler ve kurallar düzenlenmeye çalışıldı. İlginçtir ki 1906'daki nizamnamede mühendis ve ustabaşılar dışında maden çalışanlarının Osmanlı uyruğu ve madenin bulunduğu bölgeden olmasını zorunlu kılıyordu. Ancak yönetmeliklerden anlaşıldığına göre düzenlemelerin kapsamında yalnızca yeni arama faaliyetleri ve yeni kurulacak işletmeler vardır. Varolanlara ait bir kayıt olmaması eski düzen içinde çalışmaya devam ettiklerini gösterir. Tanzimat reformlarıyla bazı kurum ve kurallarda ortaya çıkan ikilik böylelikle madencilikte de kendini gösterir[146]. Madenleri keşfedenler imtiyazı almaya da hak kazanıyordu. Ancak imtiyaz alıp satmak da bir süre sonra kârlı bir iş oldu, sadece bu iş için şirketler kurulmaya başlandı. Hatta bir süre sonra maden imtiyazı satmak madenleri işletmekten daha kârlı bir iş haline geldi. G. Ökçün'ün belirttiğine göre yerli ve yabancıların aldıkları imtiyazlar 1870-1911 yılları arasında belli bir artış gösterir[147] bu, aynı zamanda üretimin de arttığı dönemdir. Ancak imparatorluk tebaasını Müslim ve gayrı Müslim olarak ayırmaksızın yerli ve yabancılar olarak ele almanın doğru olacağı kanısındayız. Buradaki sorun da yabancıların içinde uyruk değiştiren Osmanlı tebaasının olup olmadığını net olarak söyleyememektir. Çünkü bazı yabancılar açıkça imtiyaz için başvururken bazıları da Osmanlı uyrukları ile gizli ortaklıklara girdiler. Kaba bir hesapla, yine de yabancıların bu konudaki payının yerlilerin üstünde olduğunu söyleyebiliriz.

[145] A. G. Ökçün 1969, 807-808.
[146] Ş. Yorulmaz 1996, 52.
[147] A. G. Ökçün 1969, 809.

Aydın vilayeti genelinde krom, zımpara, manganez ve antimuan madenleri vardı. Aydın sancağı vilayetin geneli düşünüldüğünde madenler bakımından görece fakiridir. Sancak çevresinde bulunan madenler; Buldan (zımpara), Çal(bakır), Karacasu (simli kurşun), Nazilli ve Söke (kömür zımpara), Köşk (kömür), Bayındır (bakır, gümüş, kurşun, cıva), Tire (cıva, manganez, zımpara), Ödemiş (antimuan, cıva), Torbalı(kömür)'dır. Aydın Sancağı ve çevresinde bulunan bu madenlerin tamamının demiryolu güzergahı üzerinde olması oldukça dikkat çekici bir noktadır. Demiryolu imtiyaz sözleşmesine göre şirketin yol güzergahı ve çevresinde 30 İngiliz mili mesafede bulunan madenleri işletme haklarının bulunması bu konuya dikkat çekmemizin nedenidir. Demek ki bu sözü geçen madenler demiryolunun tamamının açılmasıyla birlikte şirket adına işletilebilecektir.

Osmanlı yasalarına göre madeni keşfeden kişinin öncelikle madeni işletme imtiyazı almaya hakkı vardır. Ş. Yorulmaz'ın çalışmasında bu madenlerin kimler tarafından keşfedildikleri mümkün olduğunca belirlenmeye çalışılmıştır. S. Sürgevil'in çalışmasında da bölgede imtiyaz alanların bir listesi vardır[148]. Bölgede arama yapmak için ruhsat alarak "madenin mucidi" olan ve işletme imtiyazı alanlar arasında İzmirli Çelebi Yanako, İzmirli İstavri Hacı Nikola gibi bireysel girişimlerin yanında, İzmirli Rahmi ve Konstanti Efendiler, İzmirli şirket-i Hamidiye Reisi Yahya Hayati Paşa (bir başka belgede aynı imtiyazı alan İzmir Şirket-i Hamidiye Reisi Bekir Hayati Bey olarak verilmiştir[149]) ve Eftim Efendi, tüccar Karabet Arabyan, dava vekili Vahanyar Veziryan, madenci Artin Boyacıyan gibi Müslim-gayrı Müslim yerlilerin ortaklıkları da göze çarpar[150]. Bu adı geçenlerin hiç biri sancak genelinde büyük maden işletmecisi yabancılar kadar adından söz ettirmeyecektir. Ama büyük savaşın yaklaştığı yıllarda İzmir ve Aydın çevresinde maden işletme ruhsatı alanların uyruklarına bakıldığında, yerli Müslim ve gayrı Müslimlerin büyük çoğunlukta olduğu görülür[151]. Genellikle "madenin mucitleri" olarak imtiyazı alanlar büyük paralar karşılığı sahibi oldukları imtiyazları daha büyük şirketlere satmayı tercih ettiler. Bunlar arasında en çok dikkati çekenler, Clark Forbes, Edward Whithall, Madam Elen Abbott ve oğlu Ernest Abbott, Ernest ve Douglas Paterson gibi yabancıların yanında İstanbul ve İzmirli bürokrat ve eşraflar Bekir Hayati Bey, Çerkes

[148] S. Sürgevil, 1984, 272, 275
[149] BOA A. MKT. MHM 501/67 (1307) 1889
[150] Ş. Yorulmaz 1996, 135-158.
[151] S. Sürgevil 1984 göst. yer

Mehmet Paşa, Enveri Bey, Menekşelizade Mehmet Emin Bey, ayrıca özellikle Rumlar, Manolopulos ve Yanako Fotyadi gibi sonradan uyruk değiştirenlerdir. Başta

da söylediğimiz gibi devlet madenlerin lâyıkıyla işletilmesini istiyordu bu büyük sermayeler gerektiren iş için büyük adlarla çalışmak daha avantajlı görünmüş olmalı. Maden işletmecilerinin, devletle ilişkilerinde, yükümlü oldukları vergileri zamanında ödemeleri devlet gözünde "güvenilir" olmaları için birincil nedendi. "*Madam Abbott'un Söke, Kula ve İneabad kazalarında bulunan zımpara* madenlerinin işletme imtiyazını almasında*, kendisinin bugüne kadar işlettiği madenlerde vergisini zamanında ve tam olarak ödediği, işletme konusunda emniyetli birisi olduğu ve bu madenlerin aranmasında oldukça büyük masraflar yapmış olması*" etkili oldu [152] . Aslında 49 veya 99 yıllığına verilen işletme imtiyazlarının zaman zaman farklı süreler için verildiğine de tanık oluruz. Söke'de Küp Dağında bulunan linyit kömürü madeninin işletme imtiyazı *Bilezikçioğlu Mıgırdıç Efendi'ye* 10 yıllığına verilir. Ancak imtiyaz süresinin dolmasıyla birlikte madenin durumunun kontrol edilerek, 1287 seneyi Rumi kanunevvelinden itibaren, 99 yıllığına İngiltere tebaasından itibarlı tüccarlardan İzmir'de bulunan Mösyö Clark Forbes'e verilmesi konusunda Şurayı Devlet ve Meclis-i Mahsus-u Meşveret karar verir [153].

İşletme ruhsatı olan ve maden çıkaran işletmelerin bu yıllarda dünyanın önemli madencilik şirketleriyle ortaklıklar içine girdiğini ya da onlara maden sattığını görüyoruz. Bunlar, Londra merkezli *Symrna Antimoni Company* ve *Levant Mining Co. Ltd,* Amsterdam merkezli *Explaretie Maatschappij Azie* gibi büyük şirketlerdi. Ayrıca Batı Anadolu'daki en büyük krom üreticilerinden olan John D. Paterson, merkezi Glasgow'da olan J. J. White ve Ortakları Şirketi'nin temsilciliğini yapıyordu. Bu büyük şirket 1870'li yıllarda hem Paterson'un hem de diğer krom üreticilerinin yardımıyla Batı Anadolu'daki bütün krom üretimini satın almaya başladı. Bunu kendi dağıtım ağı ile metalürji sanayine ve *Eglinton Chemical Co*. Ltd aracılığıyla da kimya sanayine satmaya başladı[154]. Böylelikle dünya genelindeki ekonomilerin ihtiyaçları, sanayi üretimini etkilerken, özellikle Batılı sanayilerin ihtiyaçları Osmanlı madenlerindeki üretimin türü ve miktarını da belirledi. Yani böylelikle madencilik, serbest rekabet ilkesi gölgesinde Batı sanayisine bağlandı. Maden üretimi bölgedeki

[152] BOA A. MKT. MHM 460/25 (1290) 1873
[153] BOA A. MKT. MHM 468/43 (1290) 1873
[154] O. Kurmuş 1982, 142, 143, 144.

yabancı yatırımların ihtiyaçlarının da etkisinde kaldı. Aydın ve Kasaba demiryolu hatlarının ve Söke ve Nazilli yakınlarındaki meyan kökü fabrikalarının yakıt ihtiyacı çevredeki linyit yataklarından sağlanıyordu. Meyan kökü mevsiminin bitişi ile linyit ocakları da tatile giriyordu [155]. Yani madenlerin, yerli sanayi için bir "motor" özelliği yoktu.

Özellikle İngilizlerin zımpara taşı, krom çıkarılması konusunda aktif oldukları görülüyor ama manganez, antimuan ve kömür üretiminde de belli bir payları vardır. Kömür üretimindeki İngiliz çıkarlarını daha önce de belirttiğimiz gibi Mc Andrews and Forbes Com. ve İngiliz uyruklu Rum Monolopulos temsil ediyordu. Maden işletmecileri dünya genelinde süren rekabet adına "kanunsuz işlere girişmekten de çekinmediler. Forbes şirketinin yasak olmasına rağmen kömür çıkararak sattığını hatta bu konuda devletin uyarılarına "kulak asmadığı"nı bu konudaki soruları da devletin ruhsatsız maden işletenlere "bir şey demediği" şeklinde yanıtladığını hatta bu konuda yalnız olmadığını ve Rus tebaasından Atanas'ın şirketinin de aynı işi yaptığını [156] biliyoruz. Bu şirketler linyit kömürünü buhar gücü ile işleyen meyan kökü fabrikalarını çalıştırmada kullanıyorlardı, ama dışarıya satmaları başka kârların peşinde olduklarını gösteriyor. Ayrıca devletin bu konudaki tavrı, aslında madenciliğin devlet denetiminden ne kadar uzakta ve işletmecilerin kendi kurallarıyla işleyen bir sektör olduğunu gösteriyor. Burada işletmeciler daha çok kazanmak için kaçakçılığa başvurdular. Bu da serbest rekabetin dışında, yabancı sanayilere bağlanmanın başka bir yoluydu. Yabancı şirketlerin, Aydın sancağında maden arama ve işletme konusunda da giriştikleri büyük rekabet, Aydın vilayeti genelindeki madenlerde üretimi tetikleyen birincil nedendir.

Rekabetin yanında zaman zaman İngiliz-Alman ortaklığında şirketler de kuruldu. Amerikalı ve Alman maden tröstleri de faaliyete başladılar. Bu şirketler de imtiyaz almak için denenmiş ve başarılı olunmuş bir taktik olan "rüşvet"i kullandılar. Hatta Whittall ve Abbott'un tekellerini kırma girişimlerinde bulundular. Bu büyük şirketlerin yarattıkları tekellerden aslında İzmirli Levanten işletmeciler etkilendi, örneğin uluslararası zımpara taşı piyasası en sonunda Abbott, Whittall ve Amerikan Emery Trust'ın çıkarlarını birleştirdiği, ortak olduğu bir sektör haline geldi. [157].

[155] O. Kurmuş 1982, 131.
[156] BOA A. MKT. MVL 120/78 (1277) 1860 belge no. 1
[157] O. Kurmuş 1982, 136, 137, 138.

Aydın vilayeti genelinde madencilikte kapitalizmin koşullarının belirgin olduğu söylenebilir, bu yüzden bölgeye sağladığı yarar tartışılabilir. Örneğin, ocaklarda çalışacak işçiler imtiyaz sahibinin adamları tarafından bulunurdu. Aslında madenlerde çalışacak işçilerin, madenlere yakın yerlerden seçilmesi zorunlu olmasına rağmen buna pek uyulmadığını söyleyebiliriz. Genellikle bu işlerde Yunanlı veya İtalyan işçiler kullanıldı. Bunun önemli nedeni kalifiye işçi bulunamaması olmalıdır. Ancak, İzmir Şirket-i Hamidiye reisi Bekir Hayati Bey'in Karacasu nahiyesinde bulunan zımpara madeninde yerli işçilerin çalıştığını anlıyoruz. Bu madenin henüz araştırma aşamasında olduğu ve Maadin Nizamnameyi Cedidi'nin 21. maddesi gereğince bu gibi madenlerden 100 tondan fazla cevher çıkarıp satmak memnu olması nedeniyle, sadece 1400 ton zımpara çıkarıp dışarıya satmak konusunda ruhsat almıştır. Ancak Bekir Hayati Bey, bir o kadar daha cevherin bulunduğunu ve bunların çıkarılmayarak ziyan olduğunu, bu yüzden vergisi alınarak işçilerin de durumlarına katkı sağlamak amacıyla bunların taşınmasına izin verilmesini istemiştir. İşçiler de böylelikle artık ürünü demiryolu istasyonlarına taşıyarak ek ücret kazanacaklardır. Eğer bu olmazsa ahali zaten kuraklıktan kırılacaktır ve zahire yardımı yapılması gerekecektir[158] . Hayati Bey gibi bir işletmeci, henüz tam olarak madeni işletme konusunda "durumunu sağlamlaştırmamıştır". Yerli işçi kullanarak devletin kuralları dışına çıkmaması bu yüzden olabilir ya da aslında daha geniş imtiyaz istediği için veya gerçekten de ahalinin durumunu düşündüğü için işçilerini çevreden seçti. Yine de daha fazla cevher çıkarıp satmak için gereken izin kendisine verilmedi. Yerli işçi çalıştıran işletme örnekleri olmasına rağmen, madenlerde genellikle yabancılar çalıştırılmaya devam etti. Abbott, Whittall ve Amerikan Tröstü'nün zımpara ocaklarında çalışacak işçilerinin Yunanistan ve İtalya'dan getirilerek İzmir ve Kuşadası iskelelerine ayak basar basmaz şirket hesabına çalışacaklarına dair kontrat imzalamaları[159] bu konuda bir tekelin de oluştuğunu gösterir. Ayrıca bu yıllarda bazı madenlerde kadınların da çalıştığı[160] görülüyor.

Maden çalışanlarının yaşam koşullarının oldukça kötü, günlük 10-15 saatlik çalışmalarının karşılığı olarak aldıkları ücretlerin de düşük olduğunu söyleyebiliriz[161]. Özellikle yerleşim yerlerine uzak madenlerde çalışan işçilerin ihtiyaçlarını

[158] BOA A. MKT MHM 501/67 (1307) 1889)
[159] O. Kurmuş, 1982, 138.
[160] Ş. Yorulmaz, 1994, 260.
[161] B. Varlık 1976, 75

karşılamakta zorlanmaları, kapitalizmin gelişmesi sürecinde Avrupa ülkelerinde görülen "truck" benzeri bir sitemin gelişmesini sağladı. Maden ocaklarının yanında açılan bakkal dükkanlarından veresiye alış-veriş yapan işçilerin yiyeceksizlikten ocakları terk etmesi önlenmeye çalışıldı, ama bu başarılı bir girişim sayılmazdı[162]. Kapitalist baskının etkisiyle maden işçilerinin yaşam koşullarının düzeltilmesi amacıyla haklarını arama çabalarına girişmeleri, ülkede yeni ve henüz pek bilinmeyen *işçi hareketleri*ni de gündeme getirdi. Demiryolu işçilerinin 1908 grevlerine katıldığı biliniyor ama maden işçilerinin de bu grevlere katıldığını gösteren bir kanıt yoktur[163].

Ülke genelinde dış ticaret ilişkilerinin ekonomik sistemdeki etkileri sonucunda madenler, kapitalist ekonomilerin açlığını dindirmek amacıyla dışarıya gönderilen kaynaklar haline geldi. Emperyalist ülkelerin kendi ekonomilerinin gerektirdiği hammadde kaynaklarını geliştirmek için harcadıkları çaba Osmanlı madenlerinde açıklıkla gözlenir. Aydın sancağı madenlerinden zımpara taşı, krom, antimuan ve manganez bu ekonomilerin üretim çarkları için vazgeçilmezdir. Bu nedenle özellikle İngilizler madenleri "sömürdüler". Bu sömürü gerçek anlamda bir talandı, tarım ve sanayiden farklı olarak bu sektördeki ilişkiler daha çok tek yönlü oldu. Batı Anadolu ekonomisi bu ilişkilerden hemen hiçbir şey kazanamadı[164]. Hatta madenlerin bulundukları bölgedeki halka bile yeni iş sahâlârı açılamadı. İngilizler, Birinci Dünya Savaşı'nın çıktığı günlerde *düvel-i muhasama talimatnamesinin* 5. maddesi gereğince imtiyazları *irade-yi seniyye* ile ellerinden alınana kadar[165] madenleri kendi sanayilerinin çarklarını döndürmek için kullandılar.

V. İzmir - Aydın Demiryolu

İzmir'de üstlenen İngiliz, Avusturyalı, Fransız ve Rus bütün tüccarlar, Batı Anadolu'nun uygun yollarla İzmir Limanı'na bağlanmasının ticari hayata getireceği canlığın farkındaydı. Balta Limanı Antlaşması'ndan beri İzmir'de sürekli artan ticaret hacmi yabancı tüccarlara, daha büyük kâr sağlamalarının mümkün olacağı fikrini verdi. Böylelikle de nakliyat işinin daha ciddi ele alınması gerektiğini ortaya çıkardı. Hinterlandın İzmir'e bağlanması için düzgün yolların olması da gerekliydi [166]. Bir önceki bölümde de anlattığımız gibi art alanı metropole bağlayan, kervanların geçtiği

[162] O. Kurmuş 1982, 132.
[163] Ş. Yorulmaz 1994, 263.
[164] O. Kurmuş 1982, 146.
[165] BOA. MV 238/40 (1333) 1914-15
[166] M. Kütükoğlu 1979, 497-498

yollar çağın gerektirdiği koşullardan çok uzaktı burada ulaşım doğa koşullarına bağlı olarak şekillenmişti, buna bir de bölgede hiç azalmayan eşkıyalık[167] olayları eklendiğinde ticari hayat sürekli olarak tehdit altındaydı denilebilir. Modern teknolojinin bir "nimeti" olarak demiryolu bu iki dezavantajın etkilerinin en aza indirilmesi konusunda önemli bir etken olacaktı. Ayrıca kendi olanaklarıyla ve kendi istekleri doğrultusunda İzmir'in art alanındaki ticaret ve tarım üzerinde gerçek bir kontrol sağlayamayan ve yerli rakiplerini sahneden çıkarmayı başaramayan yabancılar, bölgedeki kontrolü ele almanın başka yollarını arıyorlardı. Aydın Demiryolu bu arayışın bir parçası olarak da yorumlanabilir.

Ancak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik koşullarda böylesi bir ulaştırma sistemini gerektirecek ve başlatabilecek bir yapılanma söz konusu değildir. Demiryolunu işler hale getirebilecek, ne kömür, demir ve çelik üretiminde bir gelişme; ne de mal ulaştırmasında zamana özel önem verilmesini zorunlu kılan yoğun üretim artışı vardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun yollarla ilgili sıkıntıları elbette vardı ama ekonomik yapı, metropol ülkelerdeki gelişme kalıbını izlemiyordu. Yani demiryolu yapımının Osmanlı ekonomisi açısından, başlangıçta ulusal bazda bir ekonomik rasyoneli yoktu. Bu nedenlerle devletin, başlangıçta ekonomik gelişmeyi çok fazla gözeterek demiryollarını istediği söylenemez[168]. Ama Osmanlı yöneticileri de demiryolunu istiyorlardı çünkü, bölgede ulaşımın zorlu koşullarla yürümesi merkezileşmeye çalışan bir devlet için bir dezavantajdı. Aydın ve civarında eksilmeyen güvenlik sorununu çözmek için uğraşan kolluk güçlerinin bölgeye sevki ve olaylara müdahalesinde bu yolların büyük oranda hız sağlayacağı ve sorununun çözümü için önemli bir aşamanın böylelikle geçilebileceği düşünülüyordu. Bunlara bakarak demiryolunun yapımında Osmanlı açısından sadece yönetim-güvenlik kaygıları olduğu, ekonomik kaygıları göz önüne almadığı düşünülemez, tarımsal üretimin artması devlet için istenen bir durumdu, özellikle de dış ticarete yönelmiş bir bölgede belli ürünlerdeki fiyat artışının düzenli bir ulaşım ağını özendirmesi kaçınılmazdı. Görece artacak refah düzeyi daha çok vergiyi getirecek, verginin düzenli ve hızlı toplanmasında bu yol önemli bir işlev üslenecekti ve buna bağlı olarak vergilendirilen kazanç da hazineye akacaktı. Ayrıca, Kırım Savaşı sürecinin yarattığı yeni ortamda devlet açısından, yabancılara özellikle de İngilizlere

[167] Bu konuda bkz. III. Bölüm.
[168] M. Kaynak, 1984, 66-85.

güvenmemek için hiçbir neden yoktu, zaten bu sürecin sonucunda imzalanan Paris Antlaşması Osmanlı İmparatorluğu'nu artık bir "Avrupalı" devlet yapmış ve bu sürecin tamamı düşünüldüğünde neden Batılılaşması gerektiği konusunda da fikir vermiş olmalı[169]. Osmanlı yöneticilerinin demiryolunu inşa edenlere ellerinden gelen yardımı, hatta zaman zaman kendi tebaasını karşısına alarak[170] yapmasının altında bu hesaplar vardır. Böylesine büyük bir yatırımı gerçekleştirebilecek ve buradaki çıkarlarına yenilerine ekleyebilecek olan tek ülke İngiltere'ydi. İngiltere bu işten büyük kâr sağlayacaktı, özellikle İngiliz nüfuz bölgesinin yaratılmasında Aydın demiryolu hattının önemi ve etkisinin büyüklüğü ileride daha iyi anlaşılacaktı.

İngiliz dış ticaretine yaptığı katkılardan dolayı "sir" ünvanı alan ve İzmir'deki İngiliz kolonisinin en seçkin üyelerinden olan James Whittall; ". . *ilk adım demiryollarını yapmak olmalı. Bu yollar İngilizler tarafından yapılacak, İngilizler tarafından işletilecek ve İngilizlerin malı olacak. Çok kârlı olacaklar ve şimdiye kadar tarıma açılmamış bölgeleri çok verimli yapacaklar. Demiryolu şirketleri küçük özerk cumhuriyetler biçiminde gelişecek.* "[171]derken bu zihniyeti de özetliyordu.

Bereketli Menderes vadisi içlerinden İzmir'e ulaşan ve tamamen İngilizler tarafından inşa edilecek bu hat, İngiliz sermayesi için bir övünç kaynağıydı ve aynı zamanda, Britanya İmparatorluğu'nun "cahil ve geri" doğu ülkelerine olan "üstünlüğü"nün de simgesiydi. İngilizler, gerçek anlamda denetimlerinde olan bu tek hattın bulunduğu Batı Anadolu bölgesinde Osmanlı topraklarındaki en büyük yatırımlarını gerçekleştirmeye devam ettiler. Yukarıda da belirttiğimiz gibi İngiltere sadece üstünlüğünü ispatlamak için böylesine büyük bir işe kalkışmadı. Çok büyük planlarının gerçekleşmesi için bu sadece bir adımdı. İngiliz Büyükelçisi Lord Stratford de Redcliffe'in Alsancak istasyonunun temel atma töreninde yaptığı konuşma asıl hedeflerin ne olduğu konusunda ipuçları verir.

"*Bu demiryolunun sanayi ürünlerimizin Türkiye'ye girişini kolaylaştıracak faydalı bir sermaye yatırımı olacağını umuyoruz. Hepinizin bildiği gibi Türkiye'nin yeniden canlandırılmasında Avrupa'nın her zamankinden daha çok çıkarı vardır. Batı uygarlığı Levant kapılarına geldi dayandı. Şimdiye kadar geçmeyi pek*

[169] E. Z. Karal 1988 I. ve II. bölüm ve N. Berkes (Tarihsiz) incelebilir.
[170] BOA. A. MKT. UM 490/58 (1278) 1861
[171] O. Kurmuş, 1982, 21.

başaramadığımız bu kapılar, ardına kadar açılmazsa kendi çıkarlarımız doğrultusunda, zor kullanarak bu kapıları açacak ve isteklerimizi kabul ettirecek güce, hatta daha fazlasına sahip olduğumuzu herkesin bilmesini isterim.

Türkiye'nin damarlarına yeni ve taze kan aşılayacak olan bu demiryolu gibi üretken girişimleri desteklemek hükümetimizin en başta gelen görevleri arasındadır"[172].

Bu pasaj, bir yandan Osmanlı topraklarında bir yeniden "doğuş"u müjdelerken bir yandan da bu "üretken girişim"in beraberinde getirdiği "Batı uygarlığı"nın bu topraklara yerleşmesinin önünde hiçbir engelin kabul edilemeyeceği ve gerekirse zorla bu engellerin kaldırılacağını" da gizlemeye gerek duymadan açıkça dile getirir. Burada Lord de Redcliffe, Batı Uygarlığı ile sembolleşen kapitalist gelişme ve bunun ardı sıra kaçınılmaz biçimde gelecek olan emperyalist paylaşım da ilk işaretlerini veriyor ve bu "yeniden doğuş" ve dönüşümün önündeki engellerin kaldırılmasının tasarlandığı ilk bölge olarak Aydın Sancağı çevresini işaret ediyordu.

İç bölgeden gelecek metanın güvenli ve rahat bir biçimde İzmir Limanı'na ulaşması ve gelen gemilerin doğrudan limana yanaşabilmeleri için bir rıhtımın inşası fikri de bu yıllarda ortaya çıktı. 1868'deki kaçakçılığın önlenmesine yönelik, sahile bir kordon yapılması için ilk teşebbüsten sonra, 1867'de bir İngiliz Kumpanyasına verilen imtiyazla rıhtım inşası da kesinleşti[173].

1855 yılında İzmirli Robert Wilkin ve ortakları *İzmir'den Aydın'a Osmanlı Demiryolu'*nun imtiyazı için Osmanlı İmparatorluğu'na başvurdular[174]. Başvuru Meclis-i Mahsus'ta görüşüldükten sonra sözleşmenin müsveddesi hazırlandı ve 23 Eylül 1856 tarihli bir fermanla inşaatın imtiyazı bu gruba verildi[175]. Ancak iki yıl sonra bu grup aldıkları imtiyazı İngiltere'de başka bir gruba sattı. Onlar da 1857'de *Ottoman Railway From İzmir to Aidin Company*'yi kurdular. Şirketin, 18 Eylül 1873 yılında genel merkezleri Londra'da yaptıkları toplantıda sunulan aynı yıla ait 6 aylık raporunda şirket ortaklarının kimlerden oluştuğunu da buluyoruz. Yönetim kurulu başkanı Arthur J. Otway, kurul üyeleri, J. C. Pickersgill Cunliffe, Charles Freshfield,

[172] *Times*, 16 Kasım 1856, Nakleden, O. Kurmuş, 1982, VI.
[173] M. Kütükoğlu, 1979, 501-503.
[174] Bu Orhan Kurmuş'un verdiği tarihtir, ancak Ali Akyıldız aynı konuda, Osmanlı Arşivi belgelerinden aldığı 11 Temmuz 1856 tarihini verir. A. Akyıldız 2005, 17.
[175] A. Akyıldız 2005, 17.

Rear-Admiral Lord John Hay, Türkiye Konsolosu Joseph Henry Trewby, kurul sekreteri S. J. Cook, avukat George Rooper'dır, şirketin murakıpları George Smith ve Henry Lloyd Morgan, bankaları, Londra'da Smith, Payne & Smith Company, İstanbul'da C. S. Hanson&Co. İzmir'de de The İmperial Ottoman Bank'dır. Şirketin İstanbul'daki acentesi Henry James Hanson ve İzmir'deki genel müdürüyle mühendisi Edward Purser'dır[176]. Şirketin üyeleri 1857'dekinden oldukça farklıdır, O. Kurmuş'un ve A. Akyıldız'ın verdikleri bu yıllara ait listedeki isimlerin hiç biri burada bulunmaz daha sonraları 1905-6'daki yönetim kurulu da farklılar gösterir. Finans sorunu yaşayan şirket, sık sık kendi bünyesinde değişiklik yapıyor olmalı, ya da bölgede daha kârlı işler için yeni olanaklar bulan şirket üyeleri kâr getireceği "şüpheli" bu işten çekiliyor olabilir. Örneğin ilk imtiyazı alan Robert Wilkin'i daha sonra aynı bölgede pamuk temizleme fabrikası açarken ve bir ara da pamuk ekmek üzere arazi satın alırken buluyoruz [177]. Bu arada Osmanlı devleti de kendi memuru Miralay Giritli Reşat Bey'i inşaatlardaki denetlemeleri yapmak üzere demiryolu komiseri olarak görevlendirdi[178]. Reşat Bey her ay inşaatla ilgili raporlarını İstanbul'a gönderecekti.

Osmanlı'nın yüklenici şirketle yaptığı sözleşmeye göre, kurulan şirketin imtiyaz süresi 50 yıldır ve tamamen Osmanlı kanunlarına bağlı bir "Osmanlı Şirketi" dir. Sermayesi 1. 200. 000 sterlindi ve 24. 000 sterlini de kefalet ücreti olarak devlete verecekti. Devlette şirkete kâr için 72. 000 sterlin garanti ediyordu. İnşaatın bir yıl içinde başlaması gerekiyordu aksi halde devletin sözleşmeyi feshetme yetkisi vardı[179]. Devlet, ayrıca *teminat-ı temettu* akçesi adı altında her yıl 100. 000 Osmanlı lirasını şirkete ödeyecekti[180]. Bu sözleşmede dikkat çekici maddeler, Osmanlı'nın şirkete bölgenin kaynaklarını kullanmada sağladığı büyük kolaylıklarla ilgilidir. Şirketle 1856'da yapılan sözleşmenin 13. maddesine göre "…. *demiryolu hattının 30 İngiliz mili 70. 400 zira Osmanlı mesafesinde bulunan miri ormanlar ve taş madenlerini yol ile müteffferriatının inşasına lüzumu olan taş ve keresteyi … nizamat-ı mahsusasına tevfikan kat ve ihracına mezundur*"[181]. Daha sonraları bu konunun bazı sorunlar yarattığı ve elde mevcut kereste ve taşların ileride çeşitli tamirat işlemleri için kullanılmasına karar verildiği ve ihtiyaçların dışarıdan satın alınması sonucunda

[176] BOA. Y. EE 29/167 (1290) 1873.
[177] O. Kurmuş, 1982, 108.
[178] BOA A. MKT. NZD 277 /53 (1275) 1859.
[179] A. Akyıldız 2005, 17, 18, 19, 20.
[180] BOA BOA A. MKT. MHM 455 /97 (1290) 1873
[181] BOA. Sad. Mar. 78/A/3 1856

taraflar arasında anlaşmazlık çıktığı da aynı belgede anlatılır. Ayrıca demiryolu şirketi hattın döşeneceği güzergahta ve hattın her iki yanındaki 30 millik mesafede devlete ait toprakları ve madenleri herhangi bir ücret ödemeksizin kullanabilecekti, arazilerden mülk olanların bedeli ödenecekti[182]. Devletin demiryolu şirketine güveni ve başarısı için iyi dileklerinin bir göstergesi olarak, padişah Abdülmecit de demiryolunun 500 hissesini satın alarak, bedelini şirketin bankeri Mösyö Hanson (Hanson Bezirgan)'a ödedi[183].

Böylelikle devletin de büyük destekleriyle demiryolu şirketi, 22 Eylül 1858'de Punta (Alsancak)'ta dualar eşliğinde, gümüş kazma ve küreklerle ve büyük bir törenle inşaata başladı. Bu tarih de son derce ilginçtir, yapılan sözleşmenin 29. maddesine göre, "imtiyaz tarihinden itibaren inşaatlar başlamazsa, hükümet imtiyazı geçersiz sayabilirdi. İmtiyaz tarihi 23 Eylül 1856 olduğuna göre sürenin dolmasına bir gün kala inşaatlara başlanmıştır. [184] Hazırlıklar son anda yetiştirilmişti, finans konusunda güzergahlar ve planlar konusunda çıkan zorluklar şimdilik aşılmış görünüyordu.

Demiryolunun döşeneceği bölgede istimlak edilecek arazide henüz inşaat başlamadan önce tedbirler alınarak sorun çıkması engellenmeye çalışıldı, "demiryolu şayiası" çıkmadan önce bu işin tamamlanması için bir komisyon kuruldu ve arazilerin gerçek bedelinden satın alınmasına çalışıldı. İstimlak edilecek arazi bedellerini şirket ödeyecekti bu yüzden şirketin zarara uğratılmamasına devlet özel bir önem veriyordu.

Ancak yabancılar, bu konuda yerli "fırsatçılar"dan daha avantajlıydı. Demiryolunun yapılmaya başlanmasıyla birlikte yabancılar Büyük Menderes havzasında toprak satın almaya başladı. 1866 yılında satışın serbest bırakılması toprakların el değiştirmesini hızlandırdı. Demiryolu henüz gündemde değilken kendilerine yapılan satış tekliflerini reddeden İngilizler, artık büyük hevesle toprak almaya başladılar. Bu hevesin nedeni, demiryollarının bölge tarımına ve ticaretine yapacağı katkının ileri görüşlü İngilizler tarafından tahmin edilmesi olmalı. Ayrıca fiyatların oldukça düşük olması da etkilidir. Hatta buralarda toprak satın alanlar arasında, demiryolu imtiyazını alan ilk gruptan Robert Wilkin[185] ve demiryolu şirketinin bankerlerinden İzmir'de yaşayan İngiliz tüccar Charles Hanson da vardır.

[182] A. Akyıldız 2005, 17.
[183] BOA. A. MKT. NZD 252/ 75 (1274) 1857.
[184] A. Akyıldız 2005, 27.
[185] O. Kurmuş, 1982, 80

Hatta, Mösyö Hanson satın aldığı arazinin mutasarrıfı Elizabeth ile anlaşmazlığa düştü, belgede belirildiğine göre bu anlaşmazlığın nedeni demiryoludur, belki de Elizabeth daha değerli olabileceğini sonradan anladığı arazisini Hanson'a satmaktan vazgeçmişti bunu bilemiyoruz, mahkemeye intikal eden olayda Hanson, avukatı aracılığıyla mahkemeye baskı yapar ve Osmanlı memurlarının "meclisi acizanelerini uzun uzadıya işgal ettiği ve ecnebilerden böyle dava açanların Osmanlı yasalarına aykırı olarak avukatları aracılığıyla baskı yapmalarının doğru olmadığı, mahkeme sonucunun beklenmesi gerektiği"[186] şeklinde tepkisiyle karşılaşır. Henüz ulaşamadığımız başka kaynaklarda, belki de demiryolu şirketinin başka ortaklarının da arazileri olduğuna dair bilgileri bulmak mümkün olabilir. Çünkü şirket üyelerinin bölgede demiryolu dışında başka yatırımlara giriştiklerini görebiliyoruz.

Demiryolunun gündeme gelmesi toprak satanlar açısından arazi fiyatlarında büyük spekülasyonları da ortaya çıkardı. Bölgede arazi fiyatları % 500 arttı [187]. İzmirli Kâtipzade Ailesi'nin yapılacak demiryolu üzerindeki yaklaşık 400 dönümlük arazisinin başına gelenler bu konuda bir örnektir. Kâtipzade Hacı Osman Efendi'nin 1786'da tasarrufunu aldığı, İzmir yakınlarında Girişhane Kalesi[188] (veya Kirişhane) adıyla bilinen sayfiye yerinde bulunan arazi Kâtipzade Ailesi tarafından işletilmiştir. O güne kadar hiçbir sorun çıkmaz ve *satılmaya kalkışılsa kimse talip olmazken* Aydın demiryolu güzergahında olduğu anlaşılıp, şirket tarafından dönümüne 20 guruş verilip satın alınacağı öğrenilince, bu durumun *bazı tamahkâranın hırslarına dokunması* yüzünden arazinin boş bırakıldığı şikayeti sonucunda devlet görevlileri tarafından devlet adına bu topraklara el konuldu. Kâtipzade Mehmet Bey de 75 yıldır aileleri tarafından imar edilen bu toprakların ellerinden alınmasının kendilerine bir "zulüm" olduğunu ve bu yanlışlığın en yakın zamanda düzeltilmesi için gerekenin yapılması ricasını içeren[189] bir dilekçeyi kaleme aldı. Devlet demiryolu şirketinin zarara uğramaması konusunda oldukça ciddidir. Şirketle yapılan "sözleşmeye göre istimlak edilecek arazi sahiplerinden komisyonun belirlediği fiyatı beğenmeyerek malını satmak istemeyenlerin arazi bedellerinin mal sandığına yatırılması"na karar verilmişti. Büyük olasılıkla Kâtipzadelerin arazisine bu karar uyarınca el konuldu. Devlet, hattın

[186] BOA. A. M 24 /24 (1277) 1861.
[187] O. Kurmuş 1982, 26.
[188] Girişhane Kalesi'nin(Ok Kalesi, Liman kalesi)Çankaya istasyonu yakınları olduğu biliniyor ama burada anlatılan bir sayfiye yeri bağ veya tarladır. Bu yüzden tam yerini tespit etmek mümkün olamadı, ama Buca-Torbalı arasında olabileceği tahmin edilebilir.
[189] BOA. A. MKT. UM 490/58 (1278) 1861.

geçeceği toprakların değerinden fazla bedelle şirkete satılmasına engel olmak için böyle bir yönteme başvurmuş olmalı. Bu konuda büyük ihtimalle tek örnek Kâtipzadelerin başına gelen değildir, onlar İzmirli güçlü bir aile idi, haklarını arama konusunda taşradaki bir çiftçiden daha başarılı olacakları da kesindir. O. Kurmuş'un verdiği örnekte, demiryolu şirketi tarafından bağları tahrip edilen bir Ermeni'nin uzayan mahkeme sonucunda hiçbir şey elde edememesi de devletin duyarlılığını daha çok demiryolu şirketi lehine gösterdiği örnekler de vardır. Özetle istimlak işlemleri sırasında ahaliyle şirket arasında değişik konularda anlaşmazlıklar çıktı ve halkın şikayetleri söz konusu oldu [190].

Demiryolu şirketi inşaatlara başladığı yıllarda ekonomik sıkıtılar içindedir, şirketin kendi içindeki birtakım anlaşmazlıklar, hatta yolsuzluklar, yüklenici ve taşeronların yolsuzlukları, Osmanlı hükümetinin ödeme güçlüğü içinde olması[191] gibi gerekçeler bir araya geldiğinde böyle olması da şaşırtıcı değil.

A. Demiryolu Güzergahı ve İstasyonları

Yapılan sözleşmeye göre hattın birinci aşamasında demiryolu İzmir'den Torbalı'ya ulaşacaktı, ikinci aşamada Aydın Dağlarından Selatin'e kadar devam edilerek dağlar bir tünelle delinecek ve üçüncü aşamada Küçük Menderes vadisi Büyük Menderes vadisiyle birleşerek, Aydın'a ulaşılacaktı. Bu güzergahta inşaatın görece kolay olacağı hesaplandı. Çünkü demiryolu şirketi bütün bunları düşünmek zorundaydı. İlk yıllarda maddi zorluklarla boğuşan şirket en rahat ulaşılabilecek güzergahları seçmek zorundadır. Ayrıca ilk güzergah seçilirken bölgenin üretimi ve üretimin kapasitesi de iyi hesaplanmış ve doğal yollar, eski ticaret merkezleri göz önüne alınmış olmalıdır.

Bu yıllarda Afyon civarında yetişen afyon ve Nazilli'de yetişen incir, Aydın Güzelhisar yoluyla İzmir'e, veya Kuşadası limanına gönderiliyordu. İlk aşamada bu ürünler, örneğin Aşağı Büyük Menderes havzasında yetişen pamuktan ya da meyan kökünden daha mı değerliydi? Hayır, ilk demiryolu hattı, Büyük Menderes boyunca uzanan ve bu konumları dolayısıyla yüzyıllardır önemini hiç kaybetmemiş eski ve önemli kentlerin, ticaret merkezlerinin bulunduğu güzergah üzerindeydi. Frigyalı

[190] A. Akyıldız 2005, 26.
[191] BOA. A. MKT. MHM 455/2 ve 376/42

tüccarlar da, Xerxes ve Cyrus'un orduları da iç bölgelerden gelirken Büyük Menderes güzergahını kullanmışlardı. Romalıların Docimian[192]'ın mermer bloklarıyla süslediği bu yollar şimdi Aydın Demiryolu'nun güzergahı olarak seçilmişti[193]. Antik yollarda eskiçağdan beri ticaret merkezi olmuş kentler, XIX. yüzyıla gelindiğinde aynı zamanda Avrupa'dan gelen ithal ürünlerin yeniden dağıtımının yapıldığı ve üretim bölgelerinden gelen ham ve yarı mamul maddelerin de toplandığı yerlerdi. Bu yüzden demiryolunun özellikle Büyük Menderes havzasındaki güzergahı zaman zaman antik yollarla çakışır[194]. Aynı zamanda bu güzergah oldukça düzlüktür engebelere rastlanmaz. Bu yüzden hattın döşenmesi nispeten kolay olacaktır.

İzmir–Aydın Demiryolunun ilk bölümü Punta (Alsancak) İstasyonundan başlayarak Ayasuluğ yakınlarında Kozpınar'a ulaşıyordu. Bu hat üzerinde o günlerde sırasıyla; Cumaovası, Develiköy, Kayas, Kuşçuburun-Arıkbaşı-Çıplak, Torbalı (Tepeköy), Cellatkahve ve Kozpınar istasyonları açıldı. Bu istasyonlardan Cumaovası bir yerel pazaryeri, Develiköy deve kervanlarının yük ve yolcu taşıdığı günlerden beri bir toplanma merkeziydi, Kuşçuburun mevkii ise yüzyıllardır İzmir'in sebze gereksinimini karşılıyordu. Tepeköy istasyonu Tire-Ödemiş-Bayındır üzerinden büyük kitlelerin bölgenin en büyük yerel alış-veriş merkezi olan *Perşembe Pazarı* için geldiği yerdi. Nihayet hattın ilk bölümünün son istasyonu Kozpınar, çevresinde bulunan cıva ve zımpara madenlerinin ihraç edilmek üzere toplandığı yerdi[195]. Özetle Kozpınar'a kadar 70 km'lik bu hattın bütün istasyonları belli bir önem taşıyordu, rasgele seçilmemişlerdi. Buradan sonra demiryolu hattının dağları delerek bir tünelle iki vadiyi bağlaması gerekiyordu.

Demiryolu inşaatı büyük bir hızla başlamış ve Ekim 1857'de yani ilk bir ayda 1,5 km'lik hat döşenmişti, ayrıca 500 kişilik bir başka grup işçi Selatin dağlarında tünel kazısında çalışıyordu yolun birinci bölümünün 1858 yılında tamamlanabileceği düşünülüyordu. Ama 5 Nisan 1858'den itibaren işler yolunda gitmemeye başladı. Öncelikle hisse senetlerinin taksitlerini ödemekte zorlanan şirket, toprak kayması gibi bazı olayların da etkisiyle inşaatı tatil etti. 1859 yılında şirket hissedarlarına hazırlanan bir raporla büyük bir hayal kırıklığı yaşandı, taahhütlerin zamanında

[192] Afyon yakınlarında İscehisar ilçesi
[193] C. W. Wilson, 1884, 305-324.
[194] Bkz. I. Bölüm "Yollar" başlığı
[195] N. Atilla, 2002, 65.

yetişmeyeceği ve daha da önemlisi Selatin Dağı'na açılacak tünelin yapılmasının mümkün olmadığı anlaşıldı, yolun dağın üzerinden geçirilmesinin uygun olacağı raporda anlatılıyordu, şirket tünelin yapımına devam edilmesi ya da yolun dağların üzerinden geçirilmesi konusunda anlaşmazlığa düştü[196]. Belki de o günlerin teknolojisiyle Selatin dağının delinmesi mümkün değildi, bu dağlar ancak 1990'lı yıllarda İzmir-Aydın otoyolu çalışmaları sırasında 3 km'lik bir tünelle delinebildi. Araştırmalarımız sırasında tünel üzerindeki Selatin Köyü'nde görüştüğümüz, otoyol inşaatının çalışanları N. Atilla'nın da bahsettiği gibi, burada İngiliz işçilerden kalan alet-edevata rastlandığını doğruladılar.

Tam da bugünlerde yolun ilk bölümü olan Torbalı-Triyanda hattı açıldı[197]. Belki bunu da göz önüne alan devlet, taahhütlerini yerine getiremeyen demiryolu şirketinin imtiyazını sözleşme gereğince feshetmesi gerekirken, "Aydın hattına el koyup imtiyazı feshetmenin eshab-ı serveti korkutacağı ve daha sonra yapılacak benzer teşebbüslere kötü örnek olacağı" gerekçesiyle bunu yapmadı, hatta imtiyazı uzattı, bir başka belgede de 1856-1868 yılları arasında şirketin imtiyazlarının yenilenmesine; *demiryolunun noksan kalması ve hissedarların zarar görmesi*nin istenmediği gerekçe olarak sunulmuştur[198]. Böylelikle şirket her defasında daha iyi koşullarla anlaşma sağlıyordu, ama bunlar durumunu düzeltmesine yetmiyordu. Şirket memurlarının yolsuzlukları öylesine büyümüştü ki şirketin nakliyat acentesi Avusturyalı Ernest Fleming, demiryolu şirketi memurlarının yılda 40-50. 000 lirayı çaldıkları konusunda devleti uyarma gereğini duymuştu[199].

Demiryolu eğer bu tünelle devam etseydi, hattın Aydın'a bağlandığı yer Balatçık-Değirmencik (Germencik) olacaktı. Ama bu koşullar altında biraz daha güneye dönülerek ve o günlerin küçük Ayasuluğ'unu da içine alarak ilerlemesine karar verildi. 11 ay süren zorlu çalışmalarla Kozpınar-Ayasuluğ arasına demiryolu döşendi.

Ayasuluğ kasabası o yıllarda geçmişin görkemli günlerini unutmuş görünüyordu, yanı başındaki antik Ephesos kenti ve kutsal Meryemana Evi yüzyıllardır derin bir sessizlik içinde unutulmuştu. 1881'den itibaren bu kutsal evi

[196] A. Akyıldız, 2005, 28.
[197] BOA. A. MKT. UM 445/ 52 (1277) 1860.
[198] BOA A. MKT MHM 411/91 (1285) 1868.
[199] BOA A. MKT. MHM 460/97 (1290) 1873.

arayan Fransız rahip Gouyet 10 yıllık bir araştırma sonucunda ve İzmir Fransız hastanesi hemşiresi Marie de Mandat Grancey'in teşvikiyle Bülbül Dağı'na gelmiş ve evi bulmuştu[200]. Hem bu olayın Hıristiyan dünyasında uyandırdığı yankı hem de Punta garından sonra İzmir-Aydın hattının en büyük istasyonunun buraya yapılmış olması, bu unutulmuş kasaba için inanılmaz bir değişikliğin de habercisi oldu. İstasyonun adı Efes'ti, Kırkınca (Şirince) ve Kuşadası civarından toplanan metanın ve ne yazık ki sahip olduğumuz kültür zenginliklerinin de İzmir'e ve oradan da dışarıya gönderileceği yerdi burası.

Kısa süre içinde potansiyelin farkına varan bir girişimci Mr. Karpouza "*bahçe içinde her türlü konfora sahip*" bir otelin inşaatına başladı[201]. Ayasuluğ kasabası artık uzaklardan gelecek konuklarını ağırlayabilirdi.

Mr. Karpouza

Yolun bundan sonraki hedefi, Aziziye (Çamlık)'tı, bu hattın döşenmesi deniz seviyesinden oldukça yüksek arazide zorluklarla 3 yılda tamamlandı. İnşaatlar sürerken İngiliz mühendisler, Aziziye'de bir köşk yaptılar, İngiliz tarzı at gezintileri yapabilmek için çam fidanları diktiler. Çalışmaları sırasında geleneksel İngiliz yaşam biçimini de bulundukları yere götürüyorlardı. İnşaatın bitmesiyle bu köşk de, gelecekteki planlar çerçevesinde, görkemli bir otele dönüştürüldü.

Aziziye'den sonraki istasyon Reşadiye (Ortaklar) 1864'de açıldı. Buranın tercih edilmesindeki neden, "köyün ortasındaki bir değirmeni çevirebilecek güçteki su kaynağının, buharlı lokomotifler tarafından kullanılmasının düşünülmesi" olarak açıklanır. Ama Reşadiye'nin önemli bir incir depolama merkezi olduğu da göz önüne alınmalıdır. Buradan demiryolunun önemli bir şubesi olan 22 km'lik Söke hattı ayrılıyordu, bu istasyon da 1890'da açılacaktı. Bir sonraki duraklar Değirmencik (Germencik), Erbeyli ve Karapınar (İncirliova) idi . Demiryolunun gelişi bu küçük yerleşimlerde hemen bir hareketliliği de getirdi. İstasyonların yanına incir depoları ve

[200] S. Türkoğlu, 1999, 146.
[201] N. Atilla, bu girişimcinin adını Huck olarak verir, ancak yerinde yaptığımız araştırmada bu otelin yerini ve kurucusunun adını tesbit ettik. Bu konudaki yardımları için sayın hocam Prof. Dr. İsmail Aka'ya teşekkür ederim.

zeytinyağı imalathaneleri kurulmaya başladı ve nihayet, İzmir'i Aydın'a bağlayan 133 km'lik demiryolu 7 Haziran 1866'da tamamlandı[202].

İzmir-Aydın demiryolunun, tamamlanan ilk parçasında Nazilli, Söke, Tire gibi ticari toplanma merkezleri yoktur; ama buralara ulaşamayan bir demiryolu hattının çok işlevsel olamayacağı da tahmin edilebilir. Bu yüzden daha demiryolunun Torbalı ve Triyanda'ya ulaştığı günlerde yani 1860'ların başında, Bayındır-Tire-Ödemiş üzerinden gelecek olan ticari metanın demiryoluna nasıl taşınacağı birilerini düşündürüyordu. Tire, Ödemiş, Söke şubelerinin de yapılması gündemdeydi ama zaman alacaktı. Bu yüzden şirketin, "*nakli eşya zımninde araba yolları*" yapmasına karar verildi[203]. Ancak çevre kaza ve köylerden yük ve yolcu taşınması için sadece arabalar kullanılmadı. Demiryolu şirketi ve devlet, bu işleri de düşünmek zorundaydı, çünkü bu büyük yatırımın varoluş nedeni iç bölgelerin limanla daha çabuk ve kolaylıkla birleşmesi üzerine kurgulanmıştı. Demiryolu hattının bütün şubelerinin tamamlanmasından önce istasyonlara mal taşınması çok önemli bir sorundu, varolan yolların durumu düşünüldüğünde işler çok kolay da değildi. Bu yolların mutlak belli bir tamir işleminden geçirilmesi yol bulunmayan yerlere yollar yapılması yeni ulaşım sisteminin verimliliği açısından gerekliydi. Bu yolların işlerliği, güvenliği ve düzeni demiryolu şirketi için oldukça önemliydi.

Bundan sonra Aydın Demiryolu Şirketi 1879 ve 1888 yıllarında yeni imtiyazlar alarak yolu Batı Anadolu içlerine kadar uzatma hakkına sahip oldu. Demiryolu Nazilli'ye 1881'de ulaştı aynı yıl Aydın-Kuyucak hattı da açıldı. Kuyucak-Sarayköy 1882'de, Tire hattı 1883'de Sarayköy-Dinar 1889 ve son parça Söke hattı 1890'da işletmeye açıldı. Böylelikle demiryolunun toplam uzunluğu 582 km'yi buluyordu[204]. Aydın demiryolunun Konya'ya kadar uzatılarak Bağdat Demiryoluyla birleştirilmesi fikri de 1890'lı yıllarda vardı ama hükümet, *Aydın Demiryolu Kumpanyasının ahval-i malumesi iktizasınca bu sureti münasip bulmadı*[205]. Ayrıca *Aydın demiryolunun Dinar'dan sonra Mudanya ve Konya hattıyla da birleştirileceğini duyan bir grup İzmirli tüccar "hadleri olmayarak" bunun İzmir'deki ticari hayata büyük darbe*

[202] N. Atilla 2002, 80-81.
[203] BOA. A. MKT. UM 445/ 52 (1277) 1860.
[204] O. Kurmuş 1982, 54.
[205] BOA Y. PRK BŞK 19/17. (1308) 1891.

vuracağını ve bu işle geçinen "binlerce insanın" işsiz ve aşsız kalacaklarını düşünerek [206] hükümeti uyardılar. Demiryolunun işletmeye açılmasıyla Aydın vilayeti vilayet-i şahanenin en mamur vilayetlerinden biri haline gelmiş, bütün bu işlere 1897 yılına kadar 4. 000. 000 İngiliz lirasını aşan miktarda sermaye yatırılmıştı [207].

B. Demiryoluyla Nakliyat ve Rekabet

Şirket, yollardan sonra "eşya ve saire celb ve naklini kolaylaştırmak için bu güzergâhta işleyecek olan arabaların da çok kısa bir süre içinde Londra'dan getirilmesine karar verdi"[208] . Üstelik bu işin 5-6 hafta içinde tamamlanacağı da aynı belgede bildiriliyor. İç bölgelerden gelen ticari metanın İzmir limana güvenli ve hızlı taşınabilmesi için bunların yapılması gerekliydi. Demiryolunun yapılması, bölgede yüzyıllardır süregelen kervan taşımacılığı sektörüne büyük bir darbe vurmak üzereydi. Yolun Kozpınar'a ulaştığı 1861 yılından itibaren kervancılar tepki göstermeye başlamıştı. Kozpınar, Aydın dağlarından gelen deve kervanlarının konakladığı yerdi. Buraya bir istasyonun yapılmasıyla işlerinin bozulacağını anlayan kervancılar bir isyan başlattılar. İzmir-Kozpınar-Aydın arasına develerini tek sıra halinde dizerek bir protesto eylemi gerçekleştirdiler. Eylemcilerin başında ilginç bir isim Uşakizade Muammer Bey vardı. Daha sonra kervancıların Kozpınar'a kadar mal taşımasına karar verilmesi olayları yatıştırdı[209] . Artık demiryolu şirketi kervancıların rakibiydi. ama kervancılar kolay teslim olacağa benzemiyordu. Önce taşıma ücretlerini düşürdüler, İzmir-Kozpınar arası nakliye ücretine İzmir'den Aydın'a kadar yük taşımaya başladılar, hatta çetelerle anlaşarak rekabeti iyice içinden çıkılmaz bir hale getirdiler. [210]

Buna karşılık şirket de demiryoluna uzak yerlerden mal ve yolcu taşıması için nakliye şirketi kuranlarla anlaştı. Bu aşamadan sonra *kervancılık* işine yabancıların da karıştıklarını görüyoruz. *İzmir ve Aydın'ın itibarlı tüccarlarından Avusturya Macaristan tebaasından Ernest Fleming Nazilli'de demiryolu kumpanyasının acentası olarak kendi develeriyle tüccarın malını istasyona taşımak için 1860'ların başında 10 yıllık bir anlaşma yaptı* [211]. Ernest Fleming gibi başka örnekler de olmalı. Bölgeyi

[206] BOA Y. MTV 48/21 (1308) 1891
[207] BOA Y. PRK. HR 25/12 (1315) 1897
[208] BOA. A. MKT. UM 445/ 52 (1277) 1860.
[209] N. Atilla, 2002, 64.
[210] A. Akyıldız 2005, 54.
[211] BOA. A. MKT. MHM 460/97 (1290) 1873 ve Y. PRK. AJZ. 28/26 (1311)1894

bilen ve halk tarafından da tanınan bu *itibarlı* kişilerin yeni ve kârlı iş olanağından yararlanmaması düşünülemez. Böylelikle yabancıların İzmir dışındaki faaliyet alanlarına bir yenisi daha eklendi. Üstelik kervancılık tamamen Müslüman ahalinin tekelinde olan bir iş olarak biliniyordu, ama demiryolunun gelişi dengeleri karıştırdı. Üretim faaliyetlerinin yanında artık pazarlama, pamuk ve meyan kökü örneklerinde olduğu gibi hammaddenin işlenmesi ve yarı mamul hale getirilmesi, ulaşım sektöründe de yerli ve yabancıların, önceden ayrışmış görüntüsü veren imtiyaz alanlarında değişikliklere neden oldu. Kervancılık gibi, aslında bir Avrupalının çok fazla anlamayacağını düşündüğümüz bir ulaşım sisteminin örgütlenmesinde söz sahibi olmaya çalıştılar. Bunun bir nedeni sektörün kârlı olmasıydı çünkü gerçekten kervancılıktan anlamıyor bile olsa Fleming deve satın alarak bir kervan kurdu, bu iş için ciddi miktarda para harcamış olmalı. Bu pahalı yatırıma girmenin bir başka nedeni de ulaşımın en büyük yatırımı olan demiryolunun zaten yabancıların elinde olmasıdır, böylelikle önceden zorladıkları kapılardan geçmek belki daha kolaylaşacaktı ve kendilerini daha güvende hissedeceklerdi. Gerçi burada verdiğimiz örnekte kervancılığa başlayan Ernest Fleming bir İngiliz değildir, Avusturya-Macaristan tebaasından bir tüccardır ve kendisini *İzmir ve Aydın'ın muteber tüccarından* biri olarak tanıtır, bu koşullar altında gerçek uyruğunun hangi milletten olduğunu bilemiyoruz. Ama, bu çevrede "*muteber"* bir tüccar olduysa, uzun zamandır bölgede faaliyet içinde olmalı. Fleming ve demiryolu şirketinin bir süre sonra anlaşmalarının bozulması ve Fleming'in, şirketin çalışanlarının Osmanlı devletini zarara uğrattığı iddiasıyla mahkemeye başvurması ve en sonunda şirketin "oyunlarıyla" baş edemeyerek iflas etmesiyle[212] süren olaylara bakarak bunu düşünebiliriz.

1970'lerde dahi basit yükleri daha kısa yollarda taşıyan küçük kervanları Batı Anadolu'da hâlâ görmek mümkündü, ama geçen zaman içinde develerin ve kervanların bu işlek yollarda görülme sıklığı gittikçe azaldı. Günümüzde develer yalnızca Şubat ayının en soğuk günlerinde yapılan geleneksel "Deve Güreşleri"nde görülebilir.

İzmir-Aydın hattı Anadolu'da yapılan ilk demiryoludur. Aydın demiryolu o güne kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda görülmemiş ölçekte bir yatırım ve çağının en

[212] BOA. Y. PRK. AJZ. 28/26 (1311) 1894.

modern teknolojisinin de sembolüdür. Trenlerin çalışmaya başlamasıyla, Batı Anadolu halkı "demirden yol"la ilk kez karşılaştı, zamanla İngiliz tarzı yapılarıyla çevrede hemen ayrıt edilen istasyonlar kalabalıklaştı, yeni iş olanakları, herkes için olmasa da, doğdu. Bu hattın döşenmesi, İzmir'in art alanındaki ihracat ürünlerinin üretimini arttırdığı ve iş gücü ile üretim alanları arasındaki akışkanlığı kolaylaştırdığı için Batı Anadolu'da kapitalizmin gelişmesi için de ön koşul yerine gelmiş oluyordu[213]. Öte yandan çağın bu en modern teknolojisi faaliyete geçtiği topraklarda ciddi değişimlerin de önünü açtı. Yollar kısaldı, güzergahlar değişti, kimi kentler önemini yitirirken kimilerinin yıldızı parladı. Bu teknolojinin yan ürünü sayılabilecek yeni kurum, kural ve kişiler kentlerin siluetlerinde yerini aldı. Yani kapitalizm biraz da değişimi ve modernleşmeyi destekledi. Yol güzergahındaki kentlerin bu gelişmeden nasıl etkilendiğini son bölümde ele alacağız.

C. Demiryolunda "Uluslararası İlişkiler"

Çağının en modern ulaşım aracı olan demiryolunun bir İngiliz şirket tarafından yapılmış olması, Britanya İmparatorluğu'nu Batı Anadolu'daki bu en büyük, modern ve kârlı yatırımın da tek sahibi yapıyordu. Artık bu topraklarda İngiliz vatandaşı olmanın çok ciddi yararları olacaktı ve İngilizler, bu güne kadar giremedikleri bazı alanlara girmek için daha cesur davranacaklardı. Madenleri işlemek, meyan kökü çıkarıp satmak, çeşitli büyüklüklerde sanayi yatırımlarını hayata geçirmek için gerekli ayrıcalıkları da almaya başladılar. Ama elbette bu, bütün kârlı işlerin tek sahibi olacakları anlamına gelmiyordu. 1870'lerden itibaren İngiltere'nin Almanya gibi siyasi rakiplerinin güçlenmesi, Batı Anadolu'da ve Osmanlı coğrafyası genelindeki İngiliz nüfuzunun kan kaybetmesine neden oldu. Ortaya çıkan İngiliz-Fransız ve İngiliz-Alman çatışmaları da bölgenin yeniden paylaşımının çok kolay olmayacağını gösteren işaretlerdi.

Aslında geçen zaman içinde Osmanlı hükümetleri de demiryolunun büyük yararları yanında, bu yol sayesinde İngilizlerin Batı Anadolu'da günden güne büyüyen gücünün farkındaydı. Aydın demiryolunun Sarayköy'e uzatılması ve Ödemiş şubesinin açılmasının düşünüldüğü yıllarda bu durum yöneticileri rahatsız ediyor olmalı. Öncelikle devlet, yolun uzayıp genişlemesi ve yeni şubelerin açılmasını istiyordu ama bunu İngilizlerin yapmasını istemiyordu. İngilizler değil de bir başka

[213] O. Kurmuş, 1982, 20.

şirket yapacak olursa devletin avantajı *tarik için hazinenin senevi vermekte olduğu teminat akçesinden kurtulmak ve hem de yolun tevsiinden dolayı mülken istifade edilmesi kaziyelerinden* di. Böylelikle *yolun genişletilmesinden mülken edilebilecek bir faide hasıl olur ise teminat akçesinden arzu olduğu mertebe bir tahfifi memul olmaktan başka, bu surette kumpanyaya bir defalık verilecek olan 300. 000 liralık ianenin faizi dahi hazineye daha ziyade yar olacağından*[214] devlet, yolu başkalarının genişletmesini uygun buluyordu. Ayrıca demiryolu hattının Denizli'den öteye uzatılması durumunda teminat akçesinden vazgeçileceği kesin değildir, uzatılan yolun devlet tarafından satın alınması veya 112. 000 lira olan teminat akçesinin ödenerek yolun idaresinin alınmasına devletin hakkı olup olmadığı da kesinleştirilmeliydi. Devletin bu yıllarda büyük ekonomik zorluklar içinde olduğunu hatırlarsak demiryolu hattı bütçeye büyük harcamalar getiriyordu, mümkün olduğunca bu tip masrafların azaltılması gerekliydi. Ama zaten oldukça masraflı olan bu iş, bir de demiryolu şirketi çalışanlarının yolsuzluklarıyla daha da masraflı bir hale getiriliyor ve devlet zarara uğratılıyordu. Kimi zaman Ernest Fleming gibi tüccarlar devleti uyararak bu işten kendileri zararlı çıkıyor, kimi zamanda devlet, masraf listelerine eklenmiş olan "*idare memurlarının seyahati"* adı altındaki olası gereksiz harcamalardan kurtulmaya çalışıyordu[215] Gerçi Osmanlı, şirketle ilk yaptığı anlaşmanın şartlarının getirdiği yükün en başından beri farkında olmalı ama buna rağmen 1856-1866 yılları arasında dört kez bu anlaşmayı yeniledi [216]. Böylelikle her defasında bu koşulları kabullenmiş oldu. Ama şimdi de mümkünse kurtulmaya çalışıyordu. Bu, işin ekonomik boyutuydu.

Siyasi boyutunda ise; demiryolunun bir bakıma uzantısı olan İzmir rıhtımının bir İngiliz şirkete satılması teşebbüsü tepkilere yol açtı. Çünkü Avrupa ve Amerika ile yapılan ticaretin en önemli limanı İzmir'di ve buradan başlayarak Anadolu içlerine giden İzmir-Aydın, İzmir-Kasaba demiryolu hatları zaten İngilizlerin elindeydi. Rıhtımı da satın alırlarsa, "Anadolu'nun anahtarı"nı da almış olacaklarının ve bunun etkisinin ticari hayatla sınırlı kalmayacağının farkındaydı ve bu konuda Bâbıâli'ye uyarıda bulunulmuştu. [217]. Yani İngiltere'nin Anadolu'ya hakimiyetinin niteliği aslında devlet tarafından da anlaşılmıştı denilebilir.

[214] BOA A. MKT. MHM 455 /97 (1290) 1873.
[215] BOA A. MKT. MHM 455/ 2 (1290) 1873.
[216] BOA A. MKT. MHM 411 / 91 (1285) 1868.
[217] M Kütükoğlu 1979, 551.

Ayrıca devlet bu yıllarda mümkün olabilse tamamlanmış demiryollarını da İngilizlerden satın almak istiyordu. Çünkü; *Anadolu'nun en mühim bir kıtası ve harice karşı gayet mutena bir ticaret limanı menafini derdest etmiş olan Aydın Demiryolu'nun İngiliz Kumpanyası temlikinde kalmasından* [218] duyulan rahatsızlık sık sık dile getirilir. Bu rahatsızlığın siyasi temeller dışında ekonomik temelleri de vardır. Öncelikle, "*devletin şirkete zaten ödeyemediği ve ilerde daha da artacağı için hiç ödemeyeceği 1. 5 000. 000 İngiliz lirası* "ndan kurtulmak isteniyordu. Ayrıca herkesin bildiği gibi asıl nedenler; Osmanlı Bankası'nın, Osmanlı topraklarındaki İngiliz çıkarlarının temsilcisi olduğu, İngilizlerin maddi ve manevi menfaatlerine herhangi bir zarar söz konusu olduğunda olaylara derhal müdahale ettiği ve hatta bu konuda İngiliz Sefaretinin "gizli polisi"nden yardım aldığı özellikle İzmir-Kasaba Demiryolu Şirketinin mümessilinin ve finansörlerinin Fransız olmasının İngilizler tarafından pek sindirilemediği, Bâbıâli'nin bankadan herhangi bir isteği olduğunda devlete zarar, İngilizlere yarar getirecekse kabul edildiği, aksi halde geçiştirildiğidir[219]. Bu yüzden devlet Aydın Demiryolunu, Kasaba Demiryolu vasıtasıyla satın almaya karar verdi. Ama bu gerçekleşmedi. Ancak burada bizim için daha önemli olabilecek nokta Osmanlı'nın demiryolunu İngiliz yönetiminde bırakmak istemeyişidir. Osmanlı idarecileri bunun nelere neden olabileceğinin aslında tamamıyla farkındadır.

O günlerde dünya siyasetinde değişmeye başlayan dengeler Osmanlı-İngiliz ilişkilerini de etkiledi. Özellikle 1890'larda Osmanlı- Alman yakınlaşmasının etkilerini bu ilişkilerde izlemek mümkündür.

VI. Bir İşbirliği

Batının, İzmir ve art alanındaki ilişkilere sızma denemelerinin ve Osmanlı tebaası ile işbirliği-rekabet ilişkilerinin yoğunlaşmasının etnik topluluklar arasındaki nazik dengeleri alt-üst ettiğini ve özellikle Rumları diğer topluluklardan ayrı bir yere taşıyarak, ileride gerçekleşecek planların da önünü açtığını belirtmiştik. Öte yandan özellikle İngilizler için, ortamdaki koşullar yavaş yavaş istenen kıvama geliyordu. Kendileri ticari kapitalizmin kurallarıyla hinterlandta başarısız olmuştu ama şimdi bir başka koz daha vardı, "Helenizm" ve bunun gelişmesi için koşullar da hazır hale gelmek üzereydi.

[218] BOA Y. PRK. TNF 4/24. Tarihsiz
[219] BOA Y. PRK. TNF 4/24. Tarihsiz.

XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren Batı Avrupa'da *Thomas Hope*'un *Anastasius*'unda billurlaşan bir *neo-hellenizm* dalgası gittikçe daha çok taraftar topluyordu. Aydınlanma sonrası Avrupa'nın bir ürünü olan bu tez, Yunalıları klasik Batı uygarlığının temeli olan tarihleriyle yeniden birleştirmek üzerine kuruluydu. Ama bu yıllarda daha çok batı Avrupa'da etkili olan bu düşünce Anadolulu Rumlar arasında çok taraftar bulmuyordu. Taraftarlar daha sonra 1814'te hareketin yerellikten ayrıştırılıp, Avrupa devrimlerinin bir parçası olarak yeniden yorumlanmasıyla artacaktı[220]. Yüzyılın başlarında 1814'te kurulan ve Yunan İsyanında büyük rol oynayan *Hetairia*'nın varoluş amacı Yunan hakimiyetinde büyük bir devlet kurmaktı[221]. Hetairia Başlangıçta üst düzey din adamlarından pek yardım görmedi, ama büyük güçlerin bu konuya müdahale etmemesi düşünülmezdi. İngiltere'nin, Balkanlarda bağımsızlık hareketinde, yardım aldığı Rusya'ya minnettar bir Yunanistan görmek istemeyerek, Yunanistan'a yardım etmesi ve Avusturya hariç diğerlerinin de onların yanında yer almasıyla, Yunan İsyanı, Viyana Kongresi'nin uzantısı olan Kutsal İttifak kararlarına rağmen başarıya ulaştı[222]. Koyun çobanı kandaş toplulukların ve haydut-kahramanların, herhangi bir gerçek hükümete karşı sürdürdükleri savaşın, orta sınıf milliyetçiliğinin fikirleri ve Fransız Devrimi ile birleştiği tek örnekti bu. 1829 yılında Fransa, İngiltere ve Rusya'nın desteğiyle Yunan Krallığı kuruldu. Buna, şair Byron'un başını çektiği Avrupa solunun katkısı büyük oldu[223]. Krallığın başındakiler Avrupalı, kozmopolit ve güçlü hanedanlarla kan bağları olan bir aile idi. Yüzyılın ortalarına doğru Yunanistan, Yunan ulusunun geri alınmamış bölgelerini kapsayacak bir genişleme fikriyle kaynaşmaya başlamıştı. Bu geri alınmamış bölgeler içinde elbette İstanbul, Kapadokya, Adalar ve Pontus da vardı. Ama Yunan Krallığı Avrupa politik kuramının etkisi altında ve Batı modelinde kurulmuştu. Bu, çok uluslu Bizans ya da Osmanlı modelinin karşı teziydi. Böylelikle Bizans'ı canlandırma tutkusuna Osmanlı imparatorluğu'ndaki Rumların "kurtarılması" gerektiği tutkusu eklenmişti. Bu duygular çağdaş milliyetçilikle birleşiyordu. Aslında *megali idea* çağdaş devlet açısından yorumlandığında, dışarıdaki "Yunanlı"ların üzerinde yaşadıkları toprakları ele geçirerek krallıkla birleştirmeleri anlamına geliyordu ki, bu durum toprakların sahibi Osmanlı İmparatorluğu'yla

[220] R. Kasaba 2005d, 100.
[221] M. S. Anderson 2001, 68-69.
[222] F. Armaoğlu 1997, 172.
[223] E. Hobsbawn 1998, 156.

çatışmayı gerektirecekti[224]. Yüzyılın ortalarına doğru siyasi dengelerde ortaya çıkan birtakım değişiklikler, tarihsel süreci derinden etkiledi. Batı Anadolu'daki gayrı Müslimlerden Rumlar ve daha sonra Ermeniler büyük güçlerin "korumacılığını" kabullenme ve gelecekte bundan en üst düzeyde yararlanma girişimleri konusunda Yahudilerden daha "şanslı"dır. Özellikle Rumların işbirliğinden aldıkları güçle zenginleşerek bu toprakların gelecekte işgalcisi haline gelmeleri süreci özel olarak ele almayı gerektirir.

1878 Berlin Antlaşması artık, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun korumacılığını bırakarak, bizzat paylaşma sürecinde yer alacağını göstermişti. Özellikle 1880'de İngiltere'de Liberal Parti'nin iktidara gelmesiyle bu politika kesin şeklini aldı[225]. Yıllar içinde İngiltere yeni politikasına uygun olarak Fransa'ya yanaştı, bu durum dolayısıyla Doğu Avrupa ve Balkanlardaki politikalarına geri dönmüş olan Rusya'yla da anlaşmayı gerektiriyordu. Böylelikle *La Triple Entente* ile birlikte Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasının siyasi altyapısı da sağlanmıştı ve I. Dünya Savaşı'na böyle başlanacaktı[226]. Değişen bu dengelerin kime nasıl bir yarar sağlayacağına bakalım.

Başlaması muhtemel çatışmalarda Yunanistan yalnız kalmayacak, "*helenseverler*" tarafından desteklenecekti. *Helenseverliğin* Fransız versiyonu köklerini filozofların yazılarından alıyordu ve liberal hümanizmin güçlü etkisi altında gelişmişti; Alman helenseverlerin ilgi alanı daha dardı, onlar Yunan ve Alman kültürleri arasında paralellik bulmak ve Yunan kültürün Alman romantik milliyetçiliğinin erken formülasyonlarını haklı göstermek için kullanmak derdindeydiler. İngiliz versiyonu ise Byron Romantisizmi ile İngiltere'nin yakın doğudaki emperyalist çıkarlarının şekillendirdiği aslında "özgür Yunanistan" fikriyle de çelişen biraz da huzursuz bir işbirliğini temsil ediyordu. Ancak politik fikirleri ne olursa olsun bu dönem aydınlarında "Yunan uygarlığını unutulmuşluktan kurtarma ve Avrupa ile yeniden bütünleştirme fikri" yaygındı. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'na duyulan ortak bir nefretin de etkisi vardı, örneğin; Voltaire Prusya kralı Friedrich'e

[224] M. L. Smith 1978, 29, 30, 31, 32.
[225] F. Armaoğlu 1997, 530.
[226] C. Üçok 1978, 170.

"barbar Türklerin Ksenophon, Sofokles ve Platon'un ülkesinden derhal kovulmasını tutkuyla arzuladığını" yazmıştı[227].

Helenizmin coğrafi ve kültürel sınırlarının saptamasında Anadolu'nun Hıristiyanlık öncesi tarihinin yardımı oldu[228]. Demiryolu mühendislerinin de içinde bulunduğu bir arkeolog-yağmacı grubun Batı Anadolu'daki eski İyonya kentlerinin kültürel mirasının peşine düşmesi ve bu zenginliklerin Yunanlılara mal edilmesi Batı Anadolu'yu bir kez daha bir başka istila için uygun zemine yavaş yavaş taşıyordu. Helensever Batılılar "kurtarma"ya kültürel zenginliklerden başlamıştı. Çevredeki görkemli antik kentler XIX. yüzyıl boyunca yağmalandı. Artemis Tapınağı, Bergama Sunağı, gibi antikçağ şaheserleri doğdukları ve binlerce yıldır varoldukları topraklardan koparıldı. Bu toprakların asıl sahibinin Yunanlılar olduğu tezi sıklıkla kabul görmeye başladı. Bütün "Helenlerin Kralı" ilan edilmiş olan I. George, Helenlerin en çok bulunduğu yerlerden biri olan Batı Anadolu'yu da artık "kurtarabilir"di.

Batı Anadolu'daki kurtarılacak toplumun durumu hayli gelişme göstermişti. XIX. yüzyıl başlarında sosyo-ekonomik ortamda bazı radikal değişikliklerin devlet eliyle hayata geçirilmesiyle, bazı geleneksel kurum ve kuralların da bu değişim sürecinden payını alarak yeni kimliklere büründüklerini yukarıda anlatmıştık. Büyük toprak sahipliğinden, mültezimliğe birtakım işleri gayrı Müslim ahalinin de yüklenmeye başlamasını ve böylelikle birer yerel güç olmalarının örneklerini de vermiştik. Bunlara 1839 ve 1856 Fermanlarında dile getirilen ayrıcalıkların bir siyasi güç olarak etkilerini eklediğimizde güçlü etnik grupların yeni durumlarının siyasi alt yapısının da böylelikle hazırlandığını düşünebiliriz. Batı Anadolu'nun "yerli Helen"leri Rumlar ve diğer gayrı Müslim cemaatler yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı devlet geleneği, hukuku ve sosyal yaşamında meydana çıkmış bazı reformların da etkisiyle sosyal, ekonomik ve kültürel gelişim açısından belli bir ivmeye ulaşmışlardı. Ama yine de aralarında önemli sayılabilecek ayrımlar vardı. Birinci Bölümde Aydın Sancağı'ndaki etnik grupları meslekler açısından incelemiştik. Müslim ve gayrı Müslim gruplar arasında bu konuda belli bir ayrışmanın gözlendiğini de belirtmiştik. Müslümanlar daha çok toprak mülkiyeti ve toprağın işlenmesi ile ilgili

[227] R. Kasaba 2005d, 83.
[228] M. L Smith 1978, 32.

konularda üretime katılırken, gayrı Müslim gurubun daha çok üretilenin pazarlanması ile ilgilendiği ve bu özellikleri dolayısıyla da Batı Anadolu'yu iç bölgelere bağlayan yollarda ve kıyılarda daha çok yerleştikleri ama ticari ilişkilerinin geniş bir coğrafyaya yayıldığını görmüştük. Gayrı Müslim gurubun sosyal ve ekonomik durumuna bakıldığında Aydın ve çevresinde yüzyıl ortalarında "en üstte"kilerin Rumlar olduğu açıklıkla görülebilir, onları Ermeniler izler, Yahudiler ise bu dönemde "en alttakiler"dir. Bu yıllarda "Aydın Sancağına bağlı kazalardan 30 bin guruş asker ianesi alınmaktadır, iane talimatı ve bu konudaki fermana göre miktarın gayri Müslimlerin nüfuslarına oranlanarak alınması gerekmektedir bölgedeki Yahudiler, Hıristiyanlardan daha fazladır ancak, bunlar fakirdir, emlaki yoktur ve ticaretle de uğraşmazlar ve cizyeleri olan yıllık 20 bin guruşu bile ödeyemezler. Bu yüzden nüfusa değil ekonomik duruma göre iane alınması konusunda liva meclisi karar verir, bu durumda Yahudi ve Ermenilerin ödeyecek oldukları miktar 5885 guruşa iner. Ancak Rum milleti buna karşı çıkar, konuyla ilgili olarak patrik dahi işe karışır ve bir istida sunarlar"[229]. Daha sonra bu sorunun giderek büyüdüğünü görüyoruz ama yapılan tahkikatlar sonucunda, Yahudilerin bu vergiyi gerçekten ödeyemeyecekleri anlaşılır ve ekonomik durumlarına bakılarak 5885 guruş ödemelerine ve kalanın da Hıristiyanlar (Rum ve Ermeniler) arasında paylaştırılmasına karar verilir[230]. Yani tam yüzyıl ortasında Aydın'a bağlı kazalarda emlâki olmayan ve ticaretle uğraşmayan bir Yahudi cemaati söz konusudur. Devletin gözünde de Rum ve Ermenilerin bunun tam tersi bir sosyo-ekonomik düzeyde olduğu yorumu yapılabilir. Dış kaynaklı müdahalenin imparatorluğun iç dengelerine etkisinin yansımalarının henüz tam olarak gözlenmediği bu dönemde, toplumsal işbölümü çerçevesinde örgütlenmiş toplulukların belli bir uyumu vardı. Aralarında sıcak sevgi bağları olmasa da bu uyumu kabullenmiş ve uzun yüzyıllar bu şekilde yaşamışlardı. XIX. yüzyılın ikinci yarısı bu dengeyi bozan bir dönemdir.

XIX. yüzyıl ortalarında Batı kaynaklı sermayenin Aydın ve çevresine ulaşması birbiriyle ayrışmış alanlarda üretime ve parasal sürece katılmakta olan grupların refah düzeylerinde değişikliklere neden oldu. Yabancı sermayenin İzmir'in hinterlandında bazı yatırımlara girişmesi etnik grupların bazen direnişi bazen de işbirliğiyle sonuçlandı. 1840'lar ve 1870'ler belli bir iş birliğine giren yerli ve yabancı tüccarları

[229] BOA A. MKT. UM 322/31 (1273) 1856.
[230] BOA A. MKT. UM 261/89 (1273) 1856

zaman zaman da rekabet içinde görürüz. 1870-90 arasında ise Osmanlı coğrafyası geneline yayılmış ve gittikçe artan bir yabancı varlığı söz konusudur[231]. İzmir'in ticari hayatta İstanbul ve Selanik'i geride bırakmak pahasına gelişen rolü, başta Sakız olmak üzere Tinos ve Naksos gibi uzak adalardan birçok göçmeni kendisine çekmesini sağladı. Bunlar arasında denizaşırı ticaret yapan şirketlerin sahipleri olduğu gibi, varlıklı Rum ve Türklerin yanında çalışmak için aileleriyle birlikte gelen yoksullar da vardı. Bunların bir bölümü 1821'deki isyandan sonra yurtlarına geri dönmüştü ama gerginliğin azalmasıyla tekrar gelmeye başladılar. 1870'lerde sadece adalardan İzmir'e gelen 3. 000'den fazla Rum olduğu tahmin edilir[232]. Bunlar Osmanlı yöneticileri için "*Avrupa ve adalardan mürtekip ve serseri makulesi ecnebiler*"[233]di. İzmir gibi önemli bir ticaret merkezinde, ileri görüşlü ve fırsatları değerlendirmeyi iyi bilen bir ticaret erbabı için yerli ve yabancı büyük şirketlere aracılık yaparak, iç bölgelerde ithal mallarının yeniden dağıtıcısı ve yerli üretimin komisyoncusu olmak oldukça kolaydı. Yerli halkın dilinden anlamak gibi bir ayrıcalığa sahip olan bu aracıların faaliyetlerini yukarıda örneklemiştik. Bunun dışında küçük-büyük sanayi girişimlerinde Ermeniler ve Rumların faaliyetlerinin olduğunu da biliyoruz. Bunlar, Osmanlı tebaası Müslim ve gayrı Müslim toplulukların kazanç kapılarından yabancıları mümkün olduğunca uzak tutmak ve aslında yabancı sermayeye direniş olarak değerlendirilebilir mi? Ya da adalardan gelen Yunan uyruklu sermaye gerçekten "yabancı" mıdır?. . .

Özellikle demiryolunun yapılmasının sürece katkısı büyüktür. İzmir-Aydın hattı batıdaki örneklere oranla oldukça kısaydı, belki de bu yüzden ilk anda yabancılar için hesaplanan kârı getirmesi zaman aldı. Yani yol şebekesinin geliştirilmesinden asıl yarar sağlayanlar başlangıçta yerli nüfustu. Yabancılar, ancak yüzyılın son çeyreğinde demiryolu Ankara ve Kayseri'ye uzandığında ciddi kazanımlar elde edecekti. Tarım ürünlerinin fazlasının uzak pazarlarda alıcı bulmasının olanaklı hale gelmesiyle iç bölgelerde yaşayan Rumlar işledikleri toprak alanını genişletmeye yöneldiler. Önceden otlak (yayla) olarak kullanılan alanlar ve işlenmeyen topraklar bahçe ve üzüm bağlarına dönüştürülüyor ve emek gücüne ihtiyaç gittikçe artıyordu[234]. Hatta bu konuda daha da ileri giderek, toprağı olmayan Rum köylüler de toprak sahibi olmanın

[231] R. Kasaba, 2005a, 21
[232] Stoianovich 1960, 271'den nakleden Augustinos 1997, 152.
[233] BOA A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852.
[234] G. Augustinos 1997, 146.

yollarını aramaya koyuldular. Bunu gerçekten de artık ürünü değerlendirmenin kârlı yolları çoğaldığı için mi yaptılar ?. . .

XIX. yüzyıl sonlarında Aydın'a bağlı kazalarda bulunan büyük çiftliklerin bir bölümünde toprakların sahibinin kim olduğu konusunda, genellikle büyük toprak sahipleri ve onların geçmişteki kiracıları arasında çıkan anlaşmazlıklar bu soruyu aydınlatabilir. Söke'de Kelebiç Çiftliğinin sahibi Hacı Halil Efendi[235]'nin davası bu konuda bir örnektir. Hacı Halil Efendi, 1857-1891 yılları arasında bu araziyi satın almış ve yörüklerle birlikte işletmiş ancak bu tarihte arazi bölününce kendisine Sarıkemer tarafındaki parça düşmüştür. Bu topraklarda ortakçı veya kiracı olan *"Hıristiyanlar bugünlere kadar büyük bir memnuniyet içinde bu işlerine devam etmişler herhangi bir toprak talebine kalkmayı akıllarına bile getirmemişlerdir. Fakat "hasmı İslamiyet ve düşman-ı insaniyet bulunan bazı bethahan-ı ecanibin" bazı faaliyetleri ve nümayişlerinin sonucunda",* 1899 yılına gelindiğinde bu arazinin "en güzel yerleri Hıristiyanların eline geçer. *Halil Efendi'nin ortakçılık eden bazı kimselerden gizlice aldığı bazı bilgilere göre "Piriyen" harabesinin kazı müdürü Mösyö Theodor Wiegand bu araziyi satın almıştır*, Söke ve çevresindeki köylerde yaklaşık 10 bin kişilik Hıristiyan nüfus bulunması nedeniyle, Kelebiç önemli bir köydür ve Mösyö Wiegand daha önce satın aldığı arazilerden 5 bin dönümünü 7 yıl önce buranın Hıristiyanlarına verir. Böylelikle şu anda Hıristiyanların elinde 50 bin dönüm toprak bulunmaktadır. Anlaşıldığına göre Hacı Halil Efendi'nin 15 yıl önce almış olduğu arazinin, Arazi Kanunnamesi mucibince elinden alınması mümkün olmadığı halde, kazı müdürünün uğraşıları sayesinde bu yapılmaya çalışılır, ancak asıl amaç bulundukları yerdeki ve çok yakın olan adalardaki Hıristiyanları birleştirerek nüfus çoğunluğu yaratmaktır. Zaten adalardan gelen Rum eşkıyalar bölgeye zarar verir, ancak yerli Rumlar da Yunan amaçlarına hizmet etmektedir bu yüzden bölgede Müslüman nüfusun hiç bir şekilde çoğalmasına izin vermeyeceklerdir. Hatta yakın zamanda bölgeye gelen Girit muhacirlerinden iki kişinin karıştıkları kavgada birini öldürmeleri büyük "yaygara"lara neden olmuş, bunlar yabancı devletlerin elçiliklerine telgraf çekerek durum bildirmiştir. Hacı Halil Efendi de padişahın bütün bunları bilmesi gerektiğini kendisinin sorununun 20 bin dönümlük bir araziyi kaybetmek olmadığının anlaşılmasını istemektedir. [236] Bu davayı ilginç yapan olaya katılanların

[235] Hacı Halil Efendi için bkz. IV. Bölüm
[236] BOA Y. PRK. UM. 47/79 (1317) 1899.

farklı kimlikleridir. Olayın mağduru Hacı Halil Efendi, ulema kökenli bir taşra burjuvası, toprakları satın alıp Rum köylülere hediye eden *Mösyö Wiegand* bir Alman arkeologdur ama büyük olasılıkla bazı siyasi amaçlara hizmet etme kaygısı da taşır. Rum köylüler ise önceleri toprak sahibi olmayan hatta aynı belgeden anlaşıldığına göre bazıları bizzat bu toprakları Hacı Halil Efendi'ye satanlardır, bu topraklarda ortakçı veya kiracı olan Rumlar, bugünlere kadar büyük bir memnuniyet içinde bu işlerine devam etmişler herhangi bir toprak talebine kalkmayı akıllarına bile getirmemişlerdir. Fakat "hasmı İslamiyet ve düşmanı insaniyet bulunan bazı bethahan-ı ecanibin" bazı faaliyetleri ve nümayişlerinin sonucunda Kelebiç Çiftliği'nin "en güzel yerleri"ne sahip olmayı başardılar. Bu konuda açıkça ifade etmemekle birlikte Hacı Halil Efendi'nin "*bethahan-ı ecanib*"le kastettiği hem Batılılar hem de Yunanistan olmalı. Ayrıca adalardan sürekli gelen Rum nüfus bölgedeki demografik durumu değiştirebilirdi. Yerli Rumların o günlerde Yunan davasına hizmet ettiklerini ve bölgedeki nüfuslarını arttırmaya çalıştıklarını da açıklıkla belirten Halil Efendi devletin dikkatini bu konuya çekmeye çalışıyordu. Bu günlerde Batı Anadolu'da bazı güç dengeleri yer değiştirmiştir. Zengin bir burjuva, bir zamanlar yanında çalışan kiracılarıyla baş edemeyerek devletten yardım ister. İşin kötüsü bu kiracılar neredeyse devletten daha güçlü birtakım yabancılar tarafından desteklenirler. Devlet bu bölgedeki etkisini yitirmeye mi başlıyordu? Ayrıca Hacı Halil Efendi'nin büyük kaygısı burada Müslüman nüfusunun azalması ve yerinin Rumlarla doldurulma tehlikesinin baş göstermesidir. Gelecekte de büyük bir sorun olarak karşımıza çıkacak olan bu endişesinde haklıdır. Genç Yunanistan'la işbirliği içinde ve sistemli biçimde yapılmaya çalışılan budur. Gelecekte belli kaygılarla Müslüman nüfusun dalgalar halinde kıyıyı terk etmeye başlaması tehlikeyi büyütecekti. Yakın bir gelecekte karşı kıyılardan gelen göçmenlere bir de eşkıyalar katılacak ve bölgede varolan güvenlik sorunu çok daha büyüyecektir. Dönemin gazetelerinde özellikle büyük savaş öncesi günlerde bu konuya dikkat çekilmeye çalışılıyordu; *"Megali idea" fikrini tamim ve tervic için şu aralık Sisam yoluyla Kuşadası sahillerine 30 kadar eşkıya geçtiği haber alınmıştır.* Gazete bu haberin doğruluğunu tam olarak iddia edememekle beraber böylesi bir haberin görmezden gelinemeyeceğini de belirtmektedir[237]. Tam savaş arifesinde devlet de olan bitenin farkındadır. Bu dönemde eşkıyalık sıradan bir güvenlik sorunu olmaktan çıkmış artık

[237] *Ahenk* 5 Ağustos 1909.

siyasi bir sorun ve baskı aracı haline gelmiştir. Aydın valisi konuyla ilgili olarak Batı Anadolu sahillerini korumak amacıyla merkezden asker istemek için yazdığı yazıda; "*Sakızda bulunan düşman askerlerinin "Anadolu sevahilini işgale gelemeyeceğinin gün gibi aşikar olduğu*" nu bunların yapabileceği en önemli hareketin *askerlerin bir kısmını "çete" halinde Anadolu'ya göndermek halkı korkutarak, daha içerilere kaçırmak ve burada bulunan zahire, koyun vb. yağmalamak* olabileceğini belirten vali, ahalinin içeri bölgelere kaçmasının yaratacağı zararın da büyüklüğünün farkındadır. *Ahalinin kaçmasından sonra bölgeye 7-8 saat uzaklıkta bulunan Asakir-i redife ve müstahfazanın buraya gelmesi ne kadar hızlı olursa olsun zararın telafi edilmesinin de mümkün olmayacağını, bu yüzden bu bölgeye asker yerleştirilirse, asker ne kadar az olursa olsun ahali üzerinde manevi bir etkisi olacak insanlar ailesini evini malını koruma konusunda "metanet" gösterecekler kaçmayı akıllarına bile getirmeyeceklerdir*[238] demektedir. Alınması düşünülen bütün tedbirlerin artık başlayan süreci durduramayacağını gelecek günler gösterecekti.

XIX. yüzyılın özelliği olan Batı ile büyük oranda artan siyasi-ekonomik ilişkilerin sosyal alanda da derin etkisi oldu. Osmanlı İmparatorluğu açısından düşünüldüğünde, tebaayı oluşturan gruplar arasındaki nazik dengelerin yabancı müdahalesiyle bozulmasından Rumlar ve bu arada Aydın Sancağı'nda gözlendiği gibi Ermeniler oldukça kârlı çıktı, ama Ermeniler bu durumlarını büyük olasılıkla Rumlar karşısında koruyamadılar. Yahudi ve Türklerin bu süreçten elde ettikleri kârlar görece daha azdır. Gelişmeler yerli Rum cemaatin hem refah seviyesini hem de sosyal statüsünü yükseltti. Rumların maddi kazancına olayların politik boyutunda, bir de *megali idea*'nın uluslar arası ilişkilerde taraftar toplamasını, değişen siyasi politikaların Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına siyasi zemin hazırladığını ve ilk "kurtarılacak" bölgelerden biri olan Batı Anadolu'nun gelecekteki yurtları olarak kabul görmesini de ekleyebiliriz.

[238] BOA DH. SYS 112-21/42-1 (1331) 1913

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TEPKİ

Anadolu'nun tarihi sosyal açıdan "başkaldırı", "direniş" ve "isyan" hareketleriyle doludur. Aslında bu sözcüklerin her birinin benzer eylemi işaret ettiğini düşünürsek bunlara farklı anlamlar yüklemek daha çok, tarih yazıcısının "tercihi"dir. XIX. ve XX. yüzyıl başları, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında bu türden hareketlerin büyük sorun haline geldiği dönemlerden biridir. Yalnızca Tanzimat sonrası dahi ele alındığında askeri, milli, dini, ve yerel nitelikli birçok hareket görülür. Fransız Devrimi sonrasında ortaya çıkan milliyetçi isyanları bir yana bırakırsak, yerel ve askeri hareketler oldukça yaygındır. Başkaldırı hareketlerinin XIX. ve XX. yüzyıl başlarında büyük ölçüde artması, değişen ve gelişen bir bölgede yeni durumlara alışma sürecinin toplum hayatı üzerindeki etkilerinden biri olarak düşünülebilir; bir başka deyişle bunlar toplumun, XIX. yüzyılda büyük ivme kazanan modernleşme ve dönüşüm sürecine tepkisidir. Yenilenen siyasi-ekonomik-yönetsel kurumlar, batı ile ilişkilerde ortaya çıkan siyasi-ekonomik baskı, yeni sistemlerin yarattığı refah düzeyi artmış gruplar bu tepkinin hazırlayıcıları oldu. Bu bölümde öncelikle, Ege'nin tarihiyle neredeyse bütünleşmiş bir olgu kabul edilen *eşkıyalık hareketleri*, bu hareketlerin niteliği, ve yüzyıl sonunda nasıl kılık-kimlik değiştirdiğini inceleyeceğiz. Sözünü ettiğimiz bu başkaldırı, direniş veya isyanın ekonomik sistemdeki bir uzantısı olarak bu bölüm içinde ikinci bir başlıkta da *kaçakçılığı* ele alacağız.

I. Eşkıya Kavramı Üstüne

Eşkıya, şaki sözcüğünün çoğuludur ama genellikle şaki sözcüğünün yerine kullanılır. Bunun nedeni Türkçe'deki çoğul sözcük yapılanmasına uygun olmamasıdır. Her ikisinin de işaret ettiği kavram, Ş. Sami'nin belirttiğine göre, *hırsız ve haylaz, haydut yol kesici, serkeşlik vadisine sapmış adam*'dır. Eşkıya aynı zamanda "*kanun tanımaz ve ahlaksız*" dır. Yol kesme, adam soyma, adam kaçırma eylemleri de bu tanımlamaya dahil edilebilir[1]. Şaki tek kişidir; ama eşkıya bir topluluğu tanımlar. Batılı örneklerinde düzeni ve güvenliği tehdit eden bu gibi unsurları tanımlarken evi sırtında, evsiz anlamında "*berduş"* ve ötede beride başıboş, işsiz gezen anlamında "*serseri"* sözcükleri de kullanılır[2]. Eşkıya farklı kimliklerde homojen olmayan bir

[1] "Şaki" ve "Eşkıya" kavramları için bkz. F. Devellioğlu 1993, 977 ve 238.
[2] F. Braudel, 1989, II 60-63. ve F. Devellioğlu 1993, 87.

gruptur. Ortak nokta "düzeni bozmak" olsa da her grubun bu konudaki yöntemleri farklı olmalı. Örneğin yaşlı, hasta ve sakatların düzeni bozmasıyla, kapkaççı veya maceracılarınki farklıdır, kapkaççı gerçekten kanunu ihlal ederek para vb. çalabilir; ama yaşlı ve sakat bir dilencinin bir kentin özellikle soylu ve zengin halkına verebileceği zarar belki hastalık bulaştırmak ya da kötü bir görüntü sergilemek olabilir. Eşkıyalığı tanımlamada kullanılan her sözcüğün yüklendikleri anlamda ortak nokta, içinde bulundukları faaliyetlerin kanunsuz ve yerleşik düzeni bozan özellikleri olması ve "sıradan" halk için tehlike yaratmasıdır. Serseri ve berduşların ileride örgütsüz birer *haydut* ve *çapulcuya* dönüşme ihtimalleri yüksektir. Oysa eşkıyalık biraz daha örgütlenmiş bir faaliyettir. Çıkış noktaları benzer de olsa eşkıyalık hareketlerinin hepsi aynı nitelikte değildir, özellikle de Osmanlı topraklarında.

A. Haydut-Efe ya da Başka Bir Düzen Mümkün mü?

Eşkıyalık hareketinin her türlüsü başlı başına sosyal birer hareket ve kavramdır, bu kavramlara Batı Anadolu topraklarında bir de efe kavramı eklenir. Ege bölgesinde efeliğin birtakım özellikleriyle bir "*sosyal isyancı"* veya *"sosyal eşkıya* " olarak tanımlanması bazı tarihçiler arasında kabul görür[3] ama bu kavram tartışmaya açıktır. Yapılan eylem, ne amaçla olursa olsun "*zorbalık*" tır. Devlet otoritesinin de gözünde bu değişmez; efe de eşkıya da bulundukları bölgede devlet otoritesini sarsar, kanunlara karşı gelirler, hatta devletin kanunları onlar için yoktur, kendi kanunlarıyla kendi, "*devletçikleri*"ni kurarlar. Aslında bu tip eşkıyalar bir bakıma yerel ve merkez otoriteye "alternatif" olurlar. Kendi düzenlerinin kanunlarını kendileri belirler, suçu ve cezayı kendileri tanımlarlar, örneğin *Atçalı Kel Mehmet yanında "birkaç bin zeybekle" kasabaları zaptedip tekâlif yoktur* der [4]. Hedef, hukukun ezilenden yana olduğu bir tür alternatif düzen kurmaktır. Bu yüzden çoğunun başına ödül konmuştur. Bu durumda efe-haydut ayrımını yapmak pek kolay değildir. Alternatif devletçiklerin kurucuları olarak kabul edilebilecek olan eşkıyalar, halkın gözünde adi suçlulardan çok farklıdır, bunlar köy toplumunda görülen bireysel ve azınlık eşkıyalardır. Köylü asi-eşkıyaların kentlerdeki benzerleri, kökenlerinde köylü olmadığı gibi, köylülerden yana da olmayan yoksullaşmış orta sınıf kent soyguncularıdır. Bu iki grubu aynı değer ölçüleriyle ele almak mümkün değildir. Devlet otoritesi ve yerel beylere göre suçlu

[3] Bkz. E. Hobsbawn, 1995; Ç. Uluçay, 1968 ve 1955; S. Yetkin, 1996;
[4] BOA. HAT 467/ 22833 /İ tarihsiz.

sayılan eşkıya gerçekte yasanın dışına düşmüş köylüdür. Köylülerin gözünde o, bir kahraman, sınıfının yandaşı, öcalıcı, adaletsizliği düzeltmek için dövüşen biri, belki de onları özgürlüğüne kavuşturacak bir liderdir. Ona hayran olunur, yardım edilir ve desteklenir. Eşkıyanın, kendi bulunduğu bölgede tarlaları ya da köyleri yağmalaması düşünülemez [5]. "*İyi"* ya da "*kötü"* eşkıya kavramlarını anlamak için bulundukları yerde nasıl tanındıkları önemli bir ölçüttür. Köylülüğü adaletsizlikten koruyan, hatta zaman zaman maddi olarak destekleyen bir eşkıya, otoritenin gözünde "hırsız"da olsa halkın gözünde büyük saygı, sevgi gören hayran olunan bir kahramandır.

Yörük Ali geliyor

Açıl Aydın yolları[6]

Asıl konumuz olan Batı Anadolu'nun Aydın Sancağı çevresinde, haydut olanlarla olmayalar arasındaki ayrım adlandırmayla sağlanır. Gerçek anlamda *düzene* isyan eden, Ege'ye özgü *zeybek*[7] geleneğine uygun biçimde, adaletli ve yoksullara karşı gözetici olan *efe*dir. Efe *yiğit* demektir, haksızlığa karşıdır, ezilenin yanındadır. Efe, soygunculuk için dağa çıkmaz, o bir haksızlığı ya da Yörük Ali gibi uğradığı hakareti cezalandırmak için ilk eylemini gerçekleştir, ya da Çakırcalı gibi, bir efenin oğlu olarak dünyaya gelir, "*kurttan kurt doğar*" mantığı ile yetiştirilir ve babasını öldüren, annesine hakaret eden Boşnak Hasan Çavuş'la özdeşleştirdiği bozuk düzene isyan eder[8] .

Bu isyanda, isyancıyı yalnız bırakmayan sadık adamları olur; isyancılar kanun kaçağıyken "efe" ünvanı halk tarafından kendilerine uygun görülür. Efenin başı olduğu zeybek grubu belli bir hiyerarşi üzerine kurgulanır. Efenin emrinde *kızan*ları, onların da altında zeybek geleneğine göre yetiştirilecek olan *yamaklar*, *ayıngacı*lar[9], vardır. Dağda ve "*düz*"de *efe* ve *kızanları*nın maddi ve manevi destekçisi birçok insan, bu grupların varlıklarını kolaylıkla sürdürmesi için *haber toplar, haber yayar*. Genellikle başlarına ödül konmuş efe ve kızanlarının güvenliğinin sağlanması kolluk

[5] E. Hobsbawn, 1995, 11-12.
[6] "Yörük Ali" Aydın Türküsü, Anonim, .
[7] Zeybekler, özgürlük ve paylaşım esasına göre yapılanmış yoksul yandaşı direnişçiler topluluğu olarak tanımlanabilir. Ezilen gruplarla dayanışma halinde olmak, onların hak ve özgürlüklerini savunmak zeybekliğin temel unsurlarındandır. Ayrıntılar için Bkz: M. A. Özbek, İ. A. "Zeybek" maddesi
[8] Çakıcı için bkz. Z. B. Sun 1934 ve S. Yetkin 1996, 83, 87.
[9] Ayıngacı tütün kaçakçısı anlamında da kullanılır.

güçlerinin herhangi bir müdahalesini önceden haber alınabilmesi varlıklarının devamı için gereklidir. Efe bu yardımcı güçleri maddi olarak da destekliyor olmalı. Bu güçler de istihbarat konusunda hayli başarılı olmalılar, çünkü belgelerde XIX. yüzyıl ortalarında *hükümetin yapacağı müdahalelerin önceden öğrenildiği bu yüzden her türlü önlemin etkisiz kaldığı* açıklıkla belirtilir[10]. Bu kanun kaçaklarının dağlardaki hayatlarını sürdürebilmek için gerekli *yiyecek, giyecek, cephane*yi de bunlar sağlar. Efenin ve kızanlarının manevi desteğe de ihtiyacı vardır. Bu desteğin halk tarafından gelmesi en önemli noktadır. Bu yüzden *ayıngacı*lar, özellikle efenin kahramanlıkları, iyilikseverliği, halkı ezenlerle mücadeleleri hakkında gerekirse *efsaneler* yaratır ve bunların halk tarafından duyulmasını sağlar. Böylelikle efe, "*mit*"leşir.

Bütün eşkıyaların eylemlerini gerçekleştirdiği yer dağlık bölge ya da kırdır. Sözlüklerde "*dağ haydutları*" kavramı da eşkıyayı tanımlamak için kullanılır, "dağ askerlere ve korsanlara karşı bir sığınaktır, İncil zamanından beri bu böyledir [11]. Efelerin de meskenleri dağlardır; ama şehirle ilişki zorunluluktur, bu ilişki "*yatak*"lar aracılığıyla sürdürülür. Efeye yataklığı sadece ezilen köylüler yapmaz, zaten büyük işlere kalkışan efenin daha sağlam destekçileri olması gereklidir. Efelerin yatakları arasında, mücadelelerin boyutuna ve niteliğine göre, ağalar, beyler, ileri gelenler[12], yerel yönetici muhtarlar, [13] zenginler, mülki amirler hatta güvenlik güçleri içinden birileri olabilir baskınları önceden haber almaları bunu düşündürüyor. Çetenin reisi, emrindeki adamlarıyla birlikte, genellikle geceleri "*düz"*e iner, belki yiyecek vb. ihtiyaçlarını karşılar, belki annesini veya karısını ziyaret eder ve yine asıl yaşamını sürdürdüğü yere, dağlara döner. Dağlardaki bütün eşkıya çeteleri mevsimlere göre de düze inerek değişik yataklarda konaklardı[14]. Ortamda tehlike varsa büyük olasılıkla kılık değiştirirlerdi. Ama bütün güvenliğin sağlandığı ortamlarda*"gümüş bilezikli mavzerlerinin namlusu şimşek çakan[15]", "yüreği çatal"* efelerin; *körüklü çizmeleri, kolları pullu sırma cepkenleri, süslü başlıkları, gümüş saplı kamaları, son model silahları ve* bütün ihtişamlı görüntüleriyle düze inerek, çevrede bir "gurur" tablosu yarattıklarını tahmin edebiliriz.

[10] BOA A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852.
[11] F. Braudel, 1989, II, 60-69.
[12] BOA. DH. MKT 1563/82 (1306)1888
[13] BOA DH. MKT 1570/23 (1306)1888
[14] BOA İ. DH 1068/ 83737 (1305) 1887
[15] " Harmandalı" Ege türküsü, Anonim

Eşkıya ihtiyaçlarını karşılayacak maddi kaynağı kanunsuz işlerle sağlar; *yol keser, adam soyar, adam kaçırarak fidye ister, köy basar, ev basar*. Efelerin faaliyetleri de bunlardır ama burada önemli olan eylemin nasıl yapıldığı değildir, kime karşı yapıldığıdır. Efeliğin töresinde yoksulun malına el uzatılmaz, mazluma el sürülmez yasadışı eylemler, çevre halkına zararı olduğu düşünülenlere karşı yapılır. Yani köylüyü sömürenin; evi, çiftliği vs. basılır, yolu kesilir, malı yağmalanır, çocuğu ya da kendisi kaçırılıp fidye-i necat istenir. Halka zulmeden vergi toplayıcıları cezalandırılır. Bu işlerin karşılığında ele geçen *ganimet*i, çete üyeleri, yardımcı güçler ve yataklar, aralarında paylaşır. Ganimetin paylaşılması kavramın kırılma noktalarındandır, paylaşma işleminden eğer bölgedeki yoksul ahalinin de payına bir şeyler düşerse bu durum eşkıyalığın niteliğinin belirlenmesinde etkilidir. Bu tablonun negatifinde – faaliyet aynı kalsa da- hırsızlık yapan, ezileni gözetmek gibi bir kaygı taşımayan aslında zeybek geleneğinin tamamen dışındaki gerçek *haydut-eşkıya* gruplarının Aydın ve çevresindeki adı "*çalıkakıcı"*dır[16].

Kanunsuz bir faaliyet olan eşkıyalık, bu paylaşımda, kaynakların veya adaletin yeniden dağıtımını yapan bir sosyal aygıta, alternatif düzenin kurgulayıcısına dönüşebilir. Birçok toplumun kültüründe "*zenginden alıp fakire veren*" efsane kahramanlar bulunur. Ancak efe ya da değil eşkıyanın hedefinde toplumun tamamı için büyük idealler hayali söz konusu değildir. Hareketleri yöresel ve kendileri hayatta olduğu sürece kalıcıdır. Bu tanımlamaların ışığında eşkıya, merkezi ve yerel otoritenin ayrıca hukukun koyduğu kuralların dışında eylemler içinde, aslında toplum için *zararlı* bir kavramdır. Ama eşkıya olarak nitelenen Egeli efeler de aynı toplumun içinden çıkarlar ve halk tarafından, zannedildiği gibi pek "*korkunç*" kişiler olarak algılanmazlar. Bu yüzden eşkıyalık bir sosyal isyandan çok bir sosyal harekettir.

II. Kim Eşkıya Olmak İster

Haksızlığa uğrayan insanın "efendi"sinden aldığı intikam olarak da tanımlanan eşkıyalık, bireyi görece ilkel koşullarda dağlarda yaşamaya, kanun dışı işler yapmaya ve her an ölümle karşılaşma riski taşıyan "kelle koltukta" bir hayata itecek kadar büyük bir tepkidir. Efendiye ve düzene karşı tepkinin çeşitli şekilleri de yok değildir.

[16] Efelik ve Zeybek Geleneği ile ilgili bilgilerini benimle paylaşan sevgili hocam Prof. Dr. Sabri Sürgevil'e teşekkürlerimi sunarım.

Kimi, zulüm karşısında isyan eder; kendisi veya çevresindekilere zarar vereni yok ederek, dağa çıkıp kanun dışı bir yaşamı kabul ederken, bir başkası edilgen konumu kabullenip, evini yurdunu terk edebilir. Bir başka açıdan baktığımızda eşkıya eşittir erkek denilebilir, kadının eşkıyası olmaz. Çünkü erkeğin bu dünya daki rolü kahraman olmaktır ve siyasal ideal tip, hükümete karşı koyan ve köylülerin yanlışlarını düzeltmek için dağlara çıkan yasadışı kişidir[17] . Kadının eşkıyalıkla *anne, eş, sevgili* kavramları üzerinden dolaylı bir ilişkisi vardır. Ancak bu rollerden birini yüklenmiş kadın otoritenin hedefi haline gelebilir, eşkıyaya ulaşamayan kolluk güçleri en yakınındaki kadına zulmedebilirler. Bu dolaylı ilişkiden kadın büyük zarar görür hatta eşkıyanın dağa ilk çıkışındaki nedenlerden birinin, çevresindeki kadına verilen bir zarar olduğu örnekler hiç az değildir.

Düzene başkaldıran her insan gerçekten haksızlığa uğramış olmayabilir de. Çünkü eşkıyalık aynı zamanda maddi sıkıntının görece pek olmadığı bir yaşam tarzıdır. Bir *ağa*nın yanında *kul* veya *yanaşma* olmak, *boğaz tokluğuna ırgatlık* yapmaktansa dağlarda birilerine hükmetmek, geçimini hırsızlıktan sağlamak daha kolay görünüyor. "Başkaldıran", bu insanlar, neden alıştıkları hayatı ve sevdiklerini bir anda bırakarak "dağa çıkar", bu tepki sadece yoksul köylüler için mi geçerlidir, zenginlerin tepkisi ya da tepki göstereceği bir "bozuk düzen" yok mudur, düzenin bozulması onlara rahatsızlık vermez mi, düzeni bozan gerçekte kimdir, dağlarda hayat daha mı kolaydır, bu "isyancılar"ın kaybedecek bir şeyleri yok mudur, başkaldıran insanlar kanundan hiç mi çekinmezler, gerçekte kanun yok mudur? Öyle görünüyor ki, başkaldıran insanın gerçekten de kaybedeceği bir şey yoktur, ama dağda *eşkıya takipçileri* veya köyde *ağa* tarafından öldürülmek arasında önemli fark vardır. *Hakkını aramaya başlayan* ve bu nedenle *başkaldıran*lar artık, içinden çıktıkları toplumun hem *ortak sesinin sözcüsü* hem de *koruyucusu* olurlar.

Otorite, genellikle nedenlerine bakmaksızın bu tepkilerin tamamını "eşkıyalık" adı altında küçümser. Ayrıca efelerin yeni düzen arayışı, alternatif hukuk düzeni kurma girişimleri devlet otoritesini derinden sarsar. Osmanlı belgelerinde *hırsız zeybekler* tanımlamasına rastlanır[18], devletin, bozulan düzenin yarattığı "*mit*"lerle işi yoktur, onun gözünde ne amaçla olursa olsun yapılan hırsızlıktır. .

[17] E. Hobsbawn, 1998, 157.
[18] BOA HR. SYS 80/59 miladi 1854.

Rahat bir hayatı içgüdüsel olarak isteyen insanı, böylesi bir tepkiye tam tersi koşullarda yaşamaya sürükleyenlerin en başında *yoksulluk* gelir. Öyleyse neden, ekonomik gelişme konusunda görece daha hızlı bir seyrin izlendiği ve refah düzeyinin artması için yeni fırsatların daha çok olduğu Batı Anadolu ve Balkanlarda "eşkıya"lığın neredeyse bölgelerin tarihiyle bütünleştiğini nasıl söyleyebiliyoruz? Bu bir rastlantı değildir, Osmanlı coğrafyasının bu iki "özel" parçasında, devleti çok zor durumlarda bırakan bu faaliyetlerin bu kadar yaygın olmasında, iç ve dış kaynaklı birçok neden aramak gerekir.

Batı Anadolu coğrafyasının eşkıyalıkla mükemmel uyumu, aynı coğrafya da eşkıyalığın neden bu kadar yaygın olduğu sorusuna verilebilecek iyi yanıtlardan biridir. Eşkıyaların dağlar, yüksek ovalar, ormanlar ve dar geçitli engebeli yöreler gibi ırak ve ulaşılmaz bölgelerde görüldüğü, endüstrileşme öncesinin gelişmemiş yollarında kol gezdiği bilinen bir gerçektir [19]. Batı Anadolu burada tanımlanan bölgelere benzer mi? Evet, Büyük Menderes'in kuzeyi ve güneyinde 1700 metreleri bulan yüksek Çamlı, Malgaç, Cevizli, Karıncalı, Madran, Gökbel, Beşparmak ve Çubuk dağları sıralanmıştır, üstelik bu dağlar çam ve kayın ormanlarıyla kaplıydı. İşte bu yüzden bu dağlar eşkıyalar için mükemmel sığınaklar ve "sanat"larını icra edebilecekleri yerler oldu. Üstelik bölgede yol ağları ne kadar çoksa, ulaşım da o kadar zordu. Bunları daha önceden de açıklamıştık. Mevsim özellikleriyle doğrudan bağlantılı yol koşulları çoğu zaman pek gelişmiş bir görüntü arz etmez.

Ekonomik özelliklere bakılırsa, Osmanlı topraklarında topraksızlaşma ve yoksullaşmanın ilerleyen sürece katkısı büyüktür. Zengin grubun köylünün elinden toprak almak için XVI. ve XVII. yüzyıllardan beri kullandıkları "iyi" yöntemler vardı. Topraklarını genişletmeye karar veren zenginler başka yerlerden getirdikleri hizmetkârlarına köylülere kötü davranmalarını emreder, onları korkutarak topraklarını terk etmelerini sağlarlardı, ayrıca faiz ve selem gibi uygulamalar köylerin belli başlı sorunlarıydı. Köylerinden ayrılan, başka yerde toprak edinemeyen ve kentte düzenli iş bulamayan göçmenler genellikle ya medreselere sığınır ya da taşra idarecilerine *başıbozuk* asker olurlardı[20]. Bu öylesine yaygın hale gelmişti ki, XVIII. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde hüküm süren koşullarla

[19] E. Hobsbawn. 1998, 157.
[20] S. Faroqhi, 1993, 333

ilgili bugün elimizde bulunan en iyi rehber, köylülerin topraklarını terk edip gitmesidir. Bunun en önemli nedenleri arasında vergilendirme gösterilir. Köylüler yerlerini bırakıp kaçıyorsa, yaşam kendileri için katlanılmaz derecede külfetli hatta tehlikeli bir hale gelmiş demektir[21]. Bazen kaçmak da yeterli olmayabilirdi, klasik sistemde toprağını terk etmenin bile *çiftbozan akçesi* adlı ağır bir vergisi vardı[22]. Önceki yüzyıllarda olduğu gibi geçim koşulları iyileşmeyen aksine ağırlaşan, yoksullaşan ve işsiz kalan bu marjinal grubun potansiyel bir "tehdit" olduğu söylenebilir. Bir de yüzyıllardır süregeldiği gibi yerel güçlerden zarar görenler vardır. Onları da bu gruba dahil etmeliyiz.

XIX. yüzyıla gelindiğinde de Osmanlı ekonomik sistemi, bir yandan uluslararası parasal ağın parçası olurken, öte yandan baş döndüren biçimde değişti. Pre-kapitalist ilişkiler, hızla kapitalist ilişkilere dönüşmeye başladı ki, tarihsel olarak saptandığı gibi[23] bu geçişler, bütün dünya da bu türden hareketlerin arttığı dönemlerdir. Batı Anadolu'da tarım ticarileşirken, aslında gelir ve zenginlik artmış görünüyor; ama, kapitalist ilişkiler sayesinde gelir ve toprak daha adaletsiz biçimde dağılmaya başladı. Yüzyılın ortalarında ekilebilir toprağın dağılımında "geçimlik" yapı az-çok korunuyordu; fakat artan nüfusu beslemek toprağın da aynı oranda artmasıyla sağlanabilirdi, bunun gerçekleştiğine dair bir kanıt yoktur. Tam tersine yüzyıl boyunca süren göçmen akınları ve aşiretlerin iskan teşebbüsleri tarımsal arazide belli bir azalma yaratmış olmalı [24]. Biraz da Batının talebi doğrultusunda sanayi bitkilerinin tarımı da başlamıştı ancak bu, teknolojik gelişmeyle pek desteklenmedi, ayrıca değişen ekonomik yapılar yeni meslek kollarını da kârlı hale getirmişti. Kapitalist ilişkilerin yarattığı, yalnızca spekülasyonla kazanan, üretime belli bir katkısı olmayan gruplar da vardı. Bu kârlı işlerle beslenen eski-yeni zenginler büyük toprakları ele geçirmeye devam etti. Önceki bölümlerde verdiğimiz örneklerde de görüleceği gibi toprakların, tefeciler, spekülatörler, hatta yabancıların eline geçmesi köylülüğün elindeki tek varlığı kaybetme eğiliminin Batı Anadolu'daki kanıtıdır. 1913 yılına gelindiğinde ülke genelinde nüfusun %5'ini oluşturan çiftlik sahipleri ve ağalar ekilebilir toprakların %65'ini ele geçirmişlerdi, %85 orandaki köylü nüfusa kalan,

[21] B. McGowan, 2004, 803-804
[22] S. Faroqui, 1994, 329-330.
[23] E. Hobsbawn, 1995, 13, 14, 15.
[24] S. Yerasimos 1977, II, 26

toprağın % 35'iydi ve köylülerin %8'i ise topraksızdı [25], toprak kiralama çeşitleri "ortakçılık" ve "kiracılık" da yaygındı[26]. Bu da köylü nüfusun sahip olduğu toprağın geçimini sağlamak için yeterli olmadığını gösterir. Bu yüzden büyük toprak sahiplerinin tarlaları kiralanarak daha çok gelir getirmesi hesaplanırdı. Osmanlı nüfusunun %80-85'lik bölümünü oluşturan köy toplumu XIX. yüzyıl sonlarına kadar pazar ilişkileri sınırlı, kapalı bir hayat tarzı ve ekonomik ilişkiler sistemi içinde yaşıyordu. İşte genellikle bu "*yoksul-mutsuz-çoğunluk*" içinden çıktı başkaldıranlar…

Geçmişte özellikle yerel ayanların görece güçlü olduğu dönemlerde kırsal alanda "mutsuz çoğunluğun" sayısının artma ihtimali yüksekti. Ayanlar bir bakıma devlet otoritesinin taşradaki temsilcisi olmaları nedeniyle halk üzerindeki denetimi devlet adına kurar ve devlet de asayiş konusunda onlara güvenirdi. Bu yüzden "*voyvodaların tedbirsizlikleri, ahalinin yüz bularak mahalli asayişi ihlal eder davranışlar içine girmelerine neden olur* [27]du. Buradaki "tedbir" sıkı denetimi temsil ediyor olmalı. Feodal benzeri üretim ilişkilerinin varlığı asıl üretici olan köylülüğün yaşadığı geçim sıkıntısı üzerinde etkindi. Örneğin Batı Anadolu'da Saruhan sancağında etkin olmakla birlikte aslında kolları daha ötelere de uzanan Karaosmanoğulları, hanedanından gelen voyvodaların ayanlar çağında zaman zaman bulundukları bölgelerde halka zulümleri ile ilgili çok kanıt vardır[28]. Bu ilişkilerin çözündüğü XIX. yüzyılda da Osmanlı ekonomisi kapitalist üretim tarzına geçiş dönemini yaşıyordu bu, yoksulluğu daha da artırdı.

Bize derler Çakıcı

Yakarız konakları[29]

Ünlü Efe, Çakıcı'nın yaktığı konaklar herhalde köylülerin değildi. Büyük olasılıkla devlet görevlilerine ya da yerel zenginlere aitti. Devletin, artık ürünü toplamak amacıyla yerel otoriteyi, yerel hanedanı kullandığı durumlarda isyan doğrudan devleti hedef almaz ve bunlara yönelir [30].

[25] Tablo için Bkz. S. Yetkin, 1996, 25.
[26] Bkz. I. Bölüm.
[27] BOA. HAT 361/20094/. D (1248)
[28] BOA. HAT. 541/26740Nolu gömlek taranabilir.
[29] "İzmir'in Kavakları", Anonim.
[30] K. Barkey, 1999, 7.

Kerimoğlu eşkıyalık ediyor

Korkuversin zenginlerin yüreği[31]

Atçalı Kel Mehmet de isyan ederken, ayrıca devletin hizmetinde olduğu iddiasındaydı:

Vali-yi vilayet

Hademe-yi devlet

Atçalı Kel Mehmet[32]

Tebaayı bu aşamada büyük "zarar"lardan koruması gereken kurum devletti elbette, ama devletin halkıyla geleneksel ilişkileri buna zemin hazırlayacağa pek benzemiyor. Tebaa ile devletin *kadimden beri* vergi ve askerlik gibi iki doğrudan ilişkisi vardı[33]. Her ikisi de Osmanlı İmparatorluğu tebaası olmanın bireylere yüklediği görevlerdi. Askerlik Müslüman halk için bir görevdi, Tanzimat'la birlikte düzenlemeler yapılıp bu görev kuralları belli bir hale getirilmek istenmişti ama çok da başarılı olunamadı. Yüzyıllardır süregelen savaşların son zamanlarda devlete de pek bir şey kazandıramadığı bu ortamda insanların neden askere gitmek istemediklerini anlamak güç olmasa gerek. Ayrıca "süresi pek belli olmayan" askerlik görevi yoksul bir köylü ailesi için gerçek bir yıkımdır. Zaten az olan toprağı işleyecek güce sahip "genç" insanlar belirsiz süreler için askere alınır ve büyük olasılıkla geri gelmezlerdi. Kim olabilecekleri bilerek böyle bir durumu kolaylıkla kabul eder? Ayrıca askere gitmek "*yoksul Müslümanların görevi" i*di. Çünkü zenginler *rüşvet* karşılığında bundan da kurtulabiliyordu[34] . Bu haksızlık karşısında zaten savaştan ve askerlikten yılmış Anadolu halkı elinden geldiğince askerlikten kaçmanın yollarını aradı. Bu zaman zaman dağlarda göçmen obalarında[35] saklanarak ve bu yoldan kanunsuzluğa saparak, zaman zaman da "*Aydın'ın Arpaz ve Balyambolu kazalarından askere çağrılan bazı kimselerin silahlı direnmeleri*"[36] ndeki gibi isyan ederek oldu. Sonuçta

[31] "Kerimoğlu" Anonim, ayrıca bkz. Ü. Kırman 1998, 157.
[32] Atçalı'nın kendi adına bastırdığı paradaki mühürden.
[33] Bkz. I. Bölüm
[34] S. Yetkin, 1996, 29.
[35] BOA A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852.
[36] BOA A. MKT 168/42 (1265) 1849

isyancıların "*bazıları ölü, bazıları da diri olarak yakalandı*". Askerliğe isyanın karşılığı "ölüm" müydü?

Ekende yok biçende yok

Yiyende ortak Osmanlı[37]

Halkın vergiyle ilgili düşüncelerini özetlemek için bundan daha iyi bir ifade bulamayız. Vergi devlet adına toplanıyordu ama toplayıcılar otoritenin koyduğu kuralla "genellikle" uymazdı. Özellikle savaş dönemlerinde artan harcamaların yükü de halkın üzerindeydi. XVIII. yüzyılda kökleşen *ayanlar ve mütegallibeler*in "saltanatı" ise daha büyük bir felaket olarak görülebilir. Yerel yöneticilerin bu iki önemli karakteri, genellikle yöneticilik bilgi ve becerisinden yoksun olmaları ve önceki dönemlerin yönetici paşalarından daha gaddar ve zalim hareket etmeleridir. İsteklerini reddedenleri, *ibret-i âlem* için cezalandırma, ırz ve namusa tecavüz ve zincire vurma şekillerinde cezalandırabiliyorlardı[38]. Tanzimat'tan sonraki iyi niyetli çabalara rağmen, yenilenen kurallar ne olursa olsun, vergi toplamada *şiddet kullanmaya* da devam ettiler, *kimsesizlerden, dullardan ve emlaki olmayanlardan vergi istemeye* de. Hatta Tanzimat'ın hemen ardından bir muhassıl, Kırkınca (Şirince) de vergi toplayamadıkları için "*köyün yaşlı papazının sakalını yoldu*"[39]. Batı Anadolu'nun bazı yerlerinde insanların vergilere ve soyguncu vergi toplayıcılarına tepkisi "*hükümet binalarını, mahkemeleri basarak sorumluları taşlamak*"[40] şeklinde bir çeşit isyan oldu. Devlet, halkını kendi görevlendirdiği memuruna karşı "koruyamıyor" muydu?

Hukuka güvensizlik, özellikle Müslüman halkın Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla gayrı Müslimlerin daha çok gözetildiğini düşünmesinden besleniyordu. Tebaa genelindeki güvensizlik ise yabancı sermayenin belli çevrelerde yarattığı ekonomik rahatlamanın yanında aynı gücün toplumsal hayattaki daha çarpıcı ve belirleyici rolü ile ilgiliydi. Kapitülasyonlardan ve daha birçok imtiyazdan güç alan "ecnebiler"in toplum hayatına da yansıyan ayrıcalıkları, zaman zaman kendi konsolosları aracılığıyla kendi lehlerine kararlar aldırmayı başarmaları belli bir

[37] Anonim halk deyişi
[38] M. Ç. Uluçay, 1955, 25
[39] BOA A. MKT. 55/53 (1262) 1846
[40] H. İnalcık 1964 ve H. Ortaç Gürpınarlı, 2004

adaletsizlik ve otoriteye güvensizlik duygularını körükledi. Özellikle devletin adaletine güven duygusu büyük ölçüde sarsıldı, çünkü "kanunların herkese eşit uygulanmadığı" suçluları cezalandırma konusunda otoritenin gerekeni yapamadığı kanısı hakimdi. Aslında bu kanıları destekleyecek kanıtlar da vardı[41].

Kentlerin ve köylerin toplumsal yapısında ortaya çıkan radikal değişiklikler bu sürecin etkisindeydi. O günlerde, artık üretimin yeniden dağıtımını yapan ve ekonomik sistemle beraber kendileri de uluslar arası parasal ağın bir parçası haline gelmeye başlayan yeni zengin gruplar türemeye başlamıştı. Ekonomik durum toplumsal statünün belirleyicilerinden biri olmaya adaydı ve yakın bir gelecekte böyle olacaktı. Kentlerde ve köylerde sayıları artan *tefeciler,* köylüye iyilik yapıyormuş gibi veresiye mal satan ve borcuna faiz işleten *bakkallar*[42] üretmeden kazanan *spekülatörler*, *kaçakçılar,* eski *ayanlar* yeni *eşraf*, adaletsiz *yöneticiler*, *denetimsiz fakat geniş yetkili muhtarlar,* zalim *vergi toplayıcıları*, kronikleşen *işsizlik* isyan için gerekli koşulları her zaman açık tuttu. Osmanlı İmparatorluğu'nun bir yandan merkezileşme için çabalaması bir yandan siyasi gelişmelerle Batılı büyük güçlerin etkisi altına gün geçtikçe daha çok girmesi, Batı Anadolu gibi kaynaklarını ve üretim potansiyelini büyük ölçüde bu güçlere açmış bir bölgedeki denetleme gücünü de zaten azaltıyordu.

Batı ile ilişkilerin artışı, yabancıların üretimi ve ticareti denetimlerine alma çabaları, bu ilişkiler içinde Osmanlı toplumunun bozulan iç dinamikleri ve etnik gruplar arasındaki nazik dengelerin alt-üst olması ve yine bu ilişkilerin yardımıyla yerli Rum nüfusun konumunda ortaya çıkan büyük gelişmeler…Bütün bunlarla pek ilişkisi olmayan, yenilenmekte olan düzenden yarar sağlayamayan ve gelişmelerden rahatsız bir marjinal grup doğdu. Buna karşıt olarak da değişen düzenden güç alarak, devletin tamamen bitmese de azalan otoritesini kendi lehlerine döndüren bir fırsatçı grup da vardı.

Bir de, eşkıyalığı aslında meslek edinmiş bir grup vardır; XIX. yüzyıldan önce "paşalar çağı"nda paşa kapısındaki görevliler, *levendler* ve *sekbanlar*, yüzyıl başında da *zeybekler*. Zeybek aslında özellikle Batı Anadolu'nun dağlık bölgelerinde, asayiş

[41] BOA A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852.
[42] Z. Arıkan, 1989, 31-42

ve yolların korunması ile ilgili savaşçı karakterli ücretli askerler olarak tanımlanır[43]. Bu topluluk kökeninde oldukça eskidir, Celali isyanlarından sonra ortaya çıkan *bölükbaşı*lar da zeybektir. Zeybekler paşa kapısında yaşarlar boş kaldıklarında eşkıyalık yaparlardı[44]. XVIII. yüzyıldan itibaren paşaların yerini ayanların almasıyla birlikte zeybekler işsiz kaldılar ve kır bekçiliği, derbentlik yapmaya ve Kuşadası, Aydın, Manisa ve Bayındır üzerinden gelen yollarda "lüzumsuz mahallerde" inşa ettikleri kahveleri işletmeye başladılar. Bu "*zeybek haşaratı*" İslam reaya yüklerinden *derbentçilik*, yakınlardan geçen yörüklerin koyun, keçi ve sığır sürülerinden *geçit* ve kahvelerin yakınından tek başına geçenlerden de *kahve parası*, atı olanlardan *ondakiye* adı altında ve güya onları eşkıya dan korumak için para alarak geçimlerini sağlıyorlardı. Bu durum elbette herkesi rahatsız ediyordu. Devlet yeniçerilerle de ilişkisi olan bu topluluğa önceleri söz dinletemese de 1828'de padişah II. Mahmut'un çıkardığı fermanla bu kahvelerin kapatılması ve usulsüz para alınması önlendi[45]. Ama şimdi de binlerce silahlı zeybek işsiz kalmıştı ve yapmayı bildikleri bir tek iş vardı; gerçek eşkıyalık…

III. Nasıl Eşkıya Olunur?

Başkaldırı için ortam böylelikle hep hazır bekliyordu. Ama her başkaldıran elbette eşkıya olamaz, ayrıca her eşkıya gerçekten de bir zulüm sonucunda başkaldırmaz. Huzur bozan gruplar, düzene uydurulabilir. Yeniçağ Avrupa'sına ilişkin Braudel'in verdiği örneklerde, düzenden rahatsız insan toplulukları vardır. Bu marjinal gruplar XVI. yüzyıl İspanya'sında kent kent dolaşarak kentli Avrupa'nın güvenliğini ve huzurunu "tehdit" ediyordu. Kentler bu "serseriler"e karşı tedbir almaya çalıştı, topluluğa dahil olan kişiler eğer "*yaşlı, hasta veya sakat değillerse hapsedildi*" yani rahatsızlık vermemeleri için bir araya toplanarak tecrit edildiler ama diğerlerine ne olduğunu bilmiyoruz, ya da 1589'da Valencia'da olduğu gibi üç gün içinde kendilerine bir "efendi" bulmayanlar kentten atıldı, yani kendilerinin üstündeki sınıfın herhangi bir üyesi tarafından korunanlar ve koruyucusu olamayanlar arasında bir ayrım yapıldı, efendisini bulanlar her halde "serseri"likten de kurtulmuş oldular ve düzenle uzlaştılar. Ama kentlilerin aldıkları tedbirler ağırlaşsa da, bu grupların kentler ve kırlar için bir tehdit haline gelmesi önlenemedi. Dahası şehir dışına sürülen

[43] A. Özbek, XII, 545.
[44] Ç. Uluçay, 1968, 18. ve 1955, 27.
[45] Ç. Uluçay, 1955, 26

topluluklar seyahat edenler için büyük bir tehlike yarattılar. Yani temelde *marjinal bir grup* olan bu topluluk alınan "tedbirlerle" gerçekten düzen karşıtı eşkıyaya dönüştü. Bu serserilik ve haydutluk Braudel'in tanımlamasıyla "sefaletin kardeşidir" ve sayıları gün geçtikçe artmasına karşı, aşırı nüfuslu Avrupa'nın hiçbir yerinde ve Osmanlı topraklarında XVII. yüzyıla gelindiğinde de yoksul insanların ekonomik durumunu düzeltebilecek bir ilerleme söz konusu olmadı ve yoksullaşma artarak devam etti[46]. İşsizlik, topraksızlık, zulüm ve adaletsizlik, buna bir de XIX. yüzyılda Batı Anadolu için kapitalistleşme süreci eklenebilir.

Koşullar hazır olduğunda, son direnç noktasının kırılmasına neden olan hareket geldikten sonra potansiyel eşkıyanın da bir eylem gerçekleştirmesi gerekir ki; gerçekten eşkıya olsun, bu zulmeden birisini öldürmek ya da ses getiren bir adam kaçırma, soygun vb. şeklinde olabilir. Bundan sonra geriye "*ferman padişahınsa dağlar bizimdir*" demek kalır.

Batı Anadolu'nun ünlü eşkıyalarına bakıldığında ilk eylemleri genellikle yıllardır süren bir *zulme*, *aşağılanmaya hakarete* tepkiyle başlar. Ünlü Atçalı Kel Mehmet'in ve Çakırcalı' nın hayatlarında bu, bir dönüm noktası oldu. Atçalı kendisine, Çakırcalı anasına hakaret edenleri dağlara çıkarak ve büyük isyanlara önderlik ederek "cezalandırdı". Ancak her iki eşkıya da efeydi, yani Aydın dağlarının ve halkının *koruyucusu* ve *kahramanları*ydı, bazılarına göre de birer "*sosyal eşkıya*"ydılar. Ama Aydın dağlarında XIX. yüzyılda sadece onlar gibiler yoktu.

Eşkıya eylemlerinin genel karakterinde kanunsuzluk vardır. En basit ve sıradan eylemlerinden biri "*adam vurmaktı*", bu adam, kaçak askerleri takibe gelen zaptiye ya da vergi toplayıcılardan biri olabilirdi . Bu gerçekten bir "*intikam şekli*"yse kâr ya da çıkar amacı taşımazdı. Nazilli'de vergi ya da askerlikle bir işi kalmayan *Şaki Mehmet ve Börkoğlu İbrahim* zaptiye memurlarıyla silahlı çatışmaya girerken, çevre halkını da bütün bunlardan "kurtarmayı" planlamış olabilir. Böylelikle devlet yerine onların kanunları geçerli olacaktır. Ama ortam başkaldırı için öylesine uygundu ki, sıradan bir çoban yasalara karşı geldiği anda yanına birilerini alarak dağa çıkabiliyordu"[47], çünkü cinayet gibi fiillerin küreğe konmak veya sürgün hatta idam gibi ağır cezaları vardı. Niyeti gerçekten örgütlü biçimde haydutluk yapmak olanların eylemleri ise

[46] F. Braudel, 1989, II, 60-69.
[47] *Ahenk*, 30 Haziran 1911.

"*donanmaya ilhak edilen Kapan tüccarı sefinelerindeki kalyoncu neferlerinin reayaya sebepsiz saldırıları*"[48] nda olduğu gibi korunmasız köylülere saldırmalarıdır. Bu, biraz korsanlığı da çağrıştırır, zaten iki eylem arasında çok da fark yoktur. Eşkıyalık da bir tür "kara korsanlığı"dır. Yine yüzyıl ortalarında en kolay ve kârlı eylemlerinden biri *posta tatarlarına saldırarak öldürmekti* [49]. Daha sonrasında daha büyük, ses getiren işler vardır. Bunların en önemlisi eşraf veya muteberanı ya da en yakınlarını kaçırarak *fidye-i necat* istemektir. Bu eyleme ait birçok şikayetle ilgili belgeleri Osmanlı Arşivi'nde bulmak mümkün. Elbette eşkıya her hangi birini kaçırmaz. Genellikle bölgenin güçlü ve zenginlerinden "dişine göre" birini seçer, kendisini[50] veya oğlunu kaçırır. *Söke'nin ünlü zengin eşrafından Hacı Ziya Bey eşkıya tarafından dağa kaldırılmış, bir hafta içinde 1250 lira fidye-yi necat ödedikten sonra serbest kalarak evine dönmüştü* [51]. Daha küçük çapta kaçırma olaylarına bölgede sıklıkla rastlanır, "Meşhur eşkıya" *Topaloğlu Mehmet* ve *avanesi* Mayıs 1889'da Nazilli eşrafından Hacı Hatipoğlu'nu kaçırdılar[52]. *Hacı* unvanının da düşündürdüğü gibi Hacı Hatipoğlu hayli zengin olmalı, eşraftan olduğuna göre de hayli itibarlı… Topaloğlu Mehmet ve avanesi ise böylesi bir eylemle ünlerine ün katmış ve alacakları fidye ile epeyce bir süre rahat edeceklerini hesaplamış olmalı[53]. *Söke'ye bağlı Kelebiç karyesi ahalisinden Sokrat adlı birini kaçırıp 400 lira fidye isteyen eşkıya* her halde daha "mütevazı"dır. İstenen fidye miktarına bakıldığında, Sokrat'ın da varlıklı olduğunu tahmin edebiliriz, ama olayın anlatıldığı belgede aynı zamanda muteberan olduğunu düşündürecek bir ifade yoktur[54]. Anlaşılan Aydın ve çevresindeki ahali biraz varlıklıysa eşkıya için hedef haline geliyordu.

Nazilli'deki baskınlar eşkıyanın nasıl bir yöntem kullandığı hakkında fikir verir. Nazilli ahalisinden *Abazaoğlu Hüseyin* hem varlıklı hem de tedbirsizdir. Çünkü eşkıya tehlikesine karşı bir önlem almadığı anlaşılıyor, büyük olasılıkla kendisini önceden tanıyan Dağlıoğlu Ahmet, Arapoğlu Halil, Pamukoğlu Mehmet ve Mustafa'dan oluşan çete önce bir kahvede buluşur ve büyük olasılıkla Abazaoğlu'nu uykuda

[48] BOA HAT 283 /16902 (1263) 1843
[49] BOA İ. MVL 111/ 2603 (1263) 1843.
[50] BOA Y. PRK. ASK 55/41 (1306)1889
[51] BOA Y. PRK. ASK 198/42 (1321) 1903
[52] BOA Y. PRK. ASK 55/41 (1306) 1889.
[53] Bu eylem Topaloğlu Mehmet'in henüz gençlik dönemlerinde gerçekleşmiş olmalı, Topaloğlu sonradan Kuva-yı Milliye'ye katılmış, Muğla Serdengeçtiler Müfrezesi'nin Zeybeği ve Demirci Mehmet Efe'nin Köşk Karargâhı komutanlığını da yapmış, Milli Mücadelede binbaşı rütbesine ulaşmıştır.
[54] BOA Y. PRK. MUD 22/59 (1317) 1899

yakalar, ve üzerine yorgan bastırarak etkisiz hale getirirler. Arapoğlu ve Dağlıoğlu buldukları paraları torbaya doldurarak kaçar, Abazaoğlu ve karısı yaralanır, eşya ve malları da çalınır[55]. Yine Nazilli'ye bağlı Derebaşı karyesinden Ballıoğlu Hacı Hüseyin'in başına gelenler de benzerdir. *Akoğlanoğlu Mehmet, Kuşçu Aşiretinden Camuzcuoğlu Mehmet ve Kütahya Sandıklı'dan Ali Mülazım,* evini basıp kendisini ve karısını yaralar paralarını, eşyalarını çalar[56].

Eşkıya sadece para için ev basmaz, "gurur sorunu" haline gelen bazı problemleri halletmek için de eylem yapar. *Deli Hasan ve üç refiki Sökeli Ali oğlu Ahmet'in evini basarken, baldızı Fatma'yı kaçırmayı hedeflemişlerdi. Ev sahibi ve annesini yaraladıktan sonra bunu başardılar ve Fatma ile Deli Hasan'a nikah kıyıldı* [57]. "Deli" gibi bir ünvanı olan eşkıyanın istediği kızla evlenme ihtimali herhalde yoktur, o da isteğine zor kullanarak ulaşır. Bunun efe geleneğinde yeri olmasa gerek.

Ayrıca eşkıya çeteleri sorgusuz sualsiz infaz da yapardı. *Sökeli Vasiloğlu Yani Rum çeteleri tarafından* savaş ortamında belki de çıkarlarına dokunduğu için *katledildi*[58].

Aydın çevresinde sayıları 5-6 kişiden başlayarak 100'leri bulan eşkıyalar Osmanlı tebaası içinde Müslüman ve Rumlar arasından çıkardı. Sadece Müslüman veya sadece Rumlardan kurulu çeteler olduğu gibi karma çeteler de vardı. Aydın ve çevresinde yerli Müslüman ve Rumlarla Balkanlardan adeta ithal edilen Yunanlı, Sırp ve Arnavut kökenli eşkıyalara da rastlamak mümkündür. Yukarıda da belirtildiği gibi, bunlar birlikte, karışık ya da ayrı ayrı gruplar haline eylemlere girişebiliyordu ama bölge halkından Ermeni ya da Yahudilerin eşkıyalık yaptığına dair herhangi bir kanıt bulunamadı.

A. Rum Eşkıyalar

Rum eşkıya çetelerinin karakterinde genellikle efelik geleneğine ait iz yoktur. Onlar, yüzyıl ortalarında daha çok "*yağmac*ı" bir karaktere sahiptir, adam kaçırmak, hırsızlık, koyun ve büyük baş hayvan kaçırmak gibi daha sıradan ve haydutluğa uygun eylemler içindedirler. Ama bu eylemleri Çakırcalı ve kızanlarının "izin verdiği"

[55] BOA A. MKT. UM 464/19 (1277) 1861
[56] BOA A. MKT. MVL 127/61 (1277) 1861
[57] BOA DH. MUİ 54/-1/59 (1328) 1910
[58] BOA DH. EUM. AYŞ. 3 /14 (1337) 1921

ölçüde gerçekleştirdiler, bu arada Bulgar[59], Sırp ve Arnavutlarla da ilişki halindeydiler. Sonraları Rum çetelerin adalardaki Yunanlı kanun kaçaklarıyla da sıkı ilişkileri oldu. Bu yüzden Anadolu kökenli olmayan Yunan eşkıyasını Batı Anadolu sahilinde rahatlıkla görebiliriz. Toprakları pek verimli olmayan Ege adalarında tarım ya da sanayi adına büyük bir potansiyelden söz edilemez. Adalı Rumların geçim kaynağı ezelden beri gemicilik ve denizcilik üzerine kurulmuştu. Zeytin, şarap üreticiliği de vardı. Bunlar arasında korsanlık yapanlar, Anadolu sahili ile hırsızlık ve kaçakçılık üzerine kurulmuş ilişkisi olanlar da eskiden beri çok fazlaydı [60]. 1821 Mora İsyanı sırasında, adalarda bir süredir ağırlığını hissettiren Rum reaya, Türkleri tamamen yok etmek için çalışmalara başlamıştı. Adalarla birlikte Batı Anadolu sahiline ulaştılar ve Sisam ve Sakız arasındaki kontrolü tamamen ele geçirerek Ege sahillerindeki kasabalara hatta Rus ve Fransa bayrakları çekerek Türk kayıklarına saldırdılar[61]. Bu ilişki sonra da devam etti. Yunanistan kökenli eşkıyalar, eylemlerinde yerli ahaliden birilerinin yardımına ihtiyaç duyuyor olmalılar. Yerli Rumların bölgeyi ve para kaynaklarını tanıyor olmaları işlerini kolaylaştırırdı. Genellikle, yerli Rumlardan örneğin *Yeniköylü Hristo gibi bir çoban, adam öldürerek* kanun dışı işlere bulaşır, Sisam'a veya yakınlardaki adalardan birine kaçar, bir süre orada kalıp izini kaybettirdikten sonra, yanına *Selanik'te askerken silah ve cephane çalarak firar eden Manol, Urlalı Mihal, Yunanlı Nikola, Yunanlı Pavlo ve Galoslu Pandali'yi alarak Anadolu sahiline geri dönerdi. Bundan sonra gündüz vakti, bütün köy halkının tütün tarlasında çalıştığı bir saati kollayarak, üstelik köy kahvesinde, ahalinin zenginlerinden Kiryako'yu kaçırıp 3000 guruş fidye isteyebilir* [62] ve kılık değiştirerek kara veya deniz yoluyla adalara kaçabilirlerdi. Ya da *Sökeli Dimitri ve Ayvalıklı Konstantin* gibi iki kafadar *Çanlı köyünde rençber taifesinden birini öldürüp,* bildiğimiz kadarıyla da *iki kez de gümrük memurlarını soyarak* daha küçük çapta ve "günlük "işlerle uğraşabilirdi [63]. Yalnızca adaların eşkıyaları değil Yunanistan içlerinden, Atina ve Selanik'ten gelen Yunanlı eşkıyaları, Arnavut hatta Sırpları Anadolu sahilinde görmek mümkündür. *Ünlü Yunanlı eşkıya Karabacak [64], Yani ve yandaşları Yorgi ile Hıristo*[65] ve gerçek adını bilmediğimiz Sırp olabileceğini tahmin

[59] E. Berber 2002, 5
[60] E. Berber 2002, 16.
[61] Z. Arıkan 1988 ve M. Kütükoğlu 1986, 134, 135, 136
[62] *Ahenk,* 30 Haziran, 2-5 Temmuz 1911
[63] BOA A. MKT. MVL 40/46 (1267) 1851
[64] *Ahenk*, 27-30 Teşrinsani 1911
[65] BOA Y. PRK. ASK 160/17 (1317) 1900

ettiğimiz, belgelerde *milli ahlak taşımadığı* söylenen *Polis Ali Rıza*[66]'nın, Müslüman Hıristiyan ayrımı gözetmeksizin bütün ahaliye yönelen eylemleri vardır. Hatta bazı eşkıya grupları birileri için bazı "*kirli işler*" de yaptılar. *Söke eşrafından Hacı Ziya Bey'in boşadığı karısının kardeşi ve oğlu Sisamlı bir eşkıya ile Ziya Bey'i öldürmesi için anlaşıp hedeflerine ulaştılar* [67]. Bu örnek daha sıradan bir suç içindir, ama farklı ve büyük birtakım güçlerin daha büyük hedefleri için işlenen suçlarda da eşkıyaların varlığı sezilebilir[68]. Hatta Yunanistan, Anadolu kıyı bölgesinde güvenliğin bozulması için eski bir suçlu, *Polis Ali Rıza*'yı kullanabiliyordu.

Konstantin'i Ayvalık'tan Kuşadası'na, Ali Rıza'yı Üsküp'ten Söke'ye sürükleyen neydi? Burada yağma daha mı kolaydı, kaçmak için seçenek mi çoktu, daha da kötüsü burada otoritenin zaafları mı vardı, yoksa birileri bu eşkıyaları İzmir ve Aydın çevresine gitmeleri için teşvik mi ediyordu? Evet durum tam olarak böyleydi. Yüzyılın ortalarında adi suçlar işleyen ve bölgedeki diğer çetelerden çok da farkı olmayan Rumlar, yüzyıl sonlarında hayli değişti, eylemleri siyasi boyut kazandı. Yunanlı Dimitrios Rallis, gibi Meşrutiyet'e başlangıçta sempati duymuş bir politikacı, Makedonya'da her şeye rağmen mücadelenin sürmesi; hatta Trakya ve Küçük Asya'ya çeteler yollanmasını savunur olmuştu[69]. Bu yıllarda Megali İdea'nın savunuculuğunu üstlenmiş olan *Etniki Eterya* yaygın asayişsizliği daha da pekiştirmek için siyasal eşkıyalık yolunu seçmişti. Bununla İzmir ve hinterlandını Makedonya'ya benzeterek büyük devletlerin müdahalesini sağlamayı böylelikle hedeflerine ulaşmayı planlıyorlardı. Cemiyet, ideali için Karabacak, Karayot oğlu Nikola, Hambriko oğlu Panayot, Kaptan Aleko, Kaptan Andreya, Kaptan Foti gibi Rum çetelerini dağa çıkarıyor, İzmir'deki Rumlar'dan da destek alıyordu. Bunlar özellikle İzmir çevresinde yaşayan yabancıları kurban olarak seçmişlerdi. Bunun nedeni Batı kamuoyunun dikkatini çekerek bölgeye müdahaleyi hızlandırmaktı. Zaten güvenlik sorununa bir türlü çözüm bulamayan devletin yabancı müdahalesiyle iyice bunalacağı hesaplanmıştı. Önemli kişilerin dağa kaldırılıp fidye istenmesi en sık rastlanan eylemleriydi Levantenler ve resmi kimlikli kişiler yanında yabancı yatırımlar da

[66] BOA DH. EUM. 1şb 12/39 (1336) 1920
[67] Sonunda olay ortaya çıkarıldı ve suçlular yakalandı. BOA A. MKT. DV 172 /37 (1277). Ziya Bey bu olay öncesinde de yine eşkıya tarafından kaçırılıp fidye karşılığı bırakılmıştı.
[68] Alman, İngiliz ve İtalyan şirketlerinin Nazilli'de meyan toplanmasındaki rekabeti Alman şirketin depolarının 200 kadar silahlı adam tarafından basılarak stokların yakılması ve siparişleri yetiştiremeyen şirketin iflasıyla sonuçlanmıştı. Bu yıllarda yabancı şirketlerin rekabeti, birbirlerini korkutup yıldırmak üzerine kurulmuştu. Herbiri Arnavut, Sırp ve Karadağlıları kullanıyordu Bkz: II. Bölüm.
[69] F. Ahmad 1986, 114.

eşkıyalıktan zarar görüyordu. Devlet buna da bir çare bulmuş, fidye için kaçırılan yabancıların *kurtuluş akçesi*ni ödemeye başlamıştı [70]. Elbette bu, çare olmadı, yabancıların kendileri ve ailelerinin yanında yatırımları da Rum eşkıyanın saldırısı altındaydı[71].

XIX. yüzyıl savaşlarla bitti, XX. yüzyılın başladığı ilk on yıl Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük kayıplara uğradığı yıllardı. Rumlar, II. Meşrutiyet'ten Trablusgarb savaşına kadarki dönemde daha çok adi suçlara karıştılar. Ayrıca Rum eşkıya iç bölgede de fazla etkin değildi. Bu dönemde Aydın dağlarında Çakırcalı ve kızanlarının Rumları sindirme girişimi de etkindi. Tam da bu günlerde Çakırcalı'nın öldürülmesi Rumlara "rahat bir nefes" aldırdı[72]. Trablusgarb Savaşı ile İtalya Anadolu'ya yakın Rodos ve On iki Adayı işgal edince Yunanistan Ege'de epeyce rahatlamış oldu. Gelecek günler Balkan Savaşlarını getirecekti. Bu savaşlar sırasında Anadolu'ya en yakın bu adaları işgal ederek burada üslendiler. Batı Anadolu'nun bir şekilde Yunanistan'a bağlanması, örneğin Girit gibi kolay olmayacaktı. Belki de bunu bildikleri için, Yunanistan destekli Rum eşkıyasının bölgedeki etkisi bu yıllarda daha siyasi, daha baskıcı, daha şiddetli, daha organize ve yıkıcıydı. Bir yandan siyasi planlar işlerken, bir yandan da Yunanistan bu harekete açıkça destek oluyordu ve aslında herkes bunun farkındaydı. Rum eşkıyalar aldıkları desteği ve kime tabi olduklarını zaten saklamaya gerek duymadı. Açıkça *Efzun*[73] elbisesi giyerek Aydın, İzmir çevresinde dolaştılar. Bu hem efelerin kıyafetine bir alternatif, hem de ileride birleşeceklerini düşündükleri "büyük Yunanistan"'ın, hatta Bizans savaşçılarının simgesiydi[74].

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Midilli, Sakız ve Sisam adalarına yakınlığı dolayısıyla artık, Edremit'ten Bodrum'a kadar olan bölgenin sınır haline geldiği, yakın zamanlardaki olaylar düşünüldüğünde eğer, burada bir sınır düzenlenmezse, vilayetin güvenliğini sağlamanın mümkün olmayacağını, Aydın vilayeti sahilinin güvenlik altına alınması için hudut bölüklerinin oluşturulmasına

[70] S. Yetkin 1996,
[71] BOA Y. PRK. ASK 227/35 (1323) 1905
[72] E. Berber 2002, 4
[73] Ahenk 1 Şubat 1911 ve 5 Şubat 1911
[74] IX. ve X. yüzyıllarda yaşadığı varsayılan Bizanslı halk kahramanı Digenis Akritas'ın ejderha ile savaşırken giydiği kıyafetlerle Efzun askerlerinin kıyafetleri büyük benzerlikler gösterir. Digenis Akritas, resmedildiği seramiklerde diz üzerinde pliseli etek "Fustenalla" giymiştir. Ayrıntılar ve Digenis Akritas için Bkz. E. Yücel Eravşar, 2004, 45 ve L. Doğer 2000, 73.

karar verildiğini, ancak şimdilik bunu yapmanın pek de mümkün görünmediğini, bu yüzden vilayet jandarmasından bir kısmının sahil güvenlikle görevlendirilmesine karar verildiği konusunda Aydın Vilayetine bilgi veriyordu[75] .

Yunanistan'ın Megali İdea'sını uygulamak için Batı Anadolu'yu seçtiği ve bunun için eşkıyalarını kullanacağı da biliniyordu. Ahenk gazetesi hükümetin tedbirleri konusunda ilgilileri uyarıyordu:

"*Megali idea" fikrini tamim ve tervic için şu aralık Sisam yoluyla Kuşadası sahillerine 30 kadar eşkıya geçtiği haber alınmıştır*". Gazete bu haberin doğruluğunu tam olarak iddia edememekle beraber böylesi bir haberin görmezden gelinemeyeceğini de belirtiyor özetle; *Yunanistan'ın karışık olduğu bu günlerde, Kuşadası ve Çeşme gibi yerlerin Yunanistan'a yakın olmaları ve bulundukları yerlerdeki imkanlar düşünüldüğünde, bu kargaşanın yayılması için uygun görünmektedir. Yine bu haber doğruysa, gelen eşkıyaların Kuşadası ve civarının hatta daha içerdeki bölgelerin asayişini tehdit edecekleri bir gerçektir. 12 saat uzunluktaki Kuşadası sahilini korumak amacıyla burada bulunan 1 zabit komutasındaki 10 jandarma ile reji kolcuları yeterli olacak mı? Bu iş daha fazla büyümeden hükümet tarafından bazı tedbirlerin alınması gereklidir*[76]diyordu.

Yunanistan destekli Rum eşkıyanın Aydın sancağına girdiği yer Sisam adası üzerinden Kuşadası sahilleriydi. Bölgenin ormanlık bir arazi olması saklanmak için ortamı elverişli kılıyordu. Yine bu çevrede bulunan Çanlı (Güzelçamlı) gibi Rum köylerinden destek alıyor da olabilirler. Buradan Aydın sancağına bağlı yerleşimlere ulaşmaları özellikle çok kolaydır. Çanlı köyünden Sampson dağını aştıktan sonra kolaylıkla Söke, Balat ve Milas üzerine gidebilir, Menderes'i geçerek karşıdaki köylere, hatta Menderes güzergahından Aydın'a ulaşabilirlerdi. Varolan verilerden Rum eşkıyanın daha çok Söke ve çevresinde yoğunlaştığı izlenimini edinilir. Eşkıya, Beşparmak dağlarında birçok mağarada barınıp saklanabilir, belki çevredeki manastır vb.'den yardım da alabilirdi. Ahenk gazetesi haklıydı, bütün bunlarla 1 zabit ve 10 jandarmanın baş etmesi mümkün görünmüyor.

[75] BOA DH. EUM. EMN. 89/40 No: 3 (1330) 1912
[76] Ahenk, 5 Ağustos 1909

Rum eşkıyasının bu günlerde daha iyi "eğitilmiş" olduğunu söylemiştik. Bunu bizzat Yunanistan sağlıyordu, Anadolulu Rumlara Yunanistan'da askeri eğitim veriliyor, bunlar kargaşayı artırmak ve güvenliği bozmak için yeniden Anadolu'ya gönderiliyordu, "*Memalik-i Osmaniye dahilinde bulunan Rum delikanlılarından bazıları Yunanistan'a giderek, orada mekatib-i askeriyyeye dahil olmakta ve diploma ahz edip zabit rütbesi ile neşet etmektedir. Bunlar badehu tebdil-i kıyafet ederek memalik-i Osmaniyeye avdet ve Yunan amaline hizmet etmekte ve birçok fenalıklar çıkarmakta olduğu meydanda bulunmuş olduğundan"* devlet de buna engel olmak için *"bu gibi Yunanistan'a gidenlerin tabiyet-i Osmaniyeden ihracı ve memlekete men'i duhullerine ait bir karar ittihazına dair vilayetlerden vuku bulan iş'âr Dahiliye Nezaretine tevdi edilmiştir"* [77] şeklinde bir karar almıştı ama bu kimsenin umurunda değildi.

Balkan savaşları ile daha da artan çetecilik devleti rahatsız ediyordu hatta bütün bunların nelere neden olabileceğinin tahmin edildiği de yazışmalardan anlaşılıyor. Bu zorlu yıllarda Osmanlı istihbaratı da gelişmeleri izliyor ve aslında iyi çalışıyordu. Berlin Konsolosluğu Yunan çetelerinin ahalisi Rum olan Anadolu kıyılarında "sui kasdla" Müslümanları galeyana getirerek devletlerin müdahalesini sağlamayı planladıkları yolunda istihbarat almış ve Babıâli' yi uyarmıştı[78] . Osmanlı hükümeti olanların hem farkında hem de değildir. Tedbir almak konusunda çok başarılı olmadıklarını ya da savaş ortamında eldeki imkanların yetersizliği nedeniyle istedikleri gibi tedbir almadıklarını söyleyebiliriz. Çünkü Aydın Valiliğinin sürekli olarak eşkıya takibi için destek jandarma kuvveti ve sahili korumak için vapurlar gönderilmesi istekleri göz ardı edilmiştir.

Belki de Osmanlı yöneticileri, Rum eşkıyasının ne kadar büyük bir destekle çalıştığını anlayamadı ve neler yapabileceklerini düşünemedi. Dönemin Aydın Valisi Dahiliye nezaretine yazdığı yazıda; Sakız adası muhasaraya alındıktan sonra karşısında bulunan Kuşadası, Çeşme ve Seferihisar sahillerinin güvenlikleri sorun yaratmaya başladığı için buralara asker gönderilmesini istemektedir. Ancak bu savaş ortamı vs yüzünden çok mümkün görünmemektedir. Vali, Sakızda bulunan düşman askerlerinin *"Anadolu sevahilini işgale gelemeyeceğinin gün gibi aşikar"* olduğunu

[77] Ahenk, 29 Eylül 1911
[78] BOA DH. SYS 112-21/42- (1331) 1913

belirtir ve *bunların yapabileceği en önemli hareketin askerlerin bir kısmını "çete" halinde Anadolu'ya göndermek halkı korkutarak, daha içerilere kaçırmak ve burada bulunan zahire, koyun vb. yağmalamaktır* der. Ancak vali ahalinin içeri bölgelere kaçmasının yaratacağı zararın da büyüklüğünün farkındadır. Bu yüzden bölgeye yerleştirilecek askerlerin manevi desteğinin önemine dikkat çeker[79].

Ancak anlaşıldığı kadarıyla bölgeyi eşkıya dan koruyacak bu askerler gelmedi gelenler de yetersiz kaldı ve hırsızlık, yağma vs den bıkan halk gerçekten de bulunduğu yeri terk etti. Aydın valisinin kendinden emin biçimde ifade ettiği, gibi düşman askerlerinin *"Anadolu sevahilini işgale gelemeyeceği gün gibi aşikar"* değildi ne yazık ki, birkaç yıl sonra 15 Mayıs 1919 sabahı Anadolu sevahilinin incisi İzmir'i işgal için gelen Yunan ordusunun bir alayı da Efzun elbisesi giymişti ve onları buralardan atmak üç yıl sürecekti…

IV. Eşkıyalık ve Devlet

Osmanlı imparatorluğu eşkıyalık hareketleriyle eski dönemlerden beri karşılaşırdı. Anadolu'da sosyal ve ekonomik hayatın normal seyrinde veya siyasi alanda bir şekilde hissedilen değişiklik bu türden hareketlere neden olabiliyordu. Devletin merkezileşmesi Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da bazı toplumsal sınıflar aleyhine oldu. Bunların başında Batılı örneklerde olduğu gibi taşra eliti ve köylüler geldi. Ancak yine Batılı örneklerde olduğu gibi bunların devlete karşı bir ittifak yapması söz konusu olmadı. Çünkü devlet bir yandan köylülerin isyanlarını patrimonyal hakimiyetin köklü kurallarına göre şiddetle bastırırken bir yandan da taşraya dönüşümlü olarak atanan görevliler bölge halkıyla köklü ilişkileri ve dolayısıyla da işbirliğini engelliyordu. Ne var ki, daha önceden de belirttiğimiz gibi devletin XVII. yüzyılda *levend* adıyla orduda paralı asker olarak istihdam ettiği ve örgütlenmelerine katkıda bulunduğu genç nüfus, savaş dönemleri dışında potansiyel eşkıya haline dönüşüyordu. Yani XVII. yüzyılda devlet bu paralı orduları kurdukça eşkıyalığın yayılmasına da katkıda bulunmuş oldu. Bunlar zaman zaman da köylüğü sindirmek için yerel yöneticiler tarafından kullanıldılar. Bu durum köylüleri rahatsız edip de devlete yerel yöneticileri şikayet ettiklerinde de devlet "halkın hamisi" olarak "tehlikeli" yerel yöneticileri yok ederek imajını tazeledi[80]. XVIII. yüzyılda da

[79] BOA DH. SYS 112-21/42-1 (1331) 1913.
[80] K. Barkey, 1999, 12.

güvenlik önemli bir sorundu. Bu sorunu yaratanlar da pek değişmemişti, sadece paşaların yerini ayanlar almış, aynı düzen sürmüştü. Batı Anadolu'da bu dönemde, "ünlü" eşkıyalar türedi. Devlet, eşkıya ile ilişkisini çoğu zaman aynı yöntemlerle sürdürdü. Yöntemlerin en tanıdık olanı, hem eşkıya hem de destekçileri üzerinde baskıydı elbette. Devletin hedefi, yönettikleri üzerinde baskının dozunu attırmaya çalışmaktı, eşkıyadan tamamıyla kurtulmak isteyip istemediği cevaplanması zor bir sorudur.

XIX. yüzyıla gelindiğinde değişen koşulların etkisiyle eşkıyalık daha da arttı. Devlet zaptiyeleriyle eşkıya peşindeydi; ama bu dönemde artık Aydın vilayeti genelinde güvenlik yalnızca köylülerin sorunu değildi. Çünkü bölgenin daha yeni bir sakini olan yabancı sermayenin, bu tarz hareketlere tahammülü yoktu, onlar büyük umutlarla zengin olma hayalleriyle buradaydı ve sermayelerini, yatırımlarını eşkıyaya kaptırmaya hiç niyetli değillerdi. Nazilli ve Söke meyan fabrikaları örneklerinde olduğu gibi, eşkıya eylemleri yabancı sermayeyi de hedef almış görünüyordu. Belki de bu yüzden İngiliz sefaretinin şikayetleriyle sıklıkla karşılaşırız. İngiliz sefaretinin 1854'te darsaadete gönderdiği yazıda Aydın'da bu faaliyetleri gerçekleştirenlerin *"hırsız zeybekler"*[81] olduğu belirtiliyor, zeybekler için, Osmanlı resmi ağızlarının kullandığı sıfatı aynen kullanan İngilizlerin de olayların nedeni niçiniyle çok ilgilenmediğini, sadece İngiliz uyrukluların ve çıkarlarının temsilcisi bir kurum olarak, merkez otoriteye rahatsızlığı ilettiklerini anlayabiliriz. Ancak bu hırsız zeybeklerin *Aydın'da idareyi tamamen ele aldıkları ve gerekli tedbirler alınmazsa hadisenin daha büyüyeceğini* belirten sefaretin bu tavrının altında hem devlet otoritesine görevini hatırlatan hem de alınacak tedbirler hakkında fikri olduğunu düşündüren bir ifade vardır. Merkez üzerinde bunun etkisini tahmin etmek hiç de zor değil.

A. Yöntem

Yüzyıllardır eşkıyalık hareketleriyle uğraşan bir devletin bunca zaman sonra hâlâ kalıcı çözümler üretememesi bu hareketin sosyal yönünün bir türlü anlaşılamamış olmasıyla ve ciddi olarak ele alınmamasıyla ilgilidir. Aslında devlet tedbir alabilmek için de çabalıyordu ama bu tarz bir hareketle baş edebilmek kolay

[81] BOA HR. SYS 80/59 miladi 1854

değildi. Merkez otoritenin bu konuda kullandığı birtakım yöntemleri vardı, birinci yöntem baskıydı. Bu baskı eşkıyalığın yaygın olduğu bölgelerde kolluk kuvvetleriyle denetim sağlamak ve hem eşkıya hem de onu destekleyen ahali üzerinde baskı kurarak eylemleri engellemek şeklindeydi. Güvenliği bozan eşkıya grupları içinde dağlarda yaşayanlar olduğu gibi şehirde normal hayatını sürdürüp, geceleri baskına gidenler, şehirde ayrıca eşkıyaya "yataklık" eden ve neredeyse yakalanmasını imkansız hale getirenler de vardı. XIX. yüzyıl ortalarında, devlet bunların hepsiyle birden, daha önceden *eşkıya zararlarını önlemek için bazı mahallerde kurduğu Muvakkat Meclisler* ve emrindeki zaptiye[82] marifetiyle baş etmeye çalışıyordu. Ancak bu meclisler işlerin yolunda gitmemesi nedeniyle sonradan kapatıldı ve bütün yetkileri ve görevleri valiliklere bırakıldı.

Eşkıya takibine çıkan askeri birliklerin haftada bir kez valiliğe rapor göndermesine karar verildi [83]. XX. yüzyıl başlarına gelindiğinde eşkıyalığın hızı hâlâ kesilmemişti. Rumeli'de de benzer olaylarla boğuşan Osmanlı yöneticileri, burada uygulanan "*Çeteler Kanunu"*nun işe yaradığı ve *şekâvet olaylarının epeyce azaldığı* görüşündeydiler. Dahiliye Nezareti bu kanunun Aydın Vilayetinde de uygulanmasını istiyordu[84].

B. Kolluk Güçleri ve Eşkıya Takibi

Eşkıya üzerinde baskı kurmak için devletin kullandığı zaptiye, Aydın Vilayeti'nde sayıca yetersiz olmalı çünkü valilik, eşkıya takibinde daha fazlasının gerekli olduğunu düşünerek sayının arttırılması için merkeze sıklıkla başvurdu, ancak bunun için devletin pek taraftar olmadığı anlaşılıyor. Gelen cevaplarda örneğin: *Güzelhisar'ın mevcut asker ve zaptiye ile idare olunması başkalarının istihdamına gerek olmadığı bu yüzden istihdam edilmemesi* [85] söylenir. Güzelhisar çevresindeki eşkıyalık da bu sıralarda çok artmıştır, özellikle kur'a firarileri halka büyük rahatsızlık

[82] Tanzimat'tan sonra önce başkentin sonradan da ülke içinde bütün eyaletlerin güvenliği 1845'te kurulan Zaptiye Müşirliği'ne emanet edilmişti. Ülkenin dört bir yanında "zaptiye" sonradan " jandarma" adını alacak bir zabıta kuvveti kuruldu 1860, 1870, 1879 yıllarında birçok değişiklik yapıldı, II. Meşrutiyet Döneminde de değişiklik yapılarak Zaptiye Nezareti kapatıldı ve Dahiliye Nezaretine bağlı Emniyet-i Umum Müdürlüğü kuruldu. Ayrıntılar için bkz. E. Z. Karal 1988, C. 8, 116 ve Z. Toprak 1985 1269-1276. Zaptiye sözcüğü jandarma ve polisi ifade etmek için de kullanılır. F. Devellioğlu 1993, 1163. Ancak polis şehirde, jandarma ve zaptiye kırsal alanda faaliyet halindedir.
[83] BOA A. MKT. UM 385 /22 (1276) 1859 ve A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852
[84] BOA. DH. MUİ 2-4/ 94 (1327) 1910.
[85] BOA A. MKT. MVL 83/ 18 ve 25 (1273) 1871.

verir, valilik, Hamit ve Menteşe Sancaklarındaki Hassa Süvari Zırhlı Bölükleri'nden birinin görevlendirilmesini isterse de yine kabul görmez [86] . Öyle görünüyor ki; Aydın çevresinde zaptiye az, eşkıya çoktur ve gerçekten de zaptiyenin bunca eşkıya ile baş etmesi mümkün görünmüyor. Artan eylemler daha sonradan devleti, kolluk güçlerini sayıca arttırmaya ve bu işle jandarmaları görevlendirmeye yöneltti. Çetenin büyüklüğüne göre peşlerinden takibe gidecek jandarmalar 70-80 kişilik gruplar halinde olabilirdi, farklı yönlere dağılan grupları takip için çevreden bir o kadar daha jandarma istenirdi [87]. Ama mali zorluklar içindeki devlet jandarmayı doyuramıyor, aylık 7 mecidiye olan maaşlarını düzenli olarak ödeyemiyordu. Bu yüzden işsiz kalmış grupların jandarma olmaktansa, eşkıya olmayı tercih etmesi anlaşılır bir hal alır. Hatta Kamil Paşa'nın valiliği döneminde jandarmanın sayısının arttırılması için gayrı Müslim ahaliden de jandarma alınmak istendi, jandarma alaylarında gayrı Müslimler için yer ayrıldı, ama maaşlarının düzenli olarak ödendiğini iddia eden Kamil Paşa'nın konu ile ilgili raporunda belirtildiğine göre; *jandarma maaşının azlığı, İzmir ve çevresinin büyük bir ticaretgâh olması ve şimendüferler, tramvaylar, fabrika ve envai şirketler ve tahsisatı ticariyelerin kaffesi Hıristiyanlar elinde olması*, bunların *ticaretle uğraşmaları ve bu işten iyi gelir elde etmeleri, bu yüzden jandarma olmayı kabul etmedikleri* gerekçesiyle bu işte de pek başarılı olunamadı[88]. Hükümetin İzmir gibi büyük şehirlerden değil çevre köy ve kasabalardan Hıristiyanların jandarma yazılması önerisi de tutmadı. Bir raporda belirtildiğine göre; vilayetin jandarma alayı, Ekim 1894'te, 6 taburda 97 *ümera* ve *zabitan 1723 süvari piyade efradı, 215'i süvari ve piyade tahsildarı* olmak üzere toplam *2035 kişidir* bunlardan *1 yüzbaşı ve 1 mülazım dahil 13 tanesi Rum, 2 tanesi de Ermenidir. Jandarma teşkilatının ilk kurulduğu yıllarda gayrı Müslimler (kural gereği) daha fazladır ancak zamanla azalmışlardır. Aydın Vilayeti genelinde polis sayısı 3 Rum, 4 Ermeni, 3 Musevi dahil olmak üzere toplam 124'tür* [89]. Bu sayılar bütün Aydın Vilayeti geneli içindir, sancak genelindeki polis ve jandarma sayısı elbet daha azdır, eşkıyalık ve kaçakçılık arttıkça kolluk güçlerinin yetersizliği daha iyi anlaşılıyordu. 5 Ağustos 1909 tarihli Ahenk gazetesinde, *12 saat uzunluktaki Kuşadası sahilini korumak amacıyla burada bulunan*

[86] BOA A. MKT. MHM 231 /63 (1278) 1861 ve A. MKT. NZD 365 / 16 (1278) 1861.
[87] BOA Y. MTV 266/126 (1322) 1904
[88] BOA. DH. TMIK. S 10/23 (1315) 1897 ve DH. TIMIK. S 12/41 (1315) 1897.
[89] BOA. Y PRK. UM 30/61 (1312) 1894

1 zabit komutasındaki 10 jandarma ile reji kolcuları yeterli olacak mı? sorusu sorulmaktadır ve bu iş daha fazla büyümeden hükümet tarafından bazı tedbirlerin alınmasının gereği belirtilmektedir. Birkaç yıl içinde vali Kâmil Paşa da maaşlar konusundaki fikrini değiştirdi ve düzenli ödeme yapılmadığı için ortaya çıkan sıkıntılardan bahseden raporlar yazdı ama hazine maaş ödemesi yapacak durumda değildi. Takipteki jandarma isyan çıkararak komutanlarını esir alınca da durum değişmedi, çünkü devlet jandarmaya maaş değil, üniforma bile verecek durumda değildi[90].

Eşkıya-jandarma karşılaşmasında silahlı çatışma kaçınılmazdı. Bu çatışmalarda iki tarafın silah ve cephane durumları pek eşit gibi görünmüyor. Çetelerin elinde büyük ihtimalle kaçakçılık ile sağlanan son model silahlar vardı. Ayrıca onların elindeki silahlar kolluk güçlerinde bulunanlardan daha çok olmalı, *Aydın'da eşkıya takibinde görevlendirilecek süvari ve piyadeden oluşan dört kolluk ve "hırsızlardan ziyade" silahlı askeri birliklerden*[91] bahsedilir. Eşkıyaların elinde "gırra" "martini" "vincester" ve "mavzer" tüfekleri vardır. *Hatta eşkıya takibinde bulunan askerin mavzer kullanmayı bilmediğini ve endâht talimi yapması gerektiğini* [92] itiraf eden bir belge aczin boyutları hakkında da fikir verir. Mithat Paşa da valiliği döneminde vilayetin en önemli sorunu olarak gördüğü eşkıyalığın üstesinden gelinebilmesi için silah sorunun mutlak halledilmesi gerektiğini bildiriyordu[93]. Yani çatışma söz konusu olduğunda güçlü taraf eşkıya idi. Eşkıyanın eline geçen bir jandarmanın başına gelebilecekleri tahmin etmek hiç zor değildir. Eşkıya, düşmanı olduğu otoritenin kolluk gücüne en ağır ve aşağılayıcı cezaları verir[94]. Bütün bunlar jandarma ya da eşkıya olma konusunda seçim yapmak zorunda kalanları düşündüren konulardı.

Böylelikle devletin elinde yetersiz kolluk gücü olduğunu ve bunların da durumlarından pek memnun olmadıklarını anlıyoruz, işsiz insanların jandarma olmayı belki de son çare olarak kabul ettiklerini düşünebiliriz. Çünkü "*canını bu derece tehlikeye atmanın bedelinin –ödenebilirse- 7 mecidiye*" olduğu bir ortamda devlet hizmetine girmenin çok avantajlı olduğu söylenemez. Bu koşullar, düşük gelirli

[90] S. Yetkin 1996, 74.
[91] BOA A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852
[92] BOA Y. PRK. ASK. 247 / 70 (1325) 1907.
[93] BOA Y. EE 79/105 E. Tas. No. 31/62 /1380 ve Z. Arıkan, 1989,
[94] Örnekler için Atçalı Kel Mehmet'in ve Çakırcalı'nın biyografilerine bakılabilir. bkz. S. Yetkin 1996 ve Ş. Üsküp 2002.

jandarmanın para uğruna kanunsuz işlere girişmesinin de önü açılıyordu. Eşkıya ile birlik olarak bölge zenginlerinden para sızdırmak konusunda şikayetler vardır[95]. Bölgede süregelen asayişsizliğin birilerine, özellikle de düzenli maaş alamayan birilerine çıkar sağlamak için çok uygun bir zemin hazırlayacağı, ellerinde bulunan yetkileri özellikle yoksul ve güçsüz halk grupları arasında sorumsuzca kullanabileceklerini devlet hesaplayamıyor muydu? Kolluk kuvvetlerinin en basit suiistimali; takibe gittikleri yerlerde kendilerini bedava ağırlatmalarıdır, bu durum 1905'te çıkarılan emirle yasaklandıysa da[96] ne derece başarılı olunduğunu bilemiyoruz. Doğal olarak bu halkın devletin adaletine ve gücüne duyması gereken güven duygularını sarstı ve belki de eşkıyaya duyulan sempatiyi arttırdı.

Eşkıyaların yakalanıp cezalandırılabilmesi için öncelikle bulundukları yerlerin belirlenmesi gerekliydi. Bunun için Aydın Sancağı'nda eşkıyalık faaliyetinin yoğun olduğu mahallerde *Daire-yi Takibiye*ler kuruldu, bunların şimdilik, Ödemiş, Aydın, Nazilli ve Söke'de bulunduğunu belirledik[97]. Eşkalleri ve nerede yaşadıkları tam bilinemeyen eşkıyaların takip edilip yakalanmasında, onları tanıyan *kılavuz*luk yapabilecek birilerinin yardımı mutlak gereklidir ve bu kılavuzların bölge halkı içinden gelmesi önemlidir. Eşkıya takibine çıkan müfrezelere kılavuzluk yapacak kişilere *yevmiye* verilmesi [98] halkı teşvik etmiş olmalı bu yevmiye 10-20 guruş arasında değişen bir miktardı ve bu para, bir tür örtülü ödenek olan *Masarifat-ı Müteferrika-i Cüz'iyye Tertibi*'nden sağlanırdı, burada yeterli para bulunmadığı zamanlarda *Hapishaneler Tahsisatı*'ndan alınabilirdi [99] . Ama bu kılavuzların yevmiyelerine bütçede karşılık olmadığı ve bu işi yapabileceklerin jandarma mesleğinde istihdam edilmeleriyle ilgili yazışmalar[100] da vardır.

Yanlarına dağlarda, mağaralarda ya da bilmedikleri köylerde yardımcı olacak kılavuzları alan çoğu zaman atlı zaptiyeler eşkıyaların izini aramaya başlardı, iz sürmek için belki başka "uzmanlar" da gerekirdi. Zaman zaman takip yapılan bölgede mülki erkânın da bu işlere yardımcı olduğu görülür, hatta eşkıyanın yakalanmasında

[95]Aydın vilayetinde her yerde dolaşan bazı kişilerin jandarmanın da yardımıyla imam, muhtar, ihtiyar heyeti üyeleri ve ahalinin ileri gelenlerine yazısız boş kağıtlar imzalatıp mühürlettirmekte olukları ihbar edilmektedir. BOA. Y. PRK. MŞ 7/56 (1321) 1902
[96] S. Yetkin, 1996, 82
[97] BOA Y. PRK. ASK. 247 / 70 (1325) 1907.
[98] BOA İ. DH 1068 /83745 (1305) 1887
[99] BOA DH. MKT 1470 / 76 (1305) 1887.
[100] BOA DH. MKT 1565 / 67 (1306) 1888.

yardımı olanlar ödüllendirilir[101]. Ayrıca Daire-yi Takibiye kumandanlarının bölge "*mütemeyyizân*ı" nı eşkıyalığın önlenmesi için işbirliğine "davet" ettiği durumlar vardır. *Kumandan Hulki Paşa'nın Ödemiş muteberanı ile görüştüğü ve "kimseye zulmetmediğine" dair bir mazbata yazdığına*[102] bakılırsa, bu işbirliğinin bölge ileri gelenleri arasında her zaman "sevinçle" karşılanmadığı ve kumandanların bu konuda baskıcı bir tutum içine girebildiklerini düşünebiliriz.

Eşkıyaların istihbaratı çok iyi durumdaydı, *bu yüzden kolluk güçlerinin yapacağı her hangi bir hareketi mutlak önceden haber alırlardı, ayrıca eşkıyaların eylemleriyle ilgili şahit bulmak da çok zordu*[103]. Osmanlı *askeri zaptiyesinin* en çok şikayetçi olduğu konulardan biriydi bu. Bölge halkının şahitliğe yanaşmamasında iki neden aramalıyız. Birincisi eşkıyaların kendilerini cezalandırmalarından korkmaları, ikincisi gerçekten de eşkıyayı destekliyor olmaları. İkinci seçenek her koşulda mümkün görünmüyor, yani bir bölge halkı istisnasız her eşkıyayı destekleyemez. Bu yüzden korku daha geçerli bir gerekçe olmalı. Tehdit altındaki ahalinin, bu durumda zaptiyeye yardımı düşünülemez. Devlet bu eşkıyaları yakalama konusunda yalnız kalmış görünüyor. Ama her iki durumda da halkı korkutmayı belli bir denetime almayı başarmıştır denilebilir. Çünkü, aslında eşkıyaların bulunduğu bölgenin halkı, çetenin yakalanması, takip edilmesi sürecinden çok fazla etkilenir. Devlet her durumda çatıştığı eşkıyayı, halk üzerinde bir baskı aracı olarak kullanır. Takibi gerçekleştiren kolluk güçleri halk için "resmi haydut"tan başka bir şey değildir. Devletin gönderdiği, eşkıya takip birliklerinin amacı haydutları korkutmaktan çok, onu destekleyen köylülerin yaşamını güçleştirmektir[104]. Bölge halkının eşkıyayı desteklediği durumlarda bu baskının anlamı vardır. Asıl önemli nokta, eşkıya bölge halkından destek görmese de takibe gelenlerin devlet otoritesinin temsilcilerini karşılarında görmelerinin yaratacağı psikolojik gerilimdir. Ayrıca anlı, şanlı takip kumandanları, emrinde silahlı birlikler asiliğin nasıl cezalandırılacağı konusunda sıradan halka bir fikir verecektir. Zaten başına büyük ödüller konulan çetelerin artık

[101] Eşkıya takibindeki hizmetlerinden dolayı Söke Tahrirat Katibi Hüseyin Hüsnü Efendi, beşinci rütbeden Mecidi Nişanı ile ödüllendirilmiştir. BOA DH. MUİ 63 /18 (1328) 1910.
[102] BOA Y. PRK. ASK. 247 / 70 (1325) 1907.
[103] BOA A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852.
[104] S. Yetkin 1996, 15.

"günleri sayılı" demektir[105]. Bu durum bölgede çok güçlü hale gelen çeteler için her zaman geçerli olmayabilir.

Eşkıyanın yakalanması, otorite açısından gücünün ispatlanması anlamına gelir. Bunun ahaliye duyurulması ve bundan sonra, devlete karşı gelmenin cezasının ne olacağının herkese gösterilmesi gereklidir. Bunun için, eşkıyanın cezalandırılması hep halkın gözleri önünde yapıldı, eşkıyanın kesik başları kalabalık yerlerde teşhir edildi. Şiddet, kan, otorite, güç ve isyanla örülü bu sahnelerin halkı korkuttuğu bir gerçek olsa da; aslında kendi içlerinden çıkan, belki de tanıdıkları ve bu isyana neden bulaştığını bildikleri insanlara yapılan bu muamelenin bölge halkı üzerinde uyandıracağı nefret duygusunun devlet tarafından hiçbir zaman hesaba katılmadığını zannediyoruz. Belki de bu yüzden benzer ibret-i alem cezaları hiçbir zaman halkı tam olarak, eşkıyaya verdiği destekten vazgeçmeye sevk etmedi ve eşkıyalık hiçbir zaman gerçekten bitmedi.

Eşkıyayı yakalamanın en iyi yollarından biri yasal hayat ile ilişkisini kesmek, yani bölge halkından aldığı yardımı ve desteği engellemek olmalı. Çetenin başına ödül koymanın anlamı budur. Belki de bu bir dönem belli ölçüde sağlandı. Çünkü *Yılık Abdi ve adamlarının yakalandığı günlerde bilindiği kadarıyla çevrede 5 çete daha kaldığı bunların yakalanabilmesi için jandarma desteğinin artması gerektiği ile ilgili* Aydın Valisi Kamil Paşa'nın yazısında[106] iyimser bir hava vardır. Hatta Yılık Abdi'nin de cesedi aynı mantıkla kanlı sahneler eşliğinde teşhir edildi. Ancak bunun yeterli olmadığı ve eşkıyalığın zannedilenden çok daha büyük bir sorun haline geldiği anlaşılıyor. Birkaç yıl sonra *Ahenk* gazetesinde çıkan bir yazıya bakarak durumun çok değişmediğini hatta daha da kötüye gittiğini söyleyebiliriz. 30 Haziran 1911 tarihli Ahenk gazetesinde, Yunanlı Hristo ve adamlarının Söke- Akköy arasında çevre zenginlerinden Kiryako'yu kaçırmalarının çevrede yarattığı psikoloji üzerine kaleme alınan bir makalede "*Afet Üstüne Afet*" başlığı kullanılmış. Bu günlerde eşkıyanın sürekli olarak yerli zenginleri dağa kaldırdığı ve "vilayetin iktisadi hayatının en faal olduğu bir dönem olduğu ve bunların devamı halinde üretimin ciddi yara alacağı, olayların ahalinin sabrını taşırma noktasına getirdiği" söylenirken, hükümetin bu olayları durdurma konusundaki başarısızlığı, yerel yöneticilerin ve alınan tedbirlerin eksikliği ciddi olarak eleştirilmektedir.

[105] S. Yetkin göst. Yer
[106] BOA Y. MTV 266/126 (1322) 1904

"Ahvali mesbuka ve cariyeden pekala anlaşılmıştır ki vilayetimiz muktedir, faal, genç, dinç ellere muhtaçtır. Ahalice anlaşılmış olan bu ihtiyaç, henüz merkez hükümetçe anlaşılamamış, takdir edilememiş ise teessüf, cidden teessüf olunur. "

Halkın sesine tercüman olan yazar, bölge insanının durumdan rahatsızlığının artık patlama noktasına geldiğini belirtir ". . . *Yoksa koyun gibi olan bu vilayet ahalisi de kurtluğa başladığı zaman mı anlaşılacak. . .* " Yazar son derece kızgındır, ". . . *eğer vilayetin hali sorulacak olursa* diye başlayan satırlarda, her gün böyle olaylarla yaşamak zorunda kaldıklarını bir an önce yetkililere bildirilmesi için adeta yalvarır; eğer bir çözüm bulunmaz ise yetkililerin "*kendilerine etmiş olacakları*"nı bir çeşit tehdit olarak belirtir [107].

Kolluk güçlerinin eşkıyaları yakalama konusunda pek başarılı olamadığını düşünenler arasında yabancı konsolosları ve "öğüt"lerini görürüz. İzmir'deki yabancı konsoloslar başvekalete verdikleri lâyihada, çevrede eşkıyanın çoğalması yüzünden emniyette olmadıklarını, cinayet suçlarının önlenmesinde zaptiyenin yeterli olmadığı, muktedir bir zabitan idaresinde kuvvetli bir jandarma ve polis örgütü teşkilinin önemi üzerinde dururlar[108]. Konsolosların sözünü ettiği cinayetlerin şehrin içinde işlendiğini, eşkıyanın çevre kentlerinde de eylemleri olduğunu, konsolosların da buradaki vatandaşlarını korumaya çalıştığını düşünebiliriz. Sonuçta devletin tavrını ve alacağı tedbirleri şekillendirmede bu öğütlerin yeri olduğu düşünülmelidir.

C. Başka Bir Yöntem

Kolluk kuvvetleri aracılığıyla merkez ve yerel otoritelerin eşkıya gruplarını denetim altına alabilmeleri çok zorlu bir süreç gibi görünüyor. Bu durumda başka yöntemlerin de göz önüne alınması gereklidir. Devlet yenmeyi pek de beceremediği eşkıyalıkla anlaşmaya, uzlaşmaya, onları affetmeye, bütün yaptıklarını unutmaya karar verebilir mi? Bu kadimden gelen bir yöntem olmakla beraber eskimiş değildir. Osmanlı'nın, *eşkıya takibine çıkan memurlara nasihat edilerek eşkıyanın mümkün olduğunca sağ ele geçirilmesi, bu olmazsa nizamına uygun muamele yapılması konusundaki emri* [109] otoritenin eşkıyayı sağ ele geçirerek ne yapmaya çalıştığı

[107] Ahenk, 30 Haziran 1911, Sözü geçen çete ile çatışma ve bazı çete üyelerinin yakalanması için; Ahenk, 2-5 Temmuz ve 10 Ağustos 1911.
[108] BOA Y. EE 40 /100 (1298) 1881.
[109] BOA A. MKT. UM 405 /25 (1276) 1859.

sorusunu akla getirir. Buna birinci neden olarak, eşkıya da olsa, devletin kendi tebaasından birilerini yargılamadan cezalandırıp yok etmesinin özellikle modernleşme sürecinde hukuk anlayışıyla bağdaşmayacağını düşünebiliriz. Daha gerçekçi olduğunu düşündüğümüz ikinci neden ise devlet-eşkıya "*uzlaşma*"sıdır ki bu, otoritenin şekâvet olaylarıyla baş etmede kadimden beri kullandığı bir yöntem oldukça basittir; dağdan düze inen eşkıya devlet hizmetine girer, artık eşkıya değil otoriteyle "uzlaşmış" bir kolluk gücüdür. Öteden beri uygulanan bu yöntem, XIX. yüzyılda yeniden denendi, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında artan asker ihtiyacı ve hiç azalmayan eşkıyalık II. Abdülhamit'i *afv-ı umumi* ilan ederek, çeteleri dağdan inip Osmanlı ordusu saflarında Ruslarla savaşmaya ikna etmeye yöneltti. Bu konuda başarılı da olundu, Aydın çevresinden toplanan birçok zeybek başkente geldi ve kısa bir eğitimden geçirildi. Bu sırada padişah da Maslak'taki askeri karargâha giderek bizzat zeybeklerle görüştü. İsyanlarının nedenlerini anlamaya çalıştı, hatta memleketin başındaki belanın defedilmesinden sonra bütün sıkıntıların giderilmesi için ıslahat yapacağı sözünü verdi. Bundan sonra cepheye sevk edilen zeybekler, üzerlerine düşeni yaptılar ve başarıyla savaştılar, ama sonuç yine değişmedi çünkü savaş kaybedilmişti ve devletin çok ciddi sorunları vardı artık, bir kez daha zeybekleri isyana teşvik eden nedenleri ortadan kaldıracak ıslahatlar rafa kalktı[110] ve bundan sonra II. Abdülhamit dönemi Aydın çevresinde eşkıyalığın iyice tırmandığı bir dönem oldu. Ama bu uzlaşma denemeleri çok zaman tekrarlandı, çünkü hiçbir zaman eşkıyalığın nedenleri bitirilemediği için eşkıyalık da bitmedi. Genellikle çete liderleri, jandarma komutanlarının ve takip kollarının gücü sayesinde *tedabir-i lazımenin ittihazı üzerine mahalli hükümete refikleriyle gelerek teslim-i nefs ve silah etmiş, "padişahım çok yaşa" sadalarıyla merhamet-i şahaneye dehalet ile*[111] *irade-i seniyye* ile affedilmişti. Böylelikle bu eski eşkıyalar polis yapıldı ve eşkıya takibinde görevlendirildi[112]. Bölgede ün salmış, çok güçlü çete liderlerinin polis ya da zaptiye olmayı kabul edeceğini söyleyemeyiz. Onlarla yapılan anlaşmalar daha farklı olmalı. Bu uzlaşmadan kimin ne kazanacağı aslında başlangıçta cevabı bilinmeyen bir sorudur. Devlet bu uzlaşmayla hem bir eşkıya dan kurtulmayı, hem de aynı eski eşkıya yeni zaptiye ya da polisin tecrübesi ile kolluk güçlerinin işlerini kolaylaştırmayı hesaplar. Kimin nerede saklanabileceği, kimlerle işbirliği

[110] S. Yetkin 1996, 64-65.
[111] BOA Y. PRK. ASK 243/71 (1324) 1906

yapabileceği vb. gibi konularda mutlak yararları olacaktır. Eşkıyanın ya da otoritenin, sonuna kadar anlaşmalara sadık kalacaklarını ise kimse garanti edemez. Huylu huyundan vazgeçmez misali eşkıyanın günün birinde kanunsuz işlere yeniden bulaşması[113], aynı zamanda devletin de verdiği sözleri unutması mümkündür. Ama unutmayalım ki birer eşkıya olduğunu kabul ettiğimiz Batı Anadolu'nun gerçek efeleri Milli Mücadelede TBMM hükümetinin çağrısına uyarak – en azından bir bölümü- dağdan indiler, affedildiler ve Kuva-yı Milliye örgütlenmesi içinde büyük cesaret ve insanüstü güçle savaştılar, düzenli ordu saflarında görev aldılar. Batı Anadolu'da belki de bir zamanlar aynı çetede yandaş oldukları Rum eşkıyaların da bulunduğu Yunan ordusuyla savaştılar. İzmir, Aydın ve Manisa çevresinin düşmandan temizlenmesinde gördükleri hizmetin anlamı çok büyüktür.

V. Kaçakçılık

Bir önceki bölümde de anlatıldığı gibi Batı Anadolu, klasik ekonomik sistemin "meyve sepeti"; merkezin iaşesinin sağlandığı önemli bir bölgedir. Osmanlı, XV ve XVI. yüzyıllarda, sağladığı askeri koruma karşılığında yerel ürünlerde tekel olmayı başardı ve Batı Anadolu'nun artı ürününü kendi gereksinim ve istekleri doğrultusunda yönlendirdi. Bu nedenle Batı Anadolu kökenli üretim, cinsine göre başkent ve ordu ihtiyaçlarını ve iç piyasayı doyurduktan sonra ancak dış piyasaya gidebilirdi. Osmanlı ülkesindeki tarımsal üretimin, madenlerin ve mamul maddelerin kayıtsız şartsız yabancı tüccara satılması söz konusu değildi. Yabancı tüccar da öteden beri bazı malların yasak kapsamında olduğunu biliyor ve sadece "*deryaya gitmesi memnu olan esbab ve metadan gayrı*" ürünleri satın alabiliyorlardı. *Memnu meta* sayılan ürünlerin listesi hayli kabarıktır. Bunlar arasında hububat, pamuk, barut, at, silah, deri, gön, balmumu ilk sırayı alır[114].

Aslında Ege havzasının coğrafyası denizden mal taşımak ve kaçakçılık için oldukça uygundu. Cüretli denizciler bu durumu sürekli kullandı. Osmanlı yetkilileri kritik olmayan malların Batıya taşınmasını genellikle görmezden gelir, kaçakçılığı askeri işleyişe zarar vermeyecek ve iaşe ağını kesmeyecek bir ölçekte tutmaya çalışırlardı. XV ve XVI. yüzyıllarda Anadolu kökenli pamuk, meyve tahıl ve deri

[112] BOA DH. MKT 1556 / 66 (1306) 1888
[113] Meşhur eşkıya Şabanoğlu Şaban'ın zaptiye mesleğinde istihdam edildiği, kötü hallerinden dolayı değiştirilmesi talebi BOA DH. MKT. 1585 / 10 (1306) 1888.
[114] Z. Arıkan 1991, 279-280.

genellikle Avrupa tüccarına ulaşırdı. 1550'lerden beri İtalyan ve Venedik gemileri Batı Anadolu sahilinde tahıl ve başka besinler arayarak dolaştılar. Yüzyılın sonlarında kötü hasatlar ve nüfus artışı Avrupa'da kıtlığa neden oluyordu. Bu dönemde Osmanlı tahıl ambarları Avrupa'yı doyurmaya yardımcı oldu. İzmir ve artalanından gelen yün, demir, soğan, tereyağı, kara üzüm, sabun, deri, zeytinyağı, zeytin, balmumu, kara meşe, pamuk, keten dokuma Avrupa limanlarına ulaşıyordu[115]. Kaçakçılığın bir başka boyutu da ateşli silahların bu yolla Osmanlı topraklarına girmesiydi. Bu dönemde Batı Anadolu'da artan eşkıyalık, kaçakçılık sayesinde ucuz ve bol silah elde edecek duruma gelmişti. İzin verilen ölçüde süren ticaret zamanla değişti. Yabancı tüccarın talepleri arttı. Batı Anadolu'da İzmir'in birinci işlevi, İstanbul ve Balkanlara Anadolu içlerine gidecek malların sevkiyat noktası olmaktı. XVII. yüzyılla birlikte koşullar da değişti. Şimdi limanın başka müşterileri de doyurması gerekiyordu. XVII. yüzyıla gelindiğinde İzmir bir bakıma Batı Anadolu'nun pamuk, yün ve tahılına yakınlığı nedeniyle gelişme gösterdi ve kısa süre içinde ithâlât ve ihracatın önemli merkezi haline geldi. İzmir limanında yerli yabancı tüccarlar boy göstermeye başladı ve herkes devletin vergi denetiminden kaçmak, daha az vergi ödemek için kaçakçılığa sık sık başvurdu. Gemilerin resmi gümrük hangarlarının dışında yüklenip boşaltılması, Osmanlı memurlarının demirlemiş gemileri aramasına izin verilmemesi en çok da İzmir'in kıyı şeridinde yerleşmiş yabancı tüccarların, ev ve ambarlarının denizle doğrudan bağlantılı olması kaçakçılık için ideal konumu sağlaması anlamına geliyordu. Özellikle denize doğrudan çıkış kapısı olan evler yüzünden "*sultan gümrük vergilerinden hile yoluyla mahrum bırakılıyordu*". 1690'larda Babıâli denize açılan bu girişlerin engellenmesine yönelik anlaşıldığına göre etkisiz kalan emirler gönderiyordu[116]. Bu yıllarda artan kaçakçılık ve eşkıyalık faaliyeti devleti rahatsız etmeye başlamıştı, daha bu yıllarda alınmaya çalışılan önlemlerin etkisiz kaldığını görebiliriz. Bu da, yasadışı mal ticaretiyle uğraşan ve imparatorluğun içinde ve dışındaki pazar dengesizlikleriyle beslenen bir ekonomik ağın varlığının XVII. yüzyıldaki kanıtıdır[117]. Gerçi XVII. yüzyılda yaşanan talep düşüşü devletin özellikle tahıl ticaretindeki denetimini kolaylaştırdı ama daha sonra XVIII. yüzyılda özellikle Fransa ile yapılan ticarette İzmir ve yakın çevresi çok önemli bir konuma geldi. Napolyon Savaşlarını Yunan İsyanını atlatan İzmir 1830'lardan itibaren yeniden ticari

[115] D. Goffman, 1995, 6, 26, 31
[116] Paget Papers 27, folderVIII, letter 85'den nakleden D. Goffman 2003, 122
[117] D. Goffman 1995, 42.

canlılığı kazandı[118]. XIX. yüzyıl ortalarından itibaren devlet, gelişmekte olan İzmir ve hinterlandının önemini biraz daha kavramış görünüyor. Ayrıca yine bu yüzyılda kapitalist ekonomik sistemle daha sıkı ilişkilere giren Osmanlı, İngiltere ile yaptığı 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile memnu meta kavramını ebediyen terk etti [119].

Devlet Batı Anadolu'da denetim gücünü tam olarak yitirmedi ama, bu denetlemeyi layıkıyla yapamadığı zamanlar oldu. Memnu meta kavramı bitmişti fakat pre-kapitalist ekonominin yarattığı açmazlardan biri olan kaçakçılık bitmeyecekti. XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyılın başlarında kaçakçılığa konu olan meta eskisinden farklıydı ve bu farkı yaratan değişen koşullardı. Osmanlı maliyesinin iflası, devletin borçlu olduğu kurumlar ve güçlü devletlerin borç tahsilatı amacıyla kurdukları *Duyun-ı Umumiye* gibi idareler, bunların yarattıkları olumsuz ortam üreticiyi zor durumda bıraktı. Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar devletin memurlarının maaş alamamasına ve dolayısıyla açıkları kapatmak için kanunsuz işlere ve kaçakçılığa da bulaşmalarına neden oldu. Yüzyılın son on yıllarından itibaren hem kaçakçılığın boyutları hem de kaçırılan meta artık daha farklıydı, bunlar; daha çok tütün, ecza-yı nariye adı verilen patlayıcı maddeler, silah, çam kabuğu ve keresteydi[120]. Bunlar arasında tütün kaçakçılığının özel bir yeri vardı.

A. Özel Bir Meta; Tütün

Tütün XIX. yüzyılda Osmanlı ekonomisinin en önemli gelir kaynaklarından biridir. Çok küçük tarım arazilerinde bile üreticiyi doyurabilecek kadar tütün yetiştirilebildiği için çok kârlı bir üründür. Bu değerin farkında olanlar *Muharrem Kararnamesi* ile iflasını ilan eden Osmanlı İmparatorluğu'nun gelirlerine el koyarken, tütünü görmezden gelmediler elbette. Önce *Rüsum-u Sitte İdaresi* ardından da *Düyun-u Umumiye Meclisi*'nin de onay vermesi ile birlikte 27 Mayıs 1883'te kurulan M*emalik-i Şahane Duhanları Müşterekü'l Menfaa Reji İdaresi* 30 yıl süresince Osmanlı tütün üreticiliğinin tek yetkilisi haline geldi. Doğal olarak imparatorluğun en kaliteli tütünlerinin yetiştirildiği Aydın Vilayeti, reji idaresinin ilk kurulduğu tarihten itibaren kurumsallaştığı yer oldu. Vilayet genelinde Söke, Kuşadası ve Ayasuluğ çevresi, Bayındır, Tire, Ödemiş, Urla, Seferihisar ve Çeşme'de birinci kalitede tütün

[118] R. Kasaba 1993, 55.
[119] M. Kütükoğlu 1974, 92-125 ve M. Genç 1990, 13-25
[120] BOA. DH. MUİ 7-4/ 41 no: 6 (1326) 1908

yetişiyordu. Ancak Reji İdaresinin tütün üreticileri üzerindeki baskıcı tutumu ve ellerindeki tütünü zaman zaman satın almaması, düşük ücret politikaları, bölge halkını adeta bunaltıyor, ekonomik krizlere neden oluyordu, halk çıkar yol olarak kaçakçılığa yöneldi[121]. Reji idaresi aynı zamanda örgütlenmesinde Osmanlı toplumunun sosyal grupları arasında kesin bir ayrımcılık içindeydi. Rejiye ait işletmelerde Müslüman işçi çalıştırılmadı, idareciler yabancılardan veya gayrı Müslimlerden seçildi, Müslümanlar ancak kâtiplik gibi daha sıradan memurluklar aldılar. Ama kolculuk gibi hem halkın nefretini çekecek hem de tehlikeli olabilecek bir işte özellikle görevlendirildiler. İttihat ve Terakki'nin İzmir katib-i mesulü Mahmut Celal (Celal Bayar) anılarında, *Reji Başmüdürü Bay Emile Cartali'ye bunun toplumsal eşitliğe aykırı bir uygulama olduğu konusunda uyarıda bulunduğunu hatta müdürün kendisini haklı gördüğünü şimdiye kadar rejiye Türklerin hep kolcu ve memur olarak tavsiye edildiğini, Türk işçi ve zanaatkar tavsiye eden olmadığını söylediğini ama direktörün yine de kendisini oyaladığını anlatır*[122]. Bu olumsuz ortamda tütün kaçakçılığı, bölge üreticisinin, Aydın vilayetinde tütün rejisi ve olumsuz uygulamalarına en yaygın tepkisiydi.

Kaçakçılar arasında her kesimden insanlar vardı; *üreticile*r, düşük fiyat yüzünden, *devlet memurları ve askerler*, düşük maaşları yüzünden daha çok karada kaçakçılığa bulaştılar. Ayrıca vilayette bu dönemde "güçlü" gruplardan biri olan *efelerin heybesinden tütün kokusu eksik olmaz*dı. Hatta Çakırcalı'nın babası Çakıcı Efe de birkaçakçıdır[123]. Ancak tütün, Batı Anadolu sahiliyle adalar arasında da önemli ölçüde kaçakçılığı yapılan bir metadır.

Bölgenin coğrafi yapısı özellikle adalara geçişin kolaylığı nedeniyle denizden kaçakçılığa da elverişlidir. Sisam adasıyla Kuşadası-Söke'nin yakınlığı buradan kaçak tütün çıkarılmasını kolaylaştırırdı. *Söke Kaymakamı Refik Bey*, Rum kaçakçılar tarafından Sisam'dan Söke sahiline kaçak olarak memnu meta getirildiğini ve yasak maddelerin kaçakçılığı da bu şekilde yapıldığını belirtir[124]. Yani durum ortadadır, özellikle Rumlar Anadolu'daki işbirlikçileriyle bu işi organize ettiler. Bazen *Hıdıviyye* gibi vapurlarla, bazen de daha küçük çapta deniz araçları hatta küçük kayıklarla çuval

[121]Tütün rejisinin Aydın Vilayetindeki her türlü faaliyeti için bkz. O. Gökdemir 1994, 82.
[122] C. Bayar 1997, 5, 91-92.
[123] Bkz. S. Yetkin 1996.
[124] BOA. Y. PRK. ASK 233/8 (1323) 1905

çuval tütün kaçırdılar. Cezayir-i Bahr-ı Sefid vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıya göre, vilayeti teşkil eden adalar denizinin birtakım hırsız ve kaçakçı kayıklarıyla dolu olduğu, bunların fırsat buldukça ahalinin eşyalarını da çaldıklarını, hatta Anadolu sahilinden de çift hayvanlarını çalarak Yunanistan'a kaçırdıkları, ayrıca yine Anadolu'dan çam kabuğu ve keresteyi kaçak olarak Yunanistan'a götürdükleri, Yunanistan'dan adalara ve Anadolu'ya da kaçak eşya ve silah sattıkları belirlenmiştir[125]. Öyle çok kaçakçı vardı ki rejiye ait vapurların, bunların hepsiyle birden baş etmesi imkansızdı. Aydın Vilayetinden Dahiliye Nezaretine yazılan birçok yazıda kaçakçılık ve eşkıyalığın önlenmesi, sahilin güvenlik altına alınması için yeni vapurların gönderilmesi isteği vardır ama bu bir türlü mümkün olmadı, çünkü, zor dönemler geçiren Osmanlı İmparatorluğu'nun tersanelerinde bu yıllarda hiç vapur yoktu[126].

Büyük ticari şirketlere ait vapurların da kaçakçılığa karıştıklarını görüyoruz. Cezayir-i Bahr-ı Sefid vilayetinden Aydın Vilayetine ve Dahiliye Nezaretine gönderilen yazıda *Panda Leon ve Hacı Davut Kumpanyalarına ait vapurların kamarot ve erzakçıları tarafından* özellikle tütün kaçakçılığı yapıldığı bildirilir. Durum İzmir merkezdeki acentelerine de duyurulmuştur, ancak yine de kaçakçılık devam eder. Aydın vilayetinden gerekenin yapılması talep edilir[127]. Yani; gücü yeten, tehlikeyi göze alan, daha çok kazanmak isteyen ya da yoksulluktan bunalan, yerli-yabancı birçok insan, hatta kadınlar[128] bu yıllarda tütün kaçakçılığına bir şekilde bulaşmıştı. Bunlar hem güvenliğe, hem de biraz devletin, daha çok da reji idaresinin çıkarlarına zarar veriyorlardı.

Reji idaresi kaçakçılığı önlemek için özellikle üretici üzerinde baskı kurmaya ve kaçak tütün satışını engellemek için ekili alanları sınırlamaya çalıştı . Ama Aydın vilayetine bağlı sancakların hiç birinde, neredeyse hiçbir zaman tahmin edilen miktarda tütün rejinin eline geçmedi. Tabloda görüldüğü gibi reji ciddi bir zarar içindeydi[129].

---

[125] Ahenk 23 Kanunevvel 1908 ve BOA . MUİ 7-4/ 41 no: 6 (1326) 1908
[126] BOA . DH. MUİ 7-4/ 41 no: 6 (1326) 1908
[127] BOA. DH. MUİ 33-2/40 No: 2 (1327) 1909
[128] O. Gökdemir 1994, 107
[129] Bu tablo Gökdemir tarafından hazırlanmıştır, Aydın vilayetine bağlı sancakların bazı kazalarını içerir. Biz sadece Aydın Sancağı ile ilgili verileri aldık. Tablonun tamamı için bkz. O. Gökdemir 1994, 77.

Tablo 3: Bazı kazalarda üretim ve kaçakçılık

Yer adı	Tahmini üretim (kg)	Rejiye teslim edilen (kg)	Kaçağa giden (kg)
Bozdoğan	**10576**	**6018**	**4458**
Çine	**2437**	**889**	**1548**
Karacasu	**20123**	**4849**	**15284**

Rejinin, bu zararlarını ve kaçakçılığı önleyebilmek, dolayısıyla kârını artırmak için oluşturduğu *Kolcu*luk teşkilatı amacı uğruna gerçekleştirdiği eylemleriyle ve bölge halkı üzerinde yarattığı baskı, korku ve nefret duyguları yüzünden çok büyük tepkiler aldı. Önceleri silah taşımamalarına karar verilen kolcular daha sonradan silahlandılar ve devletin de rejinin de bunları kontrol etmesi zor hale geldi. Kolcularla, *Ayıngacı* adı verilen tütün kaçakçılarının girdiği silahlı çatışmalarda binlerce insan öldü[130]. Aslında çatışmaya bile gerek yoktu kendi yetiştirdiği tütünden kendisi için biraz ayırmaya kalkan üreticinin de kolcular tarafından kaçakçılık yaptığı gerekçesiyle katledilmesi mümkündü[131]. Devlet kolculardan eşkıya takibi için de yararlanıyordu[132]. Bu da yeni bir güç ve baskı vesilesiydi. Ellerindeki silahlı gücü istedikleri gibi değerlendirerek korku saldılar. En fazla kolcu, tütünün en çok yetiştiği yerlerden biri olan Aydın vilayetindeydi. Tüm Osmanlı topraklarında bulunan kolcuların 1/6'sı buradaydı[133]. Bu durumda Aydın ve çevresi rejiden, uygulamalarından ve kolculardan çok zarar görmüş olmalı. Halk türkülerine de konu olan kolculuk Batı Anadolu'da halk için bir korku kaynağı olduğu kadar bir düşman, düzenin yarattığı bir sosyal olgudur. Reji 1923 yılında devletleştirilene kadar, tütün kaçakçılığı ise bütün zorlu koşullarda bile varolmaya devam etmiştir.

B. Silah Kaçakçılığı

Tütün kaçakçılığından zarar gören özellikle reji idaresiydi ama silah ve patlayıcıların yasal olmayan yollardan ülkeye girişi, devletin Batı Anadolu'daki gücü ve denetiminin sarsılmasında büyük rol oynadı. Silah kaçakçılığı başka maddelerin kaçakçılığından daha tehlikeliydi. Çünkü silahın ne için kullanılacağı belli değildi.

[130] Bu çatışmalarda ölenlerle ilgili değişik rakamlar vardır, Salih Zeki 1928, 17'de 50-60 bin kişi H. Avni Şanda 1935, 40'ta 20 bin kişiden söz eder. Ege Tecim ve Endüstri Büyük Klavuzu'nda ise s. 123, Reji'nin çeyrek asırda 150. 000 Türk'ü öldürdüğü belirtilir.
[131] N. Berkes tarihsiz, 32.
[132] Ahenk 5 Ağustos 1909.
[133] O. Gökdemir 1996 105.

XX. yüzyılla birlikte gelecek savaşların sonucu elbette o günlerde bilinemezdi ama bunların birileri tarafından hesapladığına, hatta bölgenin paylaşılması denenmelerine girişildiğine bugün artık şüphe yoktur. Bunun provası Mora İsyanı sırasında yapılmıştı. İsyanın birçok yerde aynı anda başlatılması planlanmış ve gerekli silah, cephane vs. aranma ihtimali en az olan kilise ve manastırlarda depolanmıştı[134]. Bu silahlar da yasal yollarla gelmemişti. Aradan geçen yıllar senaryoyu değiştirmedi. Rumların acil olarak silahlanması ve artık çok yaklaşan savaşa hazır olması gerekliydi.

Aydın sancağında silah kaçakçılığı için de en uygun yer, Sisam adası üzerinden Kuşadası sahilleriydi. *"Sisam'a karib, sevahili geniş, tütün ve esliha ve ecza-yı nariye kaçakçılığına müsait olan Söke kazası"*[135]nın geniş sahili üzerinden mevcut eşkıyaya silah da geliyordu. Kaymakam Refik Bey'in şifresine göre Rum kaçakçılar Sisam'dan Söke sahiline kaçak olarak memnu meta getiriyordu. Birkaç gece önce de yine bu yolla kaçakçılar 18 yük patlayıcı madde ve silah getirmişlerdi[136]. Özellikle Rumların silahla uğraşmaları, artık bambaşka bir amaç için eşkıyalık yapan yerli Rumların ihtiyacına yönelik bir faaliyet içinde olduklarını düşündürür. Başlıca hedefleri "Yunan Megali İdea'sını tamim ve tervic" olan Rumların Yunanistan'da askeri eğitim aldıktan sonra Anadolu'ya eşkıyalık yapmak için döndükleri bir ortamda bu silahları kimin sağladığını bulmak da zor olmasa gerek. Diğer konularda olduğu gibi silah kaçakçılığının da devlet tarafından engellenmesi mümkün olmadı. Kuşadası sahili boyunca silah ve patlayıcılar yıllarca geldi gitti. Başlıca hedefleri kargaşa ve asayişsizlikle korkutacakları bölge halkının iç bölgeye kaçması ve buraların gerçekten savunmasız kalması olan eşkıyalar hedeflerine yavaş yavaş ulaşmaya da başladılar.

[134] M. Kütükoğlu 1986, 146.
[135] Ahenk 28 Ağustos 1910
[136] Y. PRK. ASK 233/8 1323. 1905

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YENİ BİR DÖNEME DOĞRU

XIX. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu için son derece kapsamlı değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bir dönem özelliği taşır. Bu dönüşüm, modern dünyaya yani Batı'ya, yani Avrupa'ya uyum sürecidir. Merkezi otoritenin güçlenmesine de önem veren devlet bu konuda bazı alanlarda birtakım yenilikler ve değişimler arayışına girişti. Ayrıca Batılılaşma aynı zamanda devlet otoritesini güçlendirmenin de bir yoludur. Geleneksel kalıpların kırılması ve eskinin bazı kurum ve kurallarının yanında Batılı tarzda kurum ve kuralların getirilmesi, Osmanlı modernleşmesinin en önemli özelliklerinden biridir. Bu özelliği toplum hayatının hemen her alanında görmekteyiz.

Osmanlı, "Batılılaşmaya" karar verdiği için "Doğulu" toplum görüntüsünden, tamamen değilse de, fiziksel olarak da sıyrılmaya çalıştı. Bu nedenle Osmanlı'nın son döneminde yenilenen kent olgusu XIX. yüzyılda değişim sürecinin temel ilgi alanlarından biridir. XIX. yüzyılın başından itibaren bu konuda önemli sayılabilecek çabalarla karşı karşıyayız. Fakat Osmanlı kentinin modernleştirilmesi düşüncesinin Tanzimat öncesinde de varolduğunu belirtmeliyiz. Osmanlı şehirciliği bir süreden beri titiz kurallara bağlanmak isteniyordu, bunun önemli nedenlerinden biri güvenlikle ilgili bazı sorunlardır. Ayrıca eski kent yönetiminde etkinliğini yitiren eski kurumlar yerine kente özgü bir yönetimin gerekliliği ortaya çıkmıştır[1]. Henüz XVII. yüzyılda Evliya Çelebi, daha sonra İbrahim Paşa, Ahmet Resmi Efendi, Abdurrahim Muhip Efendi, hatta XIX. yüzyılda Mustafa Reşit Paşa gibi Batı kentlerini gören seyyah diplomat ve devlet adamlarının bu kentlere hayranlık duyduklarını ve bunları değişim sürecindeki Osmanlı kentlerine birer model olarak sunduklarını ve değişim arayışları sürecinde mevcut kent görüntüsünü değiştirecek bir fermanın da çıkarıldığını görüyoruz. Ancak Tanzimat'tan önce bu konuda çok da başarılı olunabildiğini söylemek mümkün değildir. Kentin imarına, inşaatların niteliğine ilişkin birçok yasaklama ve kuralların konulmaya çalışıldığı, yüzyıllar boyunca birbirini izleyen ve gittikçe üslubunu sertleştiren belgelerde açıklıkla görülmektedir. Bu başarısızlığın anlamı; Tanzimat öncesinde kentsel düzen yokluğunun aslında bir ilgisizliğin sonucu

[1] S. Yerasimos 1996, 1-18

değil, belgelerde açıkça dile getirilen bir "iradeyi hayata geçirememe sorununun varolmasıdır"[2]. Başta da söylediğimiz gibi bu konuda gerçek anlamda bir değişim ve dönüşümden söz edilebilmek için Tanzimat reformları döneminin gelmesi gerekti. Yeniden ele alınan kent yönetimi, düzeni ve görüntüsü uzun dönemde başarıya ulaştı. S. Yerasimos'un Osmanlı kent modernleşmesinde için İstanbul örneğinde, tasarımların oldukça erken dönemde planlanıp uygulanmaya çalışılması ve yaklaşık 150 yıllık bir süreç içinde de tasarımların başarıya ulaştırılmış olması şeklinde iki önemli saptaması vardır.

Modernleşme sürecinde Osmanlı kentlerinin hepsinin sözünü ettiğimiz değişimi aynı koşullar ve sonuçlarla yaşadığını elbet iddia edemeyiz. Bu konuda en şanslı görünenler Batı Anadolu ve Rumeli kentleridir. Bu bölgeler, siyasi çalkantıların tam ortasında kaldı, batılı üretim-tüketim ilişkileri ile yakınlaşma sürecinin etkilerini ve kapitalizmin, onun peşi sıra emperyalizmin baskısını öncelikle ve yoğun olarak hissettiler ve bütün bunlar demografik, toplumsal, ekonomik ve kültürel açıdan dinamizmi hiç yitirmemelerinde etkili oldu. 1870'lerde Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisi ile etkileşme sürecinde Batı Anadolu'nun önemi bilinmektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında deniz ticaretinin yanında bir de demiryolu ağının özellikle Batı Anadolu ve Balkanlar'da kentlerin gerçek anlamda parlak bir dönem yaşamalarını sağladığını söyleyebiliriz. [3] Demiryolunun gelmesi bölgede ticaretin canlanması, demiryolu hattı üzerinde bulunan yerleşimlerin önem kazanması ve bunun sonucunda bu kentlerde ticari faaliyetin hacminden demografik yapılanmaya, kent kimliğinden fiziksel görünüme kadar birçok alanda değişimleri de beraberinde getirdi.

Kentlerdeki bir başka değişim yönetim alanında oldu. Osmanlı kentleri, özellikle de liman kentleri, XIX. yüzyılda yenilenen ve yeniden üretilen birtakım ilişkiler sonucunda yapısal değişiklikler geçiriyordu. Bu süreçte geleneksel kent yönetimi kişi ve kurumları yetersiz kalmaya başladı, yenilenen yapılanma içinde eskinin bazı kurumlarının kaldırılması ve bu durumun kent yönetiminde yarattığı boşluğun doldurulamaması çapı daha büyük bir yenilenmenin önünü açtı . Çünkü

[2] S. Yerasimos, göst. yer.
[3] S. Yerasimos, göst. yer.

kentlerin yenilenen ilişkiler doğrultusunda artan ticari faaliyete ve nüfusa göre bir ulaşım ve hizmetler bütününe sahip olması gerekliydi. Yoğun faaliyeti yaşayan kentlerde tüccar gemileri için karantina ve konaklama tesisleri, uygun sağlık şartları ve düzenli bir şehir ulaşımı yaratmak başlıca sorunlardı[4]. Tanzimat döneminden beri kentlerde temizlik ve düzenin Batılı örneklere uygun biçimde yenilenmesi fikrinin varlığı da bilinir, aynı zamanda yenilenme güvenliğin sağlanmasında da etkili olabilirdi. Ayrıca batılılar için yeni bir kazanç ve hayat alanı haline gelen Batı Anadolu kentlerinde yeni bir düzenin ve belediye gibi kurumların talebi, İzmir örneğinde olduğu gibi bizzat batılılardan da geliyordu. Aslında belediye örgütünün ortaya çıkışında, gerçekten de kentlerin artan çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak gibi bir hedef vardır. Ama bu iş için uğraşan yöneticilerin, kentin ihtiyaçları arasında, mahalli demokrasinin geliştirilmesi ve özerk komün bir yönetimin örgütlenmesini düşünmedikleri de bir gerçektir. Devrin hukukçuları da yerel yönetim kuruluşlarının başında gelen belediyeyi; adem-i merkeziyet, siyasal katılma gibi kavramlar açısından ve mahalli önderlerin politik eğitim göreceği kurumlar olarak görmediler[5] .

Özetle kentin artan ihtiyaçları ve modernleşme sürecinin etkisiyle Osmanlı yöneticileri, başkentten başlayarak yerel yönetim örgütleri kurmaya başladılar. 16 Ağustos 1854'te İstanbul'da *şehremaneti* kuruldu. Ardından da *her köyü bir belediye dairesi sayan 1864 Vilayet Nizamnamesi* çıkarıldı. Bu nizamnamede şehir ve kasabalardaki belediye idareleri için hüküm yoktu. Ancak bazı yerlerde belediye dairesi kurulmaya kalkılınca vilayet belediye meclislerinin kuruluş ve görevleri hakkında talimatnameler hazırlandı. Böylelikle İzmir, Selanik, Tuna ve Bağdat'ta belediyeler için statü geliştirilmiş oluyordu. *1871 Nizamnamesi*'yle de şehir ve kasaba belediye dairelerinin kuruluşu, yetkileri ve çalışma esasları belirlendi[6]. Bundan kısa bir süre sonra 1878 (1296) tarihli Aydın Vilayeti Salnamesi'nde Aydın Sancağı'na bağlı kazalarda belediye dairelerinin varlığını tespit ederiz. İmparatorluk genelinde farklı bölgelerdeki başka kazalara göre oldukça erken sayılabilecek bir tarihtir bu, başka bir deyişle Aydın Sancağı, belediye örgütünün kamuoyuna karşı ilk sınavlarından birini verdiği yerlerdendir .

[4] İ. Ortaylı 2000, 122.
[5] İ. Ortaylı 2000, 131.
[6] Belediyelerin kuruluşu için bkz: O. N. Ergin 1922, E. Serçe 1998.

Başta da söylediğimiz gibi XIX. yüzyıl Osmanlı kenti modernleşme sürecine girdi. Değişen ve Batı modelinde farklılaşan toplum, ekonomi ve kültürün yanında aynı dönüşümü yaşayan bir kent olgusunun bu yüzyıl boyunca varlığından söz etmek mümkündür. Bu bölümde, Osmanlı coğrafyasının diğer kentlerinden ayrı biçimde değerlendirilmesi gereken Batı Anadolu kentlerinin bu değişim süreciyle ilişkisi ve bu sürece uyumu-uyumsuzluğu ele alınacaktır.

I. Kapitalist Gelişme Sürecinde Kentler

Tanzimat'ın yenileşme hareketine ek olarak bir süredir varlığını hissettiren kapitalist ilişkilerin toplumun yenilenen bir düzene uyum sürecini tetiklediğini söyleyebiliriz. Ama Batı Anadolu'da yeni bir sistemle yakınlaşma sürecinin etki alanında yalnızca ekonomik ilişkiler ağı yoktu. Artık, bölgenin yerli dinamikleriyle her zaman kesişmese de alışıldık hale gelen; tüccar, konsolos, kumpanya direktörü veya çalışanı, demiryolu işçisi, mühendis, madenci, arkeolog, seyyah, misyoner, hatta casus vb, kimliklerle yabancıların kaynaştığı bir bölge ve kıyıdan iç bölgelere uzanan hat üzerinde yerli ve yabancıların iyi ya da kötü ilişkiler kurduğu bir farklı topluluklar bileşimi olgusu o günün gerçeklerinden biriydi. Bunun başka sonuçları da olacaktı. Farklılaşan sosyo-ekonomik yapılar etkisindeki eylem yapılanması, yaşanılan mekanda değişik konumlarda oluşur. Bu durum gerek yerleşmelerin niteliğini ve bölgesel dağılımını, gerekse kendi içlerindeki mekansal yapıyı tanımlar[7]. Burada mekan Aydın Sancağına bağlı kentler ya da kent olarak tanımlayabileceğimiz yerleşimler olduğuna göre, başka bir deyişle bu kentlerdeki ihtiyaçlara bağlı eylemler değiştikçe ve geliştikçe kent mekanındaki dağılımları ve kendi aralarındaki ilişkiler de farklılaştı. Kentleri XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarındaki zaman kesitinde fiziksel yapı bakımından eskiye oranla farklılaştıran da buydu. Kentleşme sürecini batılı örneklerde olduğu gibi salt sanayileşmeyle açıklamak mümkün olabilir mi? Başka dinamikler; örneğin yerel pazar ağı ve yenilenen ulaşım sisteminin bu süreçteki rolü nedir?

Kent, yüklendiği işlevler açısından değerlendirildiğinde, mekansal yapısı bölgesel ölçekte işlevlerinin bir yansımasıdır. Toplumsal yapılarda ortaya çıkan değişiklik bölgesel sistemleri de etkiler ve yeni sistem kentin bazı işlevlerinde değişimi de gerektirir. Ancak değişimin kentteki yansıması geniş bir zaman

[7] S. Aktüre 1975, 101.

boyutunda gerçekleşir. Zaman zaman bazı yeni ihtiyaçlar kentte eski fiziksel yapı içinde karşılanabilir veya işlevsel değişme fiziksel değişmeden sonra ortaya çıkabilir. Ama özetle kenti biçimlendirenin, işlevi ve fizik yapısı olduğunu söyleyebiliriz. Bütün bunları etkileyen bölgesel ilişkilerde temel faktörlerin başında demografik özellikler, doğal ve doğal olmayan kaynakların (toprak, işgücü maden, orman vb) bölge içi dağılımı, üretim-ulaşım-haberleşmede kullanılan teknolojik düzeydir. [8] Bu açılardan bakıldığında bir bölge içinde farklı alanlar gözlenebilir. Aydın Sancağı genelinde, bu farklı etkileşimin kentler için farklı sonuçları oldu. Şimdi sancak genelinde değişmeyi tetikleyen temel faktörlere göz atalım.

A. Kalabalıklaşan Kent

XIX. yüzyılın son yıllarında Batı Anadolu kentleri genelinde bir nüfus artışı gözlenir. Bunun değişik nedenleri vardı; öncelikle salgın hastalıklarla savaşta başarılı olunması, sağlık koşullarının, güvenlik, ulaşım gibi faktörlerin görece iyileşmesi özellikle kıtlık dönemlerinde ve bulaşıcı hastalıkla savaşta halk lehine bir tablo yarattı[9]. Kaybedilen Osmanlı topraklarından göçler de nüfus artışında en gözle görünür nedenlerden biridir. 1877-78 Osmanlı- Rus Savaşı ardından Anadolu geneline Kafkaslar ve Rumeli kökenli Müslüman grupların gelip yerleşmesi de Aydın ve civarını doğal olarak etkiledi. Birçok Çerkez köyü ve mahallesi bu dönemde kuruldu. Osmanlı'nın toprak kayıpları XX. yüzyıl başlarında da devam etti. Bu yeni göç dalgaları demekti, özellikle Girit ve Makedonya'nın kaybı buralardan göçleri başlattı. Yunanistan'ın Batı Anadolu'da Rum nüfusu arttırma girişimleri sürüyordu ve Yunan Krallığının kurulmasından sonra Anadolu'dan giden yerli Rumlar'dan geriye dönenler de vardı[10], Yüzyıl boyunca süren göçebe aşiretleri iskan teşebbüslerinin de "kayıtlı" nüfus artışına etkisini düşünmek gerekir. Bütün bu göçler, iskan girişimleri, Batı Anadolu genelinde nüfusun hareketli olması ve artması anlamına geldi. Artan nüfus için yeni yerleşimler kuruldu, kentlerin yeni üyeleri geldikleri yerlere kendi hayat tarzlarını da getirdiler. Kalabalıklaşan kentler ve kasabalar gerek görüntüleri, gerekse etnik, sosyal ve kültürel özellikleriyle değişmeye başladı. Artan ihtiyaçları karşılamak için kentler yeni hizmetleri ve bu hizmetleri verecek *belediye* gibi kurumları bekler hale geldi.

[8] S. Aktüre 1975, 101, 102.
[9] D. Quartaert 2004, 901
[10] G. Augustinos 1992, 18.

Ancak bu yüzyılın ortalarında Aydın Sancağının idari yapılanmasında radikal sayılabilecek bir değişiklik oldu. Yüzyıllardır Aydıneli'nin bir parçası olan Tire, Ödemiş, Birgi ve Ayasuluğ gibi önemli kentleri vergi toplanmasında karışıklıkları önlemek için 1851 yılı başından itibaren idari yapılanmada İzmir'e bağlı hale getirildi ve önceden Aydın'a dahil olmayan Söke gibi orta büyüklükte bir yerleşim de Aydın'a bağlandı[11]. Balat nahiye yapılarak Söke'ye bağlandı [12]. Bu yüzden yüzyıl ortasındaki ve sonundaki Aydın farklıdır ve bu dönemlere ait nüfus verilerinin değerlendirilmesi, karşılaştırılması çok sağlıklı olmayabilir. Yine de bir fikir vermesi açısından Aydın Sancağı'nın değişik yıllarda ve kaynaklarda belirtilen nüfus verilerine bakarak, karşılaştırma yapalım. Devletin resmi verilerine bakıldığında[13], 1831'de yapılan nüfus sayımına göre Aydın Sancağı; 100. 257 (X 2= 200. 514)'si Müslüman, 6. 346 (X 2=12. 692)'sı Rum, 532 (X 2=1064)'si Yahudi ve 543 (X 2= 1086)'ü Ermeni olmak üzere 107. 678 (X 2=215. 356) kişilik nüfusa sahiptir[14]. Aşağıdaki tabloda[15] ise, yüzyılın son on yılında sancak genelindeki nüfus durumunu görebiliriz.

Tablo 4: XIX. Yüzyılın Sonunda Aydın Sancağında Nüfus

	İslam	Rum	Ermeni	Musevi	Katolik	Ecnebi	Toplam
Güzelhisar	**65272**	**4559**	**268**	**1873**	**96**	**172**	**72240**
İneabad	**12198**	**74**	**66**				**12338**
Sobice	**101110**	**10805**					**111915**
Karahayıt	**8311**						**8311**
Köşk	**8791**						**8791**
Nazilli	**61784**	**1965**	**336**	**220**		**142**	**64447**
Atça	**5154**	**113**					**5267**
Karacasu	**17958**	**155**					**18113**
Sultanhisar	**5158**	**56**					**5214**
Kuyucak	**12395**	**25**					**12420**
Söke	**15192**	**10901**	**88**	**3**			**26184**
Bozdoğan	**27943**	**81**	**8**				**28032**
Yenipazar	**8228**	**30**					**8258**
Arpaz	**8660**	**3**					**8663**
Amasya	**2635**						**2635**
Çine	**29892**	**369**	**5**				**30266**
Toplam	**390681**	**29136**	**771**	**2096**	**96**	**314**	**423094**

[11] BOA. A. MKT. MHM 22/81 (1267) 1851 ve A. MKT. UM 105/100 (1268) 1852.
[12] BOA DH TMIK: S 47115 (1314) 1896
[13] K. Karpat 1985, 111
[14] Bu sayıları 2 ile çarpmak gerekir, çünkü 1831 nüfus sayımında yalnızca erkekler sayılmıştır .
[15] Aydın Vilayeti Salnamesi 1312, 1894.

Aşağıdaki tabloda[16] ise Cuinet'nin yaklaşık aynı yıllarda, Aydın ve kazalarında merkez ve kırsala ait nüfus verileri gösterilmiştir.

Tablo 5: V. Cuinet'e Göre Aydın ve Kazalarındaki Nüfus

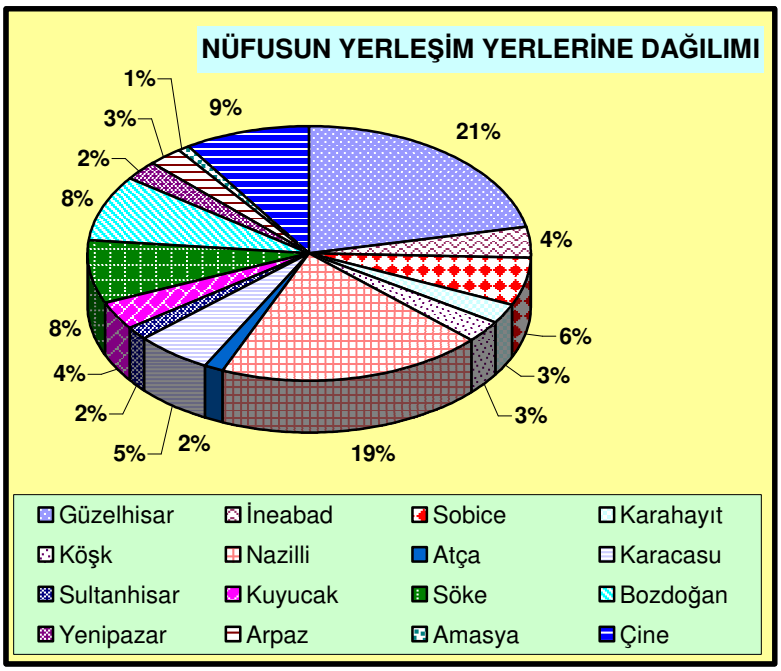
	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Musevi	Toplam
Güzelhisar	56578	5597	300	114	1890	64479
Nazilli	60360	1862	274		120	60360
Söke	14978	8258	59			23295
Bozdoğan	28998	497			14	29509
Çine	10306	693	1			11000
Toplam	116896	16907	634	114	2024	136575

Cuinet, burada kaza ve köyleri birlikte ele almıştır. Salname ile karşılaştırıldığında nüfus verileri her iki kaynakta büyük oranda farklılık göstermez. Burada dikkate değer nokta, her ne kadar bu verilerin kesin ve net doğruları yansıtmadığını düşünsek de, V. Cuinet'in eseri ve yakın tarihli Salnamelerin verdiği bilgiler doğrultusunda 1890'ların başlarında Aydın sancağı kazalarında yaklaşık 60 yıllık bir süreç içinde artan bir nüfustan söz edilebilir. Söz konusu veriler bu süreçte nüfusun yaklaşık iki katına çıktığını gösterir. Ciddi anlamda bir kalabalıklaşma vardır. Ama bu artış gerçek bir kalabalıklaşma anlamına gelir mi? Sayımlarda yapılan hatalar bir yana bırakıldığında V. Eldem 1884-1913 yılları arasında imparatorluk geneli için % 0. 77 oranında bir nüfus artış hızı verir[17] ama Aydın sancağının sınırlarında yapılan değişiklikler, göç dalgaları, salgın hastalıklar ve savaşlardaki kayıplar düşünüldüğünde sancak geneli için bunun olağan bir artış olmadığı söylenebilir[18]. Yani nüfusun artışı bölgenin iç dinamiklerinden gelen doğal bir artış değildir. Bölge dışı etkiler nüfusun doğal seyrini değiştirmiştir.

Aşağıdaki grafiğin[19] hazırlanmasındaki amaç bütün bu verileri, bir de şekille göstermek değildir. Burada hedeflenen, sancak genelindeki nüfus yoğunluğunun kasaba ve nahiyelere dağılımını somutlaştırmaktır. Bunun konumuz açısından önemi; nüfus-toplumsal örgütlenme arasındaki ilişkiyi görebilmektir. İç ve dış dinamiklerin

[16] Bu tablonun hazıralnmasında V. Cuinet 1893 kullanılmıştır.
[17] V. Eldem 1970, 63.
[18] Hyde Clarke The Royal Statisticial Society için imparatorluk genelinde yaptığı araştırma sonuçlarını verdiği makalesinde Rumlar için daha 1865'te bu kanıya varmıştır. Clarke, buna neden olarak Batı Anadolu'ya adalardan ve Yunanistan'dan göçleri gösterir. Çalışmasında Rum, Ermeni ve Yahudi nüfusa ait istatistikler de görülebilir. Bkz. H. Clarke 1865, 283-288.
[19] Bu grafik için Aydın Vilayeti Salnamesi 1312 ve V. Cuinet 1893 kullanılmıştır.

etkisindeki bu ilişki belli bir dengededir[20]. Doğal olarak dengenin bozulması toplumun yapısını da etkileyecektir.

Burada nüfusun yerleşim yerlerine dağılımını değerlendirmek, daha pratik sonuçlara ulaşmaya yarayacaktır. Nüfusun yerleşimlere dağılımına dikkatle bakıldığında %40 gibi büyük oranda iki merkezde %60'ının ise kasabalarda toplandığı açıktır. %1 ile %9 arasında değişen oranda nüfusa sahip bu kasabaların, küçük ve orta büyüklükte olduğunu kabul edebiliriz. Kaza merkezlerinin toplam nüfusu ve çevre köylerle birlikte nüfusu değerlendirildiğinde merkez Güzelhisar, Nazilli ve Bozdoğan ve Çine'de kırsal nüfusunun, kent merkezleri nüfusundan fazla olduğu görülür özellikle Bozdoğan'da bu ayrışım derindir. Yalnızca Söke'de kırsal bölge ve merkez nüfusları birbirine yakındır. Yani nüfusun kentleşmedeki rolü çok belirgin değildir.

Bütün sanayi öncesi toplumlarda kent nüfusunun artışında, kırsal nüfusun geçim kaynaklarında artış ya da azalmanın etkisi vardır. Yine sanayileşmemiş kentlerde nüfusun kendi kendini yeniden üretmediği ve bu kentlerin büyümesinin hatta varlığını korumasının köylerden gelen sürekli göçe bağlı olduğu varsayılır[21]. Bu koşullar altında kırsal nüfus için kentte yaşamayı cazip kılacak bir neden, topraktan istenen

[20] S. Aktüre 1975, 102.
[21] S. Faroqhi 1994, 327.

verimin ve kazancın sağlanamaması olabilir. Ama bunun yanında kentte de yeni iş olanaklarının ortaya çıkmış olması gerekir ki kent çekici olsun. Bilindiği gibi XIX. yüzyıl boyunca Batı Anadolu'da tarım hızla ticarileşti. Yalnızca tarımsal üretimde genel bir artış değil, pazar için üretilen ticari ürünlerde de bir önemli bir artış yaşanıyordu. Batı Anadolu örneğinde pamuk, tütün, incir, kuru üzüm ve zeytin üretiminin kaliteli ve yaygın hale getirilmesi için bilinçli bir çaba vardı. Bu çabanın itici güçleri hem dış talep, hem de bizzat devletti. Bu gelişmelerin tarım toplumunda büyük değişime yol açtığı konusunda hemen hemen herkes birleşir[22]. Aydın ve çevresinde tarımsal üretimi üstlenen köylünün çok ciddi sorunları elbette vardı[23]. Ama, buradan hareketle bölgede kentsel nüfusun artışında tarımın sorunları etkilidir demek doğru olmayabilir. Bu yıllarda bu bölgede yüzyıllardır süren köyden kente göçe, eşkıyalık hareketlerine ve para ekonomisinin gittikçe daha hakim hale gelmesine rağmen, kentsel merkez nüfusun arttığını, kırsal nüfusun azaldığını, elimizdeki verilere göre, net olarak gösteren bir kanıt şimdilik yoktur. Nüfusun % 40 gibi büyük bir oranda toplandığı Güzelhisar ve Nazilli merkez kazaları, mesleki ayrışımı da sağlayan önemli iki kent ve çekim alanı olma özelliğini gösterir. Her iki kentte de çevre köyler kentlere yakın sayılabilecek mesafededir, böylelikle ulaşım ve merkez-çevre ilişkisi görece daha kolaydır. Bu durumda köydeki iş olanakları azalıp geçim sıkıntısı baş gösterse bile merkeze göç etmeksizin iş olanaklarından yararlanıp kırsal bölgeyle ilişkiyi sürdürmek mümkün olabilir. Kaldı ki kent merkezleri olduğunu düşündüğümüz Güzelhisar ve Nazilli'nin henüz tam olarak kırılmamış geleneksel ekonomik yapısı, halen varolan sanayileşme öncesi üretim ilişkileri buraları geçim kaynakları bakımından cazip kılmaktan uzakta görünüyor. Ancak başka özellikleri örneğin eğitim kurumları, idari ve dini kurumlar bakımından durum farklı olabilir.

Bu durumda başlangıçtan itibaren bölge yerleşimleri içinde farklı özellikleriyle dikkat çeken bu yüzden çekim alanı kentleri olarak nitelendirdiğimiz Güzelhisar ve Nazilli'nin kent merkezlerinde kalıcı bir nüfus artışı yok gibi görünür, ama belki de geçici bir nüfus artışı vardır. Nazilli gibi bir ticari merkezde nüfusun yılın belli dönemlerinde örneğin incirin toplandığı dönemlerde arttığını düşünebiliriz. Ya da eski

[22] T. Arıcanlı 1998, 132; D. Quataert 1973.
[23] Bu sorunlar; tarım teknolojisi, sermaye, pazarlamada ortaya çıkar ayrıca sömürgeci anlayışın ve dış borçların yarattığı Reji gibi kurumların etkisi de çok büyüktür. Yine de bütün bunlar tarımsal artık ürünün çoğalmasına engel değildir

dönemlerden itibaren önemli bir pazaryeri olan bölgede pazarların kurulduğu dönemlerde ortaya çıkan bir nüfus artışı vardır. Pazarın bitişiyle eski sayısına dönen kent nüfusu çok değişmez gibi görünebilir. Güzelhisar için de benzer durumlar söz konusu olabilir. Kalıcı nüfus artışı için gereken yeni işkollarıyla cazip hale gelmiş bir kent ekonomisi ise ancak sanayileşme ile sağlanabilir. Sözünü ettiğimiz dönemde toprağını kaybeden köylüye iş sağlayabilecek ölçüde sanayileşme gerçekleşmediği için köylü, yeni iş alanları açılmadığı sürece ya da kentin çekiminden çok borçlanma ya da eşkıyalık gibi nedenlerle köy tarafından itilmediği sürece kendi köyünde, başkasının toprağında çalışmaya devam etmiş görünüyor. Bu bölgede tarımsal üretim halen cazip bir kazanç türü olmalı, başka bir deyişle hızla ticarileşen tarım hâlâ birçok köylünün kazanç kapısı olmaya da devam ediyordu.

B. Diyar-ı Aher'den Gelenler ve Gidenler

Yerleşim merkezlerinin Aydın Sancağı'ndaki köyler ve diğer kasabalarla birlikte oluşturdukları ilişkiler ağı(*network)*'nı tespit etmek; bölgede belli özellikleriyle öne çıkan, çekim merkezi haline gelen ve yine değişen ilişkiler yüzünden sönen veya yıldızı yeni parlayan noktaları belirlemek gibi pratik bir sonuca varmaya yarayacaktır.

Aydın Sancağı'na bağlı kazaların 1844-45 tarihli Temettuat Defterlerinde tespit ettiğimiz "*diyar-ı aher ahalisi"* kavramı bu konuda belki bir ip ucu verebilir. Bu kavram, yazımı yapılan yerde yerli halktan olmayıp, başka bir yerden gelen tamamen göç etmiş veya yazım sırasında burada işlerini halletmekte olan, ya da burada çalışan, hatta mevsimlik işçilik yapan, belki de 10-15 yıldır aynı yerde oturan ama hâlâ yerliden sayılmayan bir topluluğu ifade eder. Bu tipte toplulukların Güzelhisar gibi "büyük" kentlerde bulunması normal olabilir, örneğin Nazilli sakinlerinden olup Güzelhisar'da yaşayan iki kardeş; İlmiye talebesinden Hüseyin Nuri ve Seyyid Ali her iki kazada da mal sahibi olarak vergi öderler, sancak merkezinin çekiciliğiyle buraya gelirler fakat asıl memleketleriyle bağlarını koparmazlar[24]. Ama görece daha küçük, ana yollara uzak, özellikle Menderes'in güneyinde kalan kasabalara doğru tersine bir göçün ya da ekonomik ilişkilerin varlığı da aynı bulgularla tespit edilebilir. Demek ki yalnızca büyük kentin özellikleri hatta bütün kentsel özellikler çekici değildir. Bir

[24] BOA A. MKT. UM 286/13 (1273) 1856. Başka bir belgede ise bunlardan vergi alınmamasına karar verilmiştir A. MKT. UM 266 /89 (1273) 1856

merkez tarımsal kaynaklı özellikleriyle de çekici hale gelebilir. Aydın'a bağlı kazalardan Çine, Köşkderesi ve Sobice'ye ait defterlerde bu tipte topluluklara rastlanır[25]. Bu örnekler özellikle ilginçtir, çünkü öncelikle Menderes'in güneyinde ana aksa ve metropole görece uzak yerleşimlerdir. Sobice'de Çine'de ve Köşkderesi'nde yerli olmayanların özellikleri farklılık gösterir. Sobice'ye ait kayıtlardaki[26] *diyar-ı aher* ahalisi öncelikle buraya göçenleri ifade eder. Kayıtlardaki tamamı Rum 39 hane reisinin yaklaşık 5 kişiden oluşan aileleri olduğunu düşündüğümüzde bu yıllarda Sobice'ye gelen, 39 X 5= 195 kişilik bir topluluktan bahsedebiliriz, kayıtlardaki hane reisi erkeklerin yaşları 18 ile 60 arasında değişir, bu topluluk, *Yanya, Girit, Rodos, Filibe, Söke, Aydın, Kuşadası, Sille* ve *Kıbrıs*'tan 1841-1844 tarihleri arasında gelmiştir. Defterde belirtildiğine göre Sobice'de halâ "misafir" olarak görülürler, henüz kazanın sakinleri değillerdir ama *Haraciye-i Şerriye'*lerini Sobice'de öderler. Belki de geldikleri yerlerde toprak sahibiydiler ama bu toprağın geçimlerini sağlamaya yetmemesiyle başka işlere yönelmişlerdi. Bu göçmen topluluğun kazanç sağladığı meslekler arasında *bahçevanlık, çiftçilik, hademelik*[27] vardır. Bunlar toprakla bağlarını koparmadan üretime katılanlardır. *Bahçevan*lar aynı toplulukta dikkat çekici biçimde fazladır. Bu hane reislerinin geldikleri yerlerde ya da Sobice'de başkalarına ait tarla ve bahçeleri ortakçılık ya da kiracılıkla işlediklerini düşünebiliriz. Ancak *katmercilik, ekmekçilik, pabuççuluk, terzilik, yapıcılık, abacılık, tütün ticareti, bakkallık, kahvecilik* yaparak geçimi sağlayanların topraktan epeyce koptukları, en azından topraklarını kendileri işlemedikleri açıktır. Belki toprak gelir kaynakları olmaktan çoktan çıkmıştı, belki de her zaman tarımın yanında küçük ticaret ve zanaatla uğraşmışlardı. Gelirleri genellikle, tütün ticareti, abacılık, kahvecilik yapanlar da dahil olmak üzere, *evsat* (orta) gruba dahildir, (*edna*) alt gelir düzeyi daha azdır, üst düzeyde (*alâ*) gelir ise hiç yoktur[28]. Sobice'de yaşamaya başlamalarıyla birlikte burada kendileriyle aynı meslekleri icra eden yerel halkla aralarında gelirin paylaşımı konusunda büyük olasılıkla sorunlar yaşandı. Haraç vergilerinin burada tahsil edilmesi bu paylaşım yüzünden olabilir mi? Daha çok emeği ile para kazanan bu insanların Büyük Menderes'in güneyinde ve o günlerde kalabalık

[25] Elimizdeki defterler Köşkderesi, Çine ve Sobice'ye aittir ama bu durum, böyle bir olgunun başka yerlerde de olmadığı anlamına gelmez. Arşivde bulabildiğimiz defterler şimdilik sadece bunlara aittir.
[26] BOA ML. CRD defter no. 1064, (1262) 1845
[27] Hademelik, burada toprak işçiliği bir tür ırgatlık veya verlen her türlü işi yapabilecek hizmetçilik olarak da düşünülebilir.
[28] BOA ML. CRD defter no. 1064, (1262) 1845

bir Müslüman nüfusu barındıran verimli topraklara sahip bu kente gelmeleri isabetli görünür. Gelenler arasında en çok bahçevanlık ve katmercilik gibi az sermayeli işleri yapanların olması, bu insanların herhangi büyük birikimin sahipleri olmadıklarını gösterir. Ayrıca gelir durumları, yaptıkları işler gerçekten de Sobice'ye en çok nüfus gönderen Yanya, Girit ve Rodos'ta geçim olanaklarının yetersizliğini düşündürmektedir. Yani bu göç hareketinde yoksulluk ve işsizliğin etkisi fazla olmalıdır. Buna bir başka örnek olan, 1836-1842 yılları arasında Sobice'ye bağlı Haydarlı Çiftliği'ne çalışmak üzere göçenlerin geldikleri yerler de çok çeşitlidir. Rumlar; Girit, Kıbrıs ve Aydın'dan; Ermeniler ise Erzurum, Sivas, Eğin, Diyarbekirli'dir. Bu göçmenlerin sıfatı "*reaya hademesi*"dir. Büyük olasılıkla vasıfsız işçi anlamına gelen bu sıfata sahip göçmenlerin yapabilecekleri işler daha çok kas gücünü gerektirir. Gelir durumları alt seviyede, yaşları 35 ile 55 arasında değişmektedir[29]. Bu vasıfsız işçilerin bölgeye gelmesi ise Batı Anadolu genelinde tarımın ticarileşmesi ve artan üretime bağlı olarak yaşanan işçi sıkıntısının bir göstergesi olarak algılanabilir. Sobice pamuğunun sınırları aşan ünü bu ticarileşmede büyük önem taşımış olmalı. Ama Sobice'yi göçmenler için çekici kılan sadece tarımsal üretimdeki ünü olmasa gerek.

Sobice'nin Rum taifesi göçmenleri arasında tarım dışı meslekleri olan bir grup vardır, bu topluluğun Sobice'nin sosyal ve ekonomik hayatına ve kentleşme sürecine katkısı olduğu açıktır. *Katmercilik, ekmekçilik, pabuççuluk, terzilik, yapıcılık, abacılık, tütün ticareti, bakkallık, kahvecilik* gibi mesleklerin Sobice çarşısına yeni bir hareket getirdiğini söyleyebiliriz. Örneğin *katmercilik* ve *ekmekçilik* en azından gelişmekte olan ve kalabalıklaşan bir çarşının göstergesidir. *Pabuççuluk, abacılık* ve *terzilik* kent hayatıyla uyumlu mesleklerdir. Yani Sobice'de kendi ihtiyacı dışında giyim eşyası üreten ve bunun ticaretini yapan bir grup ve bu hizmeti talep eden bir de tüketici topluluğunun varlığından söz edilebilir. XIX. yüzyıl ortalarında Sobice Aydın'a bağlı kazalardan biri olarak metropol kentlere uzaklığı ve doğa koşullarının biraz da zorluklarla şekillendirdiği ulaşım olanaklarına rağmen gelişmekte olan, kalabalıklaşan bir kent görüntüsü vermektedir. Burada asıl ilgimizi çeken ise Sobice'nin Filibe, Yanya gibi büyük şehirlerin yanında Aydın Güzelhisarı ve Söke'den de göç almasıdır. Özellikle sancak merkezi Aydın görece "büyük" kenttir,

[29] BOA. ML. VRD. TMT defter no. 1064, (1262) 1845

yani büyük kentlerden daha küçük bir kente tersine işleyen bir göç hareketi vardır. Gelenlerin mesleğinde bakıldığında *terzi, ayakkabıcı, yapıcı ve reaya hademesi* olduklarını görürüz. Yani tarımın dışında birtakım işleri de vardır. Göçmenler Güzelhisar ve Söke'de yaşadıkları dönemde mesleklerinden doyurucu kazanç elde edemedikleri için gelmiş olabilirler. Düşük kazanca neden olarak bu meslek gruplarının bulundukları yerde ihtiyaçtan fazla olması düşünülebilir. Bu nedenle gelişmekte olan ve aldığı göçlerle de ünlenen Sobice, göçmenler için iyi bir seçim olarak görülebilir.

Sobice örneğinde civardaki tarımsal arazinin paylaşımıyla ilgili bazı ipuçlarını merkeze ait defterde[30] bulabiliriz. Bütün topraklar yerli ahaliye ait değildir. Aydın *Yarbaşı* mahallesinden Hacı Osman oğlu Mehmet'in ve Aydın'a bağlı İneabad'tan Hacı Süleyman oğlu Molla Süleyman'ın Sobice'de tarlaları bulunduğunu görüyoruz. Bunlar gibi başka örnekler de olmalı, özellikle İneabadlı Molla Süleyman'ın Çine ve Köşkderesi civarında da toprakları vardır.

Belli noktaları geçici olsa da kalabalıklaştıran sadece kentsel özellikler olmasa gerek. Bozdoğan, Söke ve Çine yüzyıl sonlarında görece "büyük" yerleşimlerdir, bulundukları konumda öncelikle, etraflarındaki köylerle bir merkez-çevre ilişkisindedirler. Ancak Aydın ve çevresinde tarımsal üretimin henüz çok belirgin biçimde tarım dışı üretimin gerisinde kalmadığı düşünüldüğünde görece büyük kasaba ve kentlerin de kendi ihtiyaçlarını karşılama konusunda çok sıkıntı çekmediklerini görebiliriz. Yani bu kentler kırsallarındaki üretime son derece bağımlı değillerdir. Bunun yanında, Bozdoğan'ın Nazilli ve Aydın'a, Söke'nin ise Menderes'in güneyindeki ilişkileri göz ardı etmeden Kuşadası üzerinden İzmir'e doğru ekonomik ve demografik ilişkileri olmalı[31]. Söke'nin köyleriyle olan ulaşımının Menderes taşkınları dolayısıyla ne denli zor olduğunu tahmin edebiliriz. Burada kent-kır nüfus dengesinin daha net olduğunu ve gelecekte bunun, kent nüfusu lehine bozulmasının daha muhtemel olduğu söylenebilir. Özellikle kenti metropole bağlayan demiryolu bu konuda büyük kolaylık sağladı.

[30] BOA. ML. VRD. TMT defter no: 2535 (1261) 1844.

[31] Söke için bu ilişkinin yönü yaşadığımız yüzyılda bile çok fazla değişmemiş görünüyor. Söke için bağlı olduğu idari merkez Aydın'dır; ama bu sadece idari bir bağlılıktır. Resmi işler dışındaki alış veriş, eğitim, sağlık hizmetlerini Söke halkına uzun yıllar boyunca İzmir sağladı.

Çine'deki durum biraz daha karışıktır. Çine'deki tarımsal arazinin paylaşımında *Karpuzlu, Yenipazar, Milas, Bozdoğan, Bozüyük, Karahayıt, Sobice, Şahme* ve *nefs-i Aydın Güzelhisar'ın* başta *Yarbaşı* ve *Orta Mahalle* sakinlerinden birçok kişiyi görebiliriz[32]. Bu topluluk Çine'ye yerleşmiş bir topluk değildir. Topraklarını ya kiralar, ya da kendileri adına başkalarına işlettirirler. Çine sınırları içinde kalan tarla, bağ ve özellikle zeytinliklerin sahibidirler. Sobice daha geniş çaplı bir çekim merkeziyken Çine'nin çekimi daha çok çevresiyle sınırlıdır, ama bu çekim, kentin bir özelliğinden kaynaklanmaz. Asıl neden burada bulunan tarla, bağ ve zeytinliklerdir, yani asıl çekici olan tarımsal arazidir. Benzer bir özellik Köşkderesi kazası civarında bulunan topraklar için de gözlenir [33]. Buradaki verimli arazide bulunan bağ, tarla ve zeytinliklerin sahipleri de çevredendir. Bu çevre Güzelhisar, Karahayıt, Kozluklu, Koçak hatta Birgi Mendegüme'ye kadar uzanır. Her ikisinde de merkez kaza Güzelhisar sakinlerini bulmak, tarımsal arazinin kentli ve bürokrat için de[34] bir çekiciliğinin olduğunu ve aynı zamanda kentten köye doğru arazi sahipliği dolayısıyla tersine de işleyen ekonomik ilişkiler ağını gösterir.

C. Ulaşım Kapitalizm ve Kentler

Aydın ve kazalarını İzmir Limanına bağlayan demiryolunun yapılması bölgedeki ilişkiler ağının yönünü de doğal olarak etkiledi. Bölgedeki üretimin öncelikle istasyonlara getirilmesi gerekliydi. Bu yüzden bu yollara en kısa ve çabuk ulaşabilecek yeni yollar kullanılmaya başlandı, ya da eski bazı yolların önemi daha da arttı . Özellikle Menderes'in güneyinde kalan bölgeden demiryoluna gelen metanın geçtiği yollar önem kazandı. Örneğin Sobice pamuğu ve zeytininin taşındığı Koçarlı-Karapınar yolu bunlardan biridir. Benzer konumdaki Çine'nin durumu biraz farklı oldu, daha güneyde kalarak Muğla ile bağlantısını sürdüren Çine, metanın toplandığı merkezlerden biri olmaya devam etti. Çine-Muğla arasında kervanların geçtiği yol daha önemli bir hale geldi. Hatta Aydın Valisi Hasan Fehmi Bey bölgeye yaptığı gezide dağlar arasındaki yolların ulaşım için büyük engel olduğunu buralara yeni şoseler yapılması, ve Menteşe'nin de Aydın Demiryolu'na bağlanması gerektiğini[35] bildiriyordu. Bu olamadı ne yazık ki; ama Çine hem Aydın, hem de Muğla ile

[32] BOA. ML. VRD. TMT no: 1764
[33] BOA ML. VRD. TMT no: 2236 Köşkderesi Kazası dahilinde mevcud yabancının temettuat defteri
[34] Sayımın yapıldığı yıllarda Aydın Müşiri Yakup Paşa Güzelhisar Sarayiçi mahallesinde kayıtlıdır ve Köşkderesi civarında zeytinlik sahibidir. BOA ML. VRD. TMT no: 2236 (1261) 1844.
[35] BOA Y. PRK. UM 31/ 28 (1310) 1894-95.

ilişkisini biraz düzelen yollarla sağlamaya devam etti. Yine Menderes'in güneyinde kalan bir başka kaza olan Bozdoğan ise Nazilli ve Sultanhisar'dan gelen iki güzel şose ile demiryoluna bağlandı ve böylelikle Bozdoğan'ın gelecekte ekonomik açıdan gelişmesi sağlandı[36]. Zaten demiryolunun tamamlanmasından sonra, hep gündemde olan; üretim bölgelerinin istasyonlara bağlanması üzerinde durulduğu net biçimde görülüyor. Yüzyılın sonuna kadar birçok yol yönünü istasyonlara çevirmişti. 1890'lı yıllarda şose yapımı oldukça hızlandı. Kuyucak-Karacasu, Nazilli-Bozdoğan, Aydın-Çine, Balatçık-Söke, Ayasuluğ-Kuşadası, Ayasuluğ-Söke şoseleri bu yıllarda tamamlandı veya tamir edildi[37].

Demiryolu istasyonları önceden çok gelişmiş olmayan bazı yerleşimleri de kalabalıklaştırdı. Örneğin *Aziziye* (Çamlık) istasyonun bulunduğu köy % 80'i *Havutçulu* ve *Sultaniye*'den gelenlerle oluştu[38]. Yüzyıl ortasında *Kırkıca'nın* (Şirince) gölgesinde kalan[39] *Ayasuluğ* buradan dahi göç almaya başladı ve büyüdü. Kuşadası limanı doğu-batı yol ekseninin yön değiştirmesiyle biraz daha önemini yitirse de hiçbir zaman tamamen âtıl kalmadı. XX. yüzyılda bambaşka bir gerekçe ile gelişti.

Bütün bunlar, Mübeccel Kıray'ın bölgesel bütünleşme biçimi[40] savını destekler niteliktedir. Üretim fazlasının toplama merkezlerinin yönü demiryolu istasyonlarına doğru dönmesi, doğal olarak yerleşim merkezlerinden istasyonlara doğru eski-yeni yolların da kullanılmaya başlanması, böylelikle doğu-batı ekseninde varolan eski yollara Menderes Nehrini geçen kuzey-güney doğrultusunda yeni yollar eklenmesi ve yolların öneminin artması bunun kanıtıdır. İhraç ürünlerinin ulaşacağı hedef aslında İzmir limanıydı, ama birinci aşama yani demiryolu istasyonlarına ulaşmak, ürünü pazarlayanların başlıca hedefi haline geldi. Bu yollarda ürünü istasyona taşıyacak olan deve kervanlarıydı. Çağın modern teknolojisiyle başlangıçta çatışsa da, kervanlar yeni ulaşım sistemiyle bütünleşti ve bu sistemin tamamlayıcısı oldu. Daha da ileri gidilirse, bu bütünleşme XIX. yüzyılın ikinci yarısında bölgenin dışa dönük ve bağımlı yapısını temellendirdi[41].

[36] A. Gökbel-H. Şölen 1936, 254.
[37] Aydın Vilayeti Salnameleri 1313 ve 1307.
[38] B. Deniz-M. Kürüm, 320.
[39] Yüzyıl ortasındaki Ayasuluğ için Bkz. H. Demirkaya 2005.
[40] M. Kıray 1998, 45'deki harita.
[41] M. Kıray 1998, 27.

M. Kıray'ın da belirttiği gibi bu yeni yollar eskinin örümcek ağına benzeyen içe dönük yapısından hayli farklıydı. Yönü değişen yollar, bir ağacın dallarını andıran karmaşık bir yapıya sahip hale geldi. Bu yapılanma kapitalist sistemin ön koşullarından biriydi[42]. Demiryolu güzergahı üzerinde kalabalıklaşan yerleşimler, aynı güzergahın dışında ise-ürünün toplandığı yerler de olsalar- tenhâlâşma belirtileri gösteren yerleşimler vardı. Örneğin güzergahın üzerinde bulunan Sultanhisar XX. yüzyıl başlarında kalabalıklaşmış ve zenginleşmişti bu idari ünite içindeki yerini de etkiledi ve Sultanhisar'ın …*varidatının kesretine ve mevkiinin ehemmiyetine binaen ikinci sınıf kazaya dönüştürülmesine karar verildi*[43] . kentlerin büyümesi ve gelişmesinde, aynı zamanda idari bakımdan konumlarının da yükselmesinde vergi çokluğunun yanında, bulunduğu yerin de önemli olduğu anlaşılıyor.

Yüzyılın ortalarında kentsel gelişme ve tarım potansiyeli bakımından umut verici özellikler gösteren Sobice kazası, tarımsal potansiyelini elbette korudu. Yine bölgedeki en iyi kalitedeki pamuk burada üretilmeye devam etti[44], ama kentsel açıdan beklentileri gerçekleştiremedi. Bölgedeki değişimin somut örneklerinden biri olan demiryolundan uzakta ve Menderes'in güneyinde kalmak bu tarz gelişmenin aleyhinde görünüyor. Çağının en modern ulaşım aracına varabilmek için Sobiceli üretici hâlâ bu büyük nehri geçmek zorundaydı. Oysa nehrin karşısındaki Karapınar ve Değirmencik gibi yerleşimler, sahip oldukları demiryolu istasyonları sayesinde büyüme ve değişme fırsatını yakaladı. Her iki kasaba ulaşım sisteminin kentleşmeye etkisini görmek için iyi örneklerdir. Büyük olasılıkla zamanla nüfusu da azalan Sobice kazası, yolu buraya döndürerek kaza merkezi Koçarlı'ya istasyon yapma fikri[45], Menderes'in geçilebilmesi için gerekli para kaynağının yokluğu yüzünden sonuçsuz kalınca çekim merkezi, ürün toplama merkezi özelliğini yitirmeye başladı[46]. Yüzyılın sonlarında Sobice idari bakımdan da küçüldü ve nahiyeye dönüştürüldü. Modern teknolojinin ulaşım sisteminden yeterince yararlanamamanın sonuçlarını bir kent üzerinde görmek için Sobice iyi bir örnektir.

[42] F. Braudel 1993 özellikle I. cilt incelenebilir.
[43] BOA DH. MUİ 124/22 (1328) 1910.
[44] E. Frangakis- Syrett 1998, 101. E. Frangakis- Syrett'in Subatça olarak verdiği yer Sobice'dir.
[45] Ahenk, 20 Nisan 1909.
[46] Sobice'yi çevreye bağlayan yolların günümüzde bile çok fazla değişmediğini söyleyebiliriz. Bu özellik bile bir yerleşimin önemini yitirmesine tanıklık edebilir.

D. Yerel Pazar Ağı [47]

Menderes havzası kentlerinin iç ekonomik dinamiklerinden biri tarımsal arazinin kullanımıydı, bu sayede kentler, kasaba ve köyler arasındaki bağlantı sürüp gitti. Bağlantıların bir başka ayağında pazar yerleri vardır. Pazar ağı aynı zamanda kentsel gelişmenin yapılandırıcılarındandır. Pazarlar Osmanlı coğrafyasında farklı dönemlerde, *pazar* ve *panayır* olmak üzere değişik şeklilerde adlandırılır ve bu durum karışıklıklara neden olabilir. *Pazaryerleri* yerel ticari metanın el değiştirdiği, *panayır*lar ise çok çeşitli metanın pazarlandığı ve yabancı tüccarların da geldiği yerler olarak düşünülebilir. Aslında *pazar* ile *panayır* arasındaki farkın çok açık olmadığı da söylenebilir[48]. *Pazar* sözcüğü yerine XIX. yüzyıl belgelerinde olduğu gibi *hafta pazarı*nı kullandığımızda bu sorunu çözebiliriz. Buradan hareketle haftada bir gün kurulan daha yerel kaynaklı bir organizasyonu anlarız. *Panayır* ise yılın belli zamanlarında kurulan sergi niteliği de taşıyan büyük pazarlardır[49]yılda bir veya birkaç kez kurulabilir daha büyüktür ve daha çok ticari kapasiteye sahiptir.

Yerel ticaretin gelişimi ve kentleşmede pazarların oldukça önemli olduğu ortaçağ Avrupa'sı örneğinde açıklıkla görülür[50]. Osmanlı coğrafyasında pazarların XVI. yüzyılda bile iyi örgütlendiği çevredeki ahalinin ihtiyaçlarını karşıladığı anlaşılıyor ve bu dönemde aynı bölgede Aydın, Nazilli, Tire ve Ayasuluğ'un önemli pazarlar olduğunu biliyoruz. [51]. Bu düzen zaman zaman bozulsa da[52] temel ticari ağ korunmuş görünüyor. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı yöneticilerinin, toplumun refah düzeyini yükseltmek için ülke genelinde ticareti arttırma gayreti içinde oldukları, bu yüzden halkın da isteği doğrultusunda panayır ve hafta pazarlarının sayısının arttığı açıklıkla gözlenir[53]. XIX. yüzyılın sonlarında varolan ticari ilişkilerdeki artışa paralel olarak, pazaryeri sayısının artmış olduğunu görebiliriz. 1312 (1894) tarihli Aydın Vilayeti Salnamesi'nde sancak genelinde pazar kurulan yerleri buluyoruz. Buna göre, Aydın'da panayır kurulmaz ama çok sayıda hafta pazarı vardır. Özellikle Menderes'in kuzeyinde demiryolu güzergahı üzerinde

[47] Bu konuda bilgilerini benimle paylaşarak bir pazaryerini zihnimde canlandırmamı sağlayan Prof. Dr. Sabri Sürgevil'e ve Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğru'ya teşekkür ederim.
[48] Bu konuda geniş bilgi için S. Faroqhi 1978 ve 1974; O. Ergin 1977, 360-362; H. İnalcık 1979-80, 1-17; M. A. Erdoğru 1999, 2-16.
[49] Türkçe Sözlük, TDK
[50] Avrupa'daki gelişim için bkz. F. Braudel 1993
[51]XVII. yüzyıl için Z. Arıkan 2001, S. Faroqhi 1974, 71 ve 1994, 69-70.
[52] M. A. Erdoğru 1999, 2-16.
[53] M. A. Erdoğru 1999, 12.

bulunan neredeyse bütün kasaba ve köylerin pazarı vardır. Bu pazarlar kendi içlerinde haftanın birbirini izleyen günlerinde kurulur, böylelikle her gün civarda bir pazaryeri bulmak mümkündür. Pazarların durumuna göre zaman zaman yapılan yeni düzenlemeler bölgedeki pazar ağının kentleşme sürecindeki etkisi hakkında da fikir verir. 1861'de henüz bir köy olan Değirmencik demiryolunun hizmete açılmasıyla önem kazanacak ana aks üzerindeki yerleşimlerden biriydi. Yoldan daha içeride kalan Mursallı karyesindeki pazarın kapatılmasına ve Değirmencik'te kurulmasına karar verildi[54] . İki yıl sonrasında da yakınlardaki Teke karyesinin Perşembe pazarı aynı sonla karşılaştı ve Değirmencik'in Perşembe pazarı oldu[55].

Bölgedeki pazarlarda çevrede üretilen *hububatı, zeytini, zeytinyağını, bakliyatı, inciri, üzümü, sebze ve meyveyi* görmek mümkündür. Ayrıca günümüzde olduğu gibi pazarın bir köşesinde çok yakındaki köylerden gelen, kendi üretimleri olan *peynir, çökelek, tereyağı, kese yoğurdu ve yumurta* satan kadınlar da olmalı. Yine günümüzdeki örneklerden yola çıkarak düşünürsek; kendi üretimi olan *nakış, dantel* ve *iğne oyalarını* satan kadınlar da neden bu kasaba pazarlarının bir köşesinde bulunmasın? Bozdoğan'dan *heybe, torba, urgan* Karacasu'dan *testi, bardak*, Nazilli'den *dokuma*, Beydağ'ın demircilerinden *halka*, alıp satan gezici pazarcılar köy veya "büyük kent" sakini olabilirler. Sabah namazıyla başlayan gün, yakındaki bir pazara gitmek için çok kısa olmasa gerek. Ayrıca bazı yerleşimlerde zahire pazarı, hayvan pazarı gibi sınırlı çeşitte ürünün satıldığı pazarlar da vardır.

Özellikle daha dayanaklı üretimi pazarlayan yerel pazar esnafının haftanın her günü yakın çevrede değişik pazaryerlerinde satış yaptığını düşünebiliriz Yani çerçinin yaptığından daha farklı bir işi yapan, yakın pazaryerlerinde dayanıklı tüketim mallarını satan ve sadece pazarları dolaşan gezici esnaf o günlerde de vardır[56]. Çeşitli malların ticaretini yapanlar, o günlerde Tavas-Aydın arasındaki pazarlara giderdi, bunu Tavas-Nazilli-Sultanhisar-Aydın hattında izleyebiliyoruz. Mesafeler oldukça uzak olduğuna göre, bu her hafta tekrarlanabilecek bir eylem gibi görünmüyor. Uzak köylerden katır veya develerle büyük pazarlara ceviz, kestane, zeytin getiren köylüler, pazar toplandığında evlerine geri dönemezdi. Bu yüzden önemli pazarların kurulduğu kazalarda geçiş ve durak noktalarında bulunan kahve-hanların pazarcılara ve

[54] BOA A. MKT. NZD 391/90 (1278) 1861
[55] BOA A. MKT. MHM (1280) 1863.
[56] Örneğin Bozdoğan'ın köylerine ait temettuat defterlerinde pazarcı esnafı olan hane reisleri vardır.

tüccarlara hizmet verdiği anlaşılıyor. İki katlı da olabilen bu han-kahvelerin alt katlarında bulunan ahırlarda hayvanlar, üst katlarında insanlar gecelerdi, bunlar bahçelerinde havuzu ve yolculara hizmet veren nalbantları olan görece "lüks" hanlardı. Bu durak noktalarının her bütçeye uygunu olmalı; kendilerine eşlik eden hayvanlarını dışarıya bağlayan yolcuların, tek bir odada büyükçe bir ateşin başında sabahı beklediği daha küçük ve konforsuz mekanlar, hatta "hayır olsun diye" yolculara yemek veren mahalle sakinleri bulunurdu, bazen ahırlar geceleme noktasına yakın bir başka yerde de olabilirdi[57]. Bu han-kahveler yol kenarlarında olduğu gibi kent merkezlerinde birbirine yakın yerlerde de olabilirdi. *Zahire pazarına, hayvan pazarına* gelen ya da Aydın'da *Gümrükönü*' nde alış-veriş yapan köylüler, örneğin *Hafız Salim'in Hanı*'nda dinlenebilir, ertesi sabah, yaptıkları ticaret karşılığı kazandıkları paralarla, büyük kentin üstü çardaklarla örtülü çarşılarında, tahta kepenkli dükkanların açıldığı saatlerde kendileri için alış-veriş yapabilirlerdi. Dağ köylerinden gelenlerin veya göçerlerin ihtiyacını karşılayan pazaryerlerinde para yerine takas usulünün de kullanıldığı düşünülebilir.

Menderes'in güneyinde kalan bölgede pazaryerleri görece daha azdır. Çine dışındaki pazarlar sadece kaza ve nahiyelerde kurulur ve bu pazaryerleri doğu-batı doğrultusundadır, geleneksel sistemin gereklerinden çok da farklılaşmış bir pazar ağını burada göremeyiz, hatta burada ağdan bile söz edilemez. Buradaki pazaryerleri, yüzyılın sonlarında yeni yollar doğrultusunda, kuzey-güney ekseninde çoğalmış görünmez. Yani yerel pazaryerleri daha çok çevre koşulları ve ihtiyaçlarıyla şekillenmeye devam etmektedir. Menderes'in güneyindeki yerel üretimin, büyük boyutta ve uluslar arası bir pazar endişesi taşımadan ve kapitalist ilişkilerin çok fazla yönünü değiştirmediği, ama sayılarını artırdığı, pazarlarda satışa sunulmaya devam ettiğini düşünmek yanlış olmasa gerek. Çine civarındaki pazarların bir özelliği de civar köylerin içinde değil yakınlarında kurulmasıdır. Bunlar belki *hayvan pazarları*, belki de daha uzak köylerin ihtiyacı için kurulan pazarlardı.

Ücra köşelerde, veya kentlerin çarşılarına uzak bölgelerde yaşayanların lüks sayılabilecek gereksinimlerini bu tipte pazarlardan karşılaması mümkün değildir. Bu durumda seyyar ticaret erbabı *çerçiler* büyük kent çarşılarından alarak, katırlara

[57] Bu tanımlamalar bölgede yaptığımız alan araştırmaları sırasındaki gözlemlerimizden üretilmiştir.

yükledikleri *kumaş, nakış malzemesi, iplik, iğne, havlu Amerikan bezi, hatta kap kacak* vb' yi gerekli yerlere ulaştırıyor olmalı.

Bütün bu pazarlarda yabancı tüccarları görmek mümkün müdür, örneğin Nazilli pazarına gelen bir yabancı tüccar rahatlıkla *Nazilli Bardağı* veya *hamam takımı* satın alabilir mi, alırsa karşılığını nasıl bir parayla öder, kendisine yardımcı olanlar kimlerdir? Bu tüccarlar her türlü alışverişi resmi yollardan mı yaparlar, yoksa ücra yolları, hatta Menderes üzerinde küçük kayıklarla, gözden uzak bir "ticari yöntem" mi kullanırlar? Bunlara net cevaplar bulmak ilginç olurdu.

E. Değişen Kentin Mekansal Dağılımı

Gittikçe daha fazla parasallaşan ekonomik ilişkiler ağı bölgedeki her türlü geleneksel yapılanma üzerinde değişikliklere neden oldu. Büyüyen, kalabalıklaşan ve heterojen yapısını yeniden üreten, "modern dünya"nın gereklerine göre yeniden şekillenen kentler, XIX. yüzyıl Batı Anadolu'sunda tipik bir özelliktir. Kapitalist sistemin uzantılarının, kentlerin adeta kalbinden geçen, hem kapitalizmin hem de modernleşmenin somut örneklerinden biri olan demiryolunun kentsel mekanın düzeninde değişikliği de zorunlu kıldığına şüphe yoktur. Ancak bu, kent modernleşmesi reformlarında Osmanlı devlet yöneticilerinin rolü olmadığı anlamına gelmez. Başta da belirttiğimiz gibi bu reformlar, Tanzimat'tan beri bizzat devlet yöneticileri tarafından batılı kentler örnek alınarak yapılmaya çalışılıyordu. Yeni sistemlerle uyum süreci bu konudaki itici güçlerden biri oldu.

Ekonomik ve sosyal hayatın yeni ihtiyaçları doğrultusunda ortaya çıkan dönüşüm sürecinin etkisine giren kentlerde mekanın farklılaşması ve kurumsallaşması mahalle düzeyinde ortaya çıkar. Bu nedenle mahalle ölçeğindeki gözlem ve çözümlemelerin önemi büyüktür. Çünkü kentin mekansal hareketliliği nüfusun artışıyla birebir bağlantılı değildir. Nüfusun yüzyıllar içinde neredeyse sabit kaldığı durumlarda bile kentin durağan yapısından söz edilemez. Bu yüzden mahalle ölçeğindeki çözümlemeler de hesaba katılmalıdır[58]. Osmanlı klasik döneminde mahalle, aynı mescitte ibadet eden cemaatin aileleriyle birlikte oturduğu kesim olarak tanımlanır. Başka bir deyişle mahalle, birbirini tanıyan ve bir ölçüde birbirinin

[58] S. Aktüre 1994, 46, 47, 48, 49.

davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içindeki kişilerden oluşmuş bir topluluktur[59].

Bu bilginin ışığında sancak merkezi Aydın'a baktığımızda yüzyıllar içinde oldukça büyüyen ve gelişen bir kentle karşılaşırız. Antikçağlarda dönemin özelliğini yansıtan, sırtını dağlara yaslamış, oldukça büyük bir yerleşim olan Aydın, XIII-XVII. yüzyıllar arasında görece daha sınırlı bir gelişme gösterir. XVII. yüzyılla birlikte tamamen düzlüğe yayılmaya başlayan fiziksel yapısıyla göze çarpar.

Aydın, XVII. yüzyılda kırsal alanda giderek artan güvenlik sorunu yüzünden köyden göç alıyordu. Aynı zamanda da yine bu sorunu çözmek için Anadolu'nun birçok kentinin yaptığı gibi iç kalesinin etrafını duvarla çevirerek[60] kendi fiziksel gelişimini bir bakıma kısıtlayan bir kentti[61]. Günümüzde bu duvara ait bir iz bulmak mümkün olmadığı için yerini belirleyemiyoruz, fakat bu duvar ve fiziksel kısıtlama kentin büyümesine engel olmayacaktı. Ama kentin kuzeybatısı ve doğusu coğrafi şekille sınırlanmıştır. Buralarda *Yarbaşı, Cuma* ve *Orta* mahalleleri sakinlerinin bu yüzden uzaklarda, örneğin Köşkdere, hatta Çine'de bağ, bahçe, tarla ve zeytinlik sahibi olduklarını yukarıda belirtmiştik. Bu mahalle sakinlerinin aynı zamanda varlıklı kişiler oldukları da anlaşılıyor. Özellikle varlıklı kişilerin uzaklarda toprak sahibi olmaları bu durumun, sadece tarım arazisinin yetersizliğinden kaynaklanmadığını gösterir.

Göçler ve aşiretlerin merkez otorite tarafından yerleştirilme eğilimi kentin hem nüfus hem de fiziksel açıdan büyümesinin sürekliliğini sağladı. Güzelhisar-ı Aydın'da mahalle ölçeğinde büyümenin, Anadolu kentlerinin büyümesinde görülen temel bazı nitelikleri gösterdiğini söyleyebiliriz. Kentlerin büyümesine koşut olarak genellikle önceden kurulan içinde cami, mescid, zaviye veya tekkenin bulunduğu bir çekirdek, mahallenin nüvesi oluyordu[62]. *Tabakhane Deresi*'nin batısında bulunan Selçuklu dönemi yapısı Alihan Baba Sultan Camii ve Medresesi'nden adını alan *Alibaba Sultan* mahallesi[63] Türk döneminin en eski yerleşimlerinden biri olmalıdır Alihan Medresesi

[59] Ö. Ergenç 1981, 1271.
[60] Evliya Çelebi, Celali Karayazıcı ve Saki Arap adlı eşkıya dan korkan halkın, padişahın izniyle bu duvarı ve kaleyi yaptırdığını belirtir bkz. Seyahatname 1985, 8, 556.
[61] M. Akdağ 1999, 494; S. Faroqhi 1994, 335
[62] İ. Tekeli 1980, 44.
[63] A. Gökbel-H. Şölen 1936, 98-116.

de buradadır[64], bu mahalle kentin kuzeybatısındadır. Bu mahallenin hemen altında olduğunu tahmin edebileceğimiz *Köprülü* mahallesini de 1530 tahririnde buluyoruz. Aynı tahrirde, *Hisaryakas*ı ve *Cemal*(Cemaleddin), *Cami* mahalleleriyle, *Kilise Mescid*[65] adlı bir başka mahalleyi de buluruz ki bu da *Kubbeli Mescid* mahallesi olabilir. Bu mahallenin oldukça yakınında *Kozdibi* mahallesi, her ikisinin güneyinde de *Balcılar Aşiretinin* yerleştirilmesiyle oluşan aynı adlı mahalle daha sonradan ortaya çıkmış olmalı. Bu mekanlar şehrin planında düşünüldüğünde, XVI. yüzyıl başlarında Güzelhisar'ın bugünkü Aydın tren istasyonu yakınlarına oldukça yaklaştığı görülür. *Kubbeli Mescid* ve *Köprülü* mahalleleri arasında kalan *Sarayiçi* ve *Cami-i Atik* de büyük olasılıkla bu yıllarda vardı. Güzelhisar'da fetihten itibaren *Cami* adlı bir mahalle vardır, belki de bu mahallenin adı başka yeni camilerin inşasından sonra değiştirilmiştir[66]Aydın Müşiri Yakup Paşa, 1844-45 temettuatında *Sarayiçi* mahallesinde kayıtlıdır, XIX. yüzyılda valilerin oturduğu bu mahallede, paşanın komşuları da varlıklı-hatırlı kişiler miydi, görece küçük olan (57 hane) bu mahalle hatta çevresi kentin elit tabakasının oturduğu yer midir?

Kentin en kuzeydoğu ucunda gayrı Müslim mahalleleri bulunur. Bunlardan, temettuat sayımında 345 hane olarak gösterilen[67] *Rumiyan* (Kepasi) mahallesi oldukça kalabalıktır ve burada bir manastır bulunur[68] yüzyılın sonları da kentin çevresindeki manastır sayısı 5'e çıktı[69]. 174 hanelik Yahudi mahallesi de buradadır. Ermeni mahallesinin Yarbaşı mahallesine diğerlerinden daha yakın olduğunu tahmin edebiliriz. Çünkü defterlerde, bu mahallede oturan 4 Ermeni hane reisinden bahsedilmektedir. Kuzeydoğuda da 1595'te inşa edilen *Ramazanpaşa* Camisi etrafında gelişen aynı adlı mahalleyi görebiliriz. Evliya Çelebi Ramazanpaşa mahallesinin çarşı içinde olduğunu belirtir[70] Oldukça büyük olduğu tahmin edilen Cuma mahallesinde bir Cuma (çarşı) camisi de olmalıdır, *Orta* mahallenin ise XVI. yüzyıl sonları ve XVII. yüzyıl başlarında şekillendiğini düşünebiliriz, çünkü buraya adını veren Ortahan'ı inşa ettiren Yavlılı Şemsi Paşa adına, oğlunun yaptırdığı

[64] BOA A. MKT. NZD 76/39 (1269) 1853.
[65] BOA 166 Numaralı Muhâsebe-yi Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) 437, 438, 439.
[66] A. Tozduman 1992, 35.
[67] Burada verilen mahallelerin hane sayıları A. Tozduman 1992'den alınmıştır.
[68] Z. M. Alsan 2002, 17, bu Manastır'ın yerinin şimdiki Denizli yolu üzerinde İmamköy yakınlarında olduğu zannediliyor.
[69] Aydın Vilayeti Salnamesi (1326) 1908.
[70] Evliya Çelebi 1985, 8, 556.

caminin inşa tarihi 1659'dur[71]. Debbağların irili ufaklı işletmelerinin ve herhalde evlerinin sıralandığı yer doğal olarak kentin ortasından geçen Tabakhane deresidir[72], oldukça kalabalık olan Debbağlı mahallesi bu derenin iki kenarındadır, Evliya Çelebi Tabakhane çarşısının "şehrin doğusunda akan derenin iki tarafında, başka bir kasaba gibi olduğunu ve burada yaklaşık 200 işletmenin bulunduğunu" belirtir[73] . Yani demiryolu istasyonundan önce kentin merkezi şimdiki merkezin yakınındadır.

Aydın Güzelhisarı, yüzyıllar içinde Tabakhane Deresini ortalayarak doğu-batı-güney ekseninde büyüdü. Tabakhane Deresinin doğusu ve batısı arasında yerleşim yoğunluğu bakımından farklılık göze çarpar. Derenin batısında mahalle sayısı daha fazladır. Büyük olasılıkla kentin canlı mekanları daha çok buradadır, kentin batısı daha merkezi bir konumdadır. Ancak aksi yöndeki Rum mahallesinin de kendi bölgesinde hem nüfus yoğunluğuna hem de çarşı-pazar, üretim-tüketim ilişkilerine etkisi olduğu söylenebilir. Temettuatlardan anlaşıldığına göre yoksul sayılabilecek Torbacı, Karacaahmet ve Alibaba Sultan mahallelerinin kent içindeki mekan dağılımı anlamlı bir sonuç vermez. Ama bu defterlerin yüzyılın ortasındaki durumu değerlendirdiğini, yüzyıl sonundaki durumu anlatmadığını unutmamalıyız, bu yüzden net yorumlardan kaçınmak gerekebilir. Dükkanların temettuatlara göre daha çok, kalabalık ve görece varlıklı mahallelere dağıldığını söyleyebiliriz. Zaman zaman çıkan yangınlar ahşap mekanları yok ettiği için kentin yenilenmesinde etkili oldukları ve hatta yangınların kentsel dönüşümü hızlandırdığı söylenebilir. Ahşap yapıların bulunduğu mahallelerde büyük yangınlar eski ve görece çarpık dokuyu yok ederek yeni dokuya geçişi sağlar. Yeni yapıların *kârgir* olması özendirilir ve böylelikle daha kalıcı bir kent dokusu ortaya çıkar. Örneğin; 1834'de Güzelhisar çarşısında çıkan yangın[74] yakınlardaki Mevlevihaneyi de yok etti. Tekke oldukça önemliydi, Müşir Yakup Paşa masrafları yüklenerek Mevlevihaneyi yeniden yaptıracağını söylediyse de geçen yıllarda bunun gerçekleşmemesi üzerine ahali inşaatın hükümet tarafından yapılmasını rica etti[75]. Kentin yangınla yok olan bölümlerinin yeniden inşası işinin yaklaşık 20 yıl sonra devlet tarafından gerçekten ciddiye alındığı anlaşılıyor bu işi

[71] Kişisel gözlemler yanında ayrıca bkz. P. Tuğlacı Tarihsiz, 37.
[72] Tabakhane deresi Aydın'ın dağ köylerinin ve kent civarındaki su değirmenlerinin de kaynağıdır BOA A: MKT MVL 96/36 (1274) 1857
[73] Evliya Çelebi 1985, 8, 558.
[74] BOA. HAT. 687 / 33357 (1250) 1834.
[75] BOA HAT 553/27356/A (1254) 1838.

yapmak için *Mühendishane-yi Berri-i Hümayun* mülazımlarından Tevfik Efendi görevlendirildi . [76]

XIX. yüzyıl, yerleşme sistemi ve kentlerin işlevlerine de farklılık getirmişti ve bu değişim kentin mekanlarına da yansıdı. Şimdi Aydın'da hatta büyük kazalarında bu yeni kurumların yansımalarının örneklerine bakalım:

Ulaşım ve haberleşmede yenilikler ve teknolojinin kullanımı yeni ilişki kanalları açtı.

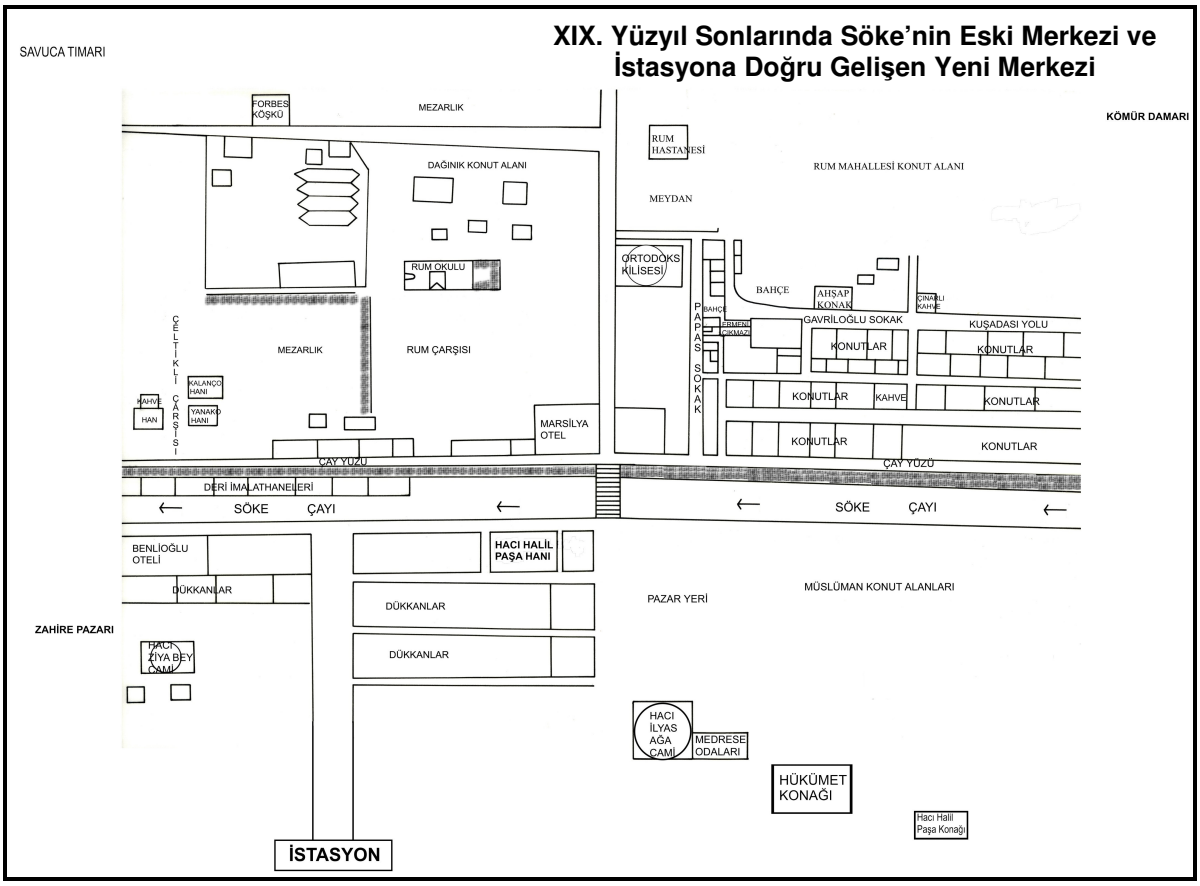

Atça Tren İstasyonu Yakınlarındaki Depolar

Bu, yeni istasyon binaları ve postaneler demekti[77]. Aydın-Nazilli-Denizli güzergahında telgraf hattı döşenmesi ve gerekli masrafın zenginler tarafından karşılanmasına demiryolunun açılmasından birkaç yıl sonra karar verilmişti[78], ama Aydın'da ve Aliağa Çiftliği'nde posta merkezlerinin açılması ancak 1915'de gerçekleşti[79] Aydın, – yüzyıl ortalarından itibaren artık sadece bu şekilde adlandırılır- gelişen bir kentti, demiryolunun buraya ulaşması kentin ticari ve idari merkezlerini yeniden şekillendirdi. Bu gelişmelerle başka bir alt yapı türü de ortaya çıktı. Yeni ve hızlı ulaşım sistemi, malların naklinde antrepoların kurulmasını, yolcuların konaklaması için otellerin açılmasını gerektirdi, XVI. yüzyılın kervansaray ve hanları farklılaşarak, istasyon, antrepo ve otellere dönüştü[80]. Aydın'da XX. yüzyılın başlarında Théodorou'nun D*e l'Epire,*

[76] BOA A. MKT. MVL 118/35 (1277) 1860.
[77] İ. Tekeli 1980, 57.
[78] BOA A. MKT. MHM 421/57 (1285)
[79] BOA DH. EUM. KLU 6/27 (1333) 1915
[80] İ. Tekeli göst. yer.

Mamai'nin *Tralles*[81], Ali Efendi'nin *Smyrne*'si ve Kitcharos'un otelleri vardır[82]. Sadece Aydın'da değil, istasyonları olan büyük kazalardan Nazilli'de Rumların *D'Orient, La Patrie* ve *Meandre*[83]; İzmirli Hacı Nuri'nin *Osmaniye* adlı otelleri, Söke'de Marcellos'un *De Prienne*, Charilaos'un *Millet*, zengin yerli Jean Calentzo'nun *Marsilya* ve Benlioğlu'nun otelleri vardı[84]. Bu oteller demiryolu istasyonlarına yakın olmalıdır. Ama otellerin yeri sahibinin etnik-dinsel kökenine göre de değişebilir. Örneğin Jean Calentzo'nun Söke'deki oteli istasyona hayli uzaktır ama sahibinin oturduğu Rum mahallesinde ve evine (Kalanço Konağı) oldukça yakındır[85]. Söke'deki hanlar da varlığını sürdürdü, tamamen işlevini yitirerek ortadan kalkmadı, örneğin; Hacı Osman, Hacı Ziya Bey, Hacı Kazımoğlu Tevfik Efendi'nin Hanları vardı. Eski ve yeni kurumların bir arada olduğu bir geçiş dönemi yaşanırken bu doğaldır.

[81] Annuaire Oriental Commerce 1905, 1578
[82] Annuaire Oriental Edition 1913, 1390.
[83] Meandre diğerlerinden eskidir. Annuaire Oriental Commerce 1905, 1582.
[84] Annuaire Oriental Commerce 1905, 1578-83.
[85] Jean Calenchzo'nun oturduğu ev Söke Merkez Mübadele Tevzi Defteri'nde rahatlıkla tespit edilebilir.

Osmanlı ekonomisinin dış ticarete açılması yabancı sermayenin finansman kurumlarını da getirdi. Bankalar bu dönemin önemli kuruluşlarıdır. Önce Memleket Sandıkları ardından *Ziraat Bankası* ve *Banque İmpérial Ottoman* gibi bankalar ve kredi veren geleneksel *sarraf-tefeci*lerin yanında Jean Calentzo gibi *bankerler,* de ekonomik ilişkilerde yerini aldı.

Tanzimat'tan sonra bürokrasinin yükselmesiyle birlikte, askeri sınıfın kendi konaklarından yürüttüğü idari işler, konuttan farklılaşmış devlet dairelerinde görülmeye başladı. Kent merkezlerinde artık valilere mahsus saray değil, *hükümet konakları* vardı. Aydın ve kazalarında bu devlet dairelerini görmek mümkündür. Bir süre sonra 1870'lerde[86] belediyelerin kurulmasıyla birlikte *Belediye* binaları da bu tabloya eklendi.

Kent merkezlerindeki önemli bir başka yenilik de yeni ekonomik ilişkiler içinde batı kültürüne yönelmenin getirdiği yaşam biçiminin tüketim kalıpları *lüks tüketim dükkanları, tiyatrolar, eğlence yerleri ve* gibi yeni kuruluşlardır[87]. Örneğin *sarraf dükkanları, kuaförler, hazır giyim mağazaları, restoranlar, avukat yazıhaneleri, eczaneler, Gureba dışında hastaneler, mobilyacılar,* [88] batılı tarz hayatın Aydın ve kazalarındaki yansımasıdır.

Batının ekonomik etkisinin kent hayatındaki yansımalarından biri de *un, susam ve zeytin* yağı alıp satan *simsarlar*, daha büyük çapta ticaret, ithâlât ve ihracat da yapan *tüccar* grupları, irili-*ufaklı pamuk, zeytinyağı* ve hemen hepsi *Mc Andrews and Forbes* şirketine ait *meyan kökü işletmeleri, sigorta şirketleri ve komisyoncular*dır. Bunlar, Aydın'dan başka iki büyük kaza olan Nazilli ve Söke'de dikkat çekecek kadar arttı ve yenilenen kent kültürünün parçası haline geldi[89].

Bu yıllarda özellikle başkentte kent içi ulaşımda atlı arabaların kullanıldığını biliyoruz taşranın daha küçük kentlerinde konut alanlarıyla, ticari alanlar arasındaki uzaklık çok fazla değildir. Sabahları işlerine gitmek için yola çıkan kent sakinleri, bu uzaklıklara göre, yürümeyi de tercih edebilir. Ama toplumsal statüsü yüksek, oldukça varlıklı tüccarlar, günün modası olan atlı arabaları kullanıyor olmalıdır. Örneğin Sökeli

[86] (H. 1296) 1878 yılına ait Aydın Vilayeti Salnamesinde Aydın ve bütün kazalarında reis ve azalardan oluşan belediye dairelerinin bulunduğunu görüyoruz.
[87] İ. Tekeli 1980, 58.
[88] Annuaire Oriental Commerce 1905, 1578-83.
[89] Annuaire Oriental Commerce 1905, 1578-83.

Hacı Halil Efendi (sonradan paşa) çarşıdaki hanına veya Kelebiç'teki arazisine gitmek istediğinde veya Jean Clentzo, İzmir'e göndereceği tütün için istasyona giderken, atlı arabalarının arka koltuğuna yerleşiyor olmalılar. Ayrıca 1910'lara gelindiğinde daha uzak mesafelerde ulaşım, için şose yolların çoğalmasıyla birlikte yolcu ve eşya taşınmasında otomobillerin de kullanıldığı anlaşılıyor. Örneğin *Raşit Ağazade Mustafa ve Şürekası*'nın Aydın ve çevresinde yük ve yolcu taşımacılığı yapması için Nafıa ve Ticaret Nezareti ruhsat vermişti[90].

Bağarası Rum Mahallesi

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi eski ve yeni yapılanmalar bu geçiş sürecinde bir arada bulundular. Bunun kent merkezindeki yansıması ikili bir merkez yapının doğması oldu. Yeni merkez işlevleri eski merkezden başlayarak, yeni dış ticaret işlevlerini denetleyen yabancıların ve farklı "millet"lerin konut alanlarına uzanan yol üzerinde yer aldı[91]. Yani kentlerin ticari merkezleri istasyonlara yöneldi ve "itibarlı semtler" de buralara doğru gelişmeye devam etti. Aydın'da demiryolu istasyonu kentin orta noktasında ve gayrı Müslim mahalleleri kentin kuzeydoğusundadır, arada kalan bölgede Müslüman mahalleleri ve çarşı vardır. Bu durumda kenti bir uçtan bir uca geçen bir ticari hattan söz edilebilir. Bu alanda önceden de belli bir ticari kapasitenin varlığını Temettuatlar'daki dükkan kayıtlarına bakarak görebiliriz.

Söke Rum Mahallesinin Yeni Konut Alanı

Demiryolu istasyonunun kentin dışında inşa edildiği örnek olan Söke'de ise eski

[90] Ahenk 28 Kanunevvel 1910.
[91] İ. Tekeli 1980, 58.

merkezden istasyona doğru büyüyen ve gelişen bir caddede eski ve yeni kurumlar bir arada varlıklarını sürdürdü. Kentin eski merkezi çarşı içindeki Hacı İlyas Ağa camisinin çevresidir. Burası Cuma Camisi'dir. Bu mekân üzerinde doğu-batı doğrultusunda gelişen kent, eski merkezden çok uzaklaşmaz. Ama özellikle batı tarzı yeni kurumların, önceden de varolan eski hanların hattından başlayarak gayrı Müslim mahallesinin merkezini de içine alarak genişlediğini tahmin edilebilir. Söke Çayı kenarında inşa edilen Marsilya Oteli, Rum Mahallesinin kilisesi ve içinde dükkanlar da olan gezici tiyatroların gösteri yaptığı bir tür eğlence merkezine[92] sırtını vermiş durumdadır. Rum mahallesine bakıldığında idari işler ve büyük alış-verişler dışında kendi kendine yetebilecek bir yapılanma söz konusudur. Ama tren istasyonu kentin ticari merkezini buraya doğru çeker.

Cincin Köyü

Aydın ve çevresindeki kentlerin günümüzde ayakta kalan eski dokularının izleri düzgün bir plan çerçevesinde gerçekleşmiş alanların varlığını düşündürmekten uzaktır. Yollar düz ve dik açılı planlanmaktan çok, koşulların elverdiği biçimde şekillenir. Sokaklar genellikle dardır, yollar Arnavut kaldırımı döşeli ve yağmur sularının geçebilmesi için iki yana doğru yükselen biçimdedir. Genellikle dağlara sırtını vermiş kentlerde genişleme ovaya doğru olduğu için yeni yerleşimler buralardadır. Ama mahallelerin daha eski bölümlerinde sıkışıklık, dar ve çıkmaz sokaklar daha çoktur. Sokaklar, caddeler ve çıkmaz sokaklar içinde yaşayanların veya orada çok sayıda evi olanların adını alır, *Andon Çıkmazı, Ermeni Çıkmazı, Şavran Kahya*

Sobice'de Bir Konak

[92] Bu eğlence merkezi Milli Mücadele'de yanmış ve sonradan buraya Kemalpaşa İlkokulu inşa edilmiştir.

Caddesi, Çuhacı Sokak, Papas Sokak, Adamo Sokak [93] vb. Mahalle aralarında doldurulmamış alanlar göze çarpar bunlar, çocukların oynadığı bazen çöplük olarak kullanılabilen "boş arsa"lardır. Tabii ki zamanla dolacaklardır.

XIX. yüzyılda değişen koşullar toplumsal statüde dinsel kökenin yerine ekonomik durumun geçmesini de sağladı. Bu yüzden mahalleler artık sadece aynı dinden veya "millet"ten olanların oturduğu yerler değildi. Kent sakinleri sosyal statülerine göre, kentlerin gözde mekanlarına "yazlık" konutlar yaptırarak burada Müslim-gayrı Müslim komşuların bir arada oturduğu yeni mekânlar oluşturdular. Aydın ve çevresinde "bağ evleri" yazlık mekana farklı bir örnektir. Yaz mevsiminde ekonomik duruma göre değişen nitelikteki bağ evlerine göçenlere günümüzde bile rastlanır. Bu arada eski konaklar "kışlık" mekanlar olarak varlıklarını sürdürdü. Ekonomik durum XIX. yüzyılın sosyal olgularından biri olan "göç" de kentsel mekanın şekillenmesinde etkili oldu. Bütün önlemlere rağmen kırdan kopup gelmeyi başaranlar kentin çevresinde "gecekondu" mahallelerine benzer biçimde yerleştiler. Göçmenler varolan kentin bitişiğinde eski mahallelere benzemeyen bir dokuda "gridion" yerleştiler [94]. Örneğin Çine'ye gelen 66 hanelik muhacir topluluğu için Hamidiye adlı bir mahalle oluşturuldu[95]. Benzer örnekler sancağın başka kazalarında da vardır. Söke'de Konak ve Çeltikçi mahalleleri çok büyüdüğü için Konak mahallesinin eski Salhane mevkiine Yeni Mescid, Çeltikçi mahallesinin Kanlı Sakız mevkiine de Yeni Cami adlı bir mahalle daha kuruldu [96]Gerçekten de yeni gelenlerin konutları daha farklı bir dokuda gelişir. Örneğin; Söke Rum mahallesinde 1821 Mora isyanından sonra gelenlerin yerleştikleri bölümde konutlar düz bir hat üzerinde ve ara sokaklar olmaksızın, bitişik nizamda inşa edilmiştir. Birbirine bahçe kapılarıyla bağlı ve benzer özelliklerdedir.

Kentlerin eski dokusunun ayakta kaldığı bölümlerde evlerin içleri gündelik hayat hakkında bilgi verir. Öncelikle zengin bir tütün tüccarın konak benzeri ihtişamlı eviyle, bir terzinin aşı boyalı evini, hatta yoksul bir demirci çırağının kerpiç[97] evini aynı mahallede bulmak hâlâ mümkündür. Evler genellikle kargir inşa edilir. Daha yoksul mahalle sakinlerinin evleri tek katlıdır. Evlerde depolama ve başka

[93] Söke Merkez Mübadele Tevzi Defteri
[94] İ. Tekeli 1980, 59.
[95] BOA İ. DH 73083 (1301) 1882.
[96] Ahenk 12 Mayıs 1909.
[97] Kerpiç malzeme kentin içinde çok alışıldık olmamasına rağmen 1970'li yıllarda Söke'de bu tip evler hâlâ bulunabiliyordu.

gereksinmeler için *bodrum* mutlak bulunur. Dışarıya pencereleri olan bodrum, binanın rutubet almaması için de önemlidir. Bazı evler tek katlı olmasına rağmen giriş kapısında bulunan dış merdivenler, neredeyse ikinci bir kata ulaşabilecek kadar yüksek olabilir. Uzun ve geniş bir koridora açılan, geniş, yüksek tavanlı ve büyük pencereli odalar, kışın geçirildiği odalarda ocaklar, daha zengin ev sahiplerinin yaptırdığı şömineler hane halkını kışın ısıtır, her ikisinin de bulunmadığı evlerde sakinler, *mangal*da ısınıyor olmalı[98]. Zengin evlerinde 4-6 arasında değişen sayıda oda bulunur, konaklarda bu sayı daha da artar. Mutfak gereklerinin dizildiği raflar ve ocak mutfak bölümünün demirbaşıdır. Buradan merdivenlerle genellikle iç bahçeye ve büyük evlerde kalabalık ev halkının hizmetini görenlerin kaldığı bölümlere geçilir. Bahçede su kuyusu ve ocağıyla birlikte çamaşırhane bazen de yaz mutfağı bulunur. Mutlak bir bahçe kapısı da bulunan bu evlerde komşu bahçelere geçmek için bir ara kapı da bulunabilir, bahçe duvarları hane halkının mahremiyeti için oldukça yüksek planlanır, bu da evlerin içe dönük yapısının göstergesidir. Zengin evlerde alçı süslemeler, kapı girişlerinde alınlıklar geçmişin görkemini yansıtır gibidir.

F. Kentte Hizmet

XIX. yüzyılın ikinci yarısında yerel yönetim fikri Osmanlı bürokrasisine girmeden önce, kent içi hizmetler, eskinin bazı geleneksel yöntemleriyle üretilirdi. Genel olarak günümüzdeki beledi hizmetleri İslam Dünyasında olduğu gibi Osmanlı'da da vakıflar aracılığıyla yürütülürdü. Osmanlı kentinin en küçük idari birimi olan mahallede, din adamları hem dinsel görevini yapar hem de mahallenin lideri olurdu. Mahalle sakinleri, ihtiyaçlarını belirleyerek, ortaklaşa kurdukları "*avarız akçası vakfı*" sayesinde, yaşadıkları çevrenin sorunlarıyla kısmen de olsa, ilgilenmeye çalıştı. Özellikle mahalle ölçeğinde ahalinin kendi ihtiyaçlarını karşılama konusunda oldukça başarılı oldukları söylenebilir. Din adamlarının ve muallimlerin maaşlarının ödenmesi, mahalle mekteplerinin uzun yıllar " sorunsuz" çalışması, su getirilmesi okul ve ibadethanelerin, kütüphanelerin varlığının sürekliliğin sağlanması vb. işler yüzyıllar boyunca pek de sorun çıkarmadan halledildi. Ayrıca geleneksel Osmanlı

[98] Bu ısınma yöntemi XX. yüzyıl başında da bölgede kullanılmaktadır.

kentinin gayrı resmi yöneticilerinden sayılabilecek[99] olan ayan-eşraf varlıklı güçlü kişilerin çeşmeler, camiler, medreseler yaptırarak toplumun takdirini kazanması da sıklıkla görülür. Ayan ve eşrafın bu gibi hizmetler için yer seçiminde kendi oturdukları mahalleyi mi, yoksa gerçekten kentin daha yoksul ve yardıma ihtiyacı olan bölgelerini mi tercih ettiklerini bilmek ilginç olurdu. Yöneticiler açısından hizmet, bu yıllarda geleneksel olarak mahalle ölçeğinde düşünülen bir kavram gibi görünüyor. Hizmeti kentsel açıdan ele almak XIX. yüzyılın ikinci yarısı yöneticileri için geçerli olmalıdır. Durum böyle olunca da kent içi hizmetler belli bir düzen ve kurallar çerçevesinde sorunsuz işleyemedi. Özellikle maddi sorunlar, en büyük etkiyi yarattı. Bu yüzden hizmetlerin en az harcamayla nasıl gerçekleştirilebileceği temel konulardan biri oldu. Böylelikle günümüzün bakış açısıyla oldukça "garip" uygulamaların varlığını görebiliriz. Örneğin masrafları mümkün olduğunca azaltmak için işgücü olarak mahkumların kullanılması[100] sık rastlanan bir durumdur. Ya da bir hizmetin gelmesinden çıkar sağlayacak kişilerin belirlenerek hizmetin neden olacağı masrafların bunların vergilerine eklenmesi gibi[101]. Bu gibi uygulamaların örnekleri boldur, Güzelhisar'da yoksullar için yapılan hastanenin inşası için gerekli masrafları yine *ashab-ı servet* karşılamış, ayrıca kurban derilerinin satışından elde edilen gelir de kullanılmıştı[102], Aydın'da yeni kurulacak olan altı nahiyenin hükümet daireleri ahalinin yardımıyla inşa edildi[103] hatta devletin büyük masrafları yüklenerek Aydın'a getirdiği telgraf hattının Nazilli ve Denizli'ye uzatılması için de aynı yöntem kullanıldı. Kış bastırmadan tellerin çekilebilmesi için çevredeki *eshab-ı servet*'in gerekli masrafları üstlenmesi kararlaştırıldı. Ancak Maliye Nezareti telgraf hizmetinden yararlanmayacak kişilerden para alınmaması konusunda Aydın Vilayetini kesin olarak uyardı[104]. 1911 yılında Germencik nahiyesine telgrafhane açılması birtakım gençlerin gayretleri ve halkın yardımıyla mümkün olmuştu[105]Yani, devlet bir yandan hizmet götürme iddiasındaydı, bir yandan da bu hizmetin maddi bedelinden mümkün olduğunca sıyrılmaya çalışıyordu. Kentli ya da kasabalı servet sahiplerinin bu durumdan şikayetçi olmadıkları bunun geleneksel bir yöntem olarak görüldüğü

[99] Klasik dönem kentlerinde, kadı, sancakbeyi, beylerbeyi ve diğer zaimlere yardımcı olan bölgenin yerlisi ve hatırı sayılır kişileri olan ayan-eşraf'tır. Bu konuda geniş bilgi için Bkz. H. İnalcık 1973, 104; M. Genç 1975, 231-292; Y. Oğuzoğlu 1987, 1-10; Ö. Ergenç 1980, 1265-1274.
[100] BOA . A. AMD 84 / 39 (1274) 1857
[101] BOA . A. MKT. MVL 96/39 (1274) 1857
[102] BOA A. MKT. MVL 128/14 / 1277) 1860.
[103] BOA. DH. TMIK. S 20/72 (1316) 1898.
[104] BOA. A. MKT. MHM 429/57 ve Y. EE 40/202 (1285) 1868.
[105] Ahenk 14 Kanunevvel 1911.

anlaşılıyor. Varlıklı kişilerin yaşadıkları yerde "*hayır işlerine*" girişmeleri; yoksul, hasta ve çocuklara servetlerinin bir tür "*zekat*"ı olarak yardım etmeleri hem dinsel hem de eski feodal dürtülerin bir sonucudur. Bu tip işler geleneksel olarak "bey"liğin göstergelerinden biridir. Hatta sadece beylerin değil, bey eşlerinin de bu konularda ciddi çabaları vardır. Tıpkı hanım sultanlar gibi bey eşleri de kentleriyle ilgili sorunların çözümünde söz sahibidir. Örneğin, *İlyaszade haremi Hoşyar Hanım muhacirlerin iskanında* adeta bir yerel otoritenin temsilcisi olarak *büyük gayretler gösterdi*, geleneksel kurallar çerçevesinde bulunduğu bölgeyi ve ailesinin gücünü temsil etti, Bunun karşılığında da *devletin takdirini kazandı*[106]. Üstelik Hoşyar Hanım bu işleri yaparken yüzyılın sonlarına yaklaşılmış, hatta belediyeler çoktan kurulmuştu. Ayrıca muhacirlerin iskanı sırasında çevre halkının özellikle ev inşasında yardımcı olmaları sık rastlanan bir durumdur. Özellikle muhacirler söz konusu olduğunda bu yardımlaşma dürtüsü herkesi ilgilendirir. İngiliz Mösyö Forbes bile Balkan Savaşlarından sonra Anadolu'ya göç eden ve Aydın'a gelecek muhacirler için Hilal-i Ahmer'e 100 Osmanlı lirası vermiş ve muhacirlerden amele istihdam edeceğini bildirmişti [107]. Kent ve kasaba toplumları ihtiyaçlarının karşılanmasıyla doğrudan ilgilidir ve bölgede hatır sayılan kişiler bu işlere hem önderlik eder, hem de işlerin maddi yönünü karşılamaya çalışırlar. Ya da devlet, doğrudan ilgilenmelerini sağlar, yeni hizmetten yararlanacaklardan parasal destek ister, yararlanmayacak olanlardan kesinlikle para alınmaması konusunda yerel idareyi uyarır. Özellikle kırsal bölgenin yoksul topluluklarının en son teknolojik gelişmeleri kendi hayatlarında kullanmak gibi bir kaygıları olmasa gerek. Bu yüzden devletin yoksulları bir şekilde korumak için bu ayrımı koyması belki anlaşılabilir. Ancak örneğin telgrafı kullanacağını belirterek çalışmalara parasal destek verenler, sonrasında bu teknolojiyi kendi malları gibi görmüş ve gerçekten de başkalarının kullanmasına izin vermemiş olabilir mi? Bu, kırıldığı düşünülen yerel gücün bir tür yansıması değil midir, acaba yoksul köylü bir gün telgraf çekmek istediğinde nasıl bir tepkiyle karşılaştı?

Örgütlü yardımlaşma, sadece konut alanlarında görülebilecek bir uygulama değildir. Kentte üretime katılanların tamamı çalıştıkları sanat dalında ekonomik, mali, idari ve sosyal işlevi olan *esnaf örgütleri*nin üyesidir. Bedesten ve çarşı içinde de ortaklaşa yapılan işler söz konusudur. Örneğin, çarşının güvenliğini sağlayacak olan

[106] BOA DH. MKT 1586/4 (1306) 1888.
[107] Ahenk 25 Teşrinsani 1912

bekçiler esnafın el birliğiyle yetki vererek onayladığı ve maaşa bağladığı kişilerdir. kent yönetiminde resmi görevlilere yardımcı olan gerek ayan-eşraf, gerekse esnaf örgütü temsilcilerinin seçilmiş kişiler olması, kentli toplumun zannedildiği kadar politik bilinçsizlik içinde olmadığının da göstergesidir. Aynı zamanda geniş Osmanlı coğrafyasında her zaman merkezi idare mümkün olamadığı için yerel yönetim kurumlarının etkin olması da doğaldır [108]. Ayrıca esnaf örgütlerinin eski gücünün kalmadığı dönemde de çarşı esnafının kendi zararlarına olabilecek uygulamalar için örgütlendikleri ve Müslim, gayrı- Müslim çarşı esnafının dilekçeler yazarak altına birlikte imza atarak [109] bir dayanışma örneği verdiklerini söyleyebiliriz.

Tanzimatla sonra kent yönetimi yenilenmeye çalışılırken, yukarıda anlatıldığı gibi, belediyeler de değişik tarihli nizamnamelerle kurulmaya başlandı. Bu örgüt kentte hizmeti de yükleniyordu. Cadde, sokak, meydan tanzimi, kaldırım, suyolu, kanalizasyon yapım ve onarım işleri, yoksullara yardım etmek, kentin aydınlatılması, pazar kurma, yangın önleyici tedbirler alma gibi hizmetler belediyelere bırakıldı. Ayrıca belediyenin denetleme yetkisi de vardı emrindeki, çeşitli dini grupların teftiş memurları ve zaptiyenin piyade takımı marifetiyle[110] belediye hem toplumsal hayat, hem de suç dünyası için belli bir denetim sağlayabilecekti. Belediye teftiş kurullarının; esnafın hileli tartı kullanmasını, bozuk ve pahalı mal satmasını, sokaklarda başıboş hayvan bırakılmasını, evlerde büyük baş hayvan beslenmesini önlemek ve yolların açık tutulmasını sağlamak gibi görevleri vardı[111]. Bu hizmetler ise kentin hem fiziksel görünümünün düzenlenmesi, hem de kent sakinlerinin tüketici olarak korunması için alınan tedbirlerdir.

Aydın Sancağı genelinde kentsel açıdan bu yıllarda büyük sorunlar vardır. En öncelikli sorun yangınlardır. Ahşap binalar nedeniyle küçük yangınlar birer felakete dönüşerek ev, dükkan ve mabedleri yok ediyordu. 1908-1913 yılları arasında Ahenk gazetesinde Aydın, Söke ve Nazilli'de büyük zararlar veren birçok yangın haberi bulunur. Yangınların çok kolaylıkla büyümesinde ahşap binaların etkisi yadsınamaz ama belediyenin yangınları önleyici tedbir alma ve söndürme görevinde çok başarılı olamadığı anlaşılıyor. 1908'de Aydın'da çıkan büyük bir yangında belediyenin

[108] Ö. Ergenç 1980, 1274.
[109] BOA. DH. İD 40-2/43 (1332) 1914.
[110] M. Çadırcı 1991, 275.
[111] M. Çadırcı 1991, 276.

acizliğinin görüldüğü, ellerinde bulunan tulumbanın eski ve küçük olduğu, bu yüzden felaketin büyüdüğü ve yeni mutasarrıf Mehmet Ali Paşa'nın girişimiyle halktan 79 Osmanlı lirası toplanarak son sistem bir tulumba bulunarak satın alınması kararlaştırıldığı haberi verilir, bağışta bulunan muteberanın adları da haberde yer alır[112]. Bu tulumba satın alınmış mıdır bilemiyoruz ama yeni tulumba da çok etkili olamamış olmalı çünkü 1910'da Aydın'da Köprübaşı mevkiinde çıkan büyük yangında yine belediyenin elinde eski ve küçük bir tulumba vardır[113]. Sancak merkezi Aydın'ın en önemli sorunlarından bir başkası da kentin içinden geçen Tabakhane Deresi'dir, bu derenin birçok kez ıslah edilmeye çalışıldığını, kenarına set inşa edildiğini[114] gazete haberlerinde sıklıkla görebiliyoruz. Yine de çok başarılı olunamaz çünkü kentin en saygın yeri olan Aydın Hükümet Caddesi sürekli çamur içindedir[115]. Aydın kentinde özellikle Müslüman mahallelerindeki su yollarının yağmurlu havalarda yarattığı sel tehlikesi 1910'lu yıllarda gazetelere en çok haber olan sorunlardan biridir. Bu yolların da onarılmaya sık sık çalışıldığını hatta Belçika'dan borular getirtilmesi girişimi[116] gazetelerdeki haberler arasındadır.

Bölge kentlerindeki en önemli sorunlardan biri de pislik, harap durumdaki eski mahalleler ve çöplerdir. Özellikle koleranın salgın olduğu bu yıllarda konunun ciddi olarak ele alınmaya çalışıldığı görülüyor. Nazilli'de koleranın artması üzerine Belediye Sıhhiye Komisyonu Redif Taburu kumandanı ile belediye tabibi Dr. Balaban Vasilaki incelemelerde bulunmak üzere görevlendirdi, verdikleri raporda; koleranın mezbele halinde bulunan mahallatın temizlenmesi ve süprüntünün münasip bir yere atılması Hacı Kadri Efendi Medresesi tuvaletlerinin temizlenmesi [117] yönündeydi. Germencik'te de aynı amaçla köhne ve harap mahallatın peyderpey tamir ve müceddeden inşa edilmesi gündemdeydi[118]. Ama kentlerin temizlenmesinin çok mümkün olamadığı, özellikle 1911 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında bütün çabalara rağmen koleranın büyük boyutlara ulaştığı, sancak genelinde çok sayıda ölüm olduğu anlaşılıyor. Yerel yöneticiler halkı bilinçlendirmek için çabaladılar, koleranın pislikten kaynaklandığını anlatmak ve halkı temizliğe davet için, kaymakam

[112] Ahenk 25 Haziran 1908.
[113] Ahenk 9 Teşrinevvel 1910.
[114] BOA. DH. MB. HPS 3/47 (1331) 1913
[115] Ahenk 24 K anunsani 1908.
[116] Ahenk 31 Temmuz 1909
[117] Ahenk 4 Kanunevvel 1910
[118] Ahenk 26 kanunsani 1913

ve belediye tabipleri tarafından uyarlılar yapıldı[119]. Aynı yıllarda temizliğe dikkat edilmemesi ve kent merkezlerinde kurulan hayvan pazarlarının etkisiyle vebanın da yayıldığı görülüyor. 1909 yılında 1 Ağustos'tan itibaren *Aydın, Yenipazar ve Nazilli hayvan pazarlarına gelen hayvanatın ashabı yeddinde mahrec şehadetnamesi bulunması ve hayvanların Kuyucak'a kadar trenle gönderilmesine karar verildi* [120]. Kentlerin alt yapı hizmetlerinde de büyük sorunlar vardı ve yerel yöneticiler bunlarla da ilgilendiler. Yıllardan beri büyük su sorunu yaşayan Germencik'e İttihat ve Terakki Germencik şubesi ve Hacı İbrahim Ağa'nın gayretleriyle bir saat uzaklıktaki Dündarlı mevkiinden su getirtildi[121]. Aydın'ı bir kent olarak geliştirme fikri Büyük Savaş arifesinde oldukça ciddi ele alındı ve modern bir kente fiziksel olarak da benzemesi yani, *son sistem şehirlere kıyasen inşa ve tanzimi* için çalışmalara başlandı. Ama ne gariptir ki bunca zamandır, kentin bir haritası bile çıkarılmamıştı. Bunun için belediye, gazete ilanıyla *bu işi başarabilecek maharet ve ihtisası olanların Aydın Belediye Riyasetine müracaat eylemeleri*[122] ni istedi. Meşrutiyet Döneminde yerel yöneticiler, kentlerin altyapısı ve düzenlenmesiyle gerçekten ilgilendiler. Yerleşim alanlarının içinde kalan mezarlıkların kaldırılıp, park ve bahçelere dönüştürülmesi, istasyonlara giden yollar üzerinde yeni yeni binaların yapılması kent merkezlerinde uygun arsalara yeni hükümet binaları yapılması bu dönemin faaliyetleridir[123].

Osmanlı kentlerinin yeni kurumlarından biri olan belediyenin üzerine düşen hizmetleri yapabilmesi için ticari hayatın bazı getirileri hazine tarafından bu kurumlara bırakıldı. Böylelikle belediyelerin vergi toplamak gibi bir yetkileri de oldu. Kent içi ulaşımda kullanılan yük, binek ve kira hayvanlarından, hatta Aydın'da develerden de [124] alınan vergi, kasaplardan kestikleri hayvan için alınan *zebhiyye* rüsumu, tüccarın zahire ve eşyasını tarttırdığı belediye kantarına ödediği *kantar ve kile* rüsumu[125], İcar ve isticar mukavelenamelerinden %1'lik pay[126] belediyelerin gelirleridir. Bu gelirlerle oluşturulan *Belediye Sandıkları* çalışanların maaşlarını bir süre ödedi, hatta maaşlardan yapılan %5'lik kesinti ile çalışanlara emeklilik fonu

[119] Ahenk 18 Ağustos 1911.
[120] Ahenk 19 Ağustos 1909
[121] Ahenk 27 Eylül 1910.
[122] Ahenk 1 Mayıs 1914.
[123] E. K. Ertur 1994, 3
[124] BOA. DH. UMVM 108/2 (1321) 1904 ve DH. UMVM 111/44 (1333) 1915.
[125] BOA. DH. UMVM 108/21 (1331) 1913
[126] BOA DH. MUİ 48/25 (1327) 1909

oluşturuldu[127]. Ancak mali sıkıntılar içinde bulunan devlet hazinesinin 1880'lerin sonunda kantar ve zebhiyye gibi belediyelerin başlıca gelirlerine el koyduğu anlaşılıyor[128]. Kurum, en önemli gelirlerini kaybedince memurlarının ve katiplerinin maaşlarını ödeyemeyeceği ve sokaklarda temizlik, aydınlatma gibi hizmetleri yapamayacağını hükümete bildirdi, gerçekten de Aydın Belediyesi sıhhiye memurları ve tabiplerin maaşlarını ödeyemedi ve hazine tarafından ödenmesini talep etti, ancak gelen cevapta bunun yapılamayacağı ve maaşların yine belediye tarafından ödenmesi gerektiği bildirildi[129].

Maddi sıkıntısı sürekli olan belediyeler de bu durumda başlarının çaresine bakabilmek için gelir kaynakları bulmaya çalıştılar, en kolay yol yeni vergiler bulmak olabilirdi. Aydın'da belediye *şehre giren her türlü ticari emtiadan şimendüfer nakliye ücretinin bir veya iki misli bir resm* (okturuva vergisi) *almaya başladı.* Ancak kentin esnafı bu vergiye büyük tepki gösterdi. *uygulamanın ertelenmesi için* eşraf ve muteberan *manifaturacı Avram Karako ve iki yüz kadar tüccar ve esnaf namına Bosnalı Hacı Hasan Ağa, Tabak Ali Molla, manifaturacı İstrati, manifaturacı Cambazzade imzalarıyla başkente bir dilekçe gönderdi.* Dilekçede *"hiçbir meclis-i âli'nin tasdikine iktiran etmeyen bu gayrı kanuni resm, Aydın'da henüz inkişaf ve inbisata yüz tutan sanayiyi tahrib ve mahvedecektir"* diyerek, *belediyenin ticari hayatı geliştirmek için çalışmak şöyle dursun daha fazla gelir elde etmek için Aydın'da ticari hayatı mahvetmeye çalıştığı*nı belirttiler. Üstelik Aydın'a sınır olan Denizli ve Muğla'da böyle bir vergi yoktu, buralarda da uygulanmasını istediler[130]. Verginin sürekli olup olmadığını bilemiyoruz, ama parasızlığın yerel yönetimle kentteki ticari hayat arasında ciddi anlaşmazlığa neden olduğu ortadadır.

XIX. yüzyıl Osmanlı kentlerinde kentin gelişimine biraz da Batılı tarzda bir düzen vermeyi amaçlayan ve kentte hizmeti yüklenen belediye kurumu, Aydın Sancağı'na bağlı kazalarda yukarıda da söylediğimiz gibi görece daha "erken" bir dönemde ihtiyaç haline geldi. 1879 yılına gelindiğinde kazaların her birinde belediye dairelerinin yasaya uygun biçimde kurulmaya çalışıldığını görüyoruz. Ancak 1876'dan sonra gittikçe yaygınlaşarak önemli görevler üstlenmeye başlayan belediyenin bir kurum olarak imparatorluk

[127] BOA. DH. MKT 1545/ 78 (1306) 1888
[128] BOA. DH. MKT 1538/78 (1305) 1887
[129] BOA. DH. MKT 1575/56 ve 1566/4 (1306) 1888.
[130] BOA. DH. İD 40-2/43 (1332) 1914.

genelinde çok da başarılı olamadığını, özellikle maddi olanaksızlıkların ve yetişmiş personel eksikliğinin bu konuda büyük engel olduğunu söyleyebiliriz.

Kentlerde hizmeti yüklenen başka resmi görevliler de vardı[131]. Sancağı idare eden ve çeşitli resmi işleri gören dairelerde mutasarrıf ve naib, kazalarda kaymakamlar, mal müdürleri, telgraf memurları, muhasebeci, tahrirat müdürü, evkaf müdürü, nüfus müdürü ve ruhani liderler, maliye işleri için katipler, mukayyıdlar, sandık eminleri görevliydi. Adliye dairelerinde bidayet, şeriat ve ticaret mahkemeleri, orman ve kantar idareleri, maarif, ziraat ve sıhhiye komisyonları kentlerde görevli memurlardı. Bu memurlar arasında hem Müslim hem de gayrı Müslimleri görmek mümkündür. Mahalle ve köylerde de muhtarlar resmi işleri yüklenmiş durumdaydı.

G. Kentli Seçkinler

Kentleri yöneten resmi görevliler yanında hatırlı sakinlerin kasaba ve daha küçük yerleşimlerde belli bir yetki sahibi olması her dönemde mümkün oldu. Modern yerel yönetim anlayışının yerinde geleneksel kuralların geçerli olduğu her ortamda bu normaldir. Kenti yöneten resmi görevliler dışında, onlara yardımcı olan yerel "hanedanlar" vardı. Bunlar ayan-eşraf-muteberan gibi farklı dönemlerde değişik şekillerde adlandırılan "yerel güç" temsilcileridir. Bu gibi yerel güçlerin II. Mahmut reformlarıyla etkisinin kırılmaya çalışıldığını biliyoruz. Ama bunun ne derece etkili olduğu önemli bir sorudur. II. Bölüm'de Aydın Sancağı'nda tespit edebildiğimiz güçlü ailelerden bahsetmiştik. Bu topluluğun merkezi otorite karşısında gücünü yitirmekten çok, yeni düzenle bir tür "uzlaşma" içine girdiğinin söylenebileceğini belirtmiştik. XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında artık değişen ve dönüşen üretim-tüketim kalıpları, gittikçe artan Batılı ilişkiler kısaca hayatın farklılaşması ve ekonomik durumun sosyal statüyü belirler hale gelmesi eskilere, yeni bir grubun daha katılmasını sağladı. Bu grup, aristokrattan çok ticari burjuvazinin özelliklerini taşır gibi görünüyor. Daha eğitimli, ticaretle uğraşan, büyük toprakları, dükkanları, iş hanları ve konutlarında kiracıları olan, yaşadığı yerin idaresinde göreve talip bir topluluktur bu. Aydın Sancağı'nda bu tanımlara uygun Müslim ve gayrı Müslim bazı *eşraf-muteberan*'ı görmek mümkündür. Bu konudaki örneklerimiz Sökelidir[132].

[131] Bu görevlileri Aydın Vilayeti Salnameleri'nde adlarıyla birlikte bulmak mümkündür.
[132] Söke'nin seçilme nedeni, öncelikle kenti iyi tanımakla ilgilidir. İkici bir neden de verilerin tesadüfen Söke üzerinde yoğunlaşmasıdır.

Sökeli *Müftüzade Hacı Halil Efendi* (sonradan paşa unvanını alır) bunlardan biridir. Müftüzade'nin kendi kaleminden çıkan ve kendisiyle ailesine ait önemli bilgileri içeren bir belge, [133] toplumsal hayatta güçlü bir konumu olan bu topluluğun hayatı hakkında çok değerli veriler sunar.

Müftüzade Hacı Halil Efendi, kendi anlatımına göre, her şeyden önce Sökeli değildir, bu yüzden belki de *eşraf*tan çok *muteberan* sayılması gerekebilir. Müftüzade'nin ataları Eğin (günümüzde Erzincan)'lı, *Ahmet Efendioğulları* adıyla anılan itibarı yüksek bir ailedir. Bu itibarın birincil nedeni ailenin ulema kökenli olmasıdır. *Dedesi Ahmet Efendi ilim ve ulemadan olup, Eğin'de kabri ziyaret edilen bir zattır. Dedelerinden Hacı Ali Efendi de meşhur ulemadandır, hayatı zikr ile geçmiştir. Babası Hacı Eyüp Efendi de İstanbul'da Vidinli hocadan icazet alarak Söke'ye gelmiş, derebeylerinden Hacı İlyaszade Mehmet Bey Camisi'nde müderrislik yapmış iki yıl içinde müftü olmuş ve Söke'ye yerleşmiştir*[134]. Ailenin büyüklerinin hepsinin "hacı" olması aynı zamanda servetin de göstergesidir. Halil Efendi'nin babası İstanbul'da eğitim gören bir ulema olarak Söke kasabasında her halde itibarlı bir müftüdür. Yaşlandığında bu görevden ayrılmış olmalı, nedense bundan sonra memleketine dönmedi, hatta görevi devralmak üzere oğlu Halil Efendi'yi de yanına çağırdı. Halil Efendi padişaha yazdığı dilekçesinde, (*1274) 1857 tarihinde babasının isteği üzerine Eğin'den Söke'ye geldiğini* söyler. Eğin'de ne iş yaptığını bilemiyoruz ama "efendi" unvanı geleneksel eğitim almış bir ulema olduğunu düşündürüyor. Söke'ye gelen Halil Efendi, babasının görev yaptığı medresede *3-4 yıl derslere devam ettiğini* bildiriyor, her halde buradaki unvanı da müderristir. Ancak Halil Efendi, sonradan çiftçi olmaya karar verdi. Kararını etkileyen neydi? Bu konuda bilgi vermez, belki özellikle pamuk ekiminin kazandırdıklarını gördü ve bereketli Menderes havzasında çok iyi işler yapılabileceğinin ya da elinde varolan sermayenin en iyi değerlendirme yolunun toprağa yatırım olduğunun farkındaydı. Bunun için *babasından izin alarak* görevinden ayrıldı ve *çiftçilik yapmaya başladı*. İşleri iyi gitmiş olmalı ki; 1873-1885 yılları arasında kendi deyimiyle "*gece gündüz çalışarak" 100 bin dönümlük arazinin sahibi oldu.* Toprağın bol ve ucuz, emeğin sınırlı olduğu

[133] BOA Y. PRK. UM. 47/79 (1317)1899. Bu belge Söke yakınlarında Hacı Halil Efendi'nin de toprakları bulunan Kelebiç Çiftliği ile ilgilidir. Kendisi burada haksızlığa uğradığını düşündüğü için padişaha yazdığı dilekçeye bir tür terceme-yi hal eklemiştir.

[134] Eğin'in de sürekli göç veren bir kasaba olmasına dikkat çekmek gerekir. Söke ve çevresinde buradan göç eden birçok kişiyle karşılaşmak mümkündür.

XIX. yüzyıl Batı Anadolu'sunda [135] Halil Efendi'nin bu derece büyük toprakları satın alması, hayli yüklüce bir sermeyenin sahibi olduğunu gösterir. Atalarının memleketi Eğin'de bulunan mallarını satarak bu serveti büyütmüş ve toprağa yatırım yapmış olabilir mi?

Elinde iyi sermaye bulunan bu taşra burjuvası adayının topraklarını kimlerden ve nasıl aldığı da önemlidir. Satın aldığı topraklar Kelebiç ve Sarıkemer çiftlikleridir, bu toprakların bir bölümünü Tekeli aşiretinden almıştır. Kelebiç'teki bölümünü "*başka talibi olmadığı için değişik defalarda 20-30 kişi olan mirasçılarından satın aldığını*" belirttiğine göre bu arazinin miras yoluyla bölünerek küçüldüğü ve sahiplerinin geçimini sağlayamadığı için satıldığını düşünebiliriz.

Devletin tarımsal politikasında, köylünün küçülen toprağını satarak topraktan kopması ve büyük toprak sahipliğinin ortaya çıkması çok arzulanan bir durum değildir. Ancak köylülerin Hacı Halil Efendi'ye bu toprakları kendi istekleriyle sattıkları, bu konuda her hangi bir baskının söz konusu olmadığı her satış işleminde *Kelebiç ahalisinin mühürleri ile şahitlik yapmasından* anlaşılıyor. Halil Efendi sahip olduğu topraklarının 12 bin dönümünü de Söke'nin yerli ve muteberan Ermeni ailesi *Latifyanlar'dan satın aldı*[136]. Bu çiftliğin bir başka bölümünün Hıristiyan ahalisi ve Halil Efendi arasındaki çatışmalarla ilgili belgelerde; ahalinin Halil Efendi'yi, "topraklarını ele geçirmek için Arnavutları kullanarak kendilerini korkutmak ve topraklarını terke zorlamak"la suçladıkları anlaşılıyor[137]. Bu, büyük olasılıkla bölgede güçlenen yeni dengelerin ve onlardan yardım gören ve yardım eden Rumların bir "komplosu"dur. Çünkü Halil Efendi'nin böyle bir şey yapmadığı yapılan araştırma sonucunda ortaya çıktı[138] . Bu bilgilerin ışığında Halil Efendi'nin; bölgedeki yabancılarla[139] iyi ilişkileri olmadığını ya da bu ilişkilerin arazi anlaşmazlığı yüzünden bozulduğunu, kendisinin padişaha yazdığı dilekçede "sorunun arazi kaybetmek olmadığı bölgede artan Rum nüfusu ve baskısı"na dikkat çekmeye çalıştığını söyleyebiliriz. Hacı Halil Efendi, yaşadığı toplumun bir ferdi

[135] Ş. Pamuk 1984, 112

[136] Kelebiç çiftliği oldukça sorunlu bir geçmişe sahiptir. Bu toprakların sahiplerinin geçmişte Ermeni aileler olan Balkabanlıoğulları, Kivork ve en sonunda da Latifyanlar olduğu anlaşılıyor. Ancak zaman zaman ortaya çıkan satış üzerindeki anlaşmazlıkları ile ilgili belgeler, zengin Ermeni ailelerin bu toprakları elden çıkarmayı seçtiğini gösterir. BOA. A. MKT. NZD 364/48 (1278) 1862 ve A. MKT. MHM 291/32 (1280) 1864.

[137] BOA Y. PRK. UM 47/79 (1317) 1899.

[138] BOA Y. PRK. UM 47/79 (1317) 1899. Buna rağmen Hacı Halil Paşa Kelebiç'teki topraklarını kaybetmiş olmalı. Günümüzde Halil Efendi'nin torunlarına ait topraklar burada değil, Söke Kemeri (Sazlıköy) yakınlarındadır.

olarak devlet için gelecekte ortaya çıkabilecek siyasi tehlikelerin de farkında aydın bir Müslüman'dır.

Hacı Halil Efendi sadece bir çiftçi değildi. Söke çarşısında bir hanı vardı. Bu han, biraz değişmiş olması da mümkün olmakla birlikte, günümüzde de ayaktadır. İki katlı ve içinde birçok dükkanı olan bu yapıda, kentteki ticari hayatla ilişkilerini yürütmek için Halil Efendi'nin de bir *yazıhanesi* olsa gerek. Paşa'nın ticaretle de uğraştığını ithâlât-ihracat yaptığını biliyoruz[140] ancak bu ticarete konu olan meta hakkında bilgi yoktur.

Hacı Halil Paşa Hanı

Hacı Halil Efendi, Söke'nin Müslüman mahallelerinden Konak mahallesi Kocaçeşme sokakta oturur. Bu evi 1895 yaptırdığını bugün de ayakta olan konağın giriş kapısındaki kitabeden anlıyoruz. Oldukça görkemli, zemin dahil üç katlı Neo Klasik tarzı bu konak, yapıldığı dönemin bütün özelliklerini yansıtır[141]. Hacı Halil Efendi'nin paşa unvanını da aldığı anlaşılıyor ama bunun ne zaman ve ne şekilde olduğunu gösteren bir bilgi yoktur. Paşa'nın Söke Maarif Komisyonu'nda görev aldığını ve 1913 yılında bu görevinden istifa ettiğini biliyoruz[142]. Paşa ulema kökenliydi, yaşadığı kentin çocuklarının eğitimiyle ilgilenmesi normaldir. Ama özellikle siyasi olaylarla ilişkisi ve yerel yönetimde daha önemli bir görev alıp almadığı hakkında bir şeyler bilmek ayrıca ilginç olabilirdi. Şimdilik böyle bir verimiz yok.

Hacı Halil Paşa Konağı

Toprak sahipliğiyle zengin olmuş bir başka örnek Sökeli *Flaktidis Benlioğlu*'dur. Benlioğlu'nun

[139] Bu Yabancılar Priene kazısı müdürü Mösyö Wiegand, İngiliz John Honeş'tir.
[140] Annuaire Oriental Commerce 1905, 1581
[141] Bu konak günümüzde Söke Hacı Halil Paşa Halk Kütüphanesi olarak hizmet verir.
[142] Ahenk 30 Nisan 1913

toprakları Sökenin verimli arazisinde *Hatboyu, Kavaklı İrim, Çatalazmak, Üzümbükü, Gemibaşı, Karakadı Damı, Seyit Ahmetli, Kızılkilise, Kömürdamarı, Çayyüzü ve Taşocağı* gibi değişik yerlerdeydi[143]. Rum mahallesinde birkaç evi ve kiracıları vardı. Ayrıca bağ, bahçe ve tarlalarını da kiraya veriyor olmalı. *Annuaire Oriental Commerce*'de yalnızca çarşıda bulunan oteli için reklam verilmiş olan Benlioğlu'nun ticarete ya da esnaflığa pek bulaşmamış biri olduğunu kabul etmek zorundayız. O tarla, bağ ve bahçelerinde, evlerinde ve dükkanlarındaki kiracılarından aldığı kiralarla varlıklı bir yaşam süren ve Mübadele sırasında kızı Viktoria ile birlikte Söke'yi terk eden zengin bir toprak sahibiydi.

Söke'nin tanınmış muteberanından *Hacı Kazımoğlu Tevfik Efendi*'nin resmi görevleri de vardı. Söke belediye dairesinde ve çeşitli komisyonlarda görevler alan[144] Hacı Kazımoğlu Tevfik Efendi Hicaz Demiryolu Komiseri olarak görevlendirilmiş ve Hamit-Hicaz demiryoluna önemli bir bağış yapmıştı[145]. Kentin ileri gelen ailelerinin, yaşadıkları kentin sorunlarıyla ilgili ve sorun çözümünde görev almaya talip oldukları anlaşılıyor. Çünkü, Aydın'a bağlı hemen her kazanın özellikle belediye dairesi ve komisyonlarının üyeleri arasında kentin eski, köklü, zengin, Müslim ve gayrı Müslim ailelerini, örneğin: Nazilli'de *Hacı Şeyhzadeler'i*, Aydın'da *Cihanoğlu Ethem Bey*'i[146] maarif komisyonu reisi olarak bulmak mümkündür. Hatta Cihanzade Ethem Bey 1908 seçimlerinde Aydın mebusu olmak için aday oldu, ama seçilemedi[147].

Taşra seçkini olarak nitelendirilebilecek bir başka örneği yine Söke'de buluyoruz. *Yanni Kalanço* ya da yabancıların bildiği adıyla *Jean Calentzo*,'nun Söke'nin yerlisi olup olmadığını bilemiyoruz. Ama burada oldukça hatırı sayılır bir zengindir. Kalanço Rum'dur ticari hayatta yarar sağlayacağını düşünerek yabancı devlet tebaasına geçmiş olduğu da söylenemez, çünkü 1924 yılında Mübadele'ye tabi tutulan yerli Rumlardan biri olarak Söke'yi terk etmişti. Sökeli yerli bir Rum olmasa bile adalardan veya Yunanistan'dan göç etmiş olduğu düşünülebilir. O zaman birbirine bu kadar benzeyen iki farklı adı neden kullandığı sorusu sorulabilir. Her halde yabancılarla ticari işlerde Jean Calentzo'yu kullanarak kendisine örneğin bir İtalyan süsü veriyordu, ya da yabancılar için böylesi daha kolaydı. Kalanço bir tütün

[143] Bu arazilerin Söke'yi çepeçevre sardığını söyleyebiliriz.
[144] Aydın Vilayeti Salnameleri 1312 ve 1316.
[145] Ahenk 4 Kanunevvel 1910
[146] Ahenk 19 Eylül 1908.
[147] Ahenk 23 Eylül 1908.

tüccarıydı 1872'de Ayasuluğ'daki büyük tütün ihracatçıları şirketinin bir şubesi olarak kendi şirketini kurdu, aynı zamanda bankerdi ve Osmanlı Bankası'nın İzmir'deki büyük finansörlerinden biriydi, bakkallık gibi daha küçük ticari işleri de vardı[148] ayrıca bir gayrı menkuller topluluğunun da sahibiydi [149]. Tam bir ticaret erbabı olan Kalanço, ithâlât ve ihracat işleri de yaptı, nereden ve nasıl para kazanabileceğini iyi bilen ve en yeni moda kazanç kapılarını iyi kullanan biriydi. Örneğin, demiryoluyla birlikte ticari hacmi artan ve çevresi Avrupalı arkeologların iştahını kabartan tarihi zenginliklerle dolu Söke'de, modern bir otele ihtiyaç duyulduğunu ve buradan iyi para kazanacağını hesaplamış olmalı ki, kente, kısmen değişmekle birlikte halen

Kalanço Konağı

kullanılan, o günler için gerçekten görkemli birinci sınıf bir otel hediye etti *Otel Marsilya*…Bundan başka konaklama ihtiyaçları için daha alt gelir düzeyine hatta kırsal kesime hitap ettiğini tahmin ettiğimiz bir de hanı vardı, bu han *Çeltikçi* çarşısındaydı [150], aynı yerde üç adet mağazası ve bir de kahvesi vardı. Ayrıca kentin hem ticari merkezlerinden biri, hem de akarsu manzarası dolayısıyla seçkin bir yeri olan *Çayyüzü*'nde mağaza, gazino, dükkan ve evlerin sahibiydi. Kalanço toprak satın alma konusunda biraz cimriydi. Sadece Savuca Tımarı (Savuca Köyü)'nda bahçesi ve tarlası vardı. Ayrıca Rum mahallesinde *Papas, Adamo* ve *Çuhacı* sokaklarında birkaç evin de sahibiydi. Kendisi ise Rum mahallesinde *Gavriloğlu* sokağında oturuyordu. Günümüze kalan evi, geçmişin görkemli günlerinin izlerini halâ taşıyan tipik bir Rum evidir.

Yanni Kalanço kentte tanınan itibarlı bir tüccardı ve büyük olasılıkla yabancılarla da arası çok iyiydi, onu İzmir'deki İtalyan ve İngiliz tüccarları otelinde

[148] Annuaire Oriental Commerce 1905, 1580

[149] Yanni Kalanço Mübadeleye tabi tutulmuş ve 1924'te Söke'den bir daha dönmemek üzere ayrılmıştı, Yanni Kalanço'nun mal varlığını öğrenebilmek için, Mübadele ile Yunanistan'dan gelen muhacirlere mal dağıtımı yapılırken tutulan Söke Merkez Mübadele Tevzi Defteri'ni tarayarak burada dağıtılan malların defterlerdeki "Sahib-i evveli" bölümünün dökümünü yaptık. Çıkan sonuçların sınıflanmasıyla Yani Kalanço'nun 1920'lerin başındaki yaklaşık mal varlığını belirledik.

[150] Çeltikçi Müslüman mahallesiydi, Kalanço Müslümanlarla da ilişki içindeydi

ağırlarken ve onlarla, Marsilya Otelin muhteşem lobisinde *Cincibir*[151] içerken hayal etmek zor değil. Özellikle İtalya ile güçlü bir bağı olmalı, Jean Calentzo adı bunu düşündürüyor. Bütün bu özelliklerinin Kalanço'ya yerel yönetim kadrosuna girmek gibi bir "şans" tanıdığını düşünebiliriz, ya da yerel yönetim için Kalanço'yu kadrolarına almak oldukça avantajlı olacaktı. Gayrı Müslimlerin de belediye dairelerinde aza olması zaten kanun gereğiydi, Kalanço'da bu şansı değerlendirdi ve önce Söke daire-yi belediye azası ve birkaç yıl içinde de belediye reisi oldu[152]. Gayrı Müslimlerin belediye reisi olması kanunen mümkün olmakla beraber çok sık rastlanan bir durum değildi. Söke Belediye Reisi Yanni Kalanço Efendi bu göreve geldiği 1908 yılında siyasi ve ekonomik gücünün doruklarında olmalı.

Taşralı elitin, bu yıllarda kazanç kapıları ve yaşam tarzı, birbirine oldukça benzerdir. Değişen ekonomik ilişkiler bu grubun, toprak sahipliği yanında ticarete kaymasını ve "yeni moda" bazı işkollarından kazanç sağlamasını ve Batılı sermayenin şubesi, acentesi adları altında onlarla bir işbirliğini getirdi. Yanni Kalanço örneği bu bakımdan çok tipiktir. Kalanço'nun yerel yönetimde büyük oranda söz sahibi olması yalnız ticari alanda değil, siyasi gücünün de göstergesidir. Hacı Halil Paşa, örneği ise ulema kökenli, Müslüman bir taşralı elitin yaygın inanışın aksine yalnızca toprakla değil, ticaretle de iyi ilişkisinin olabileceğini gösteren bir örnektir.

H. Kent Kültürü ve Gündelik Hayatta İlkler

Modernleşme süreci değişen geleneksel kentin kültürel dokusunu da etkiledi. Eğitim kurumlarından başlayan bu değişim; gazete, tiyatro, hatta sinema, dernek, kulüp, at koşusu, nutuk verme gibi yepyeni birtakım kavramlarını kent kültürüne aşıldı. Öncelikle Aydın Sancağı'ndaki eğitim kurumlarının durumuna bakalım[153].

Tanzimat'tan beri Osmanlı eğitim sisteminde bir ikilik söz konusuydu, hem geleneksel medreseler ve mahalle mektepleri, hem de batılı tarzdaki eğitim kurumları aynı ortamda yaşam alanı buluyordu. Artık, ortaçağlardaki parlak dönemlerinden çok şeyi yitirmiş haldeki geleneksel sistem yoksul Müslüman halkın çocuklarını "eğitirken" hayat hakkında pek kazanç sağlamıyordu.

---

[151] Cincibir, ilk kez İngiltere'de Ginger Beer adıyla piyasaya sürülmüş, zencefilli ve limonlu bir gazoz türüdür. İzmir veçevresinde XX. ortalarında da hâlâ oldukça popülerdir.
[152] Aydın Vilayeti Salnamesi 1326 (1908), 471.
[153] Osmanlı eğitim kurumlarının genel durumu için bkz. O. Ergin 1977; F. R Unat 1964; N. Atuf 1931; Y. Akyüz 1970.

Geleneksel eğitimin ilk aşaması "mahalle mektepleri" ydi. Aydın ve kazalarında hemen her yerde olduğu gibi, mahallenin belli bir yaşa gelmiş kız ve erkek çocukları ilk eğitimlerini buralarda aldılar. Mahallede bu işi meslek edinmiş, adının veya lakabının yanına "hoca" unvanı eklenen büyük olasılıkla bilgisi Kur'an okumak ve ezberlemekle sınırlı bazı kişiler, kendi evinde veya yine caminin bu iş için ayrılmış bir yerinde[154], törenlerle mektebe başlayan çocuklara Kur'an'ı ezberletip dini bilgiler verdiler. Ezberleme işinde başarılı olan ve sonra mahallenin kadınlarına bunu "ilan" edebilmek için düzenlenen bir törenle bir kez de topluluk önünde "hafızlığını" kanıtlayan çocuk, böylelikle ilk eğitimini almış olurdu. Bu eğitim birkaç yıl sürebilirdi[155]. Kız çocukların eğitim hayatı burada noktalanabilirdi. Hafız olan kız artık çarşafa bürünür, sosyal hayatın dışında kalırdı. Aslında bu tam bir dışlanma da değildir. Başka bir alanda eğitim sürebilirdi. Mahallenin "hoca"sının kadın ve kızları başka alanlarda eğitmek gibi bir sorumluluğu da olabiliyordu. Okuma-yazma bilen eğitimli, el işi, biçki, dikiş, nakış gibi konularda bilgili kadınlar, komşuları olan genç kız ve kadınlara yardımcı olurdu. Hocaların evinde gelin giysileri biçilir, dikilir, mevlit, hatim duaları okunurdu[156]. Yani kızlar bu aşamadan sonra iyi bir ev kadını olmak için eğitilebiliyordu.

Erkek çocukları da hayata hazırlama konusunda yeterli olmayan geleneksel eğitim süreci sonunda eğitimine devam etmek isterse başka kurumlar da vardı

Geleneksel eğitim kurumları olan medreseler bakımdan Aydın Sancağı oldukça zengindi. Kesin olmamakla birlikte kazalar dahil 69 medresenin varlığı tespit edilebilir, A. Adnan Öztürk, Maarif Salnamesi'ne atıfla Aydın merkezde 37, Köşk'te 1, Söke'de 3, Karacasu'da 7, Nazilli'de 12, Atça'da 6, Sultanhisar'da 1 tane medrese şeklinde bir döküm veriyor[157]. Bu medreselerin yapıldıkları tarihleri bilemiyoruz. Ama yaptıranlar genellikle çevrenin zengin ve itibarlı kişileridir. Bazı medreselerin halkın aralarında yardım toplayarak yaptırıldığı anlaşılıyor. Medreseler, genellikle hayır sahibinin yaptırdığı cami kompleksine bağlı yapılardır, bir veya birkaç odadan oluşur ve geleneksel tarzda bir eğitim verirlerdi.

[154] Bu mekteplerdeki ayrıntılar için bkz. E. K. Ertur 1994, 7, 8 ve Z. M. Alsan 2002.
[155] Z. M. Alsan 2002.
[156] E. K. Ertur 1994, 4.
[157] A. A. Öztürk 1999, 11, 12, 13. Ancak bunlar 1316 tarihli Maarif Salnamesi'ne yansıyan sayılardır. Bu sayının en azından daha önceki yıllarda daha fazla olması gerekir.

Bunun dışında Aydın'da laik eğitim veren kurumları; *İbtidai'*leri *Mekteb-i Terakki, Mekteb-i Feyziye, Rızaiye Mektebi, Veysi Paşa Mektebi, Serçecizade Mektebi, Paşa Mektebi, İbrahimağa Mektebi, Dükkanönü Mektebi* şeklinde sıralanabilir. Karapınar ve Germencik, Çine, Söke, Germencik, Bozdoğan ve Nazilli'de de İptidai ve Rüştiye vardı[158].

Gayrı Müslim ahali ise genellikle çocuklarını kendi okullarında okuturdu. Aydın merkezde, bir Ermeni okulu, *Des Soeurs de Charité* adlı bir Fransız Okulu, bir Rum Okulu ve *De l'Alliance* adlı bir Musevi Okulu vardı, bunlar arasında en çok öğrencisi olan Rum okuludur[159]. Aydınlı Müslüman topluluğun modern eğitim kurumu da *İdadi*'dir. Aydın İdadi'sinin Aydın Vilayeti Salnamesine göre (1312) 1894 yılında 90 öğrencisi vardı. Burada *Fransızca, malumat-ı fenniye, Arabi ve lisan-ı Osmani, Farisi, ulum-ı diniye ve hüsn-ü hat, tarih, coğrafya ve resim* dersleri verilirdi. Bu okulların Batılı tarza ve yaşanan çağın "modern" gereklerine görece uygun olduğu söylenebilir. Böylelikle geleneksel eğitimden geçmiş çocuklar iş hayatında kendi yaşıtı ama farklı eğitimler almış, Müslim ve gayrı Müslim diğer çocuklardan daha az şanslı oluyordu. Kızların işi her halde daha zordu. Çoğu kadın için okuma yazmanın bile Kur'an okumakla[160] sınırlı olduğu düşünülürse, sıradan bir ailenin kız çocuğunun kültürel alanda çok şansı olmasa gerek. Ancak kentlerin "seçkin" ailelerinin kızlarını İnas Mekteplerine gönderdikleri anlaşılıyor. Germencik İnas Mektebi'nde muallimlerin hanımlara Mevlit okutup, 10 kız öğrenciye hatim indirtmeleri ve Kamile Hanım'ın nutuk söylemesi[161] zaman zaman özellikle kadınların eğitim ve eğitimciye ilgilerini çekmeye çalışmakla açıklanabilir. Bunu planlayanlar da aydın kadınlar olmalı. 1890'larda Aydın'a bağlı kazaların hemen hepsinde kızların eğitimi için kurulan İnas Mektepleri vardı[162]

Kültürel hayata *gazete* de girmeye başlamıştı ama Aydın'da matbaa yoktu, XX. yüzyıl başlarında gazeteler, İzmir, Atina ve çeşitli Avrupa kentlerinden gelirdi ve bu gazetelerin aboneleri genellikle yabancıydı[163]. Ayrıca İzmir'de çıkan gazetelerin çevre

[158] Aydın Vilayeti Salnamesi 1312.
[159] Annuaire Oriental 1905, 1578.
[160] Z. M. Alsan 2002
[161] Ahenk 26 Şubat 1913
[162] Aydın Vilayeti Salnamesi 1326.
[163] Z. M. Alsan 2002, 56.

kasabalarda da muhabirleri vardı. II. Meşrutiyet'in yarattığı özgürlük ortamında Aydın'da gazete ve dergi çıkarmak için ilk girişim Aydın Belediye Müfettişi Hasan Efendi'nin *Menderes* adlı gazetesiyle gündeme geldi, ancak bu gazete basılamadı. Aydın ve çevresinde matbaalar da açılmaya başladı, bu alanda en çok ileri giden Nazilli'ydi. 1908 yılında emekli kaymakam Osman Fikri Bey'in kurduğu *Celali* adlı matbaada "*siyasi, fenni, havadis-i mahalliyeden bahseden*" aynı adlı bir gazete çıkarıldı. Aynı zamanda *Mülhakat* adlı bir başka gazete de Nazilli'de yayına başlamıştı. Ertesi yıl yine Osman Fikri Bey ve arkadaşı Mehmet Feyzi Bey *Yeni Osmanlı*'yı çıkardılar. Ahmet Efendi'nin *Milli Hakikat*'ı da Nazilli gazeteleri arasındaydı. Meşrutiyet'in ilk yılında Nazilli'de gayrı Müslimler de matbaa açmak için ruhsat başvurularında bulundular. Nazilli kadar olmasa da Aydın'da da basın hayatı Meşrutiyet ile birlikte canlandı. Eylül 1908'de Kipriano Lazari'nin *Sada-yı Ahal*i'si yayına başladı. Söke'de ise Kaymakamzade Niyazi Efendi'nin *Söke* adlı gazetesi okuyucularına seslenmeye başlamıştı. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Aydın ve çevresinde çıkan gazetelerin en önemli sorunları ekonomik ve teknikti. Bu sorunları aşmak çoğu zaman mümkün olmadığı için yayınlar birkaç yıldan fazla süremedi. Bütün Meşrutiyet döneminde yayın hayatına en uzun süre devam eden gazete, Ahmet Refik Bey'in *Mülhakat*'ıdır. Bu gazete yayınını 1913'te durdurdu[164].

Kentlerin kültürel hayatında *tiyatro* kavramının da etkin hale gelmeye başladığını söyleyebiliriz. Ülke genelinde ilk tiyatro seyircileri Levantenler, büyük elçiler ve Avrupa görmüş Türklerdi. Tiyatro toplumsal süreklilik içinde Osmanlı toplumu için, tamamen yeni bir gösteri tarzıdır. Batıdan gelen bu yenilik, sosyal hayatta hem eğlence anlayışını, hem toplum hayatının cins ayrımına dayanan yapısını hem de zamanı, başka bir deyişle toplumun bir günlük zamanı kullanış biçimini değiştirdi[165]. Çünkü tiyatro yatsıdan sonra başlayan ve gece yarısından önce biten bir eğlenceydi. *Gezici Kumpanyalar* zaman zaman kentin eğlence hayatında boy gösterdiler. Bu işleri daha çok gayrı Müslim vatandaşların yaptığı düşünülür, bu bir bakıma doğrudur da örneğin Aydın *Köprübaşı*'nda *Faşiko*'nun tiyatrosu gibi özellikle Rumların işlettiği eğlence mekanları vardı, ama Müslüman kesimin de bu işle

[164] G. Güneş " Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Aydın'da Basın Yayın Hayatı", Yayınlanmamış Makale 1, 2. Yard. Doç. Dr. Günver Güneş'e yardımları için teşekkür ederim.
[165] N. Meriç, 2000, 157

ilgilendiği anlaşılıyor. Aydın gençlerinin "*mahalli müessesat-ı hayriyesine hizmet ve muavenet maksadıyla*" kurdukları *Heveskeran Cemiyeti*'nin sergilediği piyesler[166], tiyatronun gayrı Müslimlere has bir uğraş olmadığını gösterir. Özellikle büyük kentlerde Müslüman ailelerin de tiyatro seyircisi olması, başlangıçta muhalefetle karşılansa da, toplumsal değişimde kent ölçeğinde kazanımdır. Tiyatro statü farklarının korunduğu hatta öne çıkarıldığı seçkinciliğe olanak tanıyan bir mekandır. Muteber kişiler locada otururken, halk ve yanında hanım bulunmayan erkekler salonda oturur. Bu mekanlarda nasıl davranılacağı modernleşmenin kamusal alanda yeniden tanımlanmasıyla ilgilidir[167] . Buralara gitmeye başlayanlar bu yeni mekanda gelişen yeni moda davranışları ve adab-ı muaşereti de öğrenmeye başladılar.

Söke Çayyüzü'nde Kalanço'nun Gazinosu

Kent kültürüne yeni giren kavramlardan biri de *gazino*lardı. Müzikli program eşliğinde, yemek yenilen, dans edilen, hatta gösteri izlenen bu mekanlar, başkentte Tanzimat'tan itibaren vardı. Aydın ve çevresinde ise Söke'de Çayyüzü mevkiinde Yanni Kalanço'nun bir gazinosu olduğunu tespit ettik ama gazinolar sadece Söke'de değil, Aydın ve Nazilli'de de olmalı. Birçokları için "*alafranga meyhane*" olarak nitelenen gazinolar, geleneksel kent kültürdeki gizli saklı içki kullanımını kent merkezlerine taşıdı[168]. Aydın ve kazalarında geleneksel kahvehanelerden farklı caféler de vardı[169] İstanbul'daki cafélerin Paris ve Viyana cafélerinden görüntü açısından çok farklı olmadığını biliyoruz. Herhalde taşrada da bunun izlerini görmek mümkündü, bu mekanlar da özellikle kentin seçkin için bir toplanma mekanı oldu. İngiliz tarzı bir eğlence türü olan at yarışlarının da kent kültürüne girmeye başladığı görülüyor. koşuların düzenleneceği alanlarda seyirciler için Aydın'da bir bina inşa edilmesi bu yıllarda gündeme geldi[170].

[166] Ahenk 7 Mart 1909.
[167] N. Meriç, göst. yer.
[168] N. Meriç 2000, 159
[169] Anuaire Oriental Commerce, 1905, 1579, 1580, 1581
[170] Ahenk 22 Ağustos 1912

Aydın sancağı gibi sürekli farklılaşan bir bölgede bile kısa sayılabilecek bir süreçte gelişen ve kent kültürünün bir parçası haline gelen eğlencenin bu yeni kavramlarının toplumun tamamı tarafından benimsenmemiş olduğu tahmin edilebilir. Geleneksel ve muhafazakar bir hayat yaşayan ailelerin her zaman varolduğu bir ortamda bu mümkündür. Ayrıca bu yeniliklerin özellikle toplumun Müslüman nüfusu içinde herkese hitap edemeyeceğini rahatlıkla söylenebilir. Özellikle kadınlar bu eğlencelere katılamıyor olmalı. Aydın merkezde ya da kazalarda örneğin bir *müftü hareminin*, *Kozpınar mahallesi kadınlarının* bir gazinoda oturup çay içtiklerini düşünmek pek mümkün görünmüyor. Onların daha başka eğlenceleri eskiden olduğu gibi sürüyor olmalı. Kadınlar yeni moda giysilerini, takılarını ve davranışlarını eskiden olduğu gibi *hamamlarda, düğünlerde, mevlitlerde, eşraf konaklarındaki ziyaretlerde* sergiliyor olmalı. Yukarıda verdiğimiz örnekte Germencik'teki muallimlerin kız öğrenciler ve hanımlara toplantılar düzenlemeleri de yeni tür sosyal ilişkilere bir örnek olabilir. Maddi durumu iyi olmayan Müslim ya da gayrı Müslim halkın ise, bütün bu yeni eğlencelerin dışında olduğu ve yeni kavramları henüz hayatıyla ilişkilendirmediği kesindir. Zaten gelecek günler, toplumun bütün bu eğlencelerin dışında kalmasına neden olabilecek kadar büyük, zaman zaman da korkutucu gelişmeleri getirecekti.

II. Kaçınılmaz Sona Doğru

Toplumsal hayat değişir ve modernleşirken, XIX. yüzyıldan miras kalan siyasi ve ekonomik sorunlar yüzünden hem devlet hem de toplum çok zorlu bir dönemden geçiyordu. XX. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu için gerçekleşen ilk önemli olay "Hürriyetin İlanı"dır. Ülke genelinde hatta dünya da büyük yankı uyandıran bu olay şimdiye kadar eşi görülmedik bir hareketti. Ama ülke ve dünya çok daha büyük olaylara hazırlanıyordu. Osmanlı Devletinin varlığını derinden sarsacak olaylar, büyük toprak kayıpları ve savaşlar, sayıları yüz binleri bulan kayıplar Anadolu insanının hayatında yeni bir dönem açacaktı. Toplum bir süredir düzenin değiştiğinin farkındaydı. Bundan rahatsız olan ve olmayan gruplar her zaman vardı. Ancak özellikle Meşrutiyet'le birlikte toplumun, rahatsızlıklarını anlatmak konusunda biraz daha etkin hale geldiğini söyleyebiliriz. Belki de 33 yıllık istibdadın ardından gelen yeni rejimin mucizevi bir etkisi oldu, ya da toplumun politize olması modernleşmenin doğrudan bir sonucuydu. Aslında yaşanan olayların büyüklüğü ve önemi

düşünüldüğünde ülke sorunlarına duyarlılığın artmasının çok da zor olmayacağı ortadadır.

A. Politik Kültür ve Kent

Kentin kültürünü şekillendiren özellikler arasında politik duyarlılığın da payı olmalı. Özellikle Aydın ve çevresi gibi gelecekte ünlü siyasetçiler çıkaracak bir bölgenin kentlerinde politika, kent kültürünün şekillenmesinde önemlidir[171].

Aydın, İttihatçıların Selanik'ten sonraki merkezleri olan İzmir'in yanı başındaydı, İzmir İttihatçılar için çok önemli bir kentti. İttihatçı şeflerden *Dr. Nazım*[172]*, Bursalı Tahir, Kuşçubaşı Eşref, Halil Menteşe ve Çerkez Reşit* zaman zaman burayı mekan tutmuşlardı. Ayrıca Dr. Nazım, 1907'den itibaren İzmir, Aydın ve Denizli'de örgütleme çalışmaları yapmış, hatta Çakırcalı Mehmet Efe'yi örgüte kazandırmaya uğraşmıştı[173]. Yani İttihatçılar bölgeyi tanıyorlardı ve bu bölgeyi kazanmaları gerekliydi. Ülke aydınlarının en büyük sorunu olan istibdat rejiminin yıkılması ve Meşrutiyet'in ilanı bütün Osmanlı kentlerinde olduğu gibi Aydın ve çevresinde de büyük yankı yaptı. Gazetelerden anlaşıldığına göre Aydın ve kazalarında öncelikle büyük bir sevinç dalgası ve törenler vardır. Hürriyet'in daha ilk günlerinde Aydın, Söke, Kuşadası, Çine'de "*otuz iki senelik zincir-i esaretten ferağ-ı mübeşşer olan hürriyet nam-ı mübecceli şerefine her yerde olduğu gibi İttihat ve Terakki Cemiyetleri şükranlarını ifa etmek için bilimum İslam ve Hıristiyan vatandaşlara ziyafet verilmiş ve nutuklar söylenmişti*[174]. Aslında bu ziyafetler, İttihatçıların bir çeşit *siyasi propoganda*sıydı. Böylelikle fikir hayatımıza yeni bir kavram girdiğini ve bu kavramın işlerlik kazandığını söyleyebiliriz. Bu doğal olarak halkla siyasiler arasında karşılıklı bir ilişkidir. Birkaç hafta sonra Aydın'ın eşraf ve muteberanından 150 kişi özel bir trenle törenlere katılmak için İzmir'e geldi[175]. Hem yeni düzeni benimsediklerini, hem siyasilere kendilerinin yanında olduklarını gösteren bir hareketti bu. Düzen değişmişti, "hürriyet nam-ı mübecceli" ile uyum sağlamak ya da sağlamamak bireyin gelecekteki toplumsal statüsü üzerinde de etkili olacaktı.

[171] Siyasi düşünce ve ideoloji yeni kavramlardı, ama değişen düzen karşısında insanların eski düzenin sürmesi konusundaki tavırları bile belli bir düşüncenin ürünü olarak kabul edilirse, Tanzimat ya da Islahat Fermanlarına tepkilerin belki de bu şekilde değerlendirilmesi gerekir.
[172] Dr. Nazım için S. Yalçın 2004'e bakılabilir
[173] İttihat Terakki'nin İzmir ve çevresindeki farklı politikası için Bkz. S. Sürgevil 1984.
[174] Ahenk 29-31 Temmuz- 8 Ağustos 1908.
[175] Ahenk 9 Ağustos 1908.

İzmir'deki kutlamalara giden Aydınlı muteberan arasında Meşrutiyet fikrine gerçekten inanmayan ama yeni gelişmelerin dışında da kalmak istemeyen kaç kişi vardı acaba, toplum hürriyetin ne olduğunu gerçekten anlamış mıydı?

1908 yılında "*Hürriyetin İlanı*" ile Anadolu'da yaşanan olaylara bakıldığında halkın, Hürriyet ve Meşrutiyet'in ne olduğunu doğru anlamadığı, hiçbir koşula bağlı olmamak, her istediğini yapmak, vergi vermemek olduğunu zannederek kargaşa çıkardığını düşünmek mümkündür[176]. Hürriyetin İzmir ve çevresinde de bu şekilde yanlış anlaşıldığını söyleyebiliriz. Çünkü İttihat ve Terakki'nin İzmir şubesi "…*Hürriyet hükümetsiz yaşamak yahud memurûn-i hükümeti tehdit ile iş gördürmek demek olmayup*…" şeklinde bir beyanname yayınladı[177]. Demek ki belli bir kargaşa bu bölgede de yaşandı.

İttihatçıların iktidara gelmesiyle bölge genelinde örgütlenme sürdü. Aydın'ın kazalarında *İttihat ve Terakki Kulüpleri* kuruldu. Bu kulüpler, yoksul halka parasız sağlık hizmeti ve eğitici dersler veriyorlardı[178]. *Aydın İttihat ve Terakki Kulübü* de Aydın'da meşrutiyet fikrini ve eğitimi toplumsal hayata yaymak için gece dersleri vermeye karar verdi, bunu gazete ilanlarıyla duyurdu; "… *Gündüzleri iş ve güçleriyle meşgul olup nimet-i maariften nasibini alamayan memleket evladını eğitmek için Ramazanpaşa camisi* yakınındaki *Zeyniye Mektebi*'nde gece saat bir ile üç buçuk arasında gece dersleri verilecektir ifadesi kullanılırken, bu derslerin 10 yaşını doldurmuş herkes için olduğu da ayrıca belirtildi"[179]. Yani İttihatçılar bölgede kültürel gelişmeyi hedeflerken Meşrutiyetin halk tarafından anlamlandırılmasına katkı sağlamayı da planlıyorlardı. Aydın, İttihatçıların önem verdikleri bir kentti, *Cavit Bey, Halil Bey*[180] *Ahmet Rıza,* [181] gibi önemli İttihatçılar kenti ziyaret ettiler, bu ziyaretlerinde halk ve yöneticilerle ilişkilerini geliştirmiş olmalılar. 1908 seçimleri siyasi propaganda kavramının yerleşmesinde iyi bir fırsat oldu. Gazetelerde Aydın Mebusu olmak için aday olan Cihanzade Ethem Bey'in bunu açıkladığını görüyoruz. Ancak kısa bir süre sonra da Ethem Bey'in bu göreve layık olmadığı iddiası olan bir

[176] Bu konuda çok şey yazıldı O. Gökdemir 1996, 59-62, C. Koçak 1997, 59-61, F. Demir, 1994 K. Emiroğlu 1999, 332 A. Şeref 1977
[177] F. Demir 1994, 141.
[178] T. Z. Tunaya 1988, I, 35.
[179] Ahenk 9 Kanunsani 1911.
[180] Ahenk 17 Kanunevvel 1910
[181] Ahenk 26 Ağustos 1910.

başka haber görülür. Bu haber yankı yapmış olmalı ki 1908 seçimleriyle Aydın Mebusu olanların arasında Ethem Bey yoktur.

İttihatçılar, başlangıçta meşruti bir hükümet kurmak, padişahın yetkilerini kısıtlamak gayrı Müslimlere yasa önünde eşitlik sağlamak[182]düşünceleriyle yola çıkmıştı ve toplumda Müslim-gayrı Müslim herkesi *İttihad-ı Anasır* bağıyla bir arada tutmayı hedeflemişlerdi. Bu yüzden harekete gayrı Müslim Osmanlılardan da destek geldi. 1908 yılında Meşrutiyet'in ilk sevinçli günlerinde böyle iyimser bir hava sezmek mümkündür. Aydın ve çevresinde de Müslüman halk, gayrı Müslimlerle birlikte törenlere, ziyafetlere katıldı, Meşrutiyet için merkeze gönderilen kutlama telgraflarına birlikte imza attı. Yani Meşrutiyet "Osmanlılar'ı", teoride birleştirmişti. Ama bu "birliktelik" çok uzun sürmeyecekti. Çok geçmeden siyasi gelişmeler toplumu bir yerlerde "taraf" olmaya zorlayacak herkes saflarını seçtikten sonra, büyük paylaşımlar için kavga başlayacaktı.

B. Boykotlar Protestolar ve Toplumsal Bölünme

Meşrutiyetin getirdiği iyimser havanın, ülke genelinde, dağılması çok uzun sürmedi. Önce Meşrutiyet'e bir "karşı devrim" girişiminde bulunuldu, bu ülke içindeki büyük bir sorundu. *Şüheda-yı Meşrutiyet için 7675 guruş toplayan ve Hareket Ordusu Kumandanlığı'na gönderen*[183]*, Aydın Metropolitliği'nde hürriyet şehitleri ve yeni padişah Sultan Mehmet Han'ın cülusu için ayin düzenleyen*[184] Aydın'ın Müslim ve gayrı Müslim halkı, 31 Mart Olayı'nda hangi tarafta olduğunu da gösteriyordu. Ama ülkenin içinde bulunduğu sorunların arkası gelmeyecekti, olaylar sadece rejimin yarattığı ortamın ya da muhafazakar çevrelerin sıkıntılarından ibaret değildi, çok daha büyük boyutta gelişmeler sıradaydı. Büyük savaşa kadar geçen sürede (1908-1914) Osmanlı İmparatorluğu kökten bir değişim geçirdi. 1908'in Osmanlı İmparatorluğu 1914'te tanınmayacak duruma gelmişti. Öncelikle en önemli değişiklikler, Babıâli'nin yabancı devletlere bırakmak zorunda kaldığı topraklar ve bunun bütün gelişmelere olan etkisidir. Bu zincirleme toprak kaybetme süreci Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan

[182] F. Ahmad 1995, 33.
[183] Ahenk 16 Ağustos 1909.
[184] Ahenk 3 Mayıs 1909.

tarafından ilhakı, Girit'in Yunanistan'la birleşmesi, İtalya'nın Trablus'u işgali, ardından Balkan Savaşları sırasında Edirne ve İstanbul dışında Avrupa'da bulunan

bütün Osmanlı topraklarının kaybedilmesidir[185]. . Bütün bunlar abartmayı gerektirmeyecek kadar önemli olaylardı. Üstelik halkın Meşrutiyet'in ilanıyla her şeyin daha iyiye gideceğine inandığı bir dönemde, bu gelişmelerin yaşanması toplumda büyük bir kızgınlığa yol açtı. Özellikle Bosna-Hersek'in kaybedilmesinin Osmanlı toplumu üzerinde eşi görülmedik bir etki bırakarak, büyük bir *siyasi protesto*yu ve "*iktisadi savaş*"ı [186] başlattı. Üstelik bu protesto gerçekten örgütlü ve düzenli bir eylem olarak ortaya çıktı . Yapılacak iş çok basitti; Osmanlı vatandaşları, Avusturya mallarının hiçbir türünü kesinlikle almayacak ve kullanmayacaktı[187]. Avusturya mallarını boykot için İzmir'de bir Boykotaj Cemiyeti kuruldu, bu cemiyetin faaliyetleri ve Ahenk gazetesinin de çalışmalarıyla Aydın ve çevresinde Avusturya boykotu ciddi olarak uygulandı. Öncelikle Avusturya'dan gelen fesler boykot edildi. Üstelik topluluklar halinde gösteriye dönüşen eylemler yapıldı. Örneğin, Sultanhisar'da Dürrizade Hacı Mehmet Bey'in fabrikasındaki aşar memurları, ustalar, hamallar, ameleler Avusturya malı feslerini atarak kalpak giydiler, bunları gören nahiye ve civar kura ahalisi de o anda feslerini atarak keçe külah ve kalpak giydiler[188]. Ahenk gazetesi bu konuda sürekli yayınlar yapıyor ve hangi malların boykot edileceğini birer birer anlatıyordu. Bu sırada, *Bosnalı Hasan Ağa* markalı sigara kağıdının Avusturya malı olduğu anlaşılmış ve bu hal umumun nefretini celbetmiş, içimi daha güzel olan Fransız malı *Kuleli Sigara* kağıtları kullanılmaya başlanmış[189] tı. Boykotun boyutları genişliyordu.

Özellikle Girit'in Yunanistan'la birleşmesi toplumdaki kızgınlığı daha da arttırdı ve İkinci Boykot'u getirdi. Bu boykotta da halkın tepkisi herhangi bir ayrım olmaksızın Müslim gayrı Müslim herkesten gelmiş gibi görünüyor. Bu günlerde Aydın Hükümet Konağı önünde binlerce kişinin katıldığı bir miting düzenlendi ve katılımcılar, Girit üzerindeki hakların savunulması için servetlerini ve kanlarını son

[185] F. Ahmad 1995, 185.
[186] D. Quartert, 1987, 17.
[187] Boykotla ilgili olarak bkz: D. Quataert 1987, E. Yavuz 1978, M. Emin Elmacı, 1996.
[188] Ahenk 26 kanunevvel 1908.
[189] Ahenk 23 Teşrinsani 1908

damlasına kadar feda edeceklerini bildiren bir telgraf çektiler, bu telgrafı Ermeni reisi ruhanisi, metropolit vekili, Aydın belediye reisi, hahambaşı vekili ve müftü vekili imzaladılar[190]. Tepkiler devam ederken yine Ahenk gazetesi halka bu defa da Yunan uyrukluları boykot için çağrıda bulunuyordu. 4 Eylül 1910 tarihli Ahenk'te Aydın Boykotaj Cemiyeti, Yunanlılarla ticari ilişkilerini sürdürenlerin *isimlerini şimdilik teşhir etmek istemediğini* bildiriyordu; ama bunların hangi kazalarda olduklarını belirterek kim olduklarının gayet iyi bilindiğini ima ediyordu. 19 Eylül 1910 tarihli Ahenk'te Yunanlı oldukları gazetelerde ilan edilenlerle ticari ilişkileri olan Rum vatandaşların adları da veriliyor ve bunların boykota tabi tutulmaları isteniyordu. Birkaç gün sonra 21 Eylül 1910'da yine Ahenk'te "*Hamiyetli Osmanlı Vatandaşlarına Beyanname*" başlığıyla çıkan bir yazıda halk Aydın Boykotaj Cemiyeti tarafından özetle şöyle uyarılıyordu; "*…Girit'i işgal ederek Müslümanlara zulmeden, buralara kadar yayılarak teşkil ettikleri "Etniki Eterya" cemiyet-i fesadiyesi şubeleri vasıtasıyla ahlaklarımızı ifsad ve alel husus biçare Rum vatandaşlarımızdan kapabildikleri paralar ile donanma teşkil eden hain alçak Yunanileri kendi arzularıyla mecburi hicret etmek için Aydın'da tatbik etmekte olduğumuz boykotajın mağaza, gazino, fabrika, kilise, kulüp, mektep, mabed gibi mahall-i mevkide istihdam edilmemelerini ve birkaç güne kadar onlarla her türlü ilişkilerin kesilmesini fıtraten malik olduğumuz vatanperverliğinizden bekliyoruz. Hilaf-ı harekette bulunanları la-yetegayyer ve la-yet tebeddül programımız icabınca Yunanlı tanıyarak aynı muameleyi kendilerine tatbike mecbur olduğumuz selameti vatan-i Osmani namına kat'iyen beyan ve ilan olunur*". Siyasi olaylar sertleşirken, sosyal hayat bundan olumsuz etkilendi. Boykotaj Cemiyetlerinin uyarıları oldukça netti. Yunanlılar ve onlarla herhangi bir ekonomik veya sosyal ilişkisi olan herkes kesinlikle aynı şekilde muamele görecekti. Bu yıllarda Aydın ve çevresinde özellikle ticari ilişkileri olan Yunan uyruklular vardı ve bunların yerli Rumlarla ilişkide olması da normaldi. Ama böylesi gergin bir ortamda bu ilişkilerin kesilmesi ya da kesilmemesinin nelere neden olabileceğini tahmin etmek kolay değildi. Toplumdan gelebilecek tepkiden çekinerek Yunan uyruklularla bağını koparanlar olduğu gibi, gizlice ilişkisini sürdürenler de oldu. Örneğin Aydın'da Yunan uyruklu terzi Yanolaki açıkça terzilik yapamamaya başlamıştı; ama evlere giderek icra-yı sanat edebiliyordu.

[190] Ahenk 14 Ağustos 1909

Boykotaj Cemiyeti bunu öğrendi ve iki güne kadar Yanolaki ile ilişkisini kesmeyenlerin Yunanlı sayılacağını gazetede ilan etti[191].

Balkan Savaşları, Makedonya'nın ve İttihat ve Terakki'nin kalbi Selanik'in düşmesi, Edirne'nin içine düştüğü tehlike toplumunun tansiyonunu daha da yükseltti. Aydın halkı, savaşa giren ülkesi için elinden geleni yapıyordu. Aydın ve kazalarında kurulan "*iane"* cemiyetleri, İttihat ve Terakki Kulüpleri içinde örgütlenen *Müdafaa-yı Milliye Heyetleri ve Cemiyetleri* sürekli toplantılar düzenledi, donanma için, asker için, ordu için paralar toplandı, kasaba ve köylerin ileri gelenleri yardımların toplanmasına önayak oldular, muteberan eşlerinin de bu konuda büyük çaba harcadıkları görülüyor. 1912 ve 1913 yıllarına ait Ahenk nüshâlârında toplanan yardımlarla ilgili çok sayıda haber vardır. Halk oldukça duyarlı davranışlar sergiliyordu; Aydın'da bazı avukatlar, Balkan Savaşı bitinceye kadar gelirlerini Hilal-i Ahmer'e terk ettiler[192], Germencik'te Müslim ve gayrı Müslim hanımlar iane-yi harbiye için değerli eşyalarını ve yüzüklerini verdiler[193] vb. Ama gerçekten de bütün gayrı Müslimler Osmanlılık fikrine yürekten bağlı mıydı?

"*Memalik-i Osmaniye dahilinde bulunan Rum delikanlılarından bazıları Yunanistan'a giderek, orada mekatib-i askeriyyeye dahil olmakta ve diploma ahz edip zabit rütbesi ile neşet etmektedir. Bunlar badehu tebdil-i kıyafet ederek memalik-i Osmaniyeye avdet ve Yunan amaline hizmet etmekte ve birçok fenalıklar çıkarmakta olduğu meydanda bulunmuş olduğundan bu gibi Yunanistan'a gidenlerin tabiyet-i osmaniyeden ihracı ve memleket men'i duhullerine ait bir karar ittihazına dair vilayetlerden vuku bulan işar Dahiliye Nezaretine tevdi edilmiştir*"[194].

Berlin Osmanlı Konsolosluğu da Dahiliye Nezaretine yazdığı yazıda, "Avrupa'daki Yunan "çetelerinin", ahalisi Rum olan Anadolu kıyılarında "sui kastla" Müslümanları galeyana getirerek devletlerin müdahalesini sağlamayı planladıkları yolunda istihbarat alındığını ve Aydın vilayetinin uyarılması gerektiğini" bildiriyordu[195]. Bu işin görünen kısmıydı, örneğin, Rum Bakkal Sokrat dükkanında Yunan İane-yi Bahriyesi için piyango bileti satarken[196], dikkat çekmemek için,

[191] Ahenk 19 Eylül 1910.
[192] Ahenk 4 Şubat 1913.
[193] Ahenk 12 Şubat 1913.
[194] Ahenk 29 Eylül 1911
[195] BOA DH. SYS 112-21/42-1(1331) 1913
[196] BOA. DH. MUİ 77/-2 (1328) 1910.

protesto toplantılarına da katılıyor muydu? Sadece Rumlar değil Ermenilerden de belli bir hazırlığın içinde olanlar vardı. Özellikle Aydın ve çevresinde Ermeni papazlarının bu işlerle çok daha önceden ilgilendikleri anlaşılıyor[197]. Aydın Valisi merkeze yazığı raporda, "önemli görevlerde Ermenilerin bulunmasının zararlarını anlatır; Aydın Vilayeti Telgraf ve Posta Müdürlüğü'nün başında bulunan Aram Efendi, eski vali Rıfat Paşa zamanından beri görev yapmaktadır ve artık "*işe yaramaz bir hale gelmiştir*", ancak Telgraf ve Posta Nazırı Âli Efendi her nasılsa bu müdürü korur, görevden alınamaz. Aram Efendi gibi Ermenilerin görevlerinde kalmalarının da zararlı olduğu, posta ve telgrafhanelerin Ermeni fesat yuvaları haline geldiği, buraların "*ahlak ve efkarı bozuk, sabıkalı ve bir yerlerden emir verilmiş genç Ermeniler"le doldurulduğu*[198] valinin uyarıları arasındadır. Ancak Balkan Savaşları sonrasında Batı Anadolu'da yerli unsurlar arasındaki ayrışmayı etkileyen asıl büyük sorun Yunanlılar'dır.

Batı Anadolu bugünlerde, sadece Rum çetecilerin, ya da işbirlikçilerin kol gezdiği bir yer değildi. Birkaç yıl içinde nüfuz alanlarını genişletme planları yapan daha büyük güçlerin de uygun ortamları hazırlamak için bölgede ciddi faaliyetleri vardı. Tam da Balkan Savaşları'nın üzerine "Söke'ye kimliği meçhul bazı kişiler gelmeye başladı. Bunlar genellikle Alman tebaasındandı ve kendilerine seyyah süsü veriyor, gelir gelmez de Milet'e gidiyorlardı. Ahenk gazetesinin yorumunda bu savaş ortamında "İtalyan rezillerinin böyle adi ve sefil vasıtalarla" seyahat ediyormuş gibi görünerek, gerçekte casusluk yapmayacaklarını kimin garanti edebileceği ve gerçek amaçlarını öğrenmenin nasıl mümkün olacağı" sorgulanıyor, şu sıralarda sözü geçen bölgede her kimin tarafından olursa olsun hiçbir yabancının seyahat etmesine izin verilmemesi, veya mutlaka yapacaksa kimliğini kesin bir şekilde ispat etmesinin hükümet tarafından zorunlu tutulmasını tavsiye ediyordu[199] . Her halde bu mümkün olamadı

Balkan Savaşları ardından yaşananlar öncelikle İttihatçı iktidarın ideolojisinde bazı değişiklikleri gündeme getirdi. Padişah ve hanedan bütün unsurları bağlayan bir odak noktası olurken, karşıtlıkları çözmede kullanılan Osmanlıcılık siyasetinin yerini İslamcılık ve Milliyetçilik aldı. Artık Arnavutların, Rumların ve Slavların gönlünü

[197] BOA DH. MKT 1580/56ve 1571/16 (1306) 1888 ve DH. MKT 1538/15 (1305) 1887
[198] BOA Y. PRK. UM 24/79 (1309) 1892
[199] Ahenk, 14 Haziran 1912 .

almak gerekliliği kendiliğinden ortadan kalkmıştı. Aslında ne Osmanlıcılık, ne İslamcılık ne de Milliyetçilik tanımlanmış ideolojiler değildi, herbiri eskiden olduğu gibi geçerliydi. Koşulların yarattığı ortam, bu ideolojiler arasında seçimi zorunlu kıldı. İslamcılık imparatorluğun ideolojisinde önemliydi; ama Müslüman Arnavutların da 1912'de imparatorluktan ayrılması Türk unsur için şaşırtıcı, Osmanlılık ve İslam bütünlüğüne ise yıkıcı bir darbeydi[200]. Geriye bir tek ideal kalıyordu, Milliyetçilik… Osmanlı toplumunu oluşturan her "millet" için aynı milliyetçilik mümkün olabilir miydi?

Yaklaşan günlerde aslında her millet için başka "milliyetçilikler"in varolduğu oldukça acı tecrübelerle anlaşılacaktı. Toplumda Müslim-gayrı Müslim, Türk-Rum-Ermeni ayrışımı gün geçtikçe arttı. Bazıları bu ayrışımı ve gerginliği adeta daha da artırmak için çaba harcıyordu, örneğin "*Osmanlı namı ile bilinen*" Boşo adlı bir Rum, İzmir'de verdiği nutuklarda Giritli Müslümanları açıkça barbarlıkla suçluyordu[201]. Boykot ve protestolar hatta "aforoz"ların sürdüğü bu gergin ortamdan rahatsız olan Sultanhisar, Nazilli ve Atça'dan yerli Rumlar yavaş yavaş toparlanarak Osmanlı topraklarını terk edip Yunanistan'a hicret için yollara düştüler, Aydın İstasyonunda Kaymakam Bey bazılarını vazgeçirmeyi başardı[202]. Gidenler önce İzmir'e oradan da Yunanistan'a doğru yola çıkıyordu. Onlardan kalan emlak-ı metrukenin muhacirlere, hatta kiliselerin de Ermeni cemaatine[203] dağıtılmasına daha o günlerde başlanacaktı[204]

Toplumda Türk-Rum ayrımından artık kesinlikle söz edilebilirdi. Bir zamanlar aynı kasaba, köy ve kentlerde yaşayan, birbirinden alışveriş yapan, ortak hanedanın tebaası bu insanlar arasında düşmanlık gitgide büyüyor ve daha da büyütmek için fırsat bulanlar, bu fırsatı değerlendiriyordu. Zaten gergin durumdaki ortam çeşitli nedenlerle daha da geriliyordu. Söke Rum mahallesindeki sinemada program haricinde Yunan kralı George'un cenaze töreninin gösterilmesi ve bunun çok sayıda gayrı Müslim seyirci tarafından izlenmesi, sonunda ihbar üzerine gelen zabıtaların müdahalesiyle "*Osmanlı devletiyle muharib bir hükümete ait menazırı gösteren bu temaşaların men ve tatil edilip, mütecasirlerin tevkif edilmesi*[205] gibi örnekler

[200] F. Ahmad 1995, 185, 186, 187, 188.
[201] Ahenk 22 -23 Mart 1912
[202] Ahenk 21 Haziran 1914.
[203] BOA MV 199/105 (1334) 1916.
[204] BOA. MV 199/105 ve 201/63 1334 (1916)
[205] Ahenk 25 Mayıs 1913.

gerilimin tırmandığını gösteriyordu. Vali Rahmi Bey'in deyimiyle "İngilizlerden fazla İngilizlik tarz ve mesleğini tutmuş" biri olan Aydın Demiryolu Müdürü Demayo

Efendi, Müslüman gençleri demiryoluyla ilgili hiçbir işe almıyor, iş istemeye gelenlerle de görüşmemek için elinden geleni yapıyor ve en sonunda iş aramaya gelen Müslüman gençler tarafından sokak ortasında dövülüyordu. Açılan tahkikattan sonra İzmir Valisi Rahmi Bey Müslüman gençlerin haklı olduğunu Demayo'nun kendilerini sadece Müslüman oldukları için işe almazken; "*Osmanlı tebaası olmayan birtakım İtalyanlar, Osmanlı Rum ve Ermenilerinden gayrı birçok Yunanlıların hükümeti Osmaniye idaresine geçen bu şimendiferlerde temini maişet ede gelmekte oldukları"* da bildiriyordu. Rahmi Bey böylesi önemli görevdeki birine saldıranların kanunlar çerçevesinde cezalandırılması gerektiğini söylüyordu ama, "kendilerine şimendifer idaresi gibi, önemli bir görev verilen kişilerin hiç olmazsa bir İngiliz kadar İslamlara karşı "mürüvvetkar" zevattan seçilmesi gerektiğini nezarete bildiriyordu[206].

Kentin politik kültürünün şekillendiği dönem böylelikle devletin varlığının sarsılmasının habercisi bazı gelişmelerle çakıştı. Böylelikle bu dönemde, toplumsal ayrışmanın daha derin, ortaya çıkan milli uyanışların daha etkin olduğu söylenebilir. Oysa uygulamaya geçen meşrutiyet yönetimi, topluma yeni bir kültürü kazandırmak üzereydi. Toplum siyasi gelişmelere iyi ya da kötü tepki vermeyi öğreniyordu. Modernleşme sürecindeki toplumunun kazanacağı özelliklerden bir de buydu. İktidarın sahibine kayıtsız şartsız bağlılık fikrinden vazgeçmek kolay değildi, ama o günlerde hayal edilen tam olarak bu olmasa gerek. Ancak siyasi gelişmeler, toplumun farklı unsurlarının gelecek kaygıları doğrultusunda kendi "milliyetlerinin" peşine düşmesini getirdi. Bu da kentin politik kültürünün, uluslararası ilişkilerden etkilenen nitelikte özelliklerinin olmasını sağladı.

Modernleşme sürecinde Batı Anadolu kenti bu yıllarda, biraz sancılı da olsa, değişti ve gelişti. Aydın sancağında bu gelişmenin izlerini net olarak görmek mümkün olur. Modernleşme, ekonomik özelliklerin dönüşümü ve Batılı hayat tarzının, belli bir toplulukta da olsa, yaygınlaşmasıyla kentlerin mekansal dağılımında bir ikilik ortaya çıkardı ve bu ikilikten sosyal ve kültürel hayatın da etkilendiği söylenebilir.

[206] BOA . DH. EUM. 3. Şb 9/10 (1333)1915

Öte yandan dünyadaki gelişmeler geleceğin iyi günler getirmeyeceğine dair belirtiler gösteriyordu. Batının bütün büyük güçleri uzun zamandır ittifaklar kurarak birbirleriyle ekonomik alanda rekabete, siyasi alanda da müthiş bir mücadeleye girişmişlerdi. Dünya zaten kendi aralarında paylaşılmış durumdaydı, ama kavgaları bitmiyordu. Geriye tek bir çare kalmıştı: Dünyayı yeniden paylaşmak! 1914'te Balkanlardan başlayarak bütün dünyayı saran büyük yangının ve felaketlerin kökeninde bu kavgalar vardı. Yaşlı Osmanlı İmparatorluğunun ve onunla benzer özellikler taşıyan başka çokuluslu imparatorlukların sonunu da bu büyük yangın getirdi.

Yaşlı imparatorluğun, batılı büyüklerin bir türlü paylaşamadığı bölgelerinden biri olan Batı Anadolu'da yaşanan gelişmeler de pek iç açıcı değildi. Siyasi gelişmeler artık toplumu gerçekten bölmüştü, Türklerle özellikle Rumlar arasında bir daha geriye dönülemeyecek ayrılık başladı. Yüzyıllarca aynı hanedanın tebaası olarak aynı kentlerde ve kasabalarda, birbirine komşu olarak yaşamış, aynı çarşıda alışveriş ve ticaret yapmış bu iki topluluk için artık karar verme zamanıydı. Batı Anadolu kimin olacaktı? Yaklaşık 500 yıldır burada hakimiyet kuran Müslüman Türklerin mi yoksa, Türklerden önce de burada varolduklarını yeni "öğrenen" Rumların mı…Rumlar büyük çoğunlukla kendilerini artık Osmanlı tebaası olarak görmüyor, genç Yunan Krallığı'nın eski Yunan topraklarını da ele geçireceği günlerin yakın olduğuna inanıyordu. Bu konuda neredeyse bütün dünyadan maddi ya da manevi destek aldılar. Bu desteklerin Batı Anadolu'daki toplumsal, dinsel ve etnik ayrışımı derinden etkilediği, toplumdaki dengeyi bozduğu ve büyük kavgalara gereken zemini sağladığına şüphe yoktur. Bütün "Batılı Büyük Güçler" in Anadolu sahilinde Yunan ideallerinin gerçekleştiğini görmek istemesi Anadolu'nun yerli Rumlarının, taraflarını seçerken asıl belirleyicileri oldu. Böylesi bir destek az görülebilirdi. Batı Anadolu Yunan milliyetçiliği için bir tür "vaat edilmiş toprak" haline geldi. Üstelik bu toprakların merkezinde Batının artık en vahşi sömürü ve işgal araçlarıyla gelmeye hazırlandığı İzmir vardı.

Bir süredir evlerde kadınların gizli gizli diktiği mavi-beyaz Yunan bayraklarının ortaya çıkma zamanı yaklaşıyordu[207]. Kordon'a giderek, Efzun Alayını karşılayacakları günleri sabırla beklemeye başladılar…

[207] D. Sotiriyu 2003, 154.

SONUÇ

Değişim ve modernleşme XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'ni konu alan çalışmalar için temel kavramlardan biridir. Bu çalışmada Osmanlı coğrafyası genelindeki değişim sürecinin önemli parçalarından biri olan Aydın Sancağı'nın 70 yıllık bir süreçte geçirdiği evrim ele alındı. I. Dünya Savaşı'ndan hemen önce bölgedeki koşulların belirlenmesinin de hedeflendiği bu çalışmada, değişimin değerlendirilebilmesi için öncelikle bölgenin XIX. yüzyıl ortalarındaki durum saptaması yapıldı.

Coğrafi açıdan oldukça uygun bir konumda bulunan Aydın Sancağı, bu özelliğiyle eski çağlardan itibaren önemli yerleşimlere sahip oldu. Bu konum aynı zamanda doğa olaylarının da etkisinde şekillenen kentler ve idari yapılanma anlamına gelir. Yerleşim sisteminin ve yolların şekillenmesinde eskiçağlardan itibaren, Menderes Nehrinin belirleyici bir özelliği vardır. Ayrıca sonradan gelişen geleneksel-feodal yapılanmanın izlerini XIX. yüzyıl ortalarına kadar Aydın Sancağı'nın idari yapılanmasında görmek mümkündür. Ancak bu tarihlerden başlayarak sancak sınırlarında, farklı yönlere giden hem bir daralma hem de genişleme söz konusudur. Daralma kuzeye ve kuzey doğuya, genişleme ise güneye ve batıya doğrudur. Yüzyılın ortasında sancağın idari yapılanmasında coğrafi koşulların etkisini azaltacak olan yeni ulaşım sisteminin devreye girmesi başka koşulları da değiştirdi. Sancak, günümüzdeki gibi Büyük Menderes Havzası'yla sınırlanan yapılanmaya 1850'lerde kavuştu. Bu düzenlemede hedeflenen Batı Anadolu genelinde yenilenen özellikleriyle ortaya çıkan önemli merkezler etrafında daha küçük merkezlerin toplanması ve denetimin kolaylaştırılması olmalıdır. Bu yıllarda yolların ve ticaretin yapılanmasındaki küçük çaplı değişiklik ve dönemin önemli toplanma merkezlerinin yetki alanlarında yarattığı farklılaşma da idari yapılanma üzerinde etkindir.

Aydın Sancağı'nda yüzyıl ortasında Güzelhisar, Tire ve Nazilli gibi üç "büyük" kent ve ticari toplanma merkezinin varlığından söz edilebilir. Demiryolunun işlemeye başlamasından önce yollar içe dönük ekonomik ilişkilerin bir kanıtı olarak örümcek ağına benzer bir yapılanma içindedir. Ancak kapitalist ekonomik ilişkilerin ve aynı zamanda da modernleşmenin somut örneklerinden biri olan demiryolunun bölgede yarattığı dönüşüm yolları da yer yer farklılaştırdı. Önceden limanlara doğru giden yolların bu aşamadan sonra birincil hedefi demiryolu istasyonlarına ulaşmak oldu.

Doğu-batı doğrultusunda ilerleyerek limana ulaşan yol güzergahlarının yönü, kuzey-güney doğrultusunda yer değiştirdi. Yerleşim merkezlerini istasyonlara bağlayacak yeni yollar yapıldı ve varolanlar onarıldı. Yer değiştirmenin yerleşme sistemi ve ticari toplanma merkezleri üzerinde önemli etkileri oldu. İki Menderes'i birbirine bağlayan dağ yolları büyük ölçüde önemini yitirdi, bu da Tire-Güzelhisar(Aydın)-Nazilli üçgenindeki ekonomik ilişkilerin Tire aleyhine değişimini hazırladı. Tire ve çevresinin Aydın Sancağı sınırlarından çıkması bunun kanıtıdır. İzmir'in gölgesinde kalmanın yanı sıra demiryolunun bölgedeki idari yapılanma ve kentleşmeye etkisi nedeniyle Tire, daha çok bir yerel bir pazar haline dönüştü. Bölgede iyi örgütlenmiş durumdaki pazar yerleri de yol güzergahlarının değişiminden etkilendi ve yeni durumlara uygun yapıya büründü.

Yüzyıl ortasında Aydın sancağında demografik hareketler oldukça fazladır. Sancak genelinde yüzyılın sonunda kalabalıklaşan bir nüfus söz konusudur. Nüfusun artışı kentsel gelişme üzerinde kentin fiziksel anlamda büyümesi ile doğrudan ilişkilidir. Ancak nüfus artışına bakılarak Aydın sancağında kent olarak nitelendirilebilecek yerleşimlerin sayısının arttığı sonucuna varılamaz. Çünkü kırsal yerleşimlerin de bu dönemlerde kendini ürettiği hatta Aydın'a bağlı kazalarda genellikle kırsal bölgenin kentsel nüfusun önüne geçtiği görülür. Başka bir deyişle kent kırsal bölge insanı için çok çekici değildir.

Bu dönemde Anadolu içinden ve dışından sürekli göç dalgaları nüfus üzerinde etkilidir. Rumeli'den ve adalardan Müslüman ve Rum göçü aynı zamanda Anadolu'dan ters yöne Rum göçü XIX. yüzyıl demografik hareketleri içinde önemli yer tutar. Anadolu'ya gelen Rumlar geriye dönebildikleri halde Müslümanlar Anadolu'da yerleştiler. Özellikle Balkan ve I. Dünya Savaşları sonrası iki yönlü göçler Batı Anadolu genelinde sosyal bir olguya dönüştü. Bu geliş-gidişler 1924'teki *Nüfus Mübadele*'sinin de hazırlayıcısı oldu. Mübadele hem Yunanistan'ın hem Türkiye'nin ulus devletlere dönüşmesinde önemli bir aşamadır.

Bu yıllarda aslında uzun zamandır varlığı bilinen bir başka olgunun da Aydın Sancağı çevresinde izini sürmek mümkündür. İç bölgelerden hatta Kayseri gibi geçmişin parlak kentlerinden Rum göçü… Anadolu içlerinden gelen yerli Rum topluklarının topraktan koparak ticarete yönelmeleri ve zamanla Batı Anadolu sahilinde yerleşmeleriyle, bölgede ticaretle refah düzeyini artırmış bir toplum ortaya

çıktı. Bu varlıklı toplum gelecekte Yunan Milliyetçiliği hareketinin maddi gücüne de katkı sağladı. Bu çalışmada Rumların kıyı bölgesine göç konusunda yalnız olmadığı, Ermenilerin de benzer bir süreç yaşadıkları görüldü. . Bu tip toplulukların genellikle kıyı bölgelerine geldikleri ve daha çok ticari ilişkiler içinde bulundukları tahmin edilse de üzerinde durulan örnekler bunun tersi durumların da bulunduğunu da ortaya koyar. XIX. yüzyılda iç bölgelerden gelerek, sahilden oldukça uzağa yerleşen ve en iyi ihtimalle orta halli göçmen Rum ve Ermeniler topluluklarının varlığı böylelikle tespit edildi. Bunun yanında, Rum ve Ermenilerin Batı Anadolu'daki demografik hareketleri ortak nedenlere bağlı gibi görünse de her iki topluluğun bölgedeki geleceğinin oldukça farklı gelişme gösterdiği söylenebilir.

Göçmen Ermenilerin de sarraflık, mültezimlik gibi para ağını örgütleyen işler yanında büyük toprak sahibi olarak bölgede etkili bir rolleri vardır. Aydın Sancağı sakinlerinden Latifyanlar, Balkabanlıoğulları, Pişmişoğulları gibi aileler, etkin sosyal ve ekonomik statünün kanıtlarıdır. Ancak bu etkinliklerini yüzyıl sonlarından itibaren yitirdikleri, sahip oldukları büyük toprakları da elden çıkardıkları anlaşılıyor. Ermeni topluluğunun güç kaybetmesinde Rumların dış destekli sosyo-ekonomik gelişmesi etkin olabilir. Ermeni göçü ve bu topluluğun Batı Anadolu'daki etkinlileri, Batı Anadolu ile ilgili çalışmalarda değinilmesi gereken bir konudur.

Bu göç hareketlerinde göze çarpan bir başka özellik Eğin (Erzincan)'in İstanbul'un yanında Aydın Sancağı'na da göç veren bir kent olmasıdır. Eğin'den göç edenler arasında Ermeniler ve Müslümanlar vardır. Burada yeterli geçim olanaklarının bulunmaması göç hareketini yüzyıllar boyunca sürekli hale getirmiş olmalı. Ancak yetersiz geçim kaynaklarına sahip bir kent olarak kabul edilen Eğin neden tamamen terk edilmemiştir? Bölgedeki dinamiklerin ciddi olarak ele alınması Anadolu'daki kentsel gelişmenin tarihi açısında önemli sonuçlar verebilir.

Aydın Sancağı sakinleri arasında gözlenen etnik-mesleki ayrışım toplumsal işbölümünün parçası olarak gelişmiş biraz da tesadüfi bir yapılanmadır. Ama getirdiği sonuçlar belli etnik gruplara özel kazanımlar sağlamıştır. Ancak bu durum Müslümanların ticari faaliyetin dışında oldukları anlamına gelmez. Müslümanlar biraz daha *esnaflaşmış tüccar* tiplemesine yakındır.

Aydınlı tüccar ve komisyoncuların İzmir'in yanı sıra Kayseri ve Tokat gibi iç bölge kentleriyle bağlantısı çalışmada somut örnekleriyle gösterilmiştir. Bu ticari bağlantı Aydınlı tüccarların iç bölge tüccarlarıyla vekalet-kefalet-komisyon aracılığıyla kurdukları bir tür ortaklık çerçevesinde gelişen parasal ağ içindeki etkinliklerini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca buradan çıkacak daha pratik bir başka sonuç; Kayseri ve Tokat gibi geçmişin önemli ticaret merkezlerinin XIX. yüzyıl ortalarında da ticari metanın en azından çevreye dağıtıldığı ya da toplandığı merkezler olduğunu ve eski ticaret yollarının da kullanıldığını akla getirmesidir.

Bölgedeki ekonomi büyük ölçüde tarım kaynaklıdır. Tarımın temel üretim birimi Batı Anadolu genelinde olduğu gibi, kendi toprağının sahibi küçük üreticidir. Ortakçılık ve kiracılık oldukça yaygındır. Tarımsal üretimde çeşitlilik vardır. İncir, zeytin, üzüm, pamuk, tütün ve palamut üretimi yaygındır. Kapitalist yayılmacılık girişimlerine ve tarımın yer yer ticarileşme eğilimine rağmen yüzyılın ortasında tek bir ürüne ve sanayi bitkilerine yönelim de net değildir. Sanayi bitkileri sayılabilen pamuk, zeytin, palamut üretiminin gelişmesinde iç dinamiklerin de etkisi göz ardı edilemez.

Yüzyılın ortasında Aydın Sancağı genelinde tarım ve tarım dışı faaliyet yaygınlığı arasındaki fark oldukça azdır. Esnaf, bürokrat, tefeci arasında da toprak sahipliği önemini korur. Toprak sahibi olmak, bir statü göstergesi olarak da algılanabilir. Batıdaki kapitalist çiftliğin gelişmesi örneğinden yola çıkarak, büyük toprakların durumuna bakıldığında gerçekten de köylülerin elindeki toprakları satın alarak ya da zorla ele geçirme eğiliminin varlığı gözlenir. Hatta yerel güçler tarafından miri araziler ve başkalarına ait toprakların hile ya da zora başvurarak ele geçirilmesine ait kanıtlar vardır. Ancak burada köylülerin karşısındaki, her zaman Hacı Halil Paşa örneğindeki gibi "satın alan" yerel bir güç değildir. Dimitri Fotyadi gibi örnekler, başka yerel güçlerin bölgede değişen dengeleri kullanarak büyük çiftlikleri nasıl ele geçirilebileceğine iyi bir örnektir. Bu tarz müdahalenin, olayın siyasi boyutunda değerlendirilmesi gerekir. Yunan milliyetçiliğinin Batı Anadolu'ya yerleşme hesaplarını sadece nüfusu çoğaltarak yapmadığı, büyük toprak sahibi güçlü kimliklere de önem verdiği söylenebilir. Hata bölgedeki İngiliz arkeologların bu konuya dahil olma biçimi bu boyutun zannedildiğinden büyük olduğunu gösterir. Devletin bu konudaki tavrı köylüden yanadır. Köylünün elindeki toprağını

kaybetmemesi ve bu yıllarda da hâlâ büyük bir sorun olan Selem usulü yüzünden tüccar tarafından ezilmemesi için tedbirler alınmaya devam edilmiştir. Aydın Sancağı'nın bu yüzyılda da iaşe ağının arterlerinden biri olması yanında bölgede hızla büyüyen ticari hacmin getireceği vergi gelirleri yüzünden devlet politikası, her iki olguyu da dengeleyerek şekillenmiştir.

Bölgedeki önemli dinamiklerden biri de dış kaynaklı ekonomik sistemlerdir. Bunun etkisiyle XIX. yüzyılda tarım, ticari talepleri karşılamak üzere pazar ilişkilerine cevap vererek ticarileşti. Ticari ağ, daha büyük pazarların da ihtiyaçlarına çeşitli biçimlerde cevap verebilecek bir yapıya bürünmeye başladı. İlişkilerin niteliği, aktörleri zaman zaman değişse de temel nitelik piyasa taleplerinin ve koşullarının şekillendirdiği bir sistemdir ama değerlendirmelerden çıkan sonuçlar, bu sürecin zannedildiği kadar kolaylıkla işlemediğini gösterir. Yenilenen sistemde yerli koşulların etkisi görmezden gelinemez.

Yeni arayışlar içindeki Batılı ekonomik sistemler, İzmir limanını ve hinterlandtaki işlerine yarayacak zenginliği keşfetmişlerdi. Böylelikle tarihsel süreç içinde hemen hemen istedikleri gibi bir yapıya dönüştürecekleri kenti kendileri için bir ticari "üs" yaptılar, İzmir'de koloniler oluşturdular. Kentin sosyal, ekonomik, mekansal yapısı ve kent kültürü üzerinde büyük bir değişiklik yarattılar. Yaklaşık iki yüzyıl içinde İzmir, bir kasabadan çok kültürlü ve çok kimlikli bir metropole dönüştü. Selanik'in düşmesiyle birlikte İttihatçıların da merkez olarak seçtikleri kent, farklı bir kültür kazanarak çevredeki kentlerin politik kültürünü de özellikle basın yoluyla etkiledi. Bütün bunlar günümüz İzmir'inin, Türkiye'nin hemen hiçbir yerine benzemeyen farklı yapısı üzerinde etkilidir. Büyük Savaş öncesi İzmir ve dolayısıyla çevresi; konumu, zenginliği, ticari hacmi ve yaşlı imparatorluğun İstanbul'dan sonraki en önemli kenti olması vb. gibi nedenlerle bütün emperyalist ideallerin hayallerini süsleyecek bir durumdaydı.

Hinterlanddaki Aydın Sancağı ise yabancı tüccar için özellikle demiryolundan önce hâlâ "çok uzaktaydı". Burada uzaklık sadece fiziksel anlamda kullanılmış bir ifade değildir. İzmir'deki yabancılarla taşrada Aydın ve çevresindeki yabancılara; konum, toplumsal ilişki, uyum, entegrasyon gibi açılardan bakıldığında bölgenin başlangıçta bir kolonizasyon için seçilmemiş olduğu düşünülür. Aydın, yabancılar için daha çok yerel zenginliklerinden yararlanılmak için seçilmiş bir bölgedir. Ama bu da

kolaylıkla gerçekleşmedi. Üreticinin dilini bilmemeleri ve çevreyi tanımamaları, özellikle de bölgede her zaman varolan güvenlik sorunu, yabancı tüccarı İzmir'de yerleşerek aracı-yerli tüccarlarla işbirliği yapmak zorunda bıraktı. Yerli aracılar, bölgenin dış ticareti üzerinde oldukça belirleyici bir rol yüklendi ve iç bölgelere doğru giden parasal ve ticari ağı örgütlediler. 1840'lardan 1850'lerin ortalarına kadarki dönem yabancıların hinterlanda bizzat sızmayı başaramadıkları ve yerli rakipleriyle işbirliği yaptıkları dönemdir. Bu işbirliği genellikle gayrı Müslim Osmanlı tebaası olan yerli aracıların ekonomik durumunu oldukça geliştirdi. 1850'lerin ortalarından itibaren yabancılar ve yerliler belli bir rekabet içindedir. Bu yıllarda devlet de üretim üzerindeki denetimini yitirmedi. Özellikle, bazı konularda yabancıların denetimi ele geçirmemeleri ve Osmanlı tebaasının teşviki için belirgin bir çaba vardır. Yani yerli yabancı rekabetinde devlet de bir bakıma "taraf"tır. Bu konudaki örnekler; pamuk, meyan kökü ve dericilik sektörlerinde belirgindir. İngiliz sanayi burjuvazisinin hammadde ihtiyacının karşılanması amacıyla Batı Anadolu genelinde başlattığı pamuk üretimini ve verimliliğini arttırma projesi başarıya ulaşsa da bu salt İngiliz burjuvazisinin başarısı değildir. Osmanlı yöneticilerinin bu konudaki çabaları, ayrıca üretim artışının değerlendirilmesi ve pamuğun işlenmesi konusunda 1860'larda yerel gücün rekabeti de iyi değerlendirilmelidir. Meyan kökü üretiminde ise, Batı Anadolu'nun, yerli-yabancı rekabetinin yanında Batılı güçlerin siyasi-ekonomik kozlarını oynadıkları bir çeşit arena haline getirildiği söylenebilir. Meyan kökü başlangıçta yerli halk tarafından özellikle üretilip toplanan bir ürün bile değilken, kapitalist sermayenin Aydın Sancağı'nda tarımın ticarileşmesi üzerindeki derin etkisini göstermesi yanında, meyan kökü ticaretindeki gelişmeler, bölgede rekabetçi kapitalizmin siyasi nüfuz arayışlarına dönüşümünü gösteren iyi bir örnektir. Ticari üretimin dış taleplerle şekillenmesine bir başka örnek de Aydın ve çevresindeki ipek üretimidir. Dış talep almadığı için yok olan ipekçilik ve bunun yanında dokumacılığın bazı diğer yerel ürünleri, üretimin kapitalist sermayenin istekleri doğrultusunda şekillenmediği dönemlerde bölge ekonomisinde yeri olan, hatta çarşıların genel görünümüne hakim iş kollarıydı. Kısacası Aydın Sancağı XIX yüzyılda, tarımsal ve tarım dışı üretimin ticarileştiği bir bölgedir. Üretimi dış piyasaların talepleri belirler, ama kapitalist sistemin Batı Anadolu'da üslenen temsilcileri, üretimin belli alanlarında etkin oldular, her aşamayı örgütleme konusunda, her zaman devlet ve yerli rakiplerine karşı denetimi tamamen ele geçiremediler. 1870'lerde azalan yabancı talep karşısında büyük oranda azalması hatta gittikçe yok olması gereken pamuk üretimi

günümüzde de bölgenin önemli bir geçim kaynağıdır. Kapitalist sermaye -kendi yararına da olsa- bu alanda üretimi arttıran bir itici güç oldu ve bölgeye önemli bir ticari meta kazandırdı demek yanlış olmasa gerek. İç piyasa talebi ve yerli yatırımlar da düşünüldüğünde bölge halkının ve üreticisinin yeni durumlara uyum sağlamada çok da başarısız olmadığını söyleyebiliriz. Azalan dış talebi böylelikle iç piyasa ile dengelemek mümkün olmuştur. Bölgede madencilik ve Batılı sermaye ilişkisi ise gerçek anlamda bir talan ve sömürüyü örnekler. Bu öylesine bir sömürüdür ki; devlet bir yana bölgenin yerli halkının dahi madenlerin işletilmesinden önemli bir kazanımı olamadı.

Sömürünün bir başka boyutu da kültürel miras alanında gerçekleşti. İngiliz, Avusturyalı ve Alman arkeologlar bölgede yaptıkları kazılar sonucu ortaya çıkardıkları çok özel buluntuları binlerce yıldır varoldukları topraklardan koparark yurt dışına götürdüler. Ayasuluğ (Selçuk)'daki Artemis Tapınağı, Bodrum Mozolesi, Bergama Sunağı gibi örnekler talanın büyük boyutlarını ve devletin bu konudaki duyarsızlığını göstermesi açısından önemlidir. Bu çalışmaların dolaylı bir uzantısında ise Ayasuluğ yakınlarında Meryem Ana Evi'nin bulunması, ülkemize dini turizm bakımından önemli bir merkez kazandırdı.

Bölgedeki en önemli yabancı yatırım olan demiryolunun kuruluş amacı bölgenin zenginliğinin limana kolaylıkla taşınabilmesiydi. Bu tabii ki gerçekleşti, yabancı yatırımcılar bu işten kazandılar. Ancak bu yol sayesinde bölge büyük ölçüde gelişerek asıl kazanan oldu.

Devletin XIX. yüzyılla birlikte başlayan merkezileşme politikası yerel ayanların gücünü kırmayı hedeflemişti. Ama Aydın Sancağı genelinde eski hanedanların gerçekten güçlerinin tamamını yitirerek basit birer çiftçi ailesine indirgendiklerini söylemek mümkün değildir. Bu gibi aileler, reformlar sonrasında da devlet ile uzlaşmanın değişik yollarını buldular. Bürokratik görevler ve rütbeler almak bu konuda kullanılan yöntemlerden biriydi. Böylelikle aslında eski güçlerini zaman zaman para sıkıntısına düşerek de olsa korudular, zamanla ticari burjuvaziye benzer özellikleri kazanan ve siyasete de giren aile üyeleriyle bu taşralı güç, Meşrutiyet hatta Cumhuriyete miras olarak kaldı.

Yeni şekillenen ekonomik ilişkilerin yarattığı bir başka seçkin grup XIX. yüzyılın ikinci yarısında toplumun gerçeklerinden biridir. Aydın Sancağı ve çevresinde Batı ile yoğunlaşan ticari ilişkiler, bölgenin ticaret erbabını harekete geçirdi, yüzyılın başlarında rekabet veya zorunlu ortaklık ilişkisi içinde oldukları Batılı sermaye ile bilinçli ortaklıklara girdiler ve uluslararası parasal ağın parçası olarak önemli servetler edindiler. Bu topluluğun içinde bilinenin aksine yalnızca Osmanlı tebaası gayrı Müslimlerin olmadığı Müslüman halktan da bu tarz ilişkilere girerek zenginleşenlerin varlığı somut örneklerle gösterilebilir. Ancak gayrı Müslimler yabancılarla bu tarz ilişkilere girme konusunda daha "şanslı"ydılar ve ticari ilişkilerini zaman zaman kan bağlarıyla da destekleyerek sosyal statülerini yükselttiler. Bu durumun Batı Anadolu genelinde ve siyasi açıdan sonuçları düşünüldüğünde, tebaayı oluşturan gruplar arasındaki dengenin, yabancı müdahalesiyle bozulmasından Rumlar ve bu arada Aydın Sancağı'nda gözlendiği gibi Ermeniler oldukça kârlı çıktı, ama Ermeniler bu durumlarını büyük olasılıkla Rumlar karşısında koruyamadılar. Yahudi ve Türklerin bu süreçten elde ettikleri kârlar görece daha azdır. Rumların maddi kazancına olayların politik boyutunda, bir de *megali idea*'nın uluslararası ilişkilerde taraftar toplamasını, değişen siyasi politikaların Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına siyasi zemin hazırladığını ve ilk "kurtarılacak" bölgelerden biri olan Batı Anadolu'nun gelecekteki yurtları, bir çeşit "vaat edilmiş toprak" olarak kabul görmesini de ekleyebiliriz.

Kapitalist ilişkilerin gittikçe yayılması bölgedeki gelir dağılımının adaletsizleşmesine katkıda bulundu. Yasadışı ticaret serserilik, eşkıyalık, korsanlık, kaçakçılık, tefecilik, hırsızlık, tekeller: hepsi de değişen dünyayla etkileşimin genel sonuçlarıdır. Aslında bunlar dünya çapında kapitalist gelişmenin ayrılmaz parçalarıdır. Birden zenginleşen grupların türemesi, ayrıcalıklı yabancıların bölgedeki yayılımı, devlet adaletine duyulan güvenin sarsılması, devletin vergi ve asker toplamakla görevlendirdiği kişilerin halk üzerindeki baskıcı tutumu gibi nedenler bölgede zaten varolan tepkisel potansiyelin değerlendirilerek, toplumun yoksul ve siyasi bakımdan güçsüz kesiminde bir başkaldırı hareketinin çok ciddi bir sorun haline gelmesine neden oldu. Bu sosyal hareket özellikle kırsal kesimdeki feodal benzeri ilişkilerden de olumsuz anlamda beslendi. Bölgede *efe* adıyla efsaneleşen liderlerin yönetimindeki çeteler halkın gözünde bazı özellikleriyle haydut ve yağmacı gruplardan ayrılır. Bu gruplar, bulundukları bölgede bir tür koruma karşılığında

genellikle halk tarafından desteklendiler. Çeteler; Türk Rum veya her iki toplumdan da üyeleri o olan gruplardır, ancak aralarında Ermeni ve Yahudi yoktur. Bu yarı efsanevi grupların, adaletsiz düzene alternatif kendi düzenlerini kurma amacında oldukları düşünülebilir, ancak toplumun tamamı için adaletli bir düzeni hayal ettiklerini düşündürecek kanıt yoktur. Bu adalet çok geniş çaplı da düşünülmez hatta ilgili oldukları kendi bildikleri mekanla sınırlıdır. Bu yüzden bu çetelerin "sosyal eşkıya" olarak adlandırılmasının doğru olup olmadığı üzerinde düşülmesi gereken bir konudur. Devletin Batı Anadolu'daki şekavet olaylarını önleme konusundaki aczi, bu olayların gerçekten bitmesinin istendiğine dair kuşku uyandıracak kadar büyüktür. XX. yüzyıla girildiğinde çetelerin anatomisinde milliyetçiliğe dair belirtiler görülür. Rum çeteler Yunan milliyetçiliğine hizmet etme konusunda belirgin bir görüntü sergilerken, Türk çetelerinde ise bu duruma karşı bir tepki belirdi. Bu tepki, birkaç on yıl içinde Anadolu'yu işgale gelecek olan Yunanlılara karşı başlatılan Kuva-yı Milliye hareketinin çekirdeğini oluşturdu.

Adaletsiz düzenin ekonomik alanda toplumdan aldığı tepki ise kaçakçılıktır. Kaçakçılık da bu bölgede hemen her zaman varolan bir olguydu. Kapitalist ilişkilerin son aşamasında emperyalizmin kendini göstermesiyle birlikte tütün üretimi üzerindeki tekeli Reji İdaresi'nin alması özellikle bu alanda kaçakçılığın daha da yayılmasını sağladı. Reji, dolayısıyla yabancı sermaye bu durumda maddi zarara uğradı, kaçakçılığın önlenmesi için görevlendirilen kolcular ile tütün üreticisi yerli halk arasında yaşanan kanlı çatışmalar bölgenin sosyal hayatında derin yaralar açtı. Tütün-reji ilişkisi, yabancıların Batı Anadolu'daki yayılmacılığının ve sömürünün siyasi ve ekonomik boyutunu gösteren çarpıcı bir örnektir.

Modernleşme sürecinde, kentlerdeki değişimde; Avrupa örneğinden farklı olarak sanayinin rolü kısıtlıdır. Çünkü sanayileşmenin kendisi de sayılı denebilecek ölçüdedir. Kentleşmeyi dolaylı ya da doğrudan etkileyen daha farklı dinamikler gözlenir. Özellikle göçlerle beslenen nüfusa bağlı olarak yeni kurulan veya genişleyen kasabalar, ulaşım sisteminin ve dolayısıyla pazaryerlerinin etkisinde büyüyen ve gelişen yerleşimler öne çıkar. Bunlara bir de değişimin gereği olan resmi ve sivil kurumlar eklenmiştir. Bu kurumlar arasında belediye özel bir yere sahiptir. Bu kurum hiçbir şekilde yeni ve daha demokratik bir yerel yönetim anlayışının yerleşmesi için düşünülmemiştir. Belediye İzmir örneğinde de bilindiği gibi Batı kaynaklı bir

müdahale olarak ortaya çıkmıştır. Kentlerin düzeni ve temizliğinin belli kurallara bağlaması asıl hedeftir. Aydın ve kazalarında 1871 Nizamnamesinin hemen ardından kurulan belediyeler yaklaşan savaş ve mali zorluklar yüzünden çok başarılı işlere imza atamasalar da yere yönetim gibi çok yeni bir kavramın kamuoyuna karşı ilk sınavlarını verdikleri kurumlar olarak idari tarih için önemli örneklerdir.

Özetle Büyük Savaş yaklaşırken, eskiye göre hayli farklılaşmış bir Aydın Sancağı vardır. Değişen yol ağı, yenilenen yerleşme ve ulaşım sistemi, üretim tüketim ilişkileri, değişen kent kurumları, sosyal hayat vb. bunun göstergesidir. Bu değişimi yaratan dinamikler arasında çoğu zaman, yabancı sermaye tek veya en önemli olarak görüldü. Kimi zaman kapitalist ilişkilerin bir sömürü düzeni yaratarak emperyalist işgali hazırladığı kimi zamanda, aynı ilişkilerin dünya sistemiyle bütünleşmeyi sağladığı üzerinde duruldu. Aydın Sancağı'ndaki gelişmeler, her iki teorinin de gölgesindedir ama her iki teori de bu değişim sürecini kısmen açıklayabilir. Yani bölgede sömürüyü de uluslararası sistemi de görebiliriz. Gözden kaçırılmaması gereken nokta ise bu sürecin sadece yabancı denetiminde şekillenmediğidir. Siyasi açıdan oldukça zor bir dönem geçirse de Osmanlı İmparatorluğu bir otorite olarak bölgede varlığını –her zaman olmasa da- hissettirir. Yerel unsurlar gerek bilinçsiz de olsa yabancı sermayeye direniş, gerek işbirliğiliyle yenilenen ilişkiler içinde rol almıştır. Kapitalist sermayenin toplumsal hayata etkisi bozulan dengeler ve bunun politik sonuçları işgale giden süreç açısından değerlendirilmelidir. Bu süreç aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğunu oluşturan etnik gruplar arasında milliyetçiliğin gelişimine de katkıda bulunmuştur. Sermayenin bölgenin ekonomik hayatındaki etkisi ise gelir dağılımını adaletsizleştirerek tepkilere de yol açsa olumlu değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

Maliye Nezareti (Defterler)

ML CRD Defter no: 1064; ML. VRD. TMT defter no. 1064, ML. VRD. TMT defter no: 2535, ML. VRD. TMT no: 1764 , ML. VRD. TMT no: 2236, 166 Numaralı Muhâsebe-yi Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530)

İrade Tasnifi

İ. DH 106 /5359 ; İ. DH 143/ 7398, İ. DH 1068/ 83737, İ. DH 73083, İ.DH 33160;

İ. HR 158 / 84; İ. HR 160 / 8533; İ. HR 219 /12721, İ. DH 533 / 36960

İ. MVL 480/21770; İ. MVL 23619 /526; İ. MVL 487 /22071; İ. MVL 571 / 25664 ; İ. MVL 504 / ; İ. MVL 516 /23260 ; İ. MVL 556 /24959, İ. MVL 111/ 2603

İ. MV 238/40

Hattı-ı Humayun Tasnifi

HAT 361/20094/. D, HAT 283 /16902, HAT. 541/26740, HAT 553/27356/A, HAT. 687 / 33357

Hariciye Nezareti Evrakı

HR. MKT 10/68 ; HR. MKT 47/86; HR. MKT 93/69; HR. MKT 13/ 27; HR. MKT 34/, HR. MKT 19/68;

HR. SYS 80/59, HR. SYS 80/59

Dahiliye Nezareti Evrakı

DH. EUM. 3. Şb 9/10; DH. EUM. 1şb 12/39 , DH. EUM. KLU 6/27, DH. EUM. EMN. 89/40 DH. EUM. AYŞ. 3 /14

DH. İD 40-2/43

DH. UMVM 108/2 , DH. UMVM 111/44 ,

DH. MUİ 48/25, DH. MKT 1580/56, 1571/16 DH. MKT 1538/15, DH. MKT 1586/4, ,DH. MKT 1563/82 , DH. MKT 1570/23 , DH. MKT 1470 / 76, DH. MKT 1565 / 67 DH. MKT 1556 / 66 DH. MKT 1545/ 78, DH. MKT 1538/78, DH. MKT 1575/56, DH.MKT. 1566/4. DH. MKT. 1585 / 10

DH. SYS 112-21/42-1, DH. SYS 112-21/42, DH. SYS 112-21/42-1

DH. MUİ 7-4/ 41 no: 6 DH. MUİ 54/-1/59 DH. MUİ 2-4/ 94, , DH. MUİ 63 /18, , DH. MUİ 7-4/ 41 no: 6 , DH. MUİ 124/22,DH. MUİ 33-2/40 No: 2,

DH. TMIK. S 10/23, DH. TIMIK. S 12/41, DH TMIK: S 47/115, DH. TMIK. S 20/72,

DH. MB. HPS 3/47

Yıldız Tasnifi

Y. EE 29/167, Y. EE 40/202, Y. EE 40 /100

Y. PRK. ASK. 247 / 70, Y. PRK. ASK 243/71, Y. PRK. ASK 233/8, Y. PRK. ASK 55/41, Y. PRK. ASK 198/42, Y. PRK. ASK 55/41, Y. PRK. ASK 160/17, Y. PRK. ASK 227/35,Y. PRK. AZN.

Y. PRK. UM. 47/79 ; Y. PRK. UM 31/ 28, Y. PRK.UM 81/13; 55/11, Y. PRK.UM 30/61;

Y. PRK. AJZ. 28/26; Y.PRK.AZJ 48/34, Y. PRK. HH 3/27 ;

Y. PRK. BŞK 1/29; Y. PRK. BŞK 4/8 ; Y. PRK BŞK 19/17;

Y. PRK. TNF 4/24

Y. MTV 250/37; Y. MTV 79/223; Y. MTV 304/17 Y. MTV 309/119, Y. MTV 48/21; Y. MTV 266/126, .

Y. PRK. HR 25/12,

Y. PRK. MUD 22/59, Y. PRK. MYD. 12/91;

Bab-ı Âli Evrak Odası

Sad. Mar. 78/A/3

(Amedi Kalemi)

A. AMD 84 / 39, A. AMD 21/71;

Mektubi

A. MKT. MVL 96/39

A. MKT. MVL 128/14

A. MKT 44/49 ; A. MKT 49/3 ; A. MKT. 303 /7, A. MKT 168/42, A. MKT. 55/53 , A.M 24/24

A. MKT. NZD364/48 ; A. MKT. NZD 2/29; A. MKT. NZD 312/3; A. MKT. NZD 78/63; A. MKT. NZD 277 /53; A. MKT. NZD 252/ 75, A. MKT. NZD 365 / 16, A. MKT. NZD 391/90 A. MKT. NZD 76/39,

A. MKT. UM 260/60 A. MKT. UM 105/100 A. MKT. UM 252/18 A. MKT. UM 110/21; A. MKT. UM 110/21; A. MKT. UM 490/58 ; A.MKT. UM 490/58 A. MKT.

UM 445/ 52; A. MKT. UM 445/ 52 ; A.MKT. UM 445/ 52 , A. . MKT. UM 322/31 ; A. MKT. UM 261/89, . A. MKT. UM 464/19 , MKT. UM 286/13 ;A. MKT. UM 266 /89

A. MKT. MHM 460/97; A. MKT. MHM 699/ 27; A. MKT. MHM 699/ 27 ; A. MKT. MHM 291/32; A. MKT MHM 67/94 ; A. MKT. MHM 6/66; A. MKT. MHM 15/17; A. MKT. MHM 294/ 71 ; A. MKT. MHM 292 /34 ; A. MKT. MHM 451/43 . A. MKT. MHM 291/32 ; A.MKT. MHM. 3/5; A. MKT. MHM 325 /2; A. MKT. MVL 35/81; A. MKT. MHM 291/32 A. MKT. MHM 256/30; A. MKT. MHM 501/67 ; A. MKT. MHM 460/25; A. MKT. MHM 468/43 A. MKT MHM 501/67; A. MKT. MHM 455 /97 A.MKT. MHM 455/2 ; A.MKT. MHM 376/42; A. MKT MHM 411/91 ;A. MKT. MHM 460/97; A.MKT. MHM 460/97; A. MKT. MHM 455 /97 ; A. MKT. MHM 455/ 2 ; A. MKT. MHM 411 / 91, A. MKT. MHM 231 /63, A. MKT. MHM 22/81, A. MKT. MHM 421/57 , A. MKT. MHM 429/57, A. MKT. NZD 364/48 A. MKT. MHM 291/32, A. MKT.MHM 32/6;

A. MKT. MVL 83/ 18 A. A. MKT. MVL 120/78; A. MKT. MVL 73/13; A. MKT. MVL 35/81; A. MKT. MVL 144/58 A.; A. MKT. MVL 127/61, A. MKT. MVL 40/46, A. MKT MVL 96/36 , A. MKT. MVL 118/35, A. MKT. MVL 80/54;

MKT. UM 405 /25 , A. MKT. UM 385 /22

Düvel-i Ecnebiyye

A. DVN. DVE 8/35; A. DVN. DVE 2/43A. DVN. DVE 2/43, A. MKT. DV 172 /37 .

Meclis-i Vükela Mazbataları

MV 199/105, MV 199/105 , MV. 201/63.

Salnameler

_____*Aydın Vilayeti Salnameleri*, (1296, 1302, 1307, 1311, 1313, 1316, 1326)

Gazeteler

_____*Ahenk* Gazetesi

_____*Hizmet* Gazetesi

Endüstri Ticaret Kılavuzları ve İstatistikler

_____*Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature* 1905, Constantinopol

_____*Annuaire Oriental Commerce De l'Industrie de l'administration et de la magistrature* 1913, Constantinopol.

_____*Ege Tecim ve Endüstri Büyük Klavuzu* 1937, İzmir

Diğer Eserler

_____*Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu*, 21-23 Kasım 1985, tebliğler.

_____*Yurt Ansiklopedisi* 1981, Cilt 1, İstanbul.

AHMAD Feroz 1986, *İttihatçılıktan Kemalizme*, İstanbul

Ahmet Rasim 1987, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Reform Çabaları İçinde Batış Evreleri*, (Yayına Haz. H. V. Velidedeoğlu), İstanbul, .

Ahmet Refik 1989, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, İstanbul

Ahmet Şerif 1977, *Anadolu'da Tanin* (Haz. Çetin Börekçi), İstanbul.

A. H. S; W. M. R 1887, " Notes on a Tour in Asia Minor" *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 8 (1887), 216-267.

AKDAĞ Mustafa 1995, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, I, II, İstanbul.

AKDENİZ Engin 1999, *Büyük Menderes Havzasının Demirçağı Öncesi Kültürleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi. , İzmir.

AKIN, Himmet 1946, *Aydınoğulları Hakkında Bir Araştırma*, İstanbul.

AKTÜRE Sevgi 1975, "17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirsel Yapının Değişme Süreci*" M. E. T. U Journal of the Faculty of Architecture* Vol. 1, Number 1, Spring 1975, Ankara, 101-128.

AKTÜRE, Sevgi 1994, *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, İstanbul.

AKYILDIZ Ali 2005, *Anka'nın Sonbaharı*, İstanbul.

AKYÜZ Yahya 1970, *Türk Eğitim Tarihi* (Başlangıçtan 1993'e), İstanbul.

ALTUĞ Yılmaz, 1966, *Yabancıların Hukuki Durumu*, İstanbul.

ANDERSON, Matthew Smith 2001, *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Çev. İdil Eser, İstanbul.

ARICANLI Tosun 1998, " 19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet Toprak ve Emek" *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* (Ed. Ç. Keyder-F. Tabak) Çev. Z. Altıok, 128-138, İstanbul

ARIKAN Zeki 1986, "Mithat Paşa'nın Aydın Valiliği (Ağustos 1880-Mayıs 1881), *Uluslararası Mithat Paşa Semineri*, Edirne, 8-10 Mayıs 1984, Bildiriler ve Tartışmalar, 127-164, içinde

ARIKAN Zeki 1991, "Osmanlı imparatorluğu'nda İhracı Yasak mallar (Memnu Meta)", *İ. Ü Edebiyat Fakültesi Dergisi Bekir Kütükoğlu'na Armağan Özel Sayısı* 279-306, İstanbul

ARIKAN Zeki 1989a "İlk Kooperatifleşme Çabaları" *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV, 31,42.

ARIKAN Zeki 1989b, " Evliya Çelebi ve Anadolu'daki Pazar Yerleri", *Türklük Araştırma Dergisi* 4 (1989), 183-308, İstanbul.

ARIKAN Zeki, 2005 "1536 Kapitülasyonları ve Cumhuriyet İdeolojisi" *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi Prof. Dr. Yücel Özkaya'ya Armağan* 2005, 37, 11-28.

ARMAĞAN Munis 2003, *Devlet Arşivlerinde Tire*, Tire

ARMAOĞLU, Fahir 1997, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914*), Ankara.

ARRUNDEL John. 1934, Discoveries in Asia Minor Inculiding a Discription of the Runs of Several Ancient Cities and Especially Antioch of Pisidia Vol. III London.

ATİLLA A. Nedim 2002, *İzmir Demiryolları*, İzmir.

AUGISTINOS Gerasimos 1992, *The Greeks of Asia Minor Confession, Community and Ethnicity in the Nineteenth Century*, Kent, Ohio ve Londra.

AUGISTINOS Gerasimos 1997, *Küçük Asya Rumları 19. Yüzyılda İnanç Cemaat Etnisite* Ankara.

AVCI Ali Haydar, 2004, *Atçalı Kel Mehmet İsyanı Aydın İhtilali (1829-1830),* İstanbul

BAĞIŞ Ali İhsan 1983, *Osmanlı Ticaretinde Gayrı Müslimler*, İstanbul.

BARKAN Ömer Lütfi 1946, XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, I: *Kanunlar*, İstanbul.

BARKEY Karen 1999 *Eşkıyalar ve Devlet*, İstanbul.

BAŞARAN Mehmet 1997, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tire Kazası* DEÜ. Atatürk İlkeleri. ve. İnkılap. Tarihi. Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir.

BAŞARAN Mehmet, *19. Yüzyılda Karacasu*, Karacasu Geliştirme ve Eğitim Vakfı Yayınlar No. 2

BAYAR Celal 1997, *Bende Yazdım Milli Mücadeleye Giriş*, 8 Cilt, İstanbul.

BAYINDIR, Hüseyin Hilmi – POYRAZOĞLU, H. Fehmi 1966, Aydın Kenti Coğrafyası ve Bugünü, Aydın.

BAYKARA Tuncer, 2000, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, Ankara

BAYKARA Tuncer 1966, *XIX. Yüzyılda Aydın Eyaleti*, İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Basılmamış Mezuniyet Tezi, İstanbul.

BAYTOP Turhan 1997, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara

BENT Theodor J. 1890, " The English in the Levant" *The English Historicial Review* Vol . 5, No. 20 (Oct, 1890) 654-664. Oxford.

BERBER Engin 2002, *Bir İzmir Kâbusu Mütareke ve İşgal Dönemi Üzerine Yazılar*, İzmir.

BERKES Niyazi (Tarihsiz), *İki Yüzyıldır Neden Bocalıyoruz* İstanbul.

BEYTAŞ Ayşe 2001, *19. yüzyıl Ortalarında Birgi Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu*, E. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Basılmamış Yüksek. Lisans tezi, İzmir.

BRAUDEL Fernand 1989, *Akdeniz Dünyası*, İstanbul.

BRAUDEL Fernand 1993, *Maddi Uygarlık Ekonomi Kapitalizm*, 3 cilt, İstanbul.

BURKE, BLOCH ve diğerleri 1985, *Tarih ve Tarihçi Annalles Okulu İzinde*, İstanbul.

Cevat Sami- Hüseyin Hüsnü, *İzmir- 1905***,** (Haz. Erkan Serçe), İzmir, 2000

CHANDLER Richard 1971, *Travels in Asia Minor* 1764-1765, The Trustees of the British Museum, London.

CLARK Edward C. 1973, "Industrial Revulation in Otoman Empire", *International Journal of the Middle East Studies*, Çev. Yavuz Cezar, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi C. 14 içinde

CLARKE Hyde 1865, "On the Supposed Extinction of the Turks and Increase of Christians in Turkey" *Journal of the Statisticial Society of London* vol 28 no: 2 (Jun 1865) Londra, 261-293.

COHRAN William, 1887, *Pen and Pencil in Asia Minor*, Londra.

CUINET Vital 1893, *La Turquie D'Asie*, Paris

ÇADIRCI Musa 1980, "II. Mahmut Döneminde (1808-1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarları" Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (I. *Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğler* (Ed. Okyar, İnalcık) Ankara 237-241.

ÇADIRCI, Musa 1981, "Posta Teşkilatı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzilhane ve Kiracıbaşılık" *VIII Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Ekim 1996, Bildiriler* Ankara, c. 2

ÇADIRCI, Musa 1991, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, Ankara.

ÇELİK Bilgin 1996, *Cumhuriyet Döneminde Aydın'ın Sosyo-Ekonomik, Kültürel Yapısı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, .

DARKOT Besim 1961, "Aydın" *İslam Ansiklopedisi*, 2, İstanbul

DARKOT Besim 1963, *Türkiye İktisadi Coğrafyası*, İstanbul.

DAVİSON Roderic H 1997, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, I-II, İstanbul,

DEMİRKAYA Hanife 2004, *19. Yüzyıl Ortalarında Ayasuluğ'un Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

DEMİRKENT Işın 2002, "XII. Yüzyılda Bizans'ın Ege Bölgesi'nden Güney İnen Yolları Hakkında", *Anadolu'da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri, 21 Mayıs 2001, Bildiriler* İstanbul.

DENIZ Bekir - KÜRÜN Mükerrem 1997, " Selçuk (İzmir) Köylerinde Mimari" *Birinci Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu* (4-6 Eylül 1997) Tebliğler, İzmir

DEVELLİOĞLU Ferit 1993*, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara.

DOĞER Lale 2000, "İnsan Figürlü Bizans Sırlı Seramik Repertuvarına Yeni Bir Örnek" *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Dergisi* X, 57-76

DOUMONT Paul-GEORGEON François 1996, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri* İstanbul (Sunuş).

DÖLEN Emre 1992, *Tekstil Tarihi*, İstanbul.

ELDEM Vedat 1970 *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İstanbul.

ELMACI M. Emin 1997, " İzmir'de Avusturya Boykotajı" *Tarih ve Toplum*, 7, 19-26.

ELMACI M. Emin, 2001, *II. Meşrutiyet'ten Lozan'a Kapitülasyonlar*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi.

EMECEN Feridun, "Aydın" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C. IV, Maddesi

EMİROĞLU Kudret 1999, *Anadolu'da Devrim Günleri II. Meşrutiyet'in İlanı* Ankara

ERAVŞAR E. Esra Yücel 2004, *İnsan Figürlü Sırlı Bizans Seramikleri, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Basılmamış yüksek lisans tezi), İzmir.

ERDAL Yavuz, 1978, "1908 Boykotu" *ODTÜ Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar Gelişme Dergisi* 1978 Özel Sayısı, Ankara

ERDOĞRU Mehmet Akif 1994, " Onaltıncı Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir ve Çevresi", *Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğler* 1922-1992, 221-230, İzmir.

ERDOĞRU Mehmet Akif 2001, "XVI. Yüzyıl Ortalarında Uşak Şehri"*21. Yüzyılın Eşiğinde Uşak Şehri Sempozyumu Tebliğler* 25-27 Ekim 2001, 187-200, İstanbul.

ERGENÇ Özer 1981, "Osmanlı Şehirlerinde Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler" *VIII. Türk Tarih Kongresi (Tebliğler)* 1266-1273, Ankara.

ERGİN Osman Nuri 1922 *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, I, İstanbul

ERGİN Osman1977, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul.

EROL Oğuz 1997, " Büyük Menderes Deltasının Foto-Jeomorfolojik İncelenmesi", *Ege Coğrafya Dergisi*, 1997(9)

ERTUR Esat K. 1994, *Tamu Yelleri*, Ankara

Evliya Çelebi, 1985, *Seyahatnam*e, İstanbul.

FAROQHİ Suraiya - ERDER Leila, 1980 "The Developmet of the Anatolian Urban Network during the Sixteenth Century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* XXIII, 265-303 Leiden.

FAROQHİ Suraiya, 1979, "Sixteenth-Century Periodic Markets in various Anatolian Sancaks: İçel, Hamit, Karahisar-ı Sahip, Kütahya, Aydın and Menteşe", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* XXII, 32-80 Leiden.

FAROQHİ Suraiya 1995, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul

FAROQHİ Suraiya 2000, *Osmanlı İmparartorluğu'nda Gündelik Yaşam*, İstanbul.

GENÇ Mehmet 1989, "18. Yüzyıl Osmanlı Sanayi", *Dünü Bugünüyle Toplum ve Ekonomi* II içinde

GENÇ Mehmet, 2002, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılına Armağan, Makaleler*, İstanbul.

GOFFMAN Daniel 1995, *Levanten Dünya ve İzmir*, İstanbul

GOFFMAN Daniel, 2003, "İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine", *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul,* 88-151, İstanbul.

GÖKBEL Asaf- ŞÖLEN Hikmet 1936, *Aydın İli Tarihi*, I, Aydın

GÖKDEMİR Oktay 1996, " 1908 Devrimi'nin Düşündürdükleri", *Tarih ve Toplum*, 149, 59-62

GÜNDÜZ Ökçün, 1985, "1885 Öncesi Osmanlı Ekonomisine Genel Bir Bakış", *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu Bildirileri*, s. 13-21, 21-23 Kasım İzmir.

GÜNEŞ Günver (yayınlanmamış makale) " Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Aydın'da Basın Yayın Hayatı".

GÜRAN Tevfik, 1983, "On dokuzuncu Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo-Ekonomik Özellikleri", *İFM Ömer Lütfi Barkan'a Armağan*, 1982-1983 C. 41/1-4 s: 301-319.

GÜRAN Tevfik. 1992, " Zirai Politika ve Ziraatte Gelişmeler (1839-1876), *150. Yılında Tanzimat* (Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara.

GÜRSOY, Melih1993, *Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları ile Bizim İzmirimiz,* , İzmir,

HALLAÇOĞLU Yusuf 2002, "Anadolu'da Ulaşım ve Yol Sistemi" *TDVİA* 3 Ankara.

HOBSBAWN Eric 1995, *Sosyal İsyancılar* (Bandits), Çev. Necati Doğru, İstanbul.

HOBSBAWN Eric1998, *Devrim Çağı 1789-1848*, Ankara.

İNALCIK Halil 1990, " Köy Köylü ve İmparatorluk" *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi* 21-25 Ağustos 1989, Tebliğler, 1-11.

İNALCIK Halil1964, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Belleten* XXVII, 624-690.

KARAKAŞ Nuri 2002, *Türkiye ABD Siyasi İlişkileri (1919-1923)* EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, İzmir.

KARAL Enver Ziya 1943, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı*, Ankara.

KARPAT Kemal 1985, *Ottoman Population Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin,

KASABA Reşat, 2005a, "İngiliz Emperyalizmi ve Osmanlı İmparatorluğu" *Dünya İmparatorluk ve Toplum*, İstanbul. (İçinde)

KASABA Reşat 1993, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, İstanbul.

KASABA Reşat 2005b, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Batı Anadolu'da Komprador Burjuvazi Var mıydı? *Dünya İmparatorluk ve Toplum*, 12-23. İstanbul.

KASABA Reşat 2005c, "Batı Anadolu Toplumunun Niteliği ve Değişimi Batı Anadolu Ticaretinde Rumlar" *Dünya İmparatorluk ve Toplum*, 73-83. İstanbul.

KASABA Reşat 2005d " İnen Merdivenden Yukarı: Britanya'nın Yakındoğu Politikası 1815-1874", *Dünya İmparatorluk ve Toplum*, 35-47, İstanbul

KAYA M. Ali 2002, " Roma Eyaleti Asya'nın Aşağı Büyük Menderes Havzasındaki Mahkeme Bölgeleri", *Birinci Uluslararası Aşağı Büyük Menderes Havzası Tarih, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Sempozyumu* 15-16 Kasım 2001, Tebliğler .

KAYNAK Muhteşem, 1984, "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Eklemlenme Sürecinde Osmanlı Demiryollarına Bir Bakış", *Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi,* Sayı: 5 Haziran-Temmuz 1984 içinde.

KENT Marian, 1999, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, İstanbul.

KEYDER Ç 1998, "Osmanlı'da Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var Mıydı?" *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* (Ed. Ç. Keyder, F. Tabak) İstanbul.

KEYDER Çağlar 2003, *Memâlik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne*, İstanbul,

KIRAY, Mübeccel B. 1998, *Örgütleşemeyen Kent İzmir*, İstanbul.

KIRMAN Ümit 1998 *Muğla Türküleri* (Metin Toplama ve Tasnif), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla.

KIEPERT H. 1892, *Specialkarte Von Westlichen Kleinasien*, Berlin,

KOÇAK Cemil 1997, 1908 "Devrimi ve Bir Kez Daha Yöntem Üzerine", *Toplumsal Tarih*, 45, 59-61

KUBAN Doğan. 1968, " Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", Vakıflar Dergisi VII (1968), 53, 7

KURAT, Akdes Nimet 1953, *Türk İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi,* Ankara.

KURMUŞ Orhan 1982, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara.

KUYULU İnci 1992, *Karaosmanoğlu Ailesi'ne Ait Mimari Eserler*, Ankara.

KÜTÜKOĞLU Mübahat 1976, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri*, İstanbul.

KÜTÜKOĞLU Mübahat, 1981 "Asakir-i Mansure Kıyafeti Malzemesinin Temini Meselesi" *İ. Ü Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan, İstanbul.

KÜTÜKOĞLU Mübahat 1979, "İzmir Rıhtımı İnşaatı ve İşletme İmtiyazı", *İÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi,* Ord. Porf. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı N. 32 İstanbul.

KÜTÜKOĞLU Mübahat 1992, " Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri" *150. Yılında Tanzimat*, (Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara.

KÜTÜKOĞLU Mübahat 2002, *XVI. Asırda Tavas Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İstanbul.

LUTHER Usha 1989, *Historicial Route Network of Anatolia (İstanbul-İzmir-Konya) 1550's to 1850's: A Methodological Study*, Ankara

MARTAL Abdullah1999, *İzmir'de Sanayi*, İzmir.

McGOWAN Bruce 2004, "Ayanlar Çağı 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (Ed. H. İnalcık- D. Quatert), II1600-1914 İstanbul.

Mehmet Ziya 1928, *İncir*, İzmir.

Mehmet. Zeki 1940, Mıntıkamızın Kitabı, İzmir,

MERİÇ Nevin 2000, *Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi Âdâb-ı Muâşeret*, İstanbul.

MERİÇ Recep 1988, " Antik Dönemde Küçük Menderes Havzasının Tarihsel Coğrafyasına Genel Bir Bakış" *Ege Coğrafya Dergisi,* 4, 202-209.

Nafi Atuf 1931, *Türkiye Maarif Tarihi* I, İstanbul.

OGUZOĞLU Yusuf 1987, "Anadolu Şehirlerinde Osmanlı Döneminde Görülen Yapısal Değişiklikler", *5. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* (Tebliğler)1-10, Ankara.

ONUR Ahmet. 1953, *Türkiye Demiryolları Tarihi*, İstanbul, .

ORHONLU Cengiz 1963, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskan Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul.

ORTAÇ GÜRPINARLI Hilal 2004, " Tanzimat'tan Sonra Batı Anadolu" *CİEPO 16*, Varşova 14-19 Haziran 2004 Sunulan Bildiri.

ORTAYLI İlber, 2000a, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri,* Ankara.

ORTAYLI İlber "2000b, Osmanlı Habsburg İlişkileri (1740-1770), *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim*, Makaleler, Ankara, 431-440.

ORTAYLI İlber 1979, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara,

ORTAYLI İlber 1987, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul

ÖLMEZ Funda 2002*, Tralles Nekroplünden Bir Mezar ve Buluntuları*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın.

ÖZBALKAN Müslim 2003, *Tarih Ülkesi Aydın*, Aydın.

ÖZBARAN Salih 1992, *Tarih ve Tarih Öğretimi*, İstanbul.

ÖZBEK M. Avni " Zeybek" *İslam Ansiklopedisi*, XII.

ÖZGÜN Cihan 2004, *1850-1923 Yılları Arasında İzmir'in Hinterlandı Olarak Büyük Menderes Havzasında Ticaret ve Ticaret Yolları*, E. Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Lisans Tezi, İzmir.

ÖZKAN Mustafa Kenan 1997, "Kemer Secdegahı Temizlik ve Çevre Düzenleme Çalışmaları", *XVIII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, (İçinde)Ankara

ÖZTÜRK A. Adnan 1999, *Türkiye'de Modern Eğitimin Gelişimi ve Aydın İli*, Aydın.

PAMUK Şevket 1994, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul.

PHILIPPSON A 1911, *Reisen und Forchungenim Westlichen Kleinasien* ,C:4 , Berlin

PORTER G. R. , 1850, "Examination of the Recent Statistics of Cotton Trade in Great Britain", *Journal of Statistical Society of London* Vol: 13 No: 4 (Dec. 1850) 305-312.

POYNTING J. H. , 1884, " a Comperavision of the Fluctations in the Price of Wheat and in the Cotton and Silk İmports into Great Britain", *Journal of Statistical Society of London,* Vol. 47 No: 1 (Mar. 1884), 34-74.

QUARTERT Donald 1973, *Ottoman: Reform and Agriculture in Anatolia, 1876-1908*, (Doktora tezi), Univercity of California, Los Angeles.

QUARTERT Donald 1985, " Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'te Türkiye Ansiklopedisi*, , C. 9 s. 1556 İstanbul

RAMSAY J. M 1961, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev. Mihri Pektaş), İstanbul.

RESSAMOĞLU E. Lütfi 1952, *Ege Rehberi Aydın İ*li, İzmir.

Salih Zeki 1928, *Tütün*, İstanbul.

SARC Ö. Celal 1940, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat* I, İstanbul içinde

SAYAR A. Güner 1986, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul.

SERÇE, Erkan 1998, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye 1868-1945*, İzmir.

SKILLITER Susan. A. 1977, *William Harborne and the Trade with Turkey*, Oxford.

SMITH Michael Llewellyn, 1978, *Anadolu Üzerindeki Göz* (İonian Vision), (Çev. Halim İnal), İstanbul.

SOTİRİYU Dido 2003 *Benden Selam Söyle Anadolu'ya*, İstanbul.

STRABON 1993, *Geographica*, (Çev. A. Pekman), İstanbul.

SUN Zeynel Besim 1934, *Çakıcı Efe*, İzmir

SÜMER Faruk 1967, *Oğuzlar*, Ankara.

SÜRGEVİL Sabri 1984, *1914-1918 Yılları Arasında İttihat ve Terakki Fırkası'nın İzmir Politikası,* E. Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir.

SYREET Elena Frangakis- 1998, "İzmir'de Pamuk ve Kumaş Ticareti", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* (Ed. Ç. Keyder-F. Tabak) Çev. Z. Altıok, 101-118, İstanbul.

ŞANDA Hüseyin Avni 1935, *1908'de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar*, İstanbul.

ŞÖLEN Hikmet - GÖKBEL Asaf 1936, *Aydın İli Tarihi*, I, Aydın.

TABAKOĞLU Ahmet1986, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul.

TAESCHNER Franz 1924, *Das Anatolische Wegenetz Nach Osmanischen*, C. 1 Leupzig,

TEKELİ İlhan 1980 "Anadolu'daki Kentsel Yaşamın örgütlenmesinde Değişik Aşamalar" *Toplum ve Bilim*, Bahar-Yaz 1980, 36-65.

TEKİN Saadet 1997, *Tanzimattan Cumhuriyete Nazilli*, (Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri İnkılap Tarihi Enstitüsü), İzmir.

TELCİ Cahit 2006, " Aydın Livası'nın Nüfusu Hakkında H. 1261/M. 1845 Tarihli Bir Defter", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* C. XXI, No. 1 Temmuz 2006 165-198, İzmir

TEXIER Charles 1339, *Küçük Asya*, İstanbul,

TEXIER Charles 2002, *Küçük Asya (Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi)* Çev. Ali Suat İstanbul,

TOPRAK Zafer 1985 " Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Kolluk Kuvvetleri" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* İstanbul.

TOPRAK, Zafer 1982, *Türkiye'de Milli İktisat* 1908-1918, Ankara.

TOPRAK Zafer 1984, "Önemli Bir Yasa: Ölçüler Kanunu (1931) *Yapıt* 47/2 (1983-84)

TOPRAK Zafer 1995, *İttihat Terakki ve Devletçilik,* İstanbul.

TOZDUMAN Arzu 1992, *Aydın Güzelhisar'ının Sosyal ve İktisadi Durumu*, İ. Ü SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul

TUĞLACI Pars (tarihsiz) *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul.

TUNAYA Tarık Zafer 1952, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952*), İstanbul.

TÜRKAY Cevdet 1979, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak Aşiret ve Cemaatlar*, İstanbul

TÜRKOĞLU Sabahattin 1999, *Efes'in Öyküsü*, İstanbul.

ULUÇAY Çağatay 1955, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul.

ULUÇAY Çağatay 1968, *Atçalı Kel Mehmet*, İstanbul.

UNAT Faik Reşit 1964, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara

UZUNTEPE Gülçin 2000, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Demiryolu: İzmir-Aydın-Kasaba (Turgutlu) (1856-1897)*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.

ÜLKER Necmi 1974, *The Rice of Izmir 1688-1740*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi The Univercity of Michigan) Michigan.

ÜSKÜP Şeref 2002, *Çakıcı Efe*, İzmir

VARLIK Bülent 1976, *19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu'da Yayılması*, Ankara.

VARLIK Bülent 1985, Osmanlı Devleti'nde Madenlerde Çalışma Koşulları" *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 4, İstanbul.

VEINSTEIN Gilles 1976, " Ayan' de la région d'Izmir et commerce du Levant (deuxieme moitié du XVIIIe siecle", *Etudes Balkaniques*, III, 72-80.

WALLERSTEIN Immanuel 1979, *The Capitalist World Economy*, New York.

WILSON, Charles W. 1884, " Notes on the Pysical and Historical Geography of Asia Minor, Made During Journeys in 1879-82" *Proceedings of the Royal Geography Society New Montly Series* Vol. 6 No. 6 (June 1884) s. 305-325.

WOOD, Alfred C. 1964, *A History of the Levant Company*, Londra.

YERASIMOS Stephan 1977 *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye* II, İstanbul.

YERASIMOS Stephan 1996, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, İstanbul

YETKİN Sabri 1996, *Ege'de Eşkıyalar*, İstanbul

YILMAZ Fikret 1995, *XVI. Yüzyılda Edremit Kazası*, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir.

YILMAZ Serap 1997, " Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisi İle Bütünleşme Süreci Hakkında Bir Araştırma" *Toplum ve Ekonomi*, 10, 109-124.

YORULMAZ Şerife 1994, *Aydın Vilayeti'nde Madenler*, (Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri İnkılap Tarihi Enstitüsü), İzmir.

YÜCEL Özkaya 1970, " XVIII. Yüzyılda Menzilhane Sorunu", *DTCFD*, XXVIII/3-4

YÜCEL Yaşar 1992, *Osmanlı Ekonomi- Kültür- Uygarlık Tarihine Dair bir Kaynak Es'ar Defteri (1640 Tarihli*), Ankara.

ÖZGEÇMİŞ

1969 Söke'de doğdum. İlköğrenimimi Söke'de, Orta öğrenimimi Söke Lisesi ve İzmir Özel Çamlaraltı Koleji'nde tamamladım. 1987 yılında Uludağ Üniversitesi Necatibey Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü'ne girdim. 1991 yılında mezun oldum. 1993-1999 yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı okullarda tarih öğretmenliği yaptım. 1996 yılında "XIX. Yüzyılda Balkanlarda Yünlü Kumaş Endüstrisi" başlıklı yüksek lisans tezi ile Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nden mezun oldum. 2000 yılında Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi ABD'na araştırma görevlisi olarak atandım ve aynı yıl doktora derslerine başladım. Evliyim ve bir çocuk annesiyim.

ÖZET

Coğrafi açıdan oldukça uygun bir konumda bulunan Aydın Sancağı, bu özelliğiyle eski çağlardan itibaren önemli yerleşimlere sahip oldu. Aydın Sancağı'nda yüzyıl ortasında Güzelhisar, Tire ve Nazilli gibi üç "büyük" kent ve ticari toplanma merkezinin varlığından söz edilebilir. Demiryolunun işlemeye başlamasından önce yollar içe dönük ekonomik ilişkilerin bir kanıtı olarak örümcek ağına benzer bir yapılanma içindedir. Ancak kapitalist ekonomik ilişkilerin ve aynı zamanda da modernleşmenin somut örneklerinden biri olan demiryolunun bölgede yarattığı dönüşüm yolları da yer yer farklılaştırdı

Sancak genelinde yüzyılın sonunda kalabalıklaşan bir nüfus söz konusudur. Nüfusun artışı kentsel gelişme üzerinde kentin fiziksel anlamda büyümesi ile doğrudan ilişkilidir. Aydın Sancağı sakinleri arasında gözlenen etnik-mesleki ayrışım toplumsal işbölümünün parçası olarak gelişmiş biraz da tesadüfi bir yapılanmadır Bölgedeki ekonomi büyük ölçüde tarım kaynaklıdır. Tarımın temel üretim birimi Batı Anadolu genelinde olduğu gibi, kendi toprağının sahibi küçük üreticidir. Üretiminin gelişmesinde iç dinamiklerin de etkisi göz ardı edilemez.

Bölgedeki önemli dinamiklerden biri de dış kaynaklı ekonomik sistemlerdir. Bunun etkisiyle XIX. yüzyılda tarım, ticari talepleri karşılamak üzere pazar ilişkilerine cevap vererek ticarileşti. Ticari ağ, daha büyük pazarların da ihtiyaçlarına çeşitli biçimlerde cevap verebilecek bir yapıya bürünmeye başladı.

Yeni şekillenen ekonomik ilişkiler seçkin grup yarattı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında toplumun gerçeklerinden biridir. Kapitalist ilişkilerin gittikçe yayılması bölgedeki gelir dağılımının adaletsizleşmesine katkıda bulundu. Kentler değişim sürecinin etkilerinin net olarak gözlendiği yerler oldular ve toplumun politik kültürü dünyadaki gelişmelerden etkilendi.

ABSTRACT

Located in a suitable geographical location, Aydın Sancağı has always been an important place for settlements since old ages. In the middle of the century, "big" cities like Güzelhisar, Tire and Nazilli might be considered as center of trade. Before the construction of railways, the spider web like formation of roads was the evidence of intra-economic relations. But the construction of railways, as the sign of capitalist economic relations and modernization, led a transformation of the area in which the roads were also changed.

At the end of the century there was an increase in population around Sancak. This increase was directly in parallel with the development and enlargement of the city. The ethnic-occupational differentiation among the inhabitants of Aydın Sancağı developed by chance as a result of social work distribution. Agriculture was a major economic system in the area. The basic unit of agriculture, like many places in western Anatolia, was the small farmer who had his own land.

Another major force in the region was the foreign based economic system. As a result of this, the agriculture became commercialized much in order to meet the demand of trade and market in the nineteenth century. The trade network also transformed into a new formation which was to meet the demand of larger markets.

The newly structured economic relations created new elite which became a reality in the second half of nineteenth century. The increase and expansion of capitalist relations contributed negatively to the distribution of income in the region. The cities became the areas where the effects of the transformation process are clearly noted and the political culture of society was affected from the developments abroad.